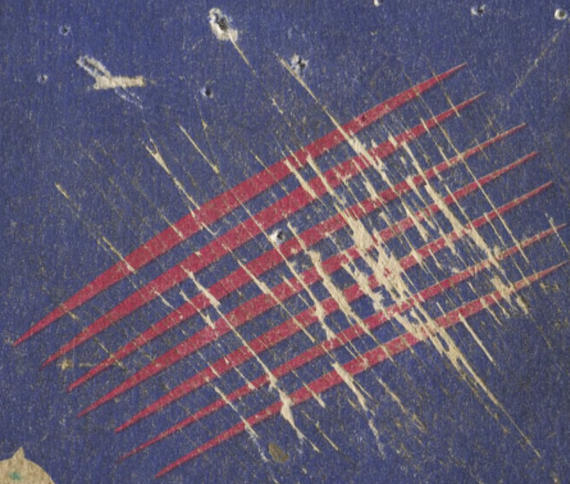

Копир
№ 93

КЕҢЕШ ЖУСУПОВ

ТУЛПАР

Сапар • Адабий ажар • Ой толгоо

КЕҢЕШ ЖУСУПОВ

Сапар

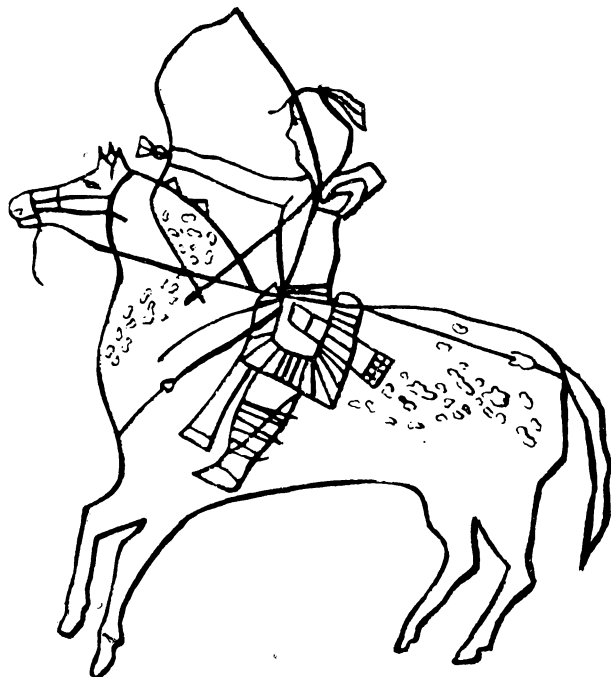
Адабий ажар

Ой толгоо

ФРУНЗЕ
«КЫРГЫЗСТАН»
1988

Тулпар

А

та Журттун түштүк канатын бир көрүүгө бала кезден куштар элем. Түштүк журтунун өткөн-кеткени, салт-санаасы, жорук-жосуну, жеринин дүйүм жер-жемишке молдугу жөнүндөгү баянды ар кимден көп укчумун. Айрыкча атам Анжиян, Ош калааларын аралап келгенден кийин «Түштүккө барам» деп баягыдан да ого бетер дегдеп калдым. Ал мезгилде Нарын жактан ат арытып, жол карытып далай күн дегенде Түштүктүн базарына эптеп жетишчү да, алдындагы аттарын сатып жиберишип, андан түшкөн пулуна баркыт, шайы, маасы жана башка оокаттарды, анысынан да тоолуктардын көздөрүн кызыктырган жер-жемиштерди, таттууларды сатып келишчү. Эсимде, биздин атабыз да бапестеп баккан боз атына куржун артып, күндөрдүн биринде Түштүктү көздөй жөнөп калды. Атам кетээр замат чоң энем экөөбүз суунун боюна бардык да, менин калпагым толгончо шагыл таш терип келдик. Чоң энем өзүнүн кара сандыгынын эки бурчуна эки бөлөк баштык жасап койду, күнүгө бир баштыктан таш алып чыгып, түйүнчөккө түйүп, башка баштыгына салат. Чоң энем күнүгө намазын үзбөй окуп, күбүрөп, сыйынып, уулу жөнүндө түш көрсө баабедин өткөзүп, жакшылыкка жоруп жүрдү. Ошондо чоң энем Түштүк жөнүндө укканын, билгенин саймедиреп отурса, мага жомоктой кызык да, коркунучтуу да эле. Түштүккө барган кайтып келбестей көрүнчү: албарс миздүү бычакты жуткан баш кесерлерден тартып, каратып туруп көздү боёгон, көз ачып жумганча бардыгеринди тоноп кеткен алдамчылар жөнүндө айтса, түшүмө түрү суук сөлөкөттөр киричү.

Ошентип, чоң энебиздин экинчи түйүнчөк-баштыгына жыйырма сегиз таш түшкөндө атабыздын жүзүн көрдүк.

Атабыздын Түштүк кылаасы жөнүндөгү узун сабак жомогу далай жылга чейин бүтпөдү. Көзү менен көрүп, көңүлүнө түйүп келген тоолук кыргыздын Түштүк жөнүндөгү баяны чоң энемдин апыртмасынан алда канча башка чыкты. Мен

атамдын жомогун далай сапар уурданып угуп, уйкумду кертирдим, ойнумду калтырдым. Түштүктүн аптабында кыркалай ак, кызгылт гүлдөгөн кооз дарак өсүп, сабактары жемишке ийилген бутагында «сүтак» деген куш атын чакырып, таң атканча таңшып чыгат экен. Түштүктө мал аркандар ээн талаа жоктугун, жерлери тamarкаларга бөлүнүп, анысына алма, жүзүм, коон, дарбыз айдап, жеринен майнап таап, колу менен кара жердин топурагын ундай жуурган эл экенин уккамын. Атам айрыкча базар ичин бир шумдуктуудай келиштирип айтып берсе, биз балабыз да, дүйүм ширин жемиштерди айтып келгенде, ансайын тамшанчубуз. Атам түнү бою кантип коркуп, уктабай атын кайтарып чыкканын, эртеси мал базарга барганын, тумсак топучан чалдын кантип далдалчы болгонун, анын колдон суурулган шумпайлыгын, базардагылардын боз атка үйрүлүп көздөрү түшкөнүн, карасуулук бирөөгө сатып акча алганын, акчасын апам атайы колтугуна тигип берген ич чөнтөгүнө катканын, баштарына ак чүпүрөк чалган аялдарды ээрчип, коргону бийик, кууш-кууш көчөлөрдө элеңдеп коркуп барып, баркытты, шайыны кантип колдон алганын айтып берчү. Ансайын менин Түштүк жөнүндө сугум арта берди. Бала кездеги Түштүк мен үчүн ушундай кыял-жомок эле. Ошо бала кездеги кыял-жомоктун жандырмагынын чын-төгүнүн өз көзүң менен көрүп ынангандан кийин билет экенсиң.

• ТООГО ЧЫГУУ

Түштүктүн ойдуң-түзүн бийиктен көз чаптырмакка тоо делген кырканын үстүнө чыгып баратамын. А дегенде шаардын бактары, ак тамдары, анын жака-бели, бара-бара тилке-тилке болуп көгөргөн айдоо талаалары ажайып көрүндү. Билинер-билинбес үлпүлдөк көгүш-закым тунарык баскан талааны мордогу түтүндөй чандаткан трактордун карааны коңуздай, кипкичинекей. Серейген тыт жыгачтары менен аппак жолдор аянттарды тептекши чарчылап чиймелеген. Жашыл бактарга чөмүлүп, өрөөндүн өйүз-бүйүзүнө түшкөн Ош шаарынын булуң-бурчу кең талаага, улуу тоого чейин жайылып, кооз көрүнөт. Калаа үстүнөн ак булуттардын кербени созулуп баратты, анын кылда ичке кооз учу ак карлуу үлкөн тоого оролгон эле. Тоодогу таштардын коңулунда өскөн гүлдөргө көпөлөктөр секин конуп-учуп жүрүшөт. Жок жерден «кон, кон көпөлөк, элдер тоого көчө элек» деген сөздү айтып жиберип, бала чакта тоо койнундагы сән гүлдөрдүн арасынан калпагыбызды санга чаап, көпөлөк кубалаганыбыз эсиме

түшө кетти. Шаар менен тоо этегин чеп кылып чабалекей уйгу-туйгу чабыттап жүрдү.

Чоң таштын алдындагы ылымтада жашыл чөпкө үч кемпир, бир абышка ортого дасторкон жайышып, насипке карашты. Алар кыйма-чийме из калтырып, адамдын карааны жүргөн талааны, машиналардын тынымсыз каттаганын, тамдарынын төбөлөрү күнгө чагылган шаарды карап, уюган байыркы калмак таштар сымал сөөлөттүү отурушту. Чындыгында бул чай ичүү эмес, капыстан жүрөк элжиреткен сонундукка — тиричиликтин илебине суктануу эле. Маңдайдагы жардын үнкүрүнө тынымсыз кирип-чыгып беймаал кыйкырган балдардын үнү алда кайда жаңырат. Тоого оронуп соймоңдоп ылдый түшкөн жол менен бир абышка чапанын ийнине арта салып, бөкчөндөп түшүп баратты. Жол таманында кужулдаган топ кемпирдин жоруктары кызык эле: булар го тоого чыгарын чыгып алышып, кантип кайтып түшөрүн ойлошпоптур, ойго жетүү тозок болду, ылдыйды көздөй бет ала өчөйүп отурушуп алышкан, эптеп майпаңдап улам бир бутун шилтемиш этип коюшат. Отуруп жөрмөлөгөн кемпирдин кайсы бирлерин жаш балдар жетелеп алышыптыр. А түгүл кара жоолук кемпирди артынан бирөө түртүп баратат. Кемпирлердин кайсы бири тоонун этегиндеги түзөндө топ тепкен балдарды жардамга чакырышат...

...Тоодон келаткан адамга бет алдында жайылган жашыл өрөөндүн, ак суунун, созулган дарактардын, кыбыр эткендин тиричилиги ага ушунчалык жакын, кыйбас сезилип, ага ошончолук сугу арта каранып, ошо жүрөк элжиреткендин баарын чогултуп көкүрөккө бекем кысайын дейт эмеспи!

ДАЛДАЛЧЫ

Таң шоокумунда Түштүк базарын көрүүгө жөнөдүм. Кишилер али куш уйкудадыр дегеним төгүнгө чыкты, бу маалда базардын үлпөтү кызуу жүрүп калат экен. Көчө каптаган адамдар, кээси малдарын жетелеп, сатыкка ыйгарганын жонуна, төбөсүнө көтөрүшүп, куду футбол оюнуна кечиккендер сыяктуу дегдендеп баратышат. Элдин шарданы менен мен да бир зарыл жумушум калгансып, же жарты тыйын аласа-бересем жок, шашам.

Базардан биринчи мал сатып алып, келаткан кишини көрдүм. Чарадай куйруктуу ала шыйрак кара койду кендир жип менен өзү жетелеп, баласына айдаткан чал, алдынан ким чыкса да, карысы болобу, же жашы болобу, көрүнгөнгө

ооз ачтырбай, элден мурун озунуп: «бир жарым» деп калат. Менин жанымдан өтүп баратып, чал экөөбүз тиктеше түштүк эле, ал мага «бир жарым» деп сүйлөп өттү. Мен бул чалдын кылыгына түшүнбөдүм. Ал сатканы баратабы деп ойлосо, андай эмес. Кейпи сатып алгандай. Далайга чейин кара кой жетелеген чалды ээрчий карап турдум. Анан келаткан бирөөдөн сурасам, чалдын койду жүз элүү сомго сатып алганын жар салып өткөнү экен. Алдыдан чыккандар сурап атып тажатканбы же алганына сүйүнөбү, мал сатып алып келаткандын баары жаңкы, кара кой жетелеген чалча мал баасын бычып, айтып өтүп жатышты.

Барыдан мурда көрөйүн дегеним мал базары болчу. Түштүк жөнүндөгү боз атты сатканы баргандагы көргөн атамдын жомогу алигиче эсимде. Бөлөк унутса да боз атты мен унутпайт элем, жаш кезимде анын жанына бара калсам, сандан чала-була тиштеп, «окутуп» койгон.

Жылкы базар эски кербен сарайдын короосунда экен. Короонун төрүндө дубалга, бакка байлаган жайдак, токулуу аттардын тегерегинде топтошкон эл. Обочодогу үйүлгөн үс-төлдүн үстүндө алты-жети чал соодага кирбей, кээде бу дарбыгандарды; аттарды, короодон жаңыдан киргендерге эригип карап отурушуптур. Бу жылкы саткан базарда бир гана аял жүрдү, ал кара тору быштынын чылбырын бекем кармап, кээде аттын жалын, көкүлүн сылап коюп, элеңдеп турду. Устунда отурган чалдын бирөө кайдан келгендигимди сурап койду, антээринин жөнү бар эле, мен шашкалактап жылкынын баасын, кайдан алып келерин, кандай атты сатарын улам жебиреп сурай бергем. Чал акыры чыдабады көрүнөт:

— Балам, эмне, жылкы сатып алат белең? — деди.

Ушу кезде Фрунзедеги досумдун Түштүк жөнүндөгү акылнасаатын эстедим. Ал Түштүккө барганымды билгенден кийин мындай маслет курган:

«А дегенде мал базарына бар. Сен элди, сооданы өз көзүң менен кызыгып, көрөм десең эмнең короп жатыптыр, мал сатып алчу киши бол. Чөнтөгүндө миң сом барбы, он тыйын барбы кимдин иши болмок эле. Ошондо мал сатып алуу эмне экенин, далдалчыны билесиң».

Досумдун сөзүн эстеп жиберип, оозу бош жаным, «иниме бир унаа сатып берет элем» деп, чалга айта койсом болобу.

Чал ошол саам:

— Асанакун! — деп чакырды эле, беш-алты кишинин арысында калпак кийип, бөйрөгүн таянган сары чал элеңдеп, устундун үстүндөгү чалга кайрылды. Менин кошунам колун жаңсары менен Асанакун басып келип, чалдарга сылык учурашып, мага да колун берди.

Жанымдагы чал мени жаңсай көрсөтө берди.

— Мобу бала аркалык экен. «Унаа сатып алам» дейт, Асаке.

— Э, жарайт, Маке! — деди Асанакун дароо эле. Ал мени колтуктап четке чыгарды да аста щыбырап жатып, аттарды элендеп карап турду. Бул — мен өнөрүн көрүүгө кызыккан далдалчы, болгондо да өзүмдүн далдалчым эле.

Ошентип, өзүмдөн өзүм оозуман жаңылдым. Эми ымандай сырымды айтууга кеч болуп калды. Ичтен тынып, «тарткылыгым бар экен, бир кабылдым, сыр билгизбейин» деп, чөнтөгүмдөгү командировкага делип берилген элүү сомду көңүлүмдөгү онго көбөйттүм да, тобокелге сала чымырландым.

— Беш жүз сомум бар, — дедим оозу-мурдум кыйшайбай, анткени менен мукактанганым билинип калды.

— Э балам, — деп бир ошондо Асанакун-аке мага тикийе карады, — көрүп турасызбы, бүгүн базар көтөрүлүп турат, кыйын болот. Ошентсе да сүйлөшөлү, жүр, базар эмеспи. Менимче унаага жашы керек. Жол болуп калса, беш сому меники балам...

Асанакун-аке мени жетелеп, аял чылбырын кармаган быштыга баштап барды. Далдалчы быштынын жалын таратты, соорусунан сылап өттү, анан соң аялга кайрылды.

— Кана, мунун ээси ким болот?

Аял башын ийкеп көрсөттү. Отуз бештер чамасындагы чымыр, эски ак калпак кийген, өтүкчөн жигит басып келди.

Далдалчы жолун тосуп чыкты.

— Малыңды көрүп турабыз, жаш экен, сылап-сыйпап бапестеп, унаалыкка багып алса туяк болгудай. Көрүп турабыз. Келе колунду. Макулсуңбу бирөө кем.

— О, коюңуз, сөз болбойт — деди жигит ататпай. — Ашык эмес, кем эмес, ток этер жери — жети!

— Келе колунду — деп далдалчы кайрадан качырып сала берди, — жаңкыңа жарымды коштук. Бол! Болду де!

— Жок — деди жигит кашая көгөрүп. — Мен бир айтам.

Аттын башын кармаган аял безилдеп жаны күйөт:

— Сатпа десем болбой койду, карачечекей малымды. Мээнетим күч эле ушу ак малыма. Кулунунан бери колуман жем жейт, нанга да үйрөткөм. Бир унаа болуп айыл аралап элдин шарынан калбай минип жүрсүн дечүмүн. Эми кайсы бир үй бузарлар тамын эски деп көкүтүп коюптур муну. Көгөрүп, атымды сатып, там салам деп алды. Сатпаса, тоого өзүм эле жетелеп чыгып кетет элем. Алган киши чыкпаса экен кудай жалгап...

Жигит аялынын сөзүнө бышы кулак болгонбу, этибар албай тамекисин жайдары чегип, сатыкка түшкөн жылкыларды бир-бирден туна карады.

Ушу маалда короо оозунан аттын кишенегени чыкты. Кородогулар алкынган чалыш кула атты минген элүүлөрдөгү кара сакал кишиге карашты.

— О, ат алчуга ат келди.

— Ат эмес бекен жаныбар.

— Бу базарга экинчи түшүшү, эрдин кунун сурайт.

Кишилер кобур-собур менен кара сакал аттан түшкүчө жабыла тегеректеп калышты, кээси аттын соорусунан, жалынан, көкүлүнөн сылап, тишин, туягын көрүп, сын берип коюшту. Кара сакалдын далдалчысы аттын баасын бычып келген соң кула атка үйрүлүп түшүп, дагы бир сыйра куйрук-жалын сылап, астейдил карап чыкты да, эки колун белиндеги бир байлам жоолукка кыстара, аркы-төрки баса айланып көрүп, байыр алды. Жардагандар кула аттын баасын кулактары чалган соң четке чыга беришти, кезек күткөнсүп жанатан бери обочодо кулуюп турган өтүкчөн тоголок кара киши да тутуп далдалчы менен кол кармаша түштү. Тургандар «канча, канча?» — дешип, кулактар боло элендеп калышты эле, бирөөнүн миңге бербеди дегени жанкылардын көксөөсүн басты. Кара киши далдалчы менен четке барып ажырашты. Кула аттын ээси бир далайдан соң, атын таштап, бөлөк кызуу соодалашкандардын шарданына кирип кетти, анда-санда атынын сымбатына көз кыйыгы менен сынап карап, соода болбогонуна сыймыктана да, кейий да караганы билинип турду.

Далдалчым мени унутуп башка бир сексендердеги таякчан абышка менен элүүлөрдөгү сакалчан кишини таап алыптыр. Унутпасын деп далдалчыга кез-кез көзүнө көрүнүп турдум, ичимден калпымды билгизбейин, анан калса мага бейтааныш сооданын жүрүшүн байкайын дегеним да.

Далдалчы жаңы тапкан тааныштарды бактын түбүнө чөп жеген аксак, беш асый атка алпарды. Аттын ээси сары мурут, шункуйган жигит эле. Далдалчы жигиттин колун бекем кармап коё бербеди. Берейин деген акчага мал ээси кыйылып, ичинен «берсемби, бербесемби» деп эки анжы болуп калды. Далдалчы сатып алуучу менен сатуучуну жүздөштүрүп, кол алыштырды да, өзү күш-күштөп, сөздү жиреп турду. Сатып алуучу сакалчан киши ымандай сырын жашырбай айтты акыры. Ал сексендеги бөкчөндөп баскан чалды, «ата» деп чакырып алды да, аны малдын ээсине көрсөтө берди.

— Мобу менин кайнатам. Бу кишинин өлүмтүгүнө мал камдап коёюн дедим эле. Жаман айтпай, жакшы жок...

Чал күйөө баласынын айтканына макул боло, калчылда-
тып башын ийкейт.

Жардангандар абышканын сөзүн жаалап кетишти.

— Э, бер-е, согумдун аты экен.

— Эми ээсин тапты.

— Базар наркы деген болот. Туура ошо.

Малдын ээси жаалагандардан ыйба кылдыбы же сатып
алууга кара сакалдын сөзү ийге келтирдиби, же далдалчынын
жебиреген сөзүн ыраа таптыбы, далдалчыдан колун тартып
баратып, «макулчу, э!» деп оозанып койду.

— Сана акчаңды! — деди, далдалчы шашып кетти.

Қара сакал кайнатасына кайрылды.

— Ата акчаңды алып чык, келе!

Чал бөжүрөп, койнунан түйгөн кол жоолукту алып чыгып,
анын ичинен бөлөк-бөлөк катылган акчаларды күйөө баласы-
на улам бирден берип турду. Күйөө баласынын колунан
далдалчы санап, далдалчыдан кийин малдын ээси санап алып
жатты. Кара сакал кайын атасынын калтырап алып чыгып
берген акчасын алды да:

— Ушу он жылдан бери атамдын чогултуп жүргөн акча-
сы, өзүнө... — деп эскерти далдалчыга.

Акырында баягы далдалчы эки жакка тең колун сунду:

— Кана, эми, экөөңдүн тең жолуң болду. Беш сомдон
бергиле.

— Э, көп экен, бир сомдон берели — деди кара сакал.

Далдалчы кара сакалдын колундагы кайрып берген үч со-
мун шып алды да, түкүрүп чөнтөгүнө салды.

— Базар көргөн адам минтпейт... Кайнатаңа багыштап
алган ак малдан аянба.

Қара сакал колун жаңсады да, аттын жүгөнүн шыпырып
жаткан малдын ээсине келди.

— Чылбырыңызды таштабайсызбы, — деди ал.

— Мен малымдын башын саттым. Жүгөн, чылбырды сат-
каным жок, — деди малдын ээси жүгөндү түрүп жатып.

— Менде бар, балам — деди кайнатасы белиндеги жипти
калдастап чечип.

— Ой, сен да үч сом бер — деди далдалчы акчаны чөнтө-
гүнө салып бараткан малдын ээсинин колун кармап.

Малдын ээси кыйылып элүү тыйынча карматты да, жак-
тырбай четке басып кетти. Далдалчы ага алымсынбай ээрчий
келип, менин жаныма жеткенде, тигинден эч нерсе чыкпасы-
на көзү жеттиби, же эсине түшө калдыбы, тык ток-
тоду.

— Сен барсың, билем. Жүрү! — деп, мени четтеги тайдын
жанына алып барды. — Мал күтөм десең ушуну ал.

Тайды башка далдалчы күзөтүп туруптур. Ал мени көрөр саам:

— Мал аласыңбы, кел! — деп алдымдан тосо чыкты. Менин далдалчым жалтактай түштү. Аны саат басып башка бирөөлөр ошол маалда чакырып калды.

Мен эми бөлөк, бейтааныш далдалчыга кабылдым. Ичимден өзүм: «Эмне калп айтасың, чала. Көргүлүгүндү көр!» — деп кайдыгер жекирип, ошол саам чынында эле, атаганат чөнтөгүмдө беш жүз сом болсо эмне деп тилеп жибердим. Далдалчы мени дароо бир колу менен ийинден басып, экинчиси менен шап колдон алды. Анын шадылуу колдору менин ичке манжаларымды куурай тутамдагансып бычырата мыкчыды. Далдайган узун далдалчынын оозун акыя карап тиктедим. Бу жоругуна караганда менин «ат сатып алам» деген куру оолукканымды билип койгонбу деп чочудум. «Жазыгым кайсы» деп, кылгылыкты кылып, кыл жип менен бууп, аргасы түгөнгөн жаза алчу баладай кулуюп турдум.

— Атты канчага аласың? Малдан айып таппайсың, байкеси. Минем десең ана, күлүктүгү буудандай, «желгенине жел жетпейт». Бүт карасуулуктар кара кашканың тукумунан минип жүрүшөт. Канча бересиң?

Мен кыңырылып сөз таппай коомайлана, сол колум менен чөнтөгүмдү элүү сом деги жүрөбү деп, сыртынан таптап көрдүм. Ооз ачканча далдалчы колумду силкип-силкип:

— Жети бересиңби — деп демитип ийди. Далдалчынын колду бекем кысып, жулукканынан улам, көзүмдөн от чагыла түштү.

— Бере албайм — дедим ага итатайым тутулуп.

— Анда, байкеси, алты сексен! — деди далдалчы колду баягыдан бетер балта чапкансып көтөрүп таштап: — Ак мал, накта баасы ушу. Кел! Бол де! Жигит экенсиз, бол де!

Мен колумду каалгага кыпчытып алгансып, тартып ала албай, мазам кетип, көзүмдөн жаш кылгырып тыбырчылап турдум.

— Бере албайм. Беш жүз гана сомум бар! — деп жибердим.

Далдалчы кур каткырды. Мен деле өңү тааныш бирөө учурай калар бекен деп, жака-белимди алаңдап, зар тилей карадым. Эгер ошо чала тааныш эле жолугуп: «бу жылкыны кийин ал, эмне кыласың» деп, эки ооз сөз айтып арачалап койсо, жети өмүрүм ыраазы болор эле.

— Болуптур, — деди далдалчы кебелбей. — Андай болсо, алты жарым! Ал ушуга! Ал! Акыркысы! Базар наркы! Кул де!

Ушу маалда чөнтөгүмдө пулум болсо, далдалчынын кордугунан улам барыдан качып, атын алып коёр элем.

— Менде элүү гана сом бар, — дедим кымындай сырымды жашырбай. — Атыңызды ала албайм, коё бер эми колумду.

Далдалчы колумду чегедек ыргыткансып шалак таштап жиберип, бе-жаа сүйлөп калды.

— Кишини мазак чеккен неме го... Базардан малды бекер алам дейби бу. Албасаң акчаң өз чөнтөгүңдө!..

Мен түз эле короонун оозуна жөнөдүм. Баратып, «мал базарда сатып алуучу бол ошондо кызыкты көрөсүң» деген досумдун кеңешине жаным кашайып, бир чети ыраазы да боло, артыман далдалчы кармап калчудай элеңдеп качып бараттым. Кокус, Түштүктүн мал базарына кызыгып, кумары жазыла элек ынтызаар тели-теңтуштар болсо, мен дагы сынамакка «мал сатып алуучу болуп ойноп көр» деп, маслет курар элем.

БАК ИЧИНДЕГИ СЕЙИЛ

Созулган бийик чынар теректерди аралап аккан бир кулак суунун жээгиндеги чайкана таң атпай иштейт. Таң жарыгында чайканадан эл ысык токоч менен чай, же жаңы каймак, курут, же бал, же жүзүм менен наар алышып ишке жөнөшөт.

Анысынан да Түштүк аптабында чайканада сейилдөө канчалык ыраазычылык дейсиң!

Биздин жаныбызга тоодон атайы базарга түшкөн бешалты эркек сырткы кийимдерин чечишип, канжыгага байланган оокаттарын дасторкон үстүнө жайната чачышып, чай үстүндө бүгүнкү базардан көргөн-билгендерин, сатып алган буюмдарын, арзанчылык-кымбатчылык жөнүндө кобурап отурушту. Студенттер обочодогу тегерек үстөлдү ээлешип, буттарын сунуп алышып, табакка нан, чай коюшуп, жабыла талаша сүйлөп киришти.

Түштүктө жашаган сөзмөр жазуучу сөзүн улап, жакын арада Фрунзеге баргандагы жоруктарын айтып берди.

— Фрунзеге бара калсам, мээ кайнаткан ысыкта эч жерден көк чайды иче албадым. Биякта көнгөн адатым боюнча эрте турсам, аякта саат онго чейин наар албадым. Базардын жанында Чайкана бар дегенинен анысына барсам, ичинин ысыктыгын айтпа да, араккана болгонун айтпа! — деп кейип, чайкана бир улуттун пешенесине жазып алган менчиги эмес тигин, мындай чайканалар Фрунзе калаасындагы бак ичинде, атайы ар кыл жайда көбөйсө ырас болорун сүйлөдү.

Калемдеш жолдош айткандай, чынында эмгиче кайсы бир Түштүк менен али бейтааныш жолдоштор чайкана жөнүндө кеп урса, дароо бу соодагерликтин, бекерпоздуктун жайы деп жоруп ийишет. Мунусу кур бекер жаңылган кеп эле. Түштүк аптабында бир күн болуп, чайканага эки сапар башбаккан, анын баркын биле алар эле. Биякта чайкана деген шашып-бушуп оозду күйгүзүп, курсакты кампыйта салып кете калчу жай эместигин түшүнөсүн. Чайкана токчулуктун, арзанчылыктын, сейилдөөнүн, маектешүүнүн өтө ыңгайлуу жайы экендигине ынанасын.

Жазуучу Түштүк жөнүндө бизге узун сабак сөз айтып келип, сөз жыйынтыктады.

— Серүүндө кенен-кесири магдырап отуруп жайма-жай сүйлөшө аласың, адамдардын тагдырын, ойлорун угасың. А түгүл бүткүл дүйнөдөгү жаңылыктарга чейин аңгемелешесиң. Чынын айтсам, жазганымдын көбүн чайканадан таптым десем, апырткан болбос. Бир адам мага ушу чай ичип сейилде отуруп, өзү жөнүндө айтса, даяр повесть экен. Кийин ошону жаздым. Мен үчүн чайкана ушундай.

Теребел бак эле. Бак ичиндеги гүлдөргө сакалчан, кичинекей абышка суу чачып жүрдү. Бактын ичиндеги аянтта балдар теннис ойнойт, балдар бакчасында аппак кийинген жаш наристелердин үнү чымчыктарга окшоп кужулдап чыгат...

АЗИС КАРООЛЧУ

Ноокаттын тоосундагы үңкүрдү табалык деген Черик аке-нин далалатын, а тургай балык уулоону да коюп, оболу Өзгөндөгү мунара менен күмбөздөргө чу койдук. Таксинин шоферу жол боюндагы айыл-кыштактын жөн-жайын бабырап отурду. Черик аке-каадасынча назарын сала тунжурайт. Бу адамды сиздерге тааныштырайынчы. Черик Жумабаевдин кесиби медицина боюнча, Оштогу мугалимди даярдоо институтунун доценти. Өлкөбүздүн сулуу жерлерин кыдырган. Сөздөн сөз чыгып журтчулугунун байыртан берки маалыматтарын окуганын, Енисейди байырлаган кыргыздын илгерки журтун изденгенин, Прибалтиканын түнт токоюнун ээн аралында чалга дос болуп, анысы алты-жети түтүн үйгө баштап барып, бейтааныш ыр-бий укканын, Крымда бээ байлап, кымызды бүткүл жээкке жеткирген кыргызды тапканын, Казакстандагы кыргыз тукумдарында мейманчылыкта болгонун, Түндүктөгү түнт токой арасынан аңчылык кылганын, балык уулаганын, кайсы жерде кандай куштар мекендеп, кандайча сайрап, кантип балапан басарын, дүйүм чөптөрдүн

түрлөрүн, жытына чейин таанып, айтып берип отурса, бу аземдүү жашоого ушунчалык ынтызар баладай суктугун жоготпогон адамды ыр жазбаган менен акын экен го деп ойлойсуң. Акын демекчи, менимче, эки сөздүн башын уйкаштыра салган эле акын эмес да. Адамдын жан дүйнөсү — томуктай жүрөгү комуз кылындай чоюлуп, бу биз кыйбаган тиричиликтин илебине диртилдеп, кыябында күүгө келип чертилсе, ошол акын го.

Өзгөн кооз өрөөн, бир беткей тоо кербени биз тарапка жылып келатты. Кара дарыянын салаа-салаа өзөнү тоолорго кемер курдай жарашат да, сөөлөт ачат.

Бабыр шофер жол боюндагы бош бөтөлкөлөр додолоно үйүлгөн жапыз тамдын баянын айтып кирди. Кабанак ити менен мылтык алган кароолчу түнү бою киченекей дүкөндү кайтарчу экен. Кечээ жакында карангы түндө дүкөндү көздөй солдойгон бирөө келатыптыр, кароолчу аны токтотмокко далай саам алыстан эскерттип кыйкырса, тиги үн катпайт. Караан үч кадам калганда кароолчу ок чыгарат. Жыгылганды шамга караса, өзүнүн кошунасы. Мас кошунасы кароолчудан карызга арак сурап ичкени басыптыр. Шофер муну айтарын айтып берип, бизге кайра суроо жаадырды: ■

— Мындай абалда күнөө кимисинде? Кароолчу бир канча сапар эскертпедиби? Урудур же майып кылганы келаткан немемир?! Ошентсе да соттомок беле!?

Жанатан бери жаагын жана какшаган такси айдоочу Өзгөнгө жеткен соң, кара ниеттенди, «шашылыш ишим бар» демиш болуп автостанцияга таштады. Биз Өзгөндөгү мунара менен күмбөзгө жөө жүрүп, сурамжылап эптеп таптык. Жыгач менен айланга коргомуш болушкан мунаранын алдындагы ээн талаачада балдар топ тээп жүрүштү.

Жалбырагы түшкөн бутаксыз күзгү терекке окшоп, мунара соксоет. Жамгырдын суусунун капшабынан кыштары кетилип, ирени качкан. Жалгыз тешиктен төбөсүнө чыгабыз дешип кирип-чыккандан улам анын оозу суурдун ийниндей жешилип калыптыр. Мунаранын ичинде чамындылар, кирпичтердин сыныктары, таштар, кагаздар жатты. Кайсы бирөөлөр мунара бетине чиймелеп жазып, тарыхка атын «калтырыптыр».

Күмбөзгө айланчыктаганыбызда абайлаган бирөөлөр:

— Анда, күмбөздүн алдындагы үйдө кароолчу бар. Көптөн бери иштейт. Бары-жогун ошол билет,— деп калды.

Мунарадан бир аз баскан соң, Кара дарыянын кашатында Өзгөндөгү үч күмбөздү табасыз. Бирөөнүн төбөсү урап калган, экөөндө археологиялык казуу жүргүзүлгөн, кулпуну.

Handwritten text in a cursive script, likely a manuscript or a letter. The text is arranged in several lines, with some decorative flourishes interspersed. The script is dense and difficult to read due to its cursive nature.

Он чакты кадам обочодогу шыбакталган жапыз боз тамдын каалгасы ачык экен, Черик аке улагадан үн салды.

— Үйдө ким бар?

Кичине терезелүү карангы тамдан богогу бар, элүүлөрдөгү арык киши чыга келди. Анын колду сунуп карайлаган кыяпатына дит бакканда азиз жан экенин байкадык.

Күмбөздүн кароолчусун издеп жүргөнүбүздү укканда азиз киши жооп айтты.

— Мен болом кароолчусу,— деди ал дароо эле.

Сөз таба албай буйдала калдык. Черик аке атайы Оштон Өзгөндүн мунара күмбөздөрүн көрүүгө дегдеп келгенибизди айтканда азиз кароолчу тамдын түбүнө отура калды да:

— Ниетинер жакшы экен. Бу күмбөздөрдүн таржымалын айтып берейин анда,— деди озунуп.

Кароолчунун назарын сындырбайлы дегендей Черик аке белги берди. Кароолчу ордунан козголуп, колун жаңсай сунуп, шаша сүйлөдү.

— Алдыдагы көрүп турган күмбөздөрдү караханийлер он биринчи, он экинчи кылымда курушуптур,— деп бизге тааныштыра баштады. — Тетиги төбөсү түшкөнүн көрдүңөрбү? Ошону бир миң он эки, он үчүнчү жылдары, мындан тогуз жүз алтымыш жыл мурун Аалы деген караханийлердин башчысынын урматына тургузулган дешет болжолу. Күн чыгыш жагындагысы Кусейин деген мизамга бир миң, бир жүз элүү бешинчи жылдары, мындан сегиз жүз жыл мурда курулган. Күн батыш тарабында эшиги кулпулануу күмбөздү көрдүңөрбү? Ал дагы бирөөгө, атын унутуп жатам, бир миң жүз сексен экинчи жылы курулуптур. Эшик оозунда топурак үйүлүп жатабы? Аны Ленинграддан археологдор келип, алдын казып көрүштү. 1923-жылы күмбөздөрдү кайрадан калыбына келтиришкен. Эми жакында дагы калыбына келтиришет. Адистер азыр Чүйдөгү Буранадан бошобой жатышкан имиш...

Азиз кароолчу гид кесибинде иштеген адамча, жедеп машыгып бүтүптүр. Биздин сурообуздан улам, корукчу өмүрүнүн көбү Өзгөндө өтүп, билим албагандыгын, кийин эки көздөн айрылып азиз болсо да, көңүлү каалап ушу жерди паана лаганын айтты. Азиз кароолчу эстелик деген да журт намысы болорун, алар эми элдик кайтарыкка өтүп, кайрадан эзелки калыбына келтиришке кам көрүлгөнүнө ыраазы боло эскерди.

Туура айтат го азиз кароолчу. Эстелик — ата мурас керемети, чеке тери, көз жашы. Ата Журттун дубалап калтырган өмүр-жашы. Артка калган керээзи.

— Кыргыздар өздөрү жөнүндө байыркы тарых баяндарынын көбүн тоого, ташка, жерге аманат калтырган турбай-

бы! — деп кыйыта сүйлөдү көкүрөгү зирек азиз кароолчу,— көздүн карегиндей сактайлы, ошону...

Биз азиз кароолчу менен коштошкондо күн кечтейин деди. Күн жашынган тоонун берки бети, Кара дарыянын өзөнүндөгү таралган камыр суулар, жээгиндеги күрүч эккен аянты бара-бара коюлду. Чыгыштагы жайык тоолорго чалынган чууда булуттар чаңгыл тартты. Күмбөз тегерегинде зияратка келатканбы, караандардын сөлөкөттөрү элендейт.

Биз, узап баратып күмбөз алдына баш калкалар там салып, көп жылдан бери өмүр кечирген азиз кароолчуну ойлоп бараттык...

ВОЛГА БОЮНДА

* * *

Бала чакта кадимки көлдө сүзгөн кемелерди али көрө элек болсок да, кагаздан ак кемелерди жасап, көлчүктөргө секин кое берүүчүбүз. Көлчүк үстүндөгү ак кеме шамалда гүлгө конгон көпөлөктөй калтылдап араң жан турчу, анан айдаган желге антарылып түшчүдөй жылып жөнөчү. Ушундай кооз, ак кемелерге түшөр бекенбиз деп кыялданар элек.

Жакында Волга бою менен жүргөн ак кемеге түшкөнү баратып, ошол бала кездеги өзүм жасаган ак кемени эстедим.

Биз түшчү, элге үгүт жүргүзчү кеменин башчысы Петр Федорович Сидоров Волга дарыясынын картасын алдыга жайып салды.

Кагаз бетиндеги чийилген картанын чиймесин жандырып жиберчүдөй тигиле карайм: суулардын ийме-чийме агымдары, кээ жерлерде туура-туура коюлган шлюздар бар. Волга боюнча чиркөөлөрдүн кооз мунараларын тартып койгон шаарлар: Дубна, Калинин, Углич, Рыбинск, Ярославль, Кострома, Горький... Биз ушуларды басып өтөбүз.

Биздин саякатыбыз — Россиянын кооз, кеңири суу жолу. Волганы бойлоп жол тартабыз. Волганын үстүндө кемелерде эмгектенген суучулдар, жумушчулар менен жолугабыз.

Алдыда баса турган далай жол бар.

— Мына, кемездин конгуроосу урулду.

Биз саякатка чыктык.

* * *

Волга-сулуу жөнүндө уламыштар байыртадан бери өтө көп жыйылган. Анын бири мөбү:

Орус жеринин түндүгүнөн түштүктү көздөй Волга жана Кама деген эки бийкеч жол жүрүп келатышты. Жолдогу кооз талааларды, токойлорду көргөндө кыздардын көңүлү кушубак болуп, созолонуп ырдашат. Бир маалда кыздар Лобач деген тоо-баатырга жолугуп калышат. Бийкечтер кимбиз Каспийге биринчи чуркап жетээр экенбиз дешип жок жерден мелдеше кетишет. Кыздар ар кимиси өздөрүнүн артыкчылыгы менен мактана башташат. Волга болсо, өзүнүн сулуулугуна мактанса, Кама өзүнүн кенендиги менен мактанат. Кантсе да Кама күчтүүлүк кылып, Волганы Лобачка кабыштыра кысат. Волганын сулуулугуна Лобачтын көзү түшүп калган эле. Ал Волганы куткаруунун амалын табат, өзүнүн туугандары — тоолордон батышты көздөй жылышып, Волгага жол бергиле деп өтүнөт. Тоолор болсо чегине беришет. Волга болсо, ушул тоолордун ортосу менен агып, Камадан мурун Каспийге жетет. Ошентип, сулуу Волга өзүнчө түшүп кеңири агыптыр да, Кама анын куймасы болуп калган дешет.

«Волга» деген сөздү орус эли «Эне» деген сөз менен тең көрүштү. Биздин замандын экинчи кылымында эле Птоломей Волга дарыясына байыркы аттарды берген. Дарыя сегизинчи кылымда Европа менен Азиянын соода жолуна айланган.

Дарыяны кооздугу, кенендиги, пайдасы жөнүндө далай кылымдан бери айтылып келген. Орус эли өзүлөрүнүн сүйүктүү дарыясынан нечен жат душманды кууп чыгып, эрдикти, биримдикти көрсөтүштү. Волга боюндагы муңга баткан эзилген элдердин көтөрүлүшү чыккан. Разин, Пугачев сыяктуу азаматтары Волга боюндагы мүңкүрөгөн элди азаттыкка, алардын оор тагдырын жеңилдетүүгө жол башташкан. Волга боюнан улуу В. И. Ленин төрөлгөн. Бул дарыянын атагын ого бетер чыгарып, сүйкүмдүү көрсөтүп жиберди.

Мен Волганы мурда Репиндин «Волгадагы бурлактар» деген сүрөтүнөн улам билер элем. Мектепте окуп жүргөндө сүрөттү алдыбызга илип коюп, агайыбыз сүрөттүн таржымалы жөнүндө жат жазуу жаздырганы эсимде.

Айрыкча, атам, Россиянын аймагын жөө-жаландап, кургак-суусун басып, түндүктөгү Архангельскиге чейин барып келгенден кийин, Ленин жөнүндөгү анын үгүтүн, Волганы бойлоп жүргөнүн, анын жылжып акканын, сулуулугун, андагы элдин тагдырын, орус менен достошкону жөнүндө айтып келсе, мен дарыяны ого бетер бир көрүүгө дегдеп калгамын.

Волганын жээгиндеги секичеден, жыгач тамдардан ай-дөөш ылдый жалгыз аяк жолдор иймендеп түшөт.

Дарыянын четинде суу кечип, кир жууган жалгыз жарым аялдар жүрөт. Кайыктарда отурган балыкчылар суу үстүнө мыкчыып, тымтырс отурушат, кемеден жеткен толкун илеби аларды чайпаганда гана уйкусунан ойгонгонсуп, кемелерди карап коюшат. Бирин-серин караан үстүнөн ак чардактар кабатыр учуп өтөт.

Кеме артынан чачыраган толкун жээкти карай иймендеп жөнөйт.

Россиянын аймагына быйыл күз эрте түшүптүр, жаан-чачын аз болду, күндүн аптабы чөптөргө, дарактардын жалбырактарына күздүн кебетесин алдын ала кийгизди. Суу үстүнөн бирин-серин сары жалбырактар калкып жүрдү.

Токойлордун ортосундагы талаалардын чөптөрү саргайып кеткен. Аңыздардан картошкаларды эрте казып алышып-тыр.

Асман кенен эле, чартапта бозомтук булуттар сүрөт-төлүп, биздин кемени узатып бараткансыйт. Жакын жердеги токой үстүнөн самолет чыга калып, артына жол таштап заматта көздөн кайым болду.

Волга жээгиндеги күндүзгү көрүнүш ушундай. Баса, алдыбыздан көл үстүндө ак куу түспөлдөш көрк берген жүргүнчүлөрдүн үч кабат кемеси, жүк ташуучу теплоходдор, ылдам жүрүүчү ракеталар, метеорлор, моторлуу сербейген кайыктар утурлай чыгат.

Биз теплоходдо советтик көп улуттуу өлкөнүн өкүлдөрү-бүз. Суу үстүндө кемелерде эмгектенген жумушчулар, суучулдар менен жолугабыз да, алар менен маслет курабыз. Ар ким өз улуту жөнүндө сүйлөп беришмекчи. Мен эмне жөнүндө сүйлөөрүмдү ойлоп бараттым.

Дүйнөдөгү эң чоң эпос «Манасты» айтайынбы?! Жарым миллиондон ашуун сап ыр билген Саякбай Каралаевге суктанышат болду бекен?!

Дүйнөдөгү сулуу Ысык-Көлүм жөнүндө, Тянь-Шань тоолорун айтайынбы? Байыртан бери изин, атын жоготпой, булут менен кошо оролуп, тулпарын тоо башында ойноккон, жоокердигин жоготпогон элимди айтайынбы?!

Айта берсе баарысы сөз кылууга татыктуу. Ошентсе да, баарысын менден мурункулар эчак эле сөз кылып койгонсуйт.

Карап көрсөм, элден мурда достукту кеп кыла турганмын. Орус эли менен тагдырыбыз бирге экендигин айткым келди. Бул достук эч качан үзүлбөй, эскирбей тургандыгын, тең укуктуулукта, биримдикте, жыргалчылыктын салтанатында, жаңы доордо жашап жатканыбызды айтсамбы дейм?!

Айлыма келген орус достугу жөнүндө айтып берсемби?!

Тоо арасында, кокту таманында кичинекей бир ууч айлым бар. Мурда айылга кетчү жол боюнда Серкебай деген кишинин жалгыз тамы турар эле. Ушул тамдан биздин айылдын чек арасы башталчу. А дегенде айыл боюнча орус тилин жалгыз Серкебай билчү. Жол боюндагы ак бекетте, кербен сарайда, айыл ичинде орусча сүйлөшө келгенде, Серкебайды чапкылап алдырышчу. Ал тургай башка айылдар да ага чабарман жиберилчү. Айылда эң биринчи суудан балык кармаган, алманы айылга алып келген, жашылча, жер-жемишти ноолусуна айдаган, кат тааныган, биринчи орусча газета окуп, кышында чана жасап, атына сүйрөтүп айылга келген ушу киши. Биринчи айылда намазын окуганды, орозо кармаганды таштаган киши. Айылдан биринчи калаага барып, орус менен достошкон ошол киши. Айылда биринчи суу өлчөгүч (гидротехник) ошо киши болгон. Айылдагылар жашынан карысына чейин жалгыз орусча билген Серкебайга ыйбаа кылышып, молдолор сөз ката албай, анын оозуна сүймөнчүктүү карашып, төргө өткөрүшүп, сый-урмат көрсөтүшүп, андан көп нерселерди сураша турган.

Эми айылдагылар карысынан жашына дейре шаарды көрүшүп, орусча билишет, а түгүл көчөдөгү жаш балдар бири-бири менен орусча сүйлөшүп баратканын кулагын чалат.

Айылга келген Петр менен Болот абышканын окуясын айтып берейинби?!

Бир жылы айылга Петр деген орус баласы, жыгач уста келди. Кыргызча жарым сөз билбейт эле. Бирок анын сөзү — иштерман колунда болчу. Мурунку жергиликтүү усталар, «өрдөк жокто, чулдук бий» болуп жүрүшүптүр. Петр келгенде өздөрүнөн өздөрү четке чыга беришти, алар сарай салганга гана жарап калышты. Петр айылдагылардын көбүнүн үйүн заңгыратып салып берди. Акыры айылдын башындагы жашаган жетимиштеги Болот абышканын нөөмөтүнө Петр тийди.

Петр кыргызча билбейт, Болот орусча билбейт. Эми ортого тилмеч Серкебай болбой, Болоттун он эки жаштагы небереси тилмеч болду.

Болот айтайын дегенин небересине айтат, небереси Петрге айтат. А Петр айтайын дегенин балага айтат, небереси чоң атасына айтат. Ал эми бала сабакка кеткенде Петр менен Болот кантип сүйлөшөт дебейсизби! Күндүз Болот Петрге айтайын деген сөзү үчүн атына минет да, чу коюп мектепке барат. Сабактагы уулун чакыртып, сыртка чыгып айтып кирет. Небереси чоң атасынын сөзүн кагаз бетине жазып берет. Болот аны көтөрүп, атына минип, чапкан бойдон үйүнө келет. Кагазды Петрге сунат. Ошондо чалдын айтайын дегенин Петр түшүнөт, башын чайкап күлөт. Сүйлөп коет. Эми кезек Петрге келет. Ал да Болоттун атын минип, сабактагы Болоттун небересине айтчусун айтат. Небереси чоң атасына кат жазат. Аны Болот окуп, ал кайра атына минип небересине жөнөйт... Ошентип, Болот менен Петр күнүнө мектепке он, онбеш сапар барышат. Айылдагылар күлүшүп, «Болот менен Петрдей» дешип тамашага чалышып, лакап чыгарышты. Акыры Болот орусча үйрөнүп алды. Петр кыргызчаны суудай билип кетти. Эми Петр кыргызча сүйлөп кирсе, Болот ага орусча жооп берип, маслет айтат. Ал эми Петр шаарга барып орусча сүйлөгөндүн ордуна, кыргызча аралаштырып жиберсе, Болот айылдагы абышкалар менен санжыра сөз сүйлөсө да, куран окуса да орусча аралаштырып жиберет экен деп айтышат.

* * *

Күн токойго жашынып, Волга бою бейпилдикке батып, иңир кирейин деди. Асмандагы самсаалаган булуттардын учтарын кызарыңкы жалын чалды. Жээктерге сепил болгон түнт дарактар күнгө кызарып, ошол бойдон дарыянын бетине чагылып турду.

Бизди ээрчиген ак чардактар барган сайын көбөйүп, кеме үстүндө картошка тазалагандардын колуна түшүп берчүдөй болуп сугалактанышат.

Кеме артынан будур издер калып, анан жээкти көздөй иймендеген толкуну күндүн батып бараткан нуруна чагылышып, айнектерди ийип койгондой жалтырайт.

Жээктеги бактардын көлөкөлөрү дарыянын чеке-белин кочкулга боёп баратты. Уюган жымжырттыкта балыктардын боорлору агара түшүп, «чулп» этип секирсе, майда, тегерек толкундар жайылып таркай баштады.

Жээктеги үйлөрдүн шамдары дарыянын бетине ипичке жол салды.

Суу үстүнөн билинер-билинбес мунарык буу көтөрүлдү.

Теребел баягыдан да караңгыланды. Ошол караңгылыкты жарып өткөн агыш тилке — дарыянын агымы жатты.

Көз карайганда ак чардактар жээкке ыктай суу үстүнөн түнөк камдашып, үрпөйүп чогулуп алышыптыр. Кеме жакын өтүп, суунун толкуну алардын тынчтыгын бузганда бырпырап учуп атышты.

Суу үстүндө шоңшойгон темир шам күйүп-өчүп, кемеге жол көрсөтөт.

Түнкү суу жолунун кадимки кара жолдой өзүнчө эрежелери бар. Жолдогу кызыл-тазыл жасалгалуу кемелер кээде мачтадан, кээде эки ак шам менен кошо кызыл отту күйгүзгөн, кээде ак шам менен эки кызыл оттон белги беришет. Кызыл, ак, сары, жашыл шамдар жол баянын айтып турат. Бул мен үчүн алиппе болду. Кайра-кайра штурмандан сурай берем. Ал өзү жоош, шахматка кумарпоз Виктор деген сары киши, жайдарлана тамаша сөз узатат.

Түнкүсүн жээктеги шаарлар баягыдан да ажайып көрүнөт белем!

* * *

Эртең менен каютада, али төшөктөн турбай кеменин моторуна кулак түргөн бойдон бир аз терметкен үлпөтүнө мамырап, алыста калган тоолорду, айлымды эстеп жаткан элем.

Жакын жерден кеменин коңгуроосу кагылды. Керебетке отура калып, каютанын тегерек терезесин ачып, теплоходду кызыгып карай салдым.

Жүк ташуучу теплоходдун боорундагы «Нарын» деген жазуу көзүмө урунду.

Мен ишенбей тирмейип, башында а тургай иллюминатордон чыгарып ийдимби деп калдым. «Нарын» деген жазуу кеменин дагы башка жеринде жазылуу турду.

Ошондо чала-була кийинип, сыртка аткан тейден чыктым.

— Билесинерби, достор! Нарын деген менин шаарым. Мен өскөн, чоңойгон шаар! — деп кемени айлана чуркап кубанып жүрдүм.

— Эң жакшы болду. Кемедө жолугабыз! — деп биздин башкаруучубуз П. Ф. Сидоров сүйүнгөнүмдү көрүп, алда менден бетер жетине албады. — Биз табалбаган жолугушуу. Даярдан!

Кеме токтоп, биздин чакан кемебизди бооруна бекем байлаган соң, Сидоров «Нарын» жүк ташуучу кемесинин кишилерине кыйкырып кирди:

— Жолдоштор, бизде Сиздердин кеменин аты аталган Нарын шаарынан келген конок бар. Жүргүлө.

Биз «Нарын» кемесинин суучулдары менен жайма-жай тааныштык. Бул кеме Балтикадан Каспийге чейин каттайт. Советтер Союзунун көп суу жолдорунда жүктөрдү ташыйт. Анда жыйырмадай жаш, эмгекчил жигиттер иштейт. Он жылдан ашуун убактан бери Советтер Союзунун элдери Волга суу жолунда жүргөн «Нарын» кемесинин боорундагы жазууну окуйт.

Мен жолугушууда алыскы Тянь-Шань тоосундагы Нарын калаасы жөнүндө, кооздугу, адамдары жана алардын эмгектери, советтик элдер менен достук байланыштары жөнүндө маслет курдум. Биринчи Нарындын өкүлү менен сүйлөшкөнү үчүн, кемедегилер ыраазылыгын билдиришти. Сурап келсем, Нарын калаасы жөнүндө билишет экен. Алар мындан эки жыл мурда иштеген Нарын шаардык аткаруу комитетинин төр агасынын аты-жөнүн, шаардын өзү жөнүндө айтып киришти. Нарын калаасы деген илинген сүрөттөрдү көрсөтүштү. Акырында суучулдар Нарын шаарынын тиешелүү мекемелеринен, адамдарынан кат үзүлгөнүн, дагы алардын кабарлашып туруусун суранышты.

Акыры кеме биз менен коштошту.

Мен алыска жолго чыккан кеменин караанына кол булгап турдум. Ошондо биздин көп улуттуу элдин достугу, бекемдиги жөнүндө ойлойсун.

* * *

Волганын өйүз-бүйүзүнөн кыштактар, бактар менен серейген чиркөөлөр көрүнөт. Сууга эништеп кирген жээктин чөптөрү чабылып, тепейте жыйылган.

Волганы туура кесип, жайык кеме өтүп баратты. Үстүндө ат чегилген араба салган. Арабанын үстүнө сылай чөп басышыптыр. Аттары мындай саякатка көнгөн көрүнбөйбү, баштарын жерге салган бойдон баратышты.

Жээктеги айдарымдуу дөңчөдө Улуу Ата Мекендик согушта курман болгондорго эңгезердей эстелик-сакчы Жоокер турду. Анын карааны алыска көрүнөт.

...Ата Мекендик согуштан бир жыл өтпөй Волгага да душмандар жете баштады. Волга согушуп кирди. Көпүрөлөр-

гө бомбу түшө баштады. Миналар коюлду. Ал эми Волгадагы Сталинград алдындагы кан майданчы.

Волга бечара ошондо бир тыным алган жок, күндүр- түндүр суу үстүнөн кемелерге пулемет орнотуп алышып, советтик эл согуштагы жоокерлерге азык, дары-дармек, кат ташышты, жарадар жоокерлерди кайра алып келишти, согушка басылган айыл-кыштактардын адамдарын, заводдорду көчүрүштү. Ок жетпеген мекен ичиндеги нефтини, нанды, пахта- ны, көмүр, карагай, миналарды, жүктөрдү ташып кирди.

Мындай эмгекчил, чарчабаган Волганын эмгегин немец- тер билишкен. Ошондуктан Волганын тымтыракайын чыгарууга максат коюшкан. Алар Волгадагы эки жүз элүүдөн ашуун кемелерди жок кылышты, миндеген өзү жүрүүчү майда кемелерди иштен чыгарышты. Волгадагы бир канча ГЭС- терди; шаарларды, көпүрөлөрдү талкалашты.

А бирок элдин биримдигин, күчүң, эрдигин майтара алышпады...

Мына эми ошол тажаал күндөрдөгү кайраткер жоокердин эстелиги. Кийинкилерге осуят айткансып, колуна автомат алып, Волгадагы бараткандарга чакырык айтып турат.

«Чөгөлөгүлө, уккула! Гүл таштагыла! Алдыдагы жазууну окугула!»

Бул жерде орус, белорус, кыргыз, украин, грузин, чукчу, якут, армян балдары жатат. Алар бир ууч топуракты, алакандай жерди жат душманга бербеди. Ата Журттун бир ууч топурагын баскынчылардан коргогон жоокерлер. Алар Мекен үчүн курман болушкан. Бир ууч топурак бир гана өз айлыңдын топурагы гана эмес, бул бүткүл совет элинин аймагы.

Улуу Ата Мекендик согушта биздин Тянь-Шань тоосундагы бир ууч айылдан жүздөн ашуун жигит кайтып келбеди! Биздин айылдын кулундары (биздин айыл балдарын ушинтип эркелетип айтышат) ушул алыскы орус жеринде, Волга боюнда да курман болушкан. Көп улут менен кошулуп, чон Мекени — Советтик журт үчүн көз жумушту.

Мындай эрдиктин күчү — улуу достуктун биримдигинде эмеспи!

Биз кийинки муундар, Белгисиз Баатырлардын эстелигинин алдында, белгилүү эле миндеген кайтып келбеген агаларыбыздын алдында, башыбызды ийип, улуу Мекен үчүн, достук үчүн курман болгондордун осуяттарын жүрөккө түйүп баратабыз.

* * *

Усть-Зосиден туз, кум алганы келген кемелерге жолугуш үчүн кадимки кеме токтоочу жайдан обочороок жээктеги чон

терекке аркандан чалма ыргытып, тыным алдык. Жээктеги көк чөптө карала уйлар жайылып жүрүштү, алардын мойнундагы коңгуроолор үн алышып, алда кайда угулат, бадачы аларды кайрып кирди. Эски айдоо талаасында, токой үстүндө каргалар кымкуут айланышат.

Бадалдарды аралап кеткен жалгыз аяк жолго түшүп, жолдогу каргаларды учуруп, бирин-экин төбөсү көрүнгөн токойдогу кыштакты көздөй жөнөдүм. Бариктери төгүлгөн ак кайыңда чымчыктар кужулдайт. Алыстан-алыстан уйдун мөөрөгөнү, иттин үргөнү, балта менен отун жаргандар, кемелердин чакырыктары угулат. Токой арасынан уюн жетелеген жалгыз-жарым кемпирлер чыга калат.

Жолдон обочодогу дөңсөөдө жыш өскөн мажүрүм тал көрүстөндүн темир тосмолоруна жете ийилип, жаап турду.

Мен токойго кирдим. Токойдун айбыктырган сулуулугу ажайып чыгып келатты.

Токойдун нымсак илебинен чайыр, жалбырактын күзгү жыты ого бетер аңкыды. Күн көрбөгөн жалбырактын, куураган чөптөрдүн мамыктай катмарларын шуудуратып кечип баратып, киши колу тийе элек чертокойдун арасынан жол издейм.

Карагайдын арасынан эски, жапыз жыгач үй көрүндү. Бирөөлөр мындан эчак эле көчүп кетип, эми короосуз калгансып, тегерегинде жан көрүнбөйт. Ушул икирде тымтырсык, тунжурактын арасынан кудум Сольвейгдин жоруктары¹, Пушкиндин жомоктору башталчудай туюлат. Куду сүрөтчү Шишкиндин тарткандары: аркы-терки жыгылган карагай-чер. Бул жерге мамалагын ээрчиткен аюу гана жетишпей турду.

Токой тегерете тоскон аянттан жыгач тамдардын буланттары чыга келди. Карагайлардан кынаптала салынган тамдарды аралап баратып:

— Балды кайсы жерден сатып алса болот? — деп дүкөн жактан келаткан карыядан сурадым.

Карыя мага көчөнүн чет жагындагы чоң теректин түбүндөгү үйдү көрсөтө берди:

— Рузанова деген кемпирдин үйүндө бар. Ошол сатар, сурап көр.

Мен өрдөк-каз жайылган көчөнүн өйүз-бүйүздөгү жука уй тилиндей тактайдан жабылган тамдарды аралап өтүп, сол жактагы ээн үйгө жеттим.

¹. Г. Ибсендин «Пьер Гюнт» деген драмалык поэмасынын каарманы

Короодо алты-жети жашар кыз калайга топурак салып, карагай үстүндө ойноп отуруптур. Ал мени көрөр саам итин тыйып, ынтызар карап калды.

Биз тааныша кеттик. Света чоң энесин чакырганы үйүнө чуркап кетти:

Рузанова Ксения чоң эне ушу экен: алтымыштарда, аппак чач, балпайган сары кемпир. Ийinine арта салган жүз аарчыга колун аарчайт. Мен бал алайын дегенимде, Ксения чоң эне кайра үйүнө кирип кетти. Өздөрү туткан аарынын челегинин балынан Ксения чоң эне эки бөтөлкө алып, чыгып, оозун буушуп отуруп калды. «Кайдан келдиң?» деп такып сураган жок. Менин сурагандарыма астейдил жооп берип, сөздөн сөз уланып, Ксения чоң эне өзүлөрүнүн турмушу жөнүндө, булар совхоздо жыйырма беш жыл турганын, күйөөсү согушта каза тапканын, күйөө баласы балды алып берип коюп, кайдадыр чөптүн гүлүн кууп, бал челеги менен токойдон-токойго кыдырып жүргөнүн, кызы шаарга кирип, фабрикада иштегенин, үйдө небереси экөө калганын, быйылкы күндүн ысыктыгын, картошканы сугарууга чакалап суу ташып үлгүрбөгөнүн, кудуктун суусу жетпей каларын, жакында кызы окууга барганда гүл таппай убараланганын жашырып-жаппай айтып берди.

Ксения чоң эне менин келгендигимди да сурабады. Бир гана үгүт жүргүзүүчү кемеде жүргөнүбүздү айтып калганымда:

— Ооба, мен силер жактын бир жазуучусунун китебин окуп жаттым эле — деп, кызыгып сүйлөп калды. — Кызым, садагаң болоюн тил алчаагым, жаңкы мен окуп жаткан китепти алып чыкчы.

Света тез эле роман-газетаны көтөрүп келди. Мен авторду окудум: Абсаляммов.

— Бул татар жазуучусу турбайбы! — дедим.

— А ким билет!? — деди Ксения чоң эне.

— Мен кыргызмын, — дедим.

— Эми советтик болбодукпу. Баштагыдай бөлүп-жарган киши жок. Дил бөлүп, тил бөлүп, чабышып, каршылашкан заман өтпөдүбү! — деди чоң эне.

— Көп окуйсузбу? — дедим.

— Эми библиянын ордуна көркөм китеп окуп калдым.

— Бул жерге кыргыздар келди беле?

— Кайдан?! — дейт Ксения чоң эне. — Эми кайсы улут болсоңор да баарыңар бирдей эле, болуп калбадыңарбы. Сенин деле чоң энең же энең бардыр. Менин окшош балдарым бар.

Света мышыгы менен ойноп жүрдү.

— Жолоочу турбайсыңбы, чарчадыңбы? — дейт чоң эне.

— Жок, — дедим.

Алыстан биздин кеменин конгуроосу угулду.

Мен Ксения чоң эне жаңа анын небереси Света менен коштоштум. Азыр, Россиядабы, Грузиядабы, Кыргызстандабы, кай-кай жерде энелердин көбүнүн тагдырлары окшош: көбүнүн абышкалары согушта курман болушту. Ал эми жүрөктөрү да окшош: боорукер, жөнөкөй, ойлонгондору жакшылык...

Ксения чоң эне көрсөткөн жолго түшүп, токойлуу кыштактан чыгып талаага кабылдым. Айдоонун нак ортосу менен жээкти көздөй жөө-жалаңдап, адамдар таптаган ийме-чийме жол кетет. Жалгыз аяк жолдо баратып, талаадан улам, Токон Рысалиев деген досум эсиме түштү: таланттуу журналист, мыкты адам эле. Ал Тянь-Шанды жөө кыдырып, кыштактарына барып, ар бир койчунун үйүнө түнөп, аларды тизмелеп, атайы ар бир адамга карточка жазып, тоолордун сулуулугуна суктанып, чөптөрдүн жытына, суулардын дабышына кулак түргөн, изденген. Токон орус жазуучусу Чеховду сүйөр эле. Анын «Талаа» деген повестин өзүнчө кыргызча которгон. Левитандын сүрөттөрү үйүндө илинүү турчу. Ал айыкпас, катуу дартка чалдыгып калды. Өмүрүн кыйган оор, акыркы күндөрү ооруканада жатканда:

— Талааны сагындым. Атаганат, барып бир басып келсем, — деп эңсеп обдулду, бирок кубаты жок экендигине көзү жетти. — Чеховдун айдың талаасын сагындым. Угуп турчу...

Токон Антон Павловичтин «Талаа» деген повестин орус тилинде жатка айтып кирди.

Бул бир гана жазуучунун тилинин кооздугун, анын чеберчилигин же жердин кооздугун эле сүйүү эмес, андан да жогору турган Ата Журттун дилин, алардын кенендигин, тазалыгын сүйүү болчу.

Эми гана орус талаасында Токондун сүйүүсүнө көзүм жетип баратты.

* * *

Кеме ичинде көмүр түшүрүп, от жагып, моторду күнүтүн күзөткөн Леша деген каалдаган киши мага аябай жагып калды.

Биз болсок бөлмөбүздө эртең менен беймаал уктап, жээкке шырпылдап урунган суунун шоокумуна кулак түрүп, кеменин термелгенине магырап жата беребиз. Андай учурда

таң азандан туруп кеме үстүндө балык уулап жүргөн Лешанын кобураганы угулат. Анын жанында эч ким деле жок. Өзү менен өзү сүйлөшө бербей адаты. Же суудагы балыктар менен сүйлөшүп жатканы.

Леша барыбыздан мурун, жылдыздар суюлганда, таңкы желди, күндүн чыгышын, кызыл булуттарды, суунун үстүндөгү кооздукту, суу жээгиндеги кыбыраган кишилердин тиричилигин биринчи көрөт. Биз тура баштаганыбызда ал кайырмактан алган балыктарды чакага салып коет, чаканы чулпулдаткан балыктарды кармалап, ага суктанып калабыз.

— О, уйкучулар! — дейт Леша көзүбүз ачылбаган бизге күлүп. — Уйку менен өткөн жашоо жашообу!

Леша ушундай, баарын бетке айткан, ачык-айрым жакшы адам. Ал кеме үстүндө балык кармабай жумуш иштеп жүрсө «Жат душманга Ленинградды бербейбиз» деген бир сап ырды кыңылдап, кайрып коюп жүрө берет. Чын-чынына келгенде анын жүрөгү акын эле. Ал сулуу жерди, таңды, жаратылыштын мен билбеген, сезбеген сулуулук кереметин туюп, сүйлөшүп, бейпай жашап жүрчү. Анын туйганын мен туя албаганым аичимден ардана кетчүмүн. Анын көрөгөчтүгүндөй менде кудурет жок белем.

Бир аз күн өткөндөн кийин, акыры Лешага батынып, балык уулаганды жакшы көрөрүмдү айттым. Леша сүйүнүп кетти. Тянь-Шань тоолорунда кандай балыктар болорун, кантип кармарыбызды, балык эмнеге түшөрүн, кантип тарарын, балыктын түрлөрүн сурап, тамшанып, куду бир жомок уккандай көзүн жайнатып, дитин коюп угуп турду. Ал заматта кайдан-жайдандыр жыгач таап, кайырмак жасап бере салды да, өзүнүн тажрыйбалуу балыкчылык насаатын айтып кеменин капталына отургузду.

Леша кез-кез мага карап жылмайып, салмоор ташын алыска ыргыткан соң, колу-башын жаңсап мага балык уулоону үйрөтүп, сабак өтүп жатты.

Балык уулагандан да эртең мененки жымжырттыкка кулак түрүп, мелмилдеген дарыянын үстүндө уйкусу жок чардактарды, кемелердин сүзүп баратышын, асмандагы булуттарды, жээктеги айылдардын жашоосун карап отуруу кандай ырахат экен.

Жымжырт болгон дарыянын үстүндөгү секирген балыктарды көрө коюп, кайырмагына түшө калчудай ошол жакка камданамын. Леша ордуна жылбайт, демин ичине алып, беймаал. Ошол саам киргил суу үстүндө чөгөрмөгү калкыган кайырмактын боосун тартып коет. Дубалап алгансып, анын кайырмагын балыктар тез-тез тартат. Анан тамыр кармагансып, момурай калат. Ошондо гана анын жылмайганын

көрөм. Ал кайырмакты сүйрөп келатып, суудан чыга элек балыктын чоңдугун, кандай балык экенин айтып, аны менен бабырап сүйлөшө баштайт. Кармаган балыгы куду өзү айткандай болуп чыгат.

Мен сүйүнүп Лешанын балыгын элендей карайм. Балыкты шашпай, кайырмактан чыгарып, чакага салат да, кайрадан салмоор ташын алыска ыргытып койгон сон, көзүн кысып коёт.

Мен да Лешаны туурап, демимди ичиме алып, суунун үстүнөн көзүмдү албай, жылбай, бар далалатымды коюп, мыкчыйып отургансыйм. Бирок, кайырмагыма балык илинбейт.

Кайрадан Лешаны көргөндө ага алаксып кетем. Ал Волга боюнун бөөт-чөөтүнө дейре, анын кайсы жеринин балыгы боткого жакшы түшөбү же сөөлжанга жакшы түшөбү, деле бардык ыкы-чыкысына дейре жатка билер эле. Анын айтканы айткандай келчү.

Орус жеринин жаратылышын жакшы билген, жоош, ак жүрөк, жүрөгү акын болгон Лешадай адамдар Россиянын сууларында, кыштактарында, токойлорунда, а тургай шаарларында толуп жатат. Мен күпкүндүзү Калинин шаарындагы асма көпүрөдөн жүз метрче бийиктен, көчөнүн кымкууттугунда беймаал туруп, жайма-жай жээкте жүргөнсүп Волгага кайырмак салган адамдын балык уулоого кумарпоздугун көргөндө, буларга баа бердим. Мындай балык уулоого берилген адамдар жаандарга карабай жээктерде белчесине чейин суу кечип, кайырмак салып, шүмтүрөп турушат. Балык уулоого кызыкпаган адамга убал көрүнөр. Жок. Алар ошончолук убаракерчиликтен ыракат алып, эс алып, жыргап, ошончого кайыл болуп отурушат. Алар суунун шарпылдагын, куштардын сайрашын, чөптөрдүн жытын, абанын өзгөрүшүн, сулуулукту бизден алда канча жакшы билишет. Мындай балыкчылар жөнүндө, алардын сүйүүсү, ырахаты жөнүндө орустун мыкты жазуучулары Аксаков, Тургенев, Чехов, Пришвин, Паустовский, Солоухиндер жазбадыбы!

Жолум болуп, бир сапар балыкты тартып чыктым. Алтын балык кармагансып, сүйүнгөнүмдү айтпа! Леша дароо кайырмагын таштап чуркап жетти.

— О! Бу балага бармак тиштетиш керек! — деп кыйкырды ал.

— Опей! Тирүү балыкты кармап алды! Опей, ушундай да ташбоор болорбу! — деп жогортодон биздин арабыздагы лектор чын дити менен таң калып турду.

Леша ага так катыра жооп берди. Лектор бултундап, күбүрөнүп каютага кирип кетти.

— Тобо! Бул ушундай адам. Кургак сөздү такылдап жаттагандан башканы билбейт. Ушундай адам болот экен, ээ. Ага капаланба,— деп Леша чатышкан кайырмагымдын боосун жандырып берди. — Балык уулагандын ырахатын, өз бөлмөсүнөн чыкпаган адам кайдан билсин.

Бир балык кармагандан кийин, кечке көңүлүм көтөрүлүп жүрдү. Анын деми ошончолук экен, эми күндө таң атпай турчу болдум. Үшүгөнүмө карабайм, балык кармай албасам да, Лешанын үйрөнчүгү болуп жүрдүм.

Кетээр кеткенче Леша кулагыма шыбырап калат:

— Эгерде жээкке чыксаң, сени токойдогу козу карын тергенге ээрчитпесемби! Чериң жазылып, токой ичинин сулуулугуна жыргайсың дейсиң.

Бирок, токой кереметин аралаганга Леша устатымдын шарты да, убактысы да болбоду.

Коштошуп ажырашаарда Леша мага окутуучу катары өзүнүн кайырмагын эстеликке берди. Бирибизди туташкан туугандай кыя албай, а түгүл Леша мени чала үйрөнчүк шакиртин кучактап «аман бол, балык уулоону унутпа» деп шыбырап, ушунчалык боорукерликте жароокер карап, көзүнө жаш алчудай болуп, жээкте колун булгап турду.

* * *

Рыбинск деген айтылуу жасалма көлдүн булуң-бурчтары көрүнбөй, жайылып жатты. Анын аянты алты жүз кыштакты, Молога деген эски чоң шаарды көчүрүп, ошонун ордуна суу токтотушкан.

Түш ченде Рыбинск көлүнүн жетимиш чакырым үстүн басып өтмөй болдук.

Бул тарапка бара коё турган оюбуз жок эле. Кокусунан ишке жаны тынбаган жетекчибиз Петр Федорович Сидоров жээк менен сүйлөшүп, Рыбинск көлүнүн тиги башында толкундан коргологон кемелердин бардыгын кулагы чалып калыптыр.

— Жапа чеккен жолдоштордун көңүлүн көтөрбөсөк болбойт,— деди Сидоров кесе сүйлөп,— кеттик эмесе. Жолдошчулук ушундай маалда билинет. Аларга ыр окуп берели, кино коёлу.

Эми биз алты валга жетпеген толкунда чайпалып кетип баратабыз. Шамал улам өзгөрүп, бирде туурадан, бирде арттан уруп турду.

Чынымды айтсам, деңиздерден мындан чоң толкундарды көрсөм да, ушунча толкун үстүндө калган эмесмин.

Мен аргасыздан сүрөтчү Айвазовскийдин «Тогузунчу вал» деген сүрөтүн ашкана, ресторандардан көргөнүмдү эстедим. Мына эми, ага үч эле вал жетпей жатпайбы!

Жер көчүп, үйгө бир кирип, бир сыртка чыгамын.

Ажал келчүдөй толкундан корголоп капитандын кеме башкаруучу бөлмөсүнө кире качтым. Капитан Чернов диспетчерден радио менен байланышып, аба-ырайы жөнүндө, өтүп бараткан кемелер менен ар нерсе жөнүндө сүйлөшүп жатыптыр. Анан соң, алдындагы чоң дептердеги суу жолунун чиймесин карады, узун турнабайы менен суу үстүндөгү жолдун аралыгын, алдыдан чыккан кемелерди, бүлбүл көрүнгөн жээктерди карады.

Капитан менин үрөйүмдү көрөр саам, шак колун чаап жиберди да, каптал эшиктен сыртка чыкты. Толкундарга кулачын жайып кыйкырды:

— О, жараткан! Эмне деген кичинекей толкундарды жибердин! Бергенге жараша тогуз валга чейин жеткире көр! — деп тамашакөй капитан мага күлүп атты. — Бул кыргыздын баласы Рыбинск көлүнүн толкуну эмне экенин көрүп, билip кетсин. Ошондо гана эсинде калбайт беле!

Мен өзүмдү, «көлдө гана толкун болбостон, тынч делген жер үстүндө, жашоо-тиричилигибизде бизди айдаган да күчтүү толкун болот» деп акындарча кыялдана жооткотумуш болом.

Неси болсо да булуттар көлгө кончудай ылдыйлап, самсаалап сүрдүү келатышты. Көлдөн өткөн булуттар созулунку тартып, эми ичкерип, кечээки күнгө окшоп, карааны алыстап, бизге унутулуп баратты. Ак чардактар кайып учушат, көл үстүнө коно алышпай сермендеген кемени ээрчишет.

Биз издегендердин карааны көрүндү.

Чын эле, шамалды буйтап, булуңда коргологон, чиркелишкен карагайларды тарткан «Георгий Седов», «Кама» деген кемелер экен. «Георгий Седовбу?» Мага аты тааныш. Билесизби. Жоромолумда элүүнчү жылдары болсо керек. Ленинграддык жазуучу аял Ольга Бергольц, өзүнүн балалык күндөрү өткөн Углич шаарына ушул кеме менен барганын «Күндүзгү жылдыздар» деген китебинде жазган. Ошондогу мыкты делген, эл ташыган кеме эми Рыбинск көлүнүн үстүндө, сүйрөгөнү карагайдын кербени болуп, балыктарды жипке тизип күнгө катырып, жолго чыга албай отурбайбы!

Кемелерге жеткенибизде андагылар карагайдын үстү менен тартаңдап дыр коюшту.

Щербаков шаарынан чыккан кемелер бир аз жүргөн соң, толкун кабылып, булуңга кире качыптыр. Төрт күндөн бери суусуз, тамаксыз отурушат.

Ангыча кайдандыр суу үстүндөгү кеме-дүкөн пайда болду.

Адам кабагындагы капалык сөз менен гана жибийт белем. Бул кемедегилердин төрт күндөн берки капалыгы, жакшы сөз угуп, достордун колу берилгенде таркап кетти. Эми баягы ач, суу болгондор биз менен баарлашып киришти. Кыйынчылык башка түшкөндө жолдоштун көңүлүн көтөрүү, жакшылык кылуу, анын чакырыгына кол сунуу деген ушул экен да.

Биздин жетекчи П. Ф. Сидоров кайра кайткабызда жетине албай сүйүнүп келатты. Анткени бул саякат караандай ошонун үгүтү менен болгон да. Анын тилеги ишке ашпайдыбы!

Жолдо катар баягы толкундан коркпой калдым. Рыбинск көлүнүн жээктеринде бузулбай калган чиркөөлөрдүн карааны шоңшоюп, көлгө күзөтчү болуп турат.

Чернов да баягыдай тамашасын койгон. Ал түнкү жолдогу ак, кызыл, жашыл отторду карайт, кеменин иши жазылчу дептерге үңүлө калып, бирдемелерди чиймелемиш этет.

Мен сыртка чыгып, көлгө кайра карайм. Эмнегедир маркум Алыкул Осмонов, Ысык-Көл жана акындын көл жөнүндөгү ырлары эсиме келет.

* * *

Волга жээгиндеги сууну тереңдетип көтөрүп турган шлюздар, байыртан берки тарыхка бай кооз шаарлар, сонун асма көпүрөлөр, кыштактар кала берди. А мен сиздерге биз көргөн шаарлардын ичинен үч шаарын гана эң кыскача баян этейин.

Углич. Мына жолубузда айтылуу Углич гидростанциясы. Угличтин жаңы суу сактагычы. Жээктерде аралдар көрүндү. Суу үстүндө оюнчукка окшогон ак кемелер жүрдү. Кээ бир аралдарга сууну кечип, сазды басып өткөн, токойду аралаган зым карагайлардын кербени жеткен. Анда-санда куштарга окшоп, аралдарда балыкчылардын кайырмак салганын байкай аласың. Бул Угличтин азыркы көрүнүшү.

Мына эми, Угличтин өткөндөгү күндөрүнөн үзүндү: Угличке жете бергенде жээктен эле көк мунардуу чиркөөлөрдү көрө баштайсың, Россиянын эң эски шаарларынын бири. Ал Москвадан да улук дешет. Булар он жетинчи кылымдагы чиркөөлөр. Мындагы канзаада Димитрийдин чиркөөсүнүн коңгуроосу жөнүндө шумдуктуудай уламыштарды айтышат. Жети жашар канзаада Димитрий кара ниет, жалданган адамдардын колунан мерт болгондо, угличиктер жапырт

ажаан козголоң чыгарышты. Ошондо чиркөөнүн коңгуроосу аябай кагылып, элге улуу чакырык болуп турган. Падыша Борис Годунов акыры козголоңду басты да, катуу жаза берди. Угличтеги биринчи козголоңду чыгарууга чакырык болгон чиркөөнүн коңгуроосу катуу жаза алды: элдин көзүнчө тили «жулунду», анын бир кулагы «кесилди», жүз жыйырма сапар кызыл камчы жеди. Эки жүз киши асылды, көбүнүн тили кесилди, миндеген козголоңчу угличтиктер түндүккө айдалды. Коңгуроо үч жүз жыл жазасын өтөгөндөн кийин, кайра Угличке кайтып келген дешет.

Угличте ар түрдүү элдерден келген саякатчыларды көрө аласыз. Анын көбү, падышанын «жазасын өтөгөн» коңгуроонун тегерегинде жүрүшөт.

Кимри. Ата мурасын сактаган эски шаар. Тукумдан тукумга бут кийимди чыгаруу кол өнөрчүлүгү өөрчүп келет.

Кимриликтер бут кийим менен Россияны жабдышкан. Алардын чеберчилигин он жетинчи кылымдан бери эле айтып келишет. Алардын чыгарган өтүктөрүн кийип Напалеон менен урушкан орус солдаттары Европанын четине чейин суукта, тоодо, токойдо жер кезип, Парижге дейре келишкен. Ал эми Ата Мекендик согуштагы советтик жоокерлердин кийгендери да, ушу кимрилик чеберлердин эмгектери болгондугу чындык.

Ошондуктан Кимринин кол өнөрчүлүгү эзелтен артса да, алардын тагдыры өтө оор болгон. Кимриликтердин оор турмушу, өнөрчүлүгү жөнүндө В. И. Ленин эмгектеринде жазган. Анын «Россияда капитализмдин өнүгүшү» деген эмгегинен мобундай сөздү окуйсуз: «Азыр начарлай түшсө деле, кылымдан бери Кимри селосунун аймагында чеберчилиги артып келген жумушчулар болбосо, айталык Петербург бут кийим фабрикасы сыяктуу ишканалар мынчалык тез өсүп чыкпайт эле».

Биз кооз Кимри шаарынан узай бергенде, Сидоров менден:

— Кимрини мурда билчү белең? — деп калды.

— Жок, — дедим.

— Кантип? Карачы! — дейт Сидоров бутумду көрсөтө берип. — Мен жазбай таанып турамын.

Мен таң калып, Москвадан сатып алган бут кийимди карайм. Көрсө кийгеним, Кимри шаарындагы «Кызыл Жылдыз» фабрикасынан чыгыптыр.

Ярославль. Шаар жөнүндө мурда кабардар элем. Москва-лык таанышым Ярославль жөнүндө китеп жазып, анысын арнап жазып берген. Анда мындай деп айтылган:

Ярославль элинин саны, соодасынын өсүшү жагынан эзелтен белгилүү болуп келген. Он жетинчи кылымда эле чет жерден келген көпөстөр соода кылган. Элинин көптүгү жагынан Москвадан кийинки орунду ээлеген. Мындан орус элинин мыкты уулдары чыккан. Орустун маданияты өнүп-өскөн шаар. Биринчи улуттук театр ачылган. Көптөгөн тарыхый жана архитектуралык атактуу эстеликтери бар. Он сегизинчи кылымда монастрдын китепканасынан «Игордун полку жөнүндө сөз» деген орус адабиятынын баалуу эстелиги табылган.

Ярославль Волга дарыясындагы сулуу шаар. Кокустан, дүйнөдөгү атактуу шаарлардын сүрөттөрүн карасаңыз, сөзсүз алар, суу жана узун, бийик көпүрөлөр менен кооздолуп тартылат. Деле буларсыз көпүрө жана суусуз шаар көркүнө чыкпайт белем.

Суу жолу менен Ярославльга баратканда мына ушундай сулуулукту көрөсүз. А дегенде заводдун морлорунан, катар-катар тамдардан, кеме токточу аппак эки кабат тамдардан өткөн соң, шаар четиндеги мунаралары көрүнгөн чиркөөлөргө кызыгасың. Бул шаардын көркүн ого бетер кооздоп турат.

Деле Волга жээгинде орус элинин байыркы архитектуралык эстеликтери сакталган.

Ар бир чиркөөсүнүн, монастырынын тарыхы бар. Алар орус элинин көркөмдүк чеберчилигин, кол өнөрчүлүгүн, кайгысы, кубанычы, өткөн тарыхынан баян кылат.

Бир убакта чиркөөлөрдү диндик үгүт жүргүзөт деп ойлошкон эле. Аларды бузуп жарууга, кароосуз калтырууга жол беришкен.

А бирок, В. И. Ленин байыркы тарыхый жана архитектуралык эстеликтерди сактоо жөнүндө, аларды калыбына келтирүү жөнүндө кам көргөн.

Анан калса, мындай кооз чиркөөлөрдү жөнөкөй орус дыйканы салган. Алардын акылы, эмгеги, кайгысы, эрдиги. Ар бир кылымдын тарых барагына калтырган жүзү.

Мындан жүздөгөн жыл мурун А. С. Пушкин, Ата Журттун өткөнүн сыйлабоо, кадырлабоо — анын артта калгандыгы жана адепсиз караңгылыгы деп эскерген.

Ошондуктан орус элинин акылман улуу сабагы башка тең укуктуу элдерге да сабак болуп калды.

* * *

Волганын боюнда эмгекчи элдин көсөмү Владимир Ильич Ленин туулган. Волга ошон үчүн ого бетер кымбатка турат.

Владимир Ильич Волга жээгиндеги турмушту жакшы билген. Анын балалык күндөрү ушул жээктерде өткөн. Биринчи марксисттик топтор ушул Волганын жээктеринде уюшулган.

В. И. Ленин марксисттер менен биринчи жолуккан жер. Анын биринчи сапар революциялык топторго марксисттик теориялык биринчи эмгектерин жазган.

Кийин да, В. И. Ленин Европада жүрүп да, Твердеги социал-демократтарга каттарын жазган, жүздөгөн эмгектеринде Волга жээгиндеги пролетариаттардын турмушунан мисал алган.

Волгалыктар улуу жетекчинин атагын даңазалап, жердеши жөнүндө эмгектерди, кинолорду, эскерүүлөрдү жазышты. Эстеликтерди тургузушту. Ажайыпкана (музейлерди) курушту. Шаар, кыштактарды, көчөлөрдү улуу көсөмдүн атынан коюшту.

Менин оумча, эн улуу эстелик — В. И. Ленинди ар бир улут жүрөгүнө сактап, аны өз тилдеринде окуп, сүйүп, берилип: «биздин Ленин», «Менин Лениним» деп атап, ыйык сактап жүрүүсү го деп ойлойм.

* * *

Волганын боюнан ар түрдүү улуттарды жолуктурасыз, чоочун тилдерди угасыз. Алар саякат жасап гана жүрбөстөн, Волганы мекендешкен. Анын кооз, токойлуу жээктеринде марилер, чуваштар, татарлар, мордвалар, калмактар жашашат.

Улуу Октябрь революциясына чейин бул элдердин тагдыры оор эле. Падышачылыктын зулумдук тепкисинде жатышпадыбы!

Репиндин сүрөттөрүн көрдүңүз беле? Орустун атактуу сүрөтчүсү Волганы кыдырып, бир нече сүрөттөрдү тарткан. Ошончонун ичинен турмушка ыраазы болгон жалгыз-жарым адамды таппайсың. Сиз сүрөттөрдү карап туруп, кайгылуу обон, кошокту угасыз. Россиянын бардык жагынан Волганы бойлоп, ак чардактарга окшоп, жем издеп келген адамдарды көрөсүз. Аңардын арасында кудайчы кебетесиндеги дыйкандарды, солдаттарды, казактарды, эмеректеринен ажыраган көпөстөрдү да табасыз. Алар оор жүктү, оор тагдырды мойнуна илген. Бир кадам жерге күндүн ысык-суугуна карабай кемелерди араң тартышат. Шамал күндөрү тамак таппай, кеме жылбай, кеберсип отурушаар эле. Бир гана Вол-

ганын боюнда он тогузунчу кылымда алты жүз миңге чейин шор маңдай бурлактар болгон...

Жаңы заман Волга жээгинин турмушун өзгөрттү.

Эми Волга боюндагы бурлактарды Репиндин сүрөттөрүнөн улуттук эскерип калышты. Жээктеринде каналдар, суу сактагычтар, крандар, экскаваторлор, чоң кемелер пайда болду, Азыр кайыктар, кемелер саатына сексен километр суу үстүнөн учуп өтөт.

Волганын үстүнөн: «Жамбул Жабаев», «Чимкент», «Кустанай», «Сухими», «Армения», «Абхазия», «Нарын»... деген жүздөгөн кемелерди көрөсүз. Алар көп улуттуу совет элинин, жерлеринин гана аттарын алып баратпастан, алардын улуу достугун, тең укуктуулугун, азыркы кылымдагы эң асыл, ардактуу жеңишин, алдын көздөй, ыйык максатты көздөй даңазалап баратат.

* * *

Саякатка чыккан адам, барган жагынын кооздугуна гана таңкалып кайтпастан, ал сабак алып кайтуу керек, деле бөлөк жерден жолоочу өзү үчүн жаңылык ачыш керек. Айталык, совет өлкөбүздүн жаңы заманга киргенине аз эле жылдар болду. Ошого болбой бүткүл дүйнөдөгү эмгекчилер, прогрессивдүү адамдар жаңы доорго кирген өлкөдөн сабак алууга келди. Г. Уэлсчи! Ал бир гана таңкалбастан жаңы доорду куруп жаткан жаш өлкөнүн сабагын бүткүл дүйнөгө жайды. Ал эми Советтерге келген чыгыш элинин улуу жазуучусунун бири Р. Тагордун жетимишке аяк басканда келишичи! Улуу жазуучу революциялык жаш өлкөнүн даңазасын угуп, окуп, анын тарыхына революциялык духуна, жаңы замандын үгүтүнө, билим алуусуна кызыккан. Р. Тагор отузунчу жылы жазган «Россиядан кат» деген китебинде Москвадагы Дыйкандар үйүндө жолугушуусу жөнүндө минтет: «Бул жердеги чогулгандардын арасында монголдорго түспөлдөш бир адам бар эле. Мен бул адам жөнүндө кызыгып сураганымда, Москвага жип ийрүү кесибин үйрөнгөнү келген кыргыз дыйканынын баласы деп айтышты. Ал үч жылдан кийин инженер болуп, кайрадан өз республикасына барып, революциядан кийин курулган чоң фабрикада иштеп кирет».

Улуу Тагор менен биринчи жүздөшүп, жазуучуну көргөн, сөзүн уккан жана анын көзүнө түшүп, жер жүзүнө жар салдырган, ошол кыргыздын бактылуу уулуна сыймыктанып, жетине албайм. Анысынан да, ошол алгачкы жаңы заман келгенде эле жалпы Совет эли сыяктуу эле Лениндин идеясы-

на түшүнгөн кыргыз уландарынын орус элинен сабак алууга ашыгышканын карабайсызбы? Улуу идеяга, катардан калбай жаңыча жашоого умтулганын айтпайсызбы!

* * *

Орустун улуу сүрөтчүсү И. Репин Волгада болгондо мындайча жазган эле: «деле Волгада адамдын үнү тез жутулуп кетет. Кичине эле жолдошторундан калып калсаң, кыйкырасың, кыйкыра бересиң. Жолдошторундун кулагы керең болгонсуп, жооп бербестен, кылчайып да койбостон үңкүйгөн тейде кете берет».

Волгада азыр андай эмес.

Сүрөтчү дарыяга чыгып, сүрөткө жан таштап, Россиянын тагдырына күйүп-бышып жүргөн мезгил башка эле. Ал кезде ээнчилик, жалгызчылык, түнттүк, достук жок эле.

Азыр сен Волгада баратып, жолдошунду чакырсаң, сага дароо сергек жооп берет. Ал сенин тилиңе, дилиңе карабай, жардамга чакырганыңды сезип, дароо колун берет, тартып алат. Анткени, советтик боордош эл эмеспи.

* * *

Чакан очеркте кыргыз жеринде достукка жана илимге умтулган саякатчы П. П. Семенов-Тянь-Шанский, Пржевальский, Ч. Валиханов сыяктуу баалуу, илимий ачыштарды жасаган жокмун. Өзүм үчүн дагы бир ачылыш болгон — достук саякатын жасадым да, совет өлкөсүнүн элүү жыл ичиндеги ширелген бекем достугуна, биздин замандын адамдарынын тең укуктуулугуна ишенишим ого бетер арткандыгын баяндадым.

АРМЕНИЯ КҮНДӨЛҮГҮ

... Андан бери чын эле он жылга аяк басты. Ушу чынбы деп өзүмө да ишене бербей жылды санап кирдим. А Арменияга кечээ, жакында эле баргандай болгом.

Мезгил сапарынан түк айныбайт тура. Анда улуу тирүүлүк алдында өмүрдү эмне менен өлчөсө болот? Өмүр баркы сааттын жебесинин кагышы менен өлчөнөбү же күндүн чыгып-батышы мененби? Же адамдын өмүрү, кайгысы, кубаны-

чы менен же аң-сезимдүү, бактылуу жашоосунун кунубу? Эскерүү жылды жашартып турабы же эскерүүдөн улам жылдын өткөнүн билесиңби?..

Жылдар закымдап сызган сайын бир барып кайткан Арменияны улам эскерип, кайра эңсеп келем. Көз алдымдан акак таштын шуру тизмеги сыңары, Армения элеси кербендей чубалат.

Өмүрүмдө ушуга биротоло ынандым: Армения эстен тез учкан эл эмес экен.

Азыр досторум кайсы өлкөнү көрөйүн деп акыл сурашса, дароо айтаар элем: «Армения... Армения!»

* * *

Эскерүүнү адам картайганда жазат деп айтышат. Мен Армения жөнүндөгү эскерүүмдү эскирткен жокмун. Армения, аны эскерүү мени кайра жашартты, кубат-дем берди.

Кайраттуу, акылдуу, мээнеткеч эли, бир карасаң сулуу, бир карасаң мерез жери жөнүндө дилимдегини окурман менен бөлүшөйүн дедим.

* * *

Эмнесин жашырайын, адегенде Армения мага анчейин кызыксыз көрүнгөн. Арменияда жайнаган таш биринчи көзгө урунса, ушуну аргасыздан айтасың да. Артынан ээрчип жүргөнсүп, таш бардык жерден урунат: тоосунан, шаардан, айылдан, талаадан, жол боюнан... Эң эле көп сансыз таштар. Арменияны таштардын өлкөсү дээр элем. Кудуреттүү табият бу мээнеткеч элге таш бергенде аябай марттык кылыптыр.

Арменияда бара-бара таштарга кызыга баштадым. Баягы шыгыраган таштардын сыр сандыгы, түсү ачылып кирди. Назар салсам таштар ойдогудай, кубулуп жанданды.

Баамымда, Арменияда адам колу тийбеген таш жок окшойт. Армяндар ташты «апкюн» деп коюшат. Бирөөнү эрке-летип чакыргандай уккулуктуу сөз. Бул эле эмес, алар биз элес албаган таштарга гүлдөрдүн назик аттарын коюшат.

Ар бир ташта армяндардын тагдыры жатат белем. Алар байыртан таштарды көз жаш, кандары менен жууп келген. Ошондуктан таштарды аздектешсе керек.

Чачылган таштар — армян элинин ураган тарыхы, тагдыры. Армян жерин аралаганда тоолордун кокту-колотторуна, тектирлеринен бир заманда ураган кыштактардын, шаарчалардын сүлдөрүн көрүп каласың. Канча таш боор

заман алмашканын ошондо билесиз. «Баланча кыштак, мындан нечен жыл мурда ураган, түкүнчө падыша, баатырдын учурунда...» деп калышат армян достор. Деле ар бир армян баласы ата-бабасынын өткөн тарыхын, тагдырын, маданиятын, таштардан куралган, ураган кыштакты жатка айтышат экен. Буга менин көзүм жетти.

Байыртан бери көп кордукту башынан кечирген, муну бар, жүрөгү эрдикти самаган, чыдамкай, акылы зирек, биримдиктүү эл гана ошончо оор замандын каарына чыдап, өзүнүн салтын маданиятын, кутун, элдигин сактап кала алат го деп ойлойсуз. Ушунда чыгыш элинин бир акылманы айткан накыл сөзү эске түшөт: «Улуу сүйүү майдадан башталат...» Сен өз элиндин ташын, кушун, чөбүн, булагын сүйө албасаң, анда башканы ардактаганга, улуу сүйүүгө, чоң адамкерчиликке умтулба, убараланба!..

Айтса-айтпаса жалганбы, адамдын дүйнөнү таануусу, улуу сүйүүсү өзү гана сыйган арча бешигинен башталат. Эсинде болсун, мына ушу бешигинди, өз элинди сүйүпкүйдүргөн сезим жүрөгүндө тыбырчыласа, акыры келип сени боорукер кылат, өмүрүнө кенч, табылбаган бакыт табасын, күйпүл-ала болбой иреттүү келип, аны бир багытка жумшай аласың, рухани дүйнөң байып, жашооң март, жадырап өтөт.

* * *

Таш мурда армяндардын азап-кайгысы, кембагалдыгы, шору болсо, кийин өлкөнүн байлыгы, табариги болду. Кайда барбагын таштан салган заңгыраган, асман мелжиген тамдар. Таштан нечен түркүн кендер табылды.

Айрыкча туф жарыктык таштын жеткен сонуну экен: жеңилдиги, жылуулук өткөргөнүн айтпа, ным тартса тез кургайт, мык урсаң кирет, арааласаң болот, оём десең оңой, чыдамкайлыгычы!..

Ал эми базальт, туфтан катуу болот, адетте үйдү түптөйт, тепкичтерге, көпүрөлөргө төшөйт, нымдан сактайт. Армяндар бу таштарды уруна билишет.

* * *

Ереван өтө картаң, биздин доорго чейинки курулган шаар. Ал Чыгыш менен Батыштын үлгүлөрүн алган, улуттук өңүн жоготпогон, таштан бүткөн, өлкөбүздөгү белгилүү шаарлардын бири. Еревандын узун, саябандуу көчөлөрү, сонуркатар эстеликтери бар. Шаардын асманга аткан суу оргучтамасы (фонтаны), анын түркүн жарыгы менен назик

музыкасы, китепкана, ажайыпкана, ар түрдүү базальт, туфтардан, граниттен салынган, бири-бирине окшобогон мрамор тирөөчтүү тамдары мага жаңылык болду.

Бир кезде, 1928-жылы журналист М. Кольцов Ереван жөнүндө көңүлүкөш эле минтип жазган: «... Эриванда адеп бизди түтүн капшабы, иттин үргөнү, электр жарыгы, шорпунун жыты, эшектин айкырганы, «Додж», «Кадилляк» жаңы машиналары тосуп алды...»

Журналист шаарды эми көрсө сөзсүз суктанаар эле. Андан бери Ереван такыр өзгөрдү. Шаардын эли миллионго жетти. Жаңы илимий институттар, мекемелер, ишкана, заводдор көбөйдү; өлкөбүзгө нечен түрдүү машина, эсептегичтерди, илим жаңылыктарын берет; Ереван шаарындагыдай дүйнөлүк машиналардын түрү биздин өлкөнүн башка шаарларында жок десем, жаңылышпасмын.

Еревандын чөлкөсүндө Урарту мамлекетинен бери келаткан эстеликтер сакталуу. Армяндар таштарын, эстеликтерин аздектеген кудум италиялыктардай эле ардактап сакташат.

Дагы мага Еревандан эмне жакты?

Шаарды курууга күчүн, өмүрүн зарп кылган архитектор Таманянга мыкты эстелик бар. Ал тик туруп, алдындагы чиймесине үңүлөт. Артында шаркыратма агып түшөт...

Еревандагы дөңгө айыпсыз кыргынга кабылгын армяндардын эстелигине коюлган түбөлүк от эсте каларлык. Эстеликтин шиштийген бир учу көк асманды сайып турат. Ал эми өчпөс от адамдын алаканында күйөт. Колдун манжалары кичине жумулган, отту коргогонсуйт. Керемети ушунда: бөөдө жерден өлгөндөрдүн рухуна табынган сый, эскерүү.

* * *

Еревандын бийик тамдарынын түбүндө кээде жалгыз түп жүзүм өтө бапестелип тигилгенин көрөсүз. Тегерегин асфальт таптаса да, жүзүмдүн сабагы тамдардын бою менен жарышып, күнгө, бийикке умтулат, кейпи аны адамдар асемдеп ардакташат көрүнбөйбү!

* * *

Бул эскерүүдө менин Армениядагы сапарлашым Гагик Бюраканци жөнүндө бир ооз айтпай кетсем айып болор.

Гагик менен Ереванда эки күндөн кийин тааныштым. Ал арык, ак жуумал, бойлуу, наристедей ичине кир сакта-

баган, ак көңүл жигит эле. Ал ыр жазат экен, поэзияга биротоло башын байлаганы көрүнүп турат, басса-турса сүйлөгөнү, дегдегени поэзия. Колу бошой калганда калемин тындырбайт, дептерин чиймелеп эле атат.

Адеген күндөрү Гагик менен чекилеше кеттик. Ал мындай болду: Ереванды кыдыртып жүргөндө Гагик мага шаардын, элдин тарыхы жөнүндө көп нерселерди саймедиреп айтып берди. Армения жөнүндө эч нерсе билбейт деп ойлосо керек. Мен анын сөзүн бөлбөй жайына койдум. Чындыгында Гагиктин айтканынан көпчүлүгүн мен небак китептен билет элем.

Көрсө, Гагик айтканын жазбай жүргөнүмө капа боло түшүптүр.

Ал бир жерде атайы дептер, калемсап сатып берди да сөзүн таптап, буулугуп айтты:

— Эгерде сен менин сөзүмдү талаага таштасаң, анда экинчи жүздөшпөйм.

Мен андан кийин Гагик Бюраканци, менин Армения боюнча жол баштоочум, эмне десе, оозунан чыкканын бүт жазып жүрдүм, а тургай армянча бабыраганын да түшүнбөсөм да жазып коюп аттым.

Ушундан кийин Гагик мага ыраазы болду, таарынганын койду. Биз бири-бирибизди түшүнүштүк. Ал мага, кээде ак көңүлү кармаса, өзүнүн чубалган ырларын окуп берип жүрдү. Мен адепти бузбаган баёо окурман сыяктуу башынан бүткөнчө түшүнгөн кишидей кулак түрүп угам, кийин Гагик буга көнө түштү. Кээде ырлардын түшүндүрмөсүн айтпай да коючу адатты таап алды.

Гагиктин келечекте өтө чоң максаты бар. Ал көп жылдан бери көлөмдүү чыгарма жазып жүрөм, ага ар түрдүү улуттун адамдары катышат дейт.

Гагик келечекте чоң акын гана болбостон, бөлөк жерден келген жолоочуларга Армения тарыхын безилдеп баяндаган жол баштоочу да болчудай жөндөмү бар.

Гагик Бюраканци армян элинин патриот уулдарынын бири дээр элем. Армяндардын баары ушундай. Алар башкаларга өлкөсүнүн жакшы жактарын көрсөткүлөрү келишет.

Гагик улуу композитор Комитас жөнүндө көзүнө жаш алып айтып киргенде ага ыраазы болдум.

Ереванда Гагиктин колуна жазуучулар Союзунун алдындагы адабиятты үгүтөөнүн төрагасы Владимир Арутюнян барыш-коер жерибизди жазып берген. Ал жазгандарды Гагик куп аткарат. Бир күндө он бир жерге бармай болдук. Ереван учу-кыйры кенен шаар, көрчү жерибиз көп, ошол шаарды аралап, жай баратсак, Гагик менин жанымды кой-

бойт. Анын айтканын аткарбай баш ооган жакка жүз кадам бассам, Гагик досум, атымдан чакырып калат. Ал колундагы жазганды сөзсүз аткарыш керек. Мен бутумду тарта албасам да, Гагиктин каарына калбайын деп жолго чыгамын.

Гагик ойго, сөзгө сараң болгону менен айылдарда жөнөкөй армяндар менен жаагы тынбай сүйлөшө билет. Ал айылдыктардын сөзүнө, жашоосуна аябай кызыгат белем.

Гагик менен болгон окуяларды мен эскерүүлөрдүн арасына кыскача киргиздим. Ал Армениядагы өткөргөн күнүмдү, жазганымды кооздоп турат. Мен армян досума ыраазымын, Гагик болбосо, балким, Армения тарыхын анча билбей калмакмынбы, ким билет, өлкөнүн түндүгүнөн түштүгүнө дейре жөө-жалаңдап кыдырып чыкпас элем.

* * *

Бир кызык, Японияга барганымда негедир армяндар эсиме түштү. Бул эки эл өң-алааты, тиричилиги, дили, тили өзгөчөлөнсө да, эмгекчилдигинде, эмгекке, салтка, тарыхка болгон астейдил мамилелеринде айрым окшоштуктар бар сыяктанды. Армяндар да япондор сыяктуу жаратылыштын катаалдыгына карабай жерди пайдалана билишет; булардын ибаадатканалары байыртан бери тоого, кооз өрөөнгө салынган; колдон колго, укумдан тукумга мураска калган кол жазмалары, китептери болгон; байыркы нускалуу тарыхын, салтын кейипкерлери жакшы билишет, аны турмуштарына урунушат; таштарды эзелтен жашоо-тиричилигине колдонушат, алардан кооздук жасашат; табиятты, гүлдү турпаты жакшы көрүшөт, алардан кереметти табышат, ага мундуу ырларды, обондорду чыгарышкан...

* * *

Армяндар ата мурасына көздүн карегиндей, кара жандарынан артык көрүп карашат. Улам кийинки муун аны сактап, бапестеп келет. Бешинчи кылымдан бери жазуусу жоголбой келатканы ошондон улам го. Карасаңыз, кандай гана элдердин жазуусу, маданияты жер үстүнөн тыйпыл болуп кетпеди. Армяндар илгерки кол жазмаларды, тарыхты, китептерди алтындан баалуу көрүшүп, муундан муунга, баладан балага мурас кылып өткөрүп, катып келген. Ураган тарыхын кийинкиси улаган. Өздөрүн сыйлаган, рухани дүйнөсү, маданияты өскөн элдин жосуну ушундай болот тура.

Айтылуу Матенадаран! Музей тоо этегинде, Еревандын кыйла жеринен көзгө урунат. Матенадаран дөңчөдө, аркасын аскага такап тургандай. Ал жалаң базальт таштан куралган. Матенадаран эски армянчадан которгондо «китеп сактагыч», «китепкана» деген маани берет экен.

Матенадаран ажайыпканасынын алдында Месроп Маштоцтун эстелиги коюлган, кучагын жайып, нуска сөзүн табылган шакиртине сүйлөп жаткан сыяктуу.

Маштоц адагенде армян элинин отуз алты тамгасын ак кагазга жазган. Азыркы муундун адамдары бабасынын таап берген асыл тамгаларын Маштоцтун эстелигинин артындагы дубалга чегешкен.

М. Маштоц армяндын улуу окумуштуусу, акылман, элге күйөрман уулу. Матенадаран алдында анын эстелиги коюларынын жөнү бар. Маштоцту билбеген армянды табалбайсың. Ага таазим кылбаган армян баласы жок болсо керек.

Маштоц төртүнчү кылымда жашаган, Грециядан билим, таалим алган. Анда, армяндардын жазуусу, диндик окуусу чет тилинде жүргөн. Элдин зор кайгысын, оор абалын түшүнгөн. Маштоц керт башынын жыргалчылыгынан кечип, өмүрүн биротоло армяндарды агартып-көгөртүүгө, маданиятын көтөрүүгө жумшады. Кечил болуп, дүйнө безип, эл кыдырды. Акыры армян тамгасын 405-жылы түзгөн. 36 тамганын күчү чагылгандан катуу эле, бириндеген чачыранды элди ойготту. Биринчи армянча мобул сөз жазылган дешет: «Акылмандыкка жана насаатка дит кой, даанышмандардын сөзүнө түшүн».

М. Маштоц армянча биринчи ырды, алгачкы окуу китебин, илимий эмгекти жазган. Ал биринчи армян мектебин ачып, эң оболу мугалим, үгүтчү болгон. Биринчи китепти башка тилден которгон. Ошондон бери ушу күнгө дейре Арменияда Маштоцтун урматына 8-октябрде котормочулардын күнү белгиленип келатат.

Месроп Маштоцко чейин армяндын эр көкүрөк уулдары чет душмандын жаасынын жебесине, найзасынын учуна, кылычтын мизине көкүрөгүн тосту. Жакшы эле ат ойнотуп элди бириктиришти, далай чеп куратып, айыл коргошту. А бирок, жеңиш көпкө узабайт. Кайра эле күчтүү душмандын алдында армян эли талоонго калып жатты.

М. Маштоц элдин бактысына душманга улуу, чоң курал ойлоп тапты: бул ар бир тамгасы куралдан миң эсе күчтүү жадыгөйлүгү бар эле.

Маштоцтун тапканы армян элине падышанын буйругундай тез тарап, жалындай илеби тийген. Маштоцтон кийин армян элинин тарыхын жазуу, адабияты, акылмандыгы, маданияты, тили, театры, архитектурасы дүркүрөп өстү. Маштоцтон кийин армян элинин башы бирикти, акылы артты, жат душманга өжөрлүк менен теңтайлашып тура алышты.

Эсиңиздеби, армяндын мыкты уулу, таланттуу акыны, Аветик Исаакяндын: «... Адам бул дүйнөдөн кара курсагынын эле камы же эмнени ала кетүүнү ойлобостон, башканы, дүйнөгө эмнени калтырууну ойлош парс. А калганы болсо, беймаза көр оокат да...» деген сөзү ушул Маштоцко арналса керек.

Он алты кылымдан бери армяндар Маштоцтун тамгасын колдонушат.

* * *

Матенадаранды көргөндө армян элинин чексиз рухани дүйнөсүнүн байлыгын, улам кийинкилери кантип бапестеп асырагандыгын байкайсыз.

Мындай ажайыпканалар дүйнөдө аз эле десем жаңылбасмын.

Матенадаранда орто кылымдагы армян элинин кол жазмалары сакталган. Мында он алты миң кол жазма бар дешет, болгондо да байыркылар...

Бир чоң залга киресиз. Китептин ыйыктыгыбы, күчүбү, айтор зал мемиреп тыптынч. Кол жазмалар, китептер, айнек астында, эңкейип, үнүлүп окуйсүң. Мындайда япондор айтып коет: сулуулукка, кереметке жүгүнүү керек.

Ар бир кылымда чогултулган түрдүү элдердин нечен илим боюнча китептери жыйылган. Бул жерден армян жазуучу, акындарынын байыртан келаткан чыгармаларын, элдин тарых, маданияты жөнүндө өткөндөгү сүрөттүү, кооз эмгектерди, чет элдик акылмандардын котормолорун, чет тилиндеги китептерди көрөсүң. Армян маданиятынын өкүлдөрү, элдик рухани мурасын уланткан, санжырачылар, тарыхчылар, окумуштуулар нечен кылым армяндын оозеки чыгармачылыгына түшүндүрмө жазышкан.

Мына, армяндар өздөрүнүн тарыхын, акылмандыгын бешинчи эле кылымда жаза баштаган. Биринчи армян китеби 1512-жылы Венецияда чыккан. Китепканада алаканга катаар он жети граммдагы майда китептен баштап, эки пуд келген чоң китепке чейин бар. Байыркы армяндар китептерин торпоктун терисинен тыштаган.

Бул китептерди армяндар кан казынасынан ыйык көрүп, укумдан тукумга калтырып, элдик маданият, ыйык мурас деп атадан балага берип, кан-жанын таштап, азыркы кездерге жеткирген. Алар китептер үчүн капчыгайларга үңкүр казышкан. Түнү бою кирпик какпай, көз майын коротуп, колду жоорутуп, колдон колго көчүргөн. Айрым кол жазмалар, китептер дүйнөнү кыдырып жүрүп жеткендери бар. Матенадаранда талпайган эң чоң китеп бар дешет. Айтып отурушса китеп узак жол басыптыр, көрбөгөн кордугу калбаптыр. Ал адегенде түрктөрдүн Муш деген шаарындагы кечилканада турчу экен. 1915-жылы армяндарды ызалоо, жок жерден кыргын-бүлүк, куугун башталганда ыйык китепти эжелүү-синди алып качышат. Китеп чоң болгондуктан бирөө эле алып жүрө албайт. Эже-синди китепти экиге бөлүп, коюндарына катып, арып-чарчап жүрүп отурушкан. Акыры экөө бири-биринен ажырашып калышат. Жарымын бир аял Арменияга жеткирет, жарымы далай жыл дайынсыз жоголуп жүрүп, акыры табылат.

Матенадарандан дүйнөнүн ар кайсы бурчунан окумуштуу, изилдөөчүлөр, армян элинин рухани байлыгына кызыккандар эч өксүбөйт. Матенадаран жалгыз гана китепкана эмес, байыркы кол жазмалардын илимий изилдөө институту, армян элинин маданиятынын ажайыпканасы. Кырк жылда институт жүздөн ашык китеп чыгарды, он эки жыйнак илимий эмгек жаздырды.

Матенадаранды жыйырманчы кылымдагы китептердин ооруканасына окшош дээр элем. Нечен кылымдан бери чети кетилип, барактары желген, тамгасы өчкөн китептерди, кол жазмаларды окумуштуулар даарылашат, өмүрүн узартышат.

Чет элдик армяндар Арменияга эң бир чоң мурас калтырганда же белек бергенде байыртан келаткан кол жазманы же китеп беришет деп айтышканын уктум.

* * *

Матенадарандан улам өткөндөгү бир өктөлүү окуя эсime түшөт.

Андан бери кырк жылдын жүзү болду, согуштун аламатынан кийинки оор жылдар. Эс тутуп, мектепке барып калган бала элек.

Күндөрдүн биринде жаандан корголоп, Бектемирдин тегирменинин секичесиндеги бир күмбөзгө кирип бардык.

Күмбөздүн ичиндеги текчеге шыкала жыйналган толтура китептер бар экен.

Ошол бойдон китептерди жадыман чыгарып жиберипмин. Муну кийин, жыйырма жылдан кийин эстесем болобу. Айылда жүрсөм баягы китептер жөнүндө айылдагылар сөз кылып калышты.

Мен абышкалардан күмбөздөгү китептерди ким көргөнүн сурадым. Муну карыялар билет экен. Айылдагы бирөөлөр китептерди күмбөздөн алып, он беш чакырымдай Сары-Булак деген өрөөнгө катыптыр. Тоонун бооруна атайы үңкүр казган экен. Элдин айтуусунда үңкүрдүн төбөсү түшүп калыптыр. А кайсы бирлери: «мындан он беш-он алты жыл мурда эле ал китептер жоголгон. Үңкүрдүн оозу ачылып калган. Биз үңкүргө кирип, текчедеги китептерди, дептерлерди алчубуз. Анан кой кайтарып жүрүп, үшүгөндө китептерди отко жакчу элек, чийге тамызгы кылчубуз» дешти.

Эртеси мен Сары-Булактагы китептерге жөнөдүм. Үстү эңшерилип түшкөн үңкүрдүн орду турат. Мен аны казып кирдим.

Мындагы китептер топурак менен жуурулушуп, дайны жок, колго урунган топуракпы, китеппи, билбейсиң. Кармасаң эле үбөлөнөт. Анда-санда быт-чыт болгон барактардын арасынан араб, латын тамгасы үлбүл көрүнөт.

Үңкүрдүн ордун көпкө каздым. Китептер катмар-катмар болуп чириген. Капысынан майкамдын арасынан кичинекей гана алакан отундай дептерди таап алдым. Аны силкип, кармалап, үйлөп коюнга каттым. Кантип сакталып калганын өзүм да билбейм. Абайласам, териге орогон көрүнөт, териси чирип калыптыр. Дептердин ичине сыя карандаш менен жазылган сөздөр араң эле окулат.

Ушундай бир өкүнүчүмдү Арменияда Гагикке айтып бердим.

Ал мени суроолуу көпкө карады.

— Жакшылап карадыңбы? — деди ал кайрадан.

— Жакшы эле,— дедим.

— Айтсан, неси болсо да сенин ошол жериңе бара турган экенбиз...

— Эмне үчүн?

— А мүмкүн ошол чириген китептин арасында армян китептери, кол жазмалары болуп жүрбөсүн, ыя?..

Чынымды айтайын, ошол кезде, чын эле армян баласына ыраазы болдум. Ошол Гагиктей элимди сүйгүм келди. Бул мага улуу сабак эле.

* * *

... Ошол кичинекей Сары-Булактан тапкан олжомду — дептерчени азыркыга дейре бапестеп катып жүрөм. Аттиңай, эгерде ошол кезде айылда эстүү-баштуу адам болуп, кол жазманын, китептин баркын билген салтыбыз уланганда, ошончо китепти сактап калса, элге не деген байлык эле! Ал китептер жалаң эле дин кураны эмес экенине, анда элдин тарыхы, санжырасы, дастан ыры, оозеки чыгармалары бар экендигине көзүм жетип турат.

Ушу кезде кыргыз маданиятында китеп чыгаруу өнөрү алтымыш-жетимиш жылга карады. А түгүл мурдатан чыккан аздыр-көптүр арабча китептери болгон. Ошол алтымыш жыл ичинде чыккан алгачкы китептерди китепканалардан да табуу кыйын. Кээде атактуу эле китепканалардан кыргыз жазуучуларынын биринчи чыгарылган китептерин, адабий журналдарды таба албай калабыз. Азыркы окурмандар аттарын эле угуп, өзүн көрбөгөн китептер да бар. Ошондуктан кыргыз жазуучуларынын, китеп сактаган маданиятын биздин дагы бир рухани борбору болгон, жалпыга эшиги ачык адабий музей уюштурсак, бизге чоң байлык болгону турат. Анткени, Ереван шаарынан эле беш-алты адабий музейди көргөн соң, ушул ойду айтууга аргасыз болдум.

* * *

Башка, бейтааныш, чоочун элге барарда, барганда да, кайтканда да, баш катырган далай суроолор болот: башка элге, башка жерге эмне үчүн кызыгасың? Өз элиндин өткөн тагдырын, тарыхын ушунчалык эле жакшы билесиңби? Өзүңдүн көз кумарынды кандырыш үчүнбү? Несине кызыгасың? Эмнеге барасың деги?

Башка элден улам, өзүңдү, элинди ача алсаң керек. Башка элди ачсаң, айта алсаң, анда элиндин маданияты, зоболосу өскөнү эмеспи. Достордон, башка элден көргөнүңдү өзүңдүн элинден көргүң келээр.

Менимче, ар элди, ар жерди, ар тагдырды, ар көз жашты адам өзүнүн акыл-эси менен ача алса керек. Сенин тагдырыңа тийген ырыскынын, үлүштүн, шыбаганын ачуу-татуусун сен гана билесиң.

Айтчы, окурман, Ереванда жүрүп, кантип Мартирос Сарьяндын музейине башбакпай коесун. Анда армяндардын рухани дүйнөсүнө кызыкпагандай кеп эмеспи.

Өткөн жылдарда Железноводск шаарында жүрүп, бир армяндын жаш сүрөтчүсүнүн айтканын эстеп калыпмын: «Билесизби, кээде варпет Сарьяндын ажайыпканасына кирип, анда түнөп кала беребиз. Варпет (устат) өзү андай ак дилдеги жаш сүрөтчүлөргө уруксат берген. Айтсаңыз, Сарьяндын сүрөттөрү бажырайып туш-тушта карап турса уктай аймак белең?! Анда кадыр түн тособуз. Улуу сүрөтчүгө, искусствонун ыйык дүйнөсүнө сыйынып отурабыз. Асыл өнөр жөнүндө сүйлөшөбүз.

М. Сарьяндын музейинин эшиги ачык экен. Ал өзүнүн Армениясын, сулуулук дүйнөсүн жаратты. Анын сүрөтүндө шайкеш асемдүүлүктү, созулган кереметтүүлүктү, көңүл терметкен ажардуулукту, жакшынакай сулуулук келбетин көрөбүз.

А бирок, музейде каралуу күн экен.

Мен ушул күнгө дал келип калдым.

М. Сарьяндын бир жакшы көргөн шакирти сүрөтчү Минас Аветикян каза болуптур.

Бөлмөнүн нак ортосунда М. Аветикяндын кара кыйма-луу сүрөтү турат. Андан бери Мартирос Сарьян менен Минас Аветикяндын чогуу, ата-баладай болуп түшкөн сүрөтү коюлган.

Ыраматылык Минас сакалчан, кара каш, бакыракай көзүндө муңу уюган жылдыздуу жигит. Ал адамдарга муңайым, суроолуу, аёо менен карайт.

Бир кароо менен жылдызы жарык, адамды сүйүп калган учурлар болот. Минас да ошондой.

Мен мурда М. Аветикяндын сүрөтүн чала-моңол көргөн-мүн.

Минастын жашыл, кызгылт, көк боёк менен ажайып тарткан сүрөтүнөн жаздын мээримин, бактын шуулдашын, суунун шоокумун угасын. Жүрөгүндү кубаныч басат. Сүрөттөн адамга жылуу илеп келип, өзүнө тартып, маин музыка угулуп тургандай. Кыялдын кооз кемесине түшөсүн. Армян элинин руху, оор, жайдары, кыялкеч мүнөзү көрүнөт. Деле армяндар кыялкеч эл келет.

Аттин, өксүгүр дүнүйө, М. Аветикян кыска өмүр сүрсө да, армян өнөрүнүн жылдызы болуп калган окшойт.

«Эгерде сен адам болсоң, адамдарга жакшылык жаса, жамандыкты баары эле жасайт».

«Жаман адам кайсы улуттан болсо да бүткүл адамзаттын үлүшүнө, кусуруна, бактысына кымындай болсо да шек келтирет, бактысын тайытат, бир жерин кемитет».

Билбейм, бул сөздү Армяндардан уктымбу же окудумбу, эсимде жок. Бирөөлөрдүкү болсо кечирип койсун! Кантсе да, ар ким там бере турган ак сөз эмеспи!

* * *

Еревандан күткөн дагы бир армян досум акын Размик Давоян болду.

Размик жакында совет адабиятынын күндөрүн өткөргөн Кыргызстанга бармакчы экен. Биз үй дайнын алмашып, Еревандын чет элдер менен достошуу үйүнүн төлөсүндөгү улуттук ашканадан даам таттык.

Размик сакалчан, жүзү жылдыздуу, көзүндө оту бар, адамды суктана, ынтаа коюп, кызыга карайт. Ал өтө маданияттуу, сылык, жароокер жигит көрүндү.

Ал өзүнүн жаштыгына карабай Арменияда өтө белгилүү экен. Анын армян тилинде көлөмдүү беш-алты китеби чыккан, ага чоң акындар, сынчылар ак сөз каалап жүрүшөт, келечекте армян поэзиясынын жылдызы болорун айтышат.

Биз Армениядан шашылыш коштошуп, кийин Фрунзеде өлкөбүздүн адабиятынын майрамында туз буйруп, Размик Давоян менен жолуктук.

Биз адеттегидей Армениянын өткөндөгү тарыхын сүйлөшө кеттик. Менин ага Армения жөнүндө айтарым, суктанганым, ыраазычылыгым көп эле.

Размик илгерки бир кылымдагы армян элинин кайгылуу тагдырын сөз кылып келип, көзүнө жаш алып, шолоктоп ийсе болобу!

Бул Размиктин, же армян элинин жашыктыгы эмес. Алардын өз элин сүйгөндүгү, өткөндөгүсүнө күйгөндөгүсү, андан алган сабагы, эрдиги, сыймыгы эле.

Мен Размикке, анын талантына, адамкерчилигине, таза дилгир жүрөгүнө суктанып калдым. Биз аз эле көрүштүк. Бир сапар телевизордон Парижде дүйнөгө белгилүү акындар менен ыр окуганын көрүп, сыймыктандым.

Мен ага жакшы ниет каалап ак дитим менен дилгирмин, алыстан аяп, ыкласымды, жакшылыгымды жиберем. Табият колдосун деп коем.

Кийинки жылдары Размиктин орус тилинде бир эле ырлар жыйнагын окудум. Размик менен жолугушкандай болдум.

Размик далайга дейре башка тилге котормолорун начар чыгат экен деп китебин далай жылдарга чейин тарткынчыктатып чыгарбай жүрдү. Ал бир сапар айтканы эсимде: «Чыныгы акынды адегенде өз эли сүйүп, түшүнүү керек. Дүйнөгө сен өз элиң, рухани, маданият аркылуу гана чыга аласың. Өз элинди сүйө алсаң, ардактай алсаң, башка элдин баркына жетесиң...»

* * *

Жазуучу С. Куртикяндын бир ангемеси кезегинде, алтымышынчы жылдары, кыргызча которулган экен. Кыргыздын кээ бир жазуучулары менен ылым санаш экен. Ушундан уламбы, эстүү адам, улгайганына карабай бизди Гегардга өзү баштап бармай болду.

Арменияга кызыккан адам айтылуу Гегардды бир көрүүгө дегдейт.

Гегард — Авобян районундагы Гарни айлына жакын жерде, кооз капчыгай ичинде, шар суунун шоокуму угулган илгерки кечилкана, эстелик.

Бул архитектуралык бирикме Арменияда орто кылымда курулган. Анын башталышы тиги эле төртүнчү кылымга барат, адегенде аскага тешилген үңкүр бар эле.

Оропарадагы капчыгайды карасаң, ар кайсы жерден эстеликтерден башка үңкүр-кечилканалардын ооздорун көрөсүң.

Биз эстеликти көргөндөн кийин шар суунун боюнда даам, ырыскы, Гарнинин базарынан алынган алмурут, алма татып турдук. Билишимде, арменияда Гарни айлынын өрүгү, жаңгагы, алмуруту базарында баа.

С. Куртикян армян тилиндеги журналдын башкы редактору, түрк тилин билет экен, кез-кезде кайсы бир сөздөрдү кыргызча кандай айтылат деп сурамжылап, бадыраң, алмурутту шашпай, жай аарчып, таш үстүндө отурду.

Мен болсо Гегардга сугумду артам.

Гегард эстелиги таштан бүткөн музыка сыңары. Асканы оюп чиркөө жасашкан. Андагы оюктар, таш тирөөчтөр, түндүгү асемдүү, кооз, аларды топурактан жууруп жасагандай. Кантип ташты оюп, ушунчалык сулуулукту жаратты экен?

Тоо да, асманы да, капчыгайы да биздикиндей. Бир гана музыкасы, ыргагы, шаңы башка. Муну мен Гегард бетиндеги таштардагы оймо-чиймени, жазууларды карап, шаңк этип угулган суу жаңырыгын угуп турдум.

Бак-шактын бариктеринде биздикиндей мазарга байланган жип-шуу самсаалайт. Адам баласы өз колу менен жасап алган улуу эстеликти ыйык дебегенде ким ыйык дейт. Бул жерден динден ашкан улуу эмгек, адам эмгеги жатпайбы!

Адетте, кооз, сулуу жерден кайтканда эмнегедир унчукпайсың, ойго батасың, таң каласың.

Кайтканда, бөксө адырдын үстүндөгү акын Чаренцтин жүргөн жеринен Араратты карадык. Алдыда, ылдыйда түтүн созулуп, тоо-адырдын кыркасы жарышат. Кеч күздө ак карлуу Арарат алыста шаңкайып көрүнөт.

* * *

Звартноц эстелиги кайгыны да, таңкалууну да, өкүнүчтү да чакырат. Жетинчи кылымда бүт армян куруп, адамдар суктанган эстелик, ак сарай, үч жүз жыл жашагандан кийин жер титирөөдөн быт-чыты чыккан. Ошол бойдон адам колу тийбей, ташы көтөрүлбөй, ураган боюнча жатат. Тегерегин археологдор казышты, эми тамдын түптөрү даана көрүнүп турат.

Ар жерде таштардын бетине гүл, жүзүм, жалбырактын сүрөттөрү чегилген. Армяндар эзелтен жер-жемиш айдашып, бакчага жакын келишкен.

Звартноц эстелигинин ортосунда чоң ордодой үй орду калган. Анын тегерегинде соксойгон таш түркүктөр.

Звартноцтун бир сынык ташын Батыш Чыгыштагы чет өлкөдөн келген жолоочулар, армяндар кастарлуу олжо көрүшүп алып кетишет.

Эстеликти кайрадан калыбына келтирүү жөнүндө нечен армян архитекторлору сүрөтүн келиштирип тартышкан.

Звартноцту азыр эле чогултуп, тургуза койчудай Гагик чый-пыйы кетет. Ал ар кайсы уранды таштарды кармалайт.

— Звартноц жыйырманчы кылымдын эң башында биринчи жолу жерди казганда табылды. Аны жетинчи кылымда Нерсес Масци курган. Буга Ани эстелиги окшош...

Кантип Гагиктин көңүлүн жубатарды билбейм.

— Мындай уранды эстелик бизде да бар. Мен аларды көп жерден, а түгүл Енисей, Алтай, Тува боюнан көрдүм,— дейм.

Гагик менин сөзүмдү укпай, көзүнө жаш тегеретип, колун жайып, алды-артын каранат.

— Эмне үчүн табият ушундай асыл сулуулукту талкалап салды экен? Мында көп китеп болгон. Кайда алар? Ким жоготту экен? — Гагик өткөн тарыхка арман кылат.

Кокус, алда бирөөлөр минтип айтса, ал жөнүндө соо неме эмес го деп шектенип карайт элем, бир дейдиман көрөт белек. Ал эми сопсоо туруп Гагик, армян досум күйүп сүйлөгөнүн түшүнүп турам.

Аны көрүп, мен да көзүмө жаш алдым.

* * *

Еревандан узагандан бери Гагик бир сыйкырдуу чөп жөнүндө уламышты жолдо катар кулагыма куюп келатат. А түгүл «Аштарак» райондук газетасы чөп жөнүндө элге кабардаганын айтты. Ал чөп нечен кеселге эм болот экен. Аны таап, бир ичкен, оорусунан мен көр, сен көр болуп, куландан соо айыгып кетет. Чөптүн аты «азнавоморе» — деди Гагик.

Кайдандыр бул сөздү жолуктурган элем. Гагик муну кыялкеч неме ойлоп таптыбы же арменияны кыдырып чыкса деп мага жакшылык тилегениби, эмне болсо да анысы бизге кубат, тилек, кыял болду.

Гагиктин сөзүнө биротоло ынанбасам да, эбептен себеп дегендей, чөп табылсачы деп эңсеп, дегдеп калдым. Ошол чөп болсо эле, мээр чөптү бир ичсем, оорум айыгып кетчүдөй, өзүмдү жооткоттум.

Гагиктин мага жакшылык кылгысы келдиби, айтор айтканын бербей көгөрүп алды: — Эгерде чөптү издебесек, таппасак болбойт. Биз Арменияны кыдырып табабыз. Аны сен ичишиң керек.

Гагик да барган жерден абышка-кемпирден чөп дайнын сурап жүрдү. Мунусуна караганда мен илгери үмүт болуп калдым. Кайда барсак дагы баягы дары чөптү тапчудай болуп иликтейбиз.

А бирок дары чөбүбүз оңой менен табылбады.

А биз көгөрүп издей бердик. Түштүгүнөн таппаган соң, эми Армениянын түндүгүн көздөй жол тартканда да сураштырдык.

Адегенде мен очеркти «Армениядан чөп издөө» деп атагым келген. Кийин чөп табылбаган соң, анын атын өзгөртүүгө мажбур болдум. Ойлоп кетем: бир чети чөптүн табылбаганы да ырас болду, анчалык капалык жок. Адамга асыл, кут нерсе мээнет менен табылса, же болбосо такыр таппай калганың деле оң, анда адамдын кыялы узак жашап, Франциянын ырчы кызы Э. Пиаф айткандай, кыялды ээрчигениң деле олжо эмеспи!

Арарат деген сөздү армяндар жанындай көрүшөт, кийимчен, футбол командасына, шарапка, деле көрүнгөнгө ат коюшат. Армяндар аны япондордун Футзиямасындай эле ардакташат.

Бир жолу Гагик күн ачылганда жолго чыкканыбызга аябай сүйүндү.

— Тигине. Араратты көрүп кал,— деди тоого чукулдаганда,— жарыктык шаңкайыптыр.

— Араратка баралыбы?

— Ага баралбайбыз. Сен аны биле элексиңби? Арарат тоосу түрк жеринде, мындан бир канча алыс. Кантип бара алабыз.

Ушул кезге чейин армяндардын айтканына бышы кулак болуп бүткөн жаным, Арарат тоосу Армян жеринде деп жүрүпмүн.

Армяндардын тарыхын окугандар, муну жакшы билет, түрктөр менен эзелтен кектешүү болуп келген. Турция жериндеги армяндар нечен жолу запкыга дуушар болушкан. Акыркы, чоң жаңжалы 1915-жылы болгон. Ошондо миллиондогон армян кырылган. Тирүү калгандар, элден-жерден ажырагандар дүйнө безип качышкан. Муну ар бир армян баласы билет. Өткөндү армяндарча эстеген, жүрөгүнө бек сактаган дүйнөдө эл бар болду бекен?!

... Автобуста бараткан чакан эле кишибиз. Арарат тоосу Батыш жакта калып барат.

Автобустун ичиндеги бирөө шоферге бир нерсе деди.

Аны мага Гагик кулагыма шыбырады:

— Тиги чал, автобусту жай айдасаң, Араратты карап баралы — деп атат...

Отурган армяндар жабыла алыстагы, бөлөк жердеги тоону — Араратты телмире да, аяп да карашат. Гагик Араратты колун серепчилеп да, тигиндей да, мындай да айланып, жата калып-тура калып каранат. Алар Араратты арбап жатабы же Арарат буларды арбап жатабы, биле албайм.

Ушу кезде отургандарга, деле армян калкына суктанса болор эле.

... Арагац менен Масис (Арагат) эже-синди болушуптур деп айтылат бир аңызда. Бирин-бири сүйгөн эже-синди күндөрдүн биринде чекилеше кетишет. Марута Сар тоосу бейбак кыздарды канчалык элдештирмекчи болсо да, тажаал кыздар кашайып тилге келишпейт. Жинденген тоо эки секе-лек кызды кармап, жүздөштүрбөй бөлүп, тоо кылып катырып коет.

Армян эли аңыз баянга (мифологияга) бай. Аны адабиятынан, өнөрүнөн көрө аласың. Аңыз баян азыркы күндөгү армяндардын турмушуна кирип кетти. А түгүл балага ат койгондо да, байыркы мифтеги адамдардын аттарын коюшат.

Тоо жөнүндө элдик бир аңыз мага жагып калды. Тоолор адегенде укмуштуу алп адамдар болгон имиш. Эки бир тууган дайыма таң эртең менен ойгоноор саам белин курчанышкан соң амандашчу. Алар карыганда ыкшоо тартып, баягыдай белин курчанышпай, эрте ойгонуштан, учурашуудан калышты. Жараткан салтты бузган бир туугандарды жазалап, алардын өздөрүн тоого айлантып, бел-курун — жашыл өрөөнгө, алардын көз жаштарын кайнар булакка айлантты.

* * *

Күндөрдүн биринде Гагик Звартноцтун тегерегиндеги агаларыныкына мейманга алып бармай болду.

Жолдо буудай, шабдалы, жүзүм, эгин талаасын көрөсүң.

Машина чыкпай жүрүп, убараланып үйгө кеч жеттик.

Гагик Алексанян жетимиштерден ашкан, келбети келишкен, кызыл бет киши. Армениянын булуң-бурчунда анын уул-кыздары, неберелери бар. Ал айылда жүзүмдү тейлейт.

Гагикти карыянын үй-бүлөсү жакшы таанышат экен, кемпири да, уул-кыздары да, абалап, эмнеге келбейсиң деп тегеренип жүрүшөт.

Гагик дыйкан агасынын алдында күнөөлүү экенин сезип, айыбын мойнуна алып, кээде кызарып, тартынып айтты.

— Баягы илимий наамды качан жактайсың? — деп сурады Гагиктен агасы.

Гагиктин ушул жерден менден жашырып жүргөн бир сыры бардыгын билдим. Айтуусуна караганда: «Азыркы Совет армян адабияты боюнча» деген темада илимий наамды коргогону жүрүптүр.

Эмнегедир Гагик ачык айта албай «буюрса коргойм» деп, күлк-маңк этип, сөзүнүн аягын армян тилинде сүйлөп

кетти. Мен өзүмчө котордум: «меймандын алдында ашмал-тайымды чыгарбагыла, сабыр кылбайсыңарбы! Али учур келбей атат, буюрса коргоп калармын, шашкан жокмун!»

Гарник карыя жүзүмдөн өзү жасаган шарабын дасторконго алып чыкты. Жүзүмдү өстүрүү өнөрүн армяндар байыртадан билишет. Айрым урандыларда, байыркы ибадатканаларда жүзүмдүн шиңгили, анар тартылган.

Мага колго жасалган армян шарабы жагып калды. Дасторконго мапун (айран), лаваш (каттама) коюлду.

Карыя жүзүмдөн кантип шарап жасарын, жол-жобосун айтып кирди. Өзүнүн сүйгөн кесибин маслет курган ак көңүл, ак пейил адамдын жүзүм шарабынан кичине кылт эттирип алсаң, жаның жыргап, теребел керемет көрүнүп, ого бетер кооз болору чын эмеспи.

Алексанян сыяктуу карыялар Улуу Тоодо да, Волга боюнда да, Арарат өрөөнүндө да бар, алардын кыял-жоругу бири-бирине окшоп кетет. А бирок азайып баратат.

Бизди Алексанян карыя алма багына баштап чыкты. Армян багбанынын акылмандыгын, мээнеткечтигин мына ошондо билесин.

Бак ичинде шабдалы, алма, алмурут, жүзүм шагы ийилip турат. Багында ит жойлоор чолоо жери жок. Өзүнчө эле эс алуучу кооздук, ыракат жайы, балдарга табият ажайыпканасы болуп кетээр эле.

Гарник аксакал үйдү келиштире заңгыратып салыптыр. Деле армян дыйканы үйдү салганды байыртадан билет. Илгертен там салуу боюнча Жер Ортолук деңиз боюнча эң мыкты усталары болгон. Европанын мыкты элдери ташты иштетүү, колдонууну береги армяндардан улам билген деген сөз бар. Муну өз көзүң менен көрүп, ынанганда гана айтасың. Ушул эле Звартноцто илгери бир метрден ашык тамдын керегеси болгон дейт карыя.

Армяндардын үйү кенен келет, үстүн күмбөз тариздүү салышат. Үй куруу маданияты устадан устага өткөн, байыртан уланган, өчпөгөн, кайрадан жанданган, журт кызыккан өнөр.

Эртең менен Гарник акенин багы баягыдан кооз, берекелүү көрүндү.

Күз келип калган. Жалбырактар түшө баштады. Бак ичи жер-жемиш жыттанат. Арарат токчулуктун өрөөнү экенин айтып турбайбы!

* * *

Гагик эртең менен эшикке чыгып барып, бөлмөгө кабагы салыңкы кирип келди.

— Гагик, түндө жаман түш көрдүңбү?

— Жок, Араатты бүгүн булут басып калыптыр.

— Ошол элеби?

— Аны көргөн армяндардын да бүгүн кабагы салыңкы болот да.

* * *

Армян калкы Гарни эстелигин жыйырманчы кылымда кайра өз калыбындай тургузду. Байыркы эстеликтин берметинин жаңырганын жеткире айтууга сөз чолоктук кылат, туз буюрса, аны көрүш керек.

Гарни ибадатканасы күн паашасынын урматына, биздин доорго чейинки III кылымда курулган дешет. Адегенде чеп болуп туруп, кийин далай чабуул, жер титирөөдөн аман калып жүрүп, акыры падышалардын сейил курар, эс алар ак сарайына айланган.

Гарни ажайып бейкапар жерге салынган. Эки ыптасы капчыгай, алдыңы карасаң, жүрөгүң болк этет, бийик зоока. Ал тараптан санаа тыңгылыктуу, куштар гана учуп келип, жел аргы жүзгө согуп турат. Душман бир эле батыш жагынан келе алат. Аякта эң бийик сепил бар. Мунаранын түбүнөн дарбаза ачылат. Гарнинин байыркы көрүнүшү ушундай болгон.

Биз жалаң гана базалт таштан салынган байыркы да, жаңы да эстеликке — Гарниге таңданып, суктанып карап турдук. Сепилдин, мунаранын орду гана калган.

Эстеликтин тегерегинде чымчыктар, кооз көпөлөктөр аркы-терки учуп жүрүшөт.

Адам жараткан сулуулуктун теребелинде жандыктар да, чөп да, булут да ажайып, кереметтүү, ыйык көрүнүп кетет белем. Сулуулук кайра адамдын өзүн суктандырып, көңүлүн көккө желпип, күнөөсүнөн арылтып, дилиндеги карасын жууп, түйшүгүнөн куткарып, ниетин тазартат экен...

* * *

Чындыгында, жеринен Армения сууга тартыш келет. Ага карабай, армяндар сууга март журт, башкалардан аяшпайт,

көчөлөргө, баскан-турган жерлерге булак агызып, атайы киши ичер жай жасап коюшкан. Кээде армяндар үйлөрүнөн суу ичпей, бүт эле көчөдөн ичкенсип көрүнүп кетет.

Табият ырыскысынан бир жутум суу болсо дагы чаңкаган жолоочу менен тең бөлүшүп ичели дештин өзү эле байыртан келаткан акылмандыкка жатат, жалпы элдин рухани кудуретин, маданий жорук-жосунун көрсөтөт.

Армяндар булакты ардакташып, ыйык көрүшөт. Еревандын көчөсүндөгү суудан нөөмөт менен жолоочулар суу ичип турушат, жүздөрүн, колдорун чайкап кетишет. Айрым жерлерде башаттар жакшынакай таштан жымырайтып, асемдеп корук, эстелик жасашкан.

Кээ бирде «Булакка дейре 100 кадам бар» деп жолгоочуга дайындаган чоң жазуу жол нусканы окуйбуз.

Мага Еревандагы он сегизинчи кылымдагы жашап өткөн Саят-Нованын эстелиги жакты. Эстелик булак көзүнө жасалган. Ак мрамор бетине акындын келбети чегилген. Эстеликтен тамчы таамп турат.

Мен булакка эңкейдим. Армян суусунан жуттум. Бир булактан суу ичкен кишилер бири-бирине насиптеш, ырыскылаш, кайрымдуу болот дейт элибизде.

* * *

Эхегнадзор районунун аймагында баратып, жол боюнан байыркы айылдык урандыларына кабылдык. Тамдардын, коргондордун кыйрашына бир канча кылым болгон. Бул тыйпылды ким салганын армяндар жакшы билишет. Жакында басма сөздө армян жазуучуларынын, айыл дыйкандарынын демилгеси менен миң жыл мурда кыйраган кыштакты кайрадан тургузуу жөнүндө маселе коюп жатышканын көзүм чалды. Байкашымда мындай ишти жасоо армян элинин колунан келет: алардын рухани дүйнөсү күчтүү тура, качан да болсо жасарына көздөрү жетип турат, жүрөгүндө өчпөгөн оттору, колунан көөрү төгүлгөн эл.

Жолдо мен бир кыштакка суктандым. Тамдары тоонун апай бетине салынган. Эмнеге ылдыйдагы ээн жерге, суу боюна түшпөдү экен деп кейийсин. Кейпи, илгерки кыштак көрүнбөйбү! Катаал заманда адегенде тоонун бооруна жан айласы үчүн тамдар салынган окшойт го. Ошо бойдон улам тамдар көбөйүп, кыштакка айланып кала берген. Кээ бир жерде чокулаган багы, ноолусу бар, алыстан караганда кийимдин жамаачысына окшоп кетет. Мээнеткеч элге даба жок тура. Айылдын чокусунан жаандын суусу келет, тоосу-

нан таш кулайт. Көчө ордуна кыя жол. Машинага жол тар. А баары бир улам кийинки муун мурдагы ата-бабанын тамын азыр да таштап, ойго көчүп кетпептир. Түзөңгө эгин айдап, өздөрү тоо боорунда жашайт. Сууну, кара топуракты ылдыйтадан ташып чыгышат экен. Ошондо тоолук армян калкынын жашоого кумардыгын, өжөрлүгүн, жерди асыраганын байкайсың. Ошо ата салтын улап, тиричиликти өчүрбөй, эмгек өтөп келген элге таң бересиң. Тоо баарлаган айылды караганда өткөн турмуштун кайгысын билесиң, бара-бара азыркылардын эрдигин түшүнөсүң.

* * *

Гладзор кыштагы тоо койнуна ыктаган. Жаңылыш эле укупсам, Танат деген ибадаткана, эски кечилкана бар. Карасаңыз, он экинчи кылымда, ушул жерде, орто кылымдагы армяндардын эң жогорку окуу жайы, академиясы болуптур. Мунун китепканасы аябай бай эле дешет, нечен кол жазма сакталыптыр. Гладзор академиясында окушка, дүйнөнүн ар бурчунда чилче тараган армяндар келишчү экен.

Армяндардын айтуусунда өткөн кылымдагы армян окумуштуусу жазып кеткен экен: эки дарыянын кошулушунан туруп караганда Гладзордун аймагындагы эки академиянын имараты даана көрүнүп турган.

Бизди узатып бараткан Гагик, райондук маданият кызматкери Юра, шофер Сергей Михитарян таламандын тал түшүндө баягы ураган дайны жок академияны сөз кыла кетишип, издеп калышса болобу?

Адегенде булардын чыгынганына ишене бербей, тамаша көрдүм эле, бара-бара булардын чындап эле беймаза болуп жоктогондорун өз көзүм менен көргөн соң, шарга кошулуп мен да издеп кирбесминби!

Юра китептен окуптур: «Эки дарыянын бириккен жеринен академия жети чакырым келет» дейт.

Мына эмесе! Биз дарыянын боюнан тоону көздөй машинага түшүп, анды-дөңдү карабай бир секини бет алып жөнөп калабыз.

Он чакырымча жол арбытып келебиз. Келсек, айдоо талаасына кабылабыз. Армяндар ушунчалык ниет менен топурак, жер чукуп ийне жоготконсуп издеп калышат. Ал жерден эч бир байыркы тамдын шегин таба албайбыз, жок экен дейбиз да, кайра тоодон өңгүл-дөңгүлгө урунуп дарыяга түшөбүз.

А Гагик бир китептен окуптур: «Батыш тараптан, күн тийгенде кооз көрүнчү эле» деген имиш.

Анда бизди көрүп ал! Дарыядан кайра он чакырымча жол басабыз, айылга урунабыз. Жан аракетке түшүп, эски топурак, таш, кыштын сыныгы көзгө урунар бекен деп чуңкур, урандыны изилдейбиз. Элден сурайбыз. Алар бизди археологсуңарбы дешет. Армяндар айтышат: «биз он экинчи кылымдагы чиркөөнүн урандысын издеп жүрөбүз.»

Жергиликтүү эл унчугушпайт, бышы кулак болуп бүтүшкөн окшойт.

Ал жерден түңүлүп кайрадан баягы дарыянын боюна түшөбүз.

А Сергей айтат: «Карагылачы, тетиги ак таштар көрүнөт. Он чакырымдай бар. А мүмкүн ошол академиянын урандысы болбосун».

Мындайды ким көрүптүр.

Биз энтендеп он чакырымдай келебиз. Эптеп келсек, баягы таш эмес, жөн эле аки төгүлгөн жер болуп чыгат. А тургай 1937-жылы курулган мектепке дал келдик.

Эми балээ болбодубу, академияны кайдан тапмак элек?! Кой-ай деген киши жок.

Ошентип биз бир канча жолу ойго түшүп, тоого чыктык. Мен санагты да жоготуп койдум.

Армяндар ачкасына да, чарчаганына да кайыл. Алар бүгүн эле он экинчи кылымдагы жоголгон академияны тапкылары келишет. Буга чейин далай окумуштуу, академиктер, археологдор караган, издеген. Таппай коюшкан.

Эмне болсо да береги үч армян баласынын жанын сабап, көгөрүп, илгери бир ураган эстеликти издегени мага жагып калды. Алар да жазып-тайып таап алып, армян элине бир чоң жаңылык, эмгек жасагысы келишет.

Ушул кыялга ортоктош — замандаштарымдын кылык-жоругун көргөн соң мага кызыктай ой келди: өнүккөн элдин адамы адегенде элдин камын, намысын ойлонуп, керт башынын кызыкчылыгын кийинкиге калтырат экен. Ушул ойду алып келген ар бир армянды өпкүм келди. Кимдир, текеберсинген бирөөлөр, «мындай ойду армянды кыдырбай эле, үйдө отуруп таап албаймбы» дээр. Жок, замандаш курбум, бул ойду антип жеңил-желпи таап алганың менен, анын сенин өмүрүңө жугуму жок болот, жүрөгүңө уюбай, жел сыяктуу эсинден чыгып кетет. Ал эми өзүң тапкан чындык, аны жаңыча ачканың, жүрөгүңдөн айтып ага ыңанганың — бул сенин турмушундагы табылган, алтын казынаң, олжон, жашоондун максаты. Мына ушул үчүн да жашаса болот.

Керели-кечке жүрүп, академияны таппай чарчап, демибиз сууп райондун мейманканасына келсек да Гагиктин көңүлү ачык эле. Анткени, бүгүнкү күндү, өмүрдү Армения үчүн, жакшы максатка жумшабадыбы.

* * *

Гагик бир чөйчөк ачык, кычкыл шарапты ичип алып жазылган сон, мага үйрөткөн сөзүнөн ымтыкан ала баштады.

— Кана айтчы, ушул күндөрү канча армян сөзүн үйрөндүң?

Мен санап кирдим.

«Крунк»— турна.

«Цов»— деңиз.

«Майр»— эне.

«Сирд»— жүрөк.

«Ае»— ооба.

«Чэ»— жок.

«Барев»— саламатсыңбы.

«Стесутюн»— кош болгун.

Армян тилинде биздин сөздөрдү да жолуктурдум.

«Аслан»— арстан.

«Бала»— бала.

«Жан»— жан.

«Майдан»— талаа, түзөн, аянт.

* * *

Эхегнадзор — кичинекей шаарча, музыкалык мектеби, көрктүү кийим тигер жайы, базары, бир эстелик бар.

Райондун эки кабат мейманканасында жолоочулаган Гагик эле экөөбүз, түнөгөн окшойбуз. Гагик болсо дүкөнгө кетти. Мейманканада жалгызмын.

Арменияда көргөндөрүмдү эстеп отурдум. Үйлөрдү таза-лап улгайган аял жүрдү. Бир аздай кийим бөлмөдө кирлерди үтүктөп атып аял мени карап калды.

— Армения сага жактыбы, уулум?

— Жакшы, апа.

— Биринчи сапар келдиңби?

— Ооба. Адегенде Арменияны китептен же түшүмдөн көрчүмүн.

— Биздин жерге ак дил, адил ниет менен келип жүр. Жер деген ыйык. Кусуру болот,— деди жылмайып.

Аял бат эле баштыгын аңтарып, сууга тоголок бышырган, картөшкөсүн алып чыкты.

— Же. Ала кой. Менин да сендей уулум бар. Ал да сенчилеп бир жакта. Армян аялынын колунан жеп кой. Курсагың ачпасын.

Мен картөшкөнү жеп атып, алыскы Ала-Тоонун арасындагы апамды эстедим. Кыргызбы, армянбы, деле апалар кайсы улуттан болсо да окшош келишет. Тирүүлүккө жан берип, дүйнөгө боорукерликти, жакшылыкты, мээрмандыкты, ыйыкты жараткан ушулар, энелердин мээрими.

* * *

... Бак арасындагы үйдөн кайсы бир армян аялынын мундуу обону угулуп турду. Кишинин эт жүрөгүн элжиреткен назик ыр эле. Деле армяндардын обону кусалуу, муң-зарлуу келет белем.

Арийне, армяндарды бир эле обонунда гана эмес, бакыракай көзүндө муңайымдуулукту, кыялкечтикти байкайсың, теренинде сыры, күчү, акылмандыгы бар.

* * *

Гагик мени колдон алып, дүкөндөн эшикке жетелеп чыкты. Дүкөн ичинде үч катын кер-мур айтышып уруша баштаган эле.

Гагик мага армян элинин эч бир жамандыгын көргөзгүсү келбей, жакшы жагынан гана билсе дейт. Көпкө жол жүргөн соң, Гагик өзүнчө ой жүргүзүүсүн башка жолоочуларга угузбай кулакка шыбырады: «Элдердин терс мамилелери окшош болсо керек. Жакшы жагынан айырмаланып турат».

Гагик экөөбүздү тагдыр далай күнгө кошуп койду. Армян жеринде жолубуз бир, насипке ортоктош, сырдаш болдук. Далай жерди кыдырдык, ал көптү көрсөттү, ал аркылуу жердин кооздугун, элдин турмушун, маданиятын көрдүм. Мен ага ичимден ыраазымын. Канча күн чогуу жүрөбүз, бири-бирибиздин сырыбызды түшүнгөндөй болдук. Кээде шарап ичтик, эл менен жолуктук, чогуу ырдадык. Мен армян жигитинин ички маданиятына таң калдым, ал эч убакта оозуна киши ичиркенген балит сөздү, аялзатына күнөкөр болор, ага кумарлыкты, ушак сөздү эч сүйлөбөдү.

Гагиктин өзүнүн турмушка болгон жекече мамилеси да мага сабак эле. Ал адеп жолуккан күнү кечинде менин тамекини тартпаганымды, анын жытын жактырбаганымды сезди. Ал дароо эле тамекисин ыргытып, мага кайрылды: «Биздин досчулугубуздун (символу) тазалыктан башталсын, тамекини таштадым.» Мына, андан бери тогуз күн болду, бир да жолу оозуна албады. Анын эрки күчтүү эле.

* * *

Жермук шаарына, айтылуу арашан суусуна, эл эс алар жайга келдик. Адегенде шаарды кыдырдык.

Чындыгында Жермук жашыл бакка чөмүлгөн, өзгөчө таза, бейпил шаар экен. Тоо башына тартылгын зым жолу бар. Өлкөнүн ар кайсы бурчунан кеселдер келет. Адамдардын ич оорусун дарылайт. Арашандын суусу ысык да, арбын, жыйырма сегиз жерден суу атырылат.

Адегенде бизди Жермук шаарынын төрагасы Завен Вартанян капчыгайдагы дарыя боюна алып барды.

Шаардын төрагасы узун бойлуу, бакыраң көз, сулуу адам эле. Анын маданияттуулугу, китепти көп окугандыгы, сүйлөшө келгенде билинип турат. Ал башка армяндардай элдин, жердин тарыхын жакшы билет. Вартанян кыргыздын айрым жазуучуларынын чыгармаларын окуптур. Ал Жермукка он тогуз жыл мурда келген. Адегенде ал арашан суусун бөтөлкөгө куюу заводунун директору болчу. А кезде шаар кичинекей, үч гана жакшыраак тамы бар эле. Эми мына шаар жаңырды, аяк-башы созулду, кооз шаарга айланды. Жермуктун келечеги кең: жыйырма миң кишилик саякатчылардын үйү, бийик мейманкана, он эки-он алты кабат эмкана, быштак заводу, үйлөр, жашылча совхозу жана башкалар болот.

З. Вартанян капчыгайдан кайра кайтканда машинаны токтотту да, баарыбызды түшкөнгө чакырды. Армяндар бир нерсени билеби, өздөрүнчө эки асканын ортосун көрсөтүп эле, алда эмнелерди айтып, кужулдап калышты.

Чынында булардын жоруктарын түшүнө албадым. Бардык армяндар аскага, дарыяга суктанып карашат.

— Мен сизге табиятты улуу сүрөтчү экендигин айтайын дедим,— Вартанян сөзүн баштады.— Сиз менин колумдун учун көз ирмебей караңыз. Эки асканын кууш болуп жакындашкан жерин көрүп атасызбы?! Ыя, анда ошол ташка табигый чегилген элес кимдiki деп айта аласыз? Билбейсизби?.. Бул деген армян элинин эр көсөмү Вартанян Мамиконян! Билбейсизби, анан эмнени билесиз дегин... Бешинчи

кылымдагы армян элинин баатыры. Персия менен согушта баатырларча курман болгон. Табият аны унуткан жок, өзү таш бооруна баатырдын элесин чегип, улуу Жермуктун ичине, киши барбас жерине катып алган. Армян табиятынын сыйкырдуулугун, улуулугун ушундан билиңиз. Эми түшүндүрүзбү?!

Мен армян элин, табиятын, рухун жаңыдан гана түшүнө баштадым.

Жермуктун шар суусунун боюнда отуруп, этти чокко кактап жеп, өткөндөгү эркулдарды, баатырларды эскерип отурдук.

Эми мага дүйнө кооз боло баштады. Бара-бара Жермуктун мурда этибар албаган кооздугу ачылып, шар суунун, капчыгайдын шоокуму угулуп кирди. Армян баатырынын аскадагы күңүрт элеси дапдаана көрүнө баштады.

Бир аздан соң Гагик армянча ыр окуду.

Бара-бара Жермук капчыгайында армяндын, кыргыздын обону чыгып атты...

* * *

Жермуктун тоосуна чыгып баратсак Гагик баягы сөзүнө кирди. Ал армяндардын төртүнчү кылымдагы тарыхын, баатырлардын жоругун, Персия менен салгылашууда алардын эрдик менен курман болгондугун, анын тарыхын бүгүнкү окуядай күйүп-жанып айтып келатты.

Армяндын тарыхы чыпчыргасы коробой, эч жеринен үзүлбөй азыркыларга күнү бүгүнкүдөй дапдайын. Кылымга эмес, жылдарга чейин иреттүү, баланча кылымдын түкүнчө жылдарында ким деген баатыр күмжан болгонун, алар ким менен салгылашканын, Гагик төкпөй-чачпай айтып берет.

Бир кезде Гагик мага суроо берип калды.

— Канча күндөн бери мен сага армян тарыхын байыркысынан бери какшайм. Ал эми өз элиндин тарыхын айтып бербейсин. Калыстык болобу? Элдин тарыхы деген — санжыра, элдин намысы, маданияты, мурасы. Мен муну укканды жанымдай көрөмүн. Мен эле эмес, армяндын баары ошондой болсо керек. А сен эмне үчүн өз элиндин тарыхын айтпайсың? Жок, дос, азыр боордош элдер бири-биринин тарыхын жакшы билиш керек. Кана айтчы! Мына береги эле он алтынчы кылымдагы кыргыз элинин тарыхын айтып берчи мага...

Мен ойлонуп калдым. Чын эле элдин өткөн тарыхын мен жакшы биле албайт эмесминби.

Мен Гагикке он алтынчы кылымды жакшы билбейм, андан көрө он тогузунчу кылымды айтайын дедим. Гагикке баяным жетпей калды.

— Сен мага, кийинкини, уруу-уруу болуп чабышканыңды айтасың да, өзүңөр менен өзүңөрдүн чабышканыңардын мага кереги жок. Мага орто кылым, байыркы тарыхты айтып бер. Башка эл менен чабышты, эл-жеринерди коргогонуңарды, чыныгы баатырлардын кылыгын айтып бербейсиңби,— деди Гагик сөзүмдү бөлүп.

Мен Гагикке элимдин өткөн тарыхынан санжырасын терип айтып бере албадым.

Күнөө менде эле. Армян досума өз элимдин тарыхын алаканга салгандай көркөмдөп айтып бере албаганымды карачы.

Бирас, ушу жерден досумдун алдында уят болор, арданар, намыстанар нерсе турат. Биздин окумуштуулар, жазуучулар, изилдөөчүлөр өткөн кыргыз тарыхы, ата-бабанын тарыхын, санжырасын кийинки муундарга жеткиликтүү тил менен илимге негиздеп, чечмелеп бере албадыкпы?! Армяндарча жылдар боюнча тарыхты билмек тургай, кээде кылым менен кылымдын аралыгын таппай калып, жоготуп жатпайбызбы?! Гагик айткандай, өстүм, өнүктүм деген эл, өз тарыхын беш колдой билиш керек.

Аттиң, эзелтен армян элиндей жазуубузду жоготпой келгенде эмне, башкаларга кызарбай, өткөнүбүздү билет элек да.

* * *

Адегенде Жермуктун үстү жакшы эле түз талаадай көрүнгөн.

Боз адырдын чөптөрү эрте куураптыр. Чабылбаган чөптөр тизеден келет. Чычкандардын ийиндери көп экен. Асманда бир күйкө айланып жүрдү.

Биз тоону кырдап, күзгү сулуулукка кумарданып баратканбыз.

Капыстан отун жаргансыган жаңырык чыкты.

— Карагайды кайдан жарып атат? — дедим Гагикке. Гагик мага күлө карады.

— Бул отун жарган эмес, таш жарып жатышат — деди ал колдон алып,— жүрү көрөлү.

Улам баягы отундун жарганы даана угула баштады. Көрсө, биздин алдыбызда ууру кокту бар экен. Ошо коктунун ичине үйдөй-үйдөй чоң таштар чыт-быты чыгып талканып жатат.

Биз таш жаргандарга келдик. Таш кармагандар жаш эле жигиттер.

Бул жерде базальт таштарын жарышат.

Жеринен армяндар жерге жакын, дыйкан эл. Алар топуракты жууруп, ташты жанчып, куруучулук кылган, мээнеткеч журт эмеспи.

Армениянын кайгысына да, бактысына да таш деген жаралса керек. Армениянын тоосу да, түзү да жайнаган таш. Эзелки өткөн заманда таш баскан өлкөдө кайгы-муң зор болду, эл айдоого алакандай жер таппай, тоо-ташка тентиди.

А баары бир эл кургур ташты кыйбай, мекенди таштабай, кара топурактуу жерге качып кетпеди.

Көкүрөгүндөн оту өчпөгөн эл ташты көз жаш, каны менен жууп, ташты эритти. Ташты быркыратып, нечен түргө бөлүп, кооз, бийик үй салышты. Кара ташты омкоруп, анын ордуна жүзүм сайышты.

Ташчы Генрик Манукяндан аркы-беркини сурап жатып тажатып жибердикпи, бир аздан соң бизди көрсүн дедиби, үйдөй ташты тирмейе карап алды да, мурда кичине көзөп койгон жерге болот шынааны ыгы менен койду. Андан кийин улан жети-сегиз шынааны тизе какты. Эми улам башынан шынааны барскан менен ургулап кирди. Қадимки эле отун жаргандай добуш, коктуну жаңыртып турду. Таштын бетиндеги шынаалар ылдый карагайдыкындай жараңка кетти.

Ташчы эми күчөп, шынааларды матыра уруп атты. Жараңка улам урган сайын аңырайып барып, үйдөй таш тең жарылып жатып калды.

Ташты жара чаап салуу армяндар үчүн дөңгөчтү жаргандан оңой кеп окшобойбу! Анткени, жети атасынан бери ташчылар болуп келген эл, аны кыш, карагай ордуна курулушка урунушат.

Ташты тоо ичинен ар кайсындай кесип, а түгүл сүргүлөп, жылмакайлап биротоло курулушка даярдашат, мында таш иштетчү өнөркана бар.

Армян ташчыларынын учунан алмаз жаркыраган шынааларын суктанып карадым.

Армяндар таштарды каалагандай жасап, боорун оюпчыйип, түздөп атышат. Ташчылардын арасында жыйырма жылдан ашык иштегендери бар экен. Жүздөрү жылдыздуу, байыркы Спартактын аскерлеринен кем калбагансыган булчундары буржуйган, балбан билек, олбурлуу, келишимдүү, эмгекчил адамдар эле.

Қалемсап алып, үңкүйүп, тыртайган мага жылмая карап, ташчылар жайдары күлүп, сүрөткө түшчүдөй катарлаша турушту.

Гагик экөөбүз шаарды кыдырып жүрүп, чарчап, Жермуктун арашан суусунан наар алып, калың гүлбактагы саябанга отурдук.

Жермуктун курортунун тарыхын китептен окуп алса болот. Ал эми багын өз колу менен тиккен Кирилл Сергеевич Дрепаллонун өмүрү эч китепте жазылбаса керек.

Дрепалло согуш небак бүткөндөн кийин эки жылга келген. Анда азыркы шуулдаган багынын ордунда эшилген кум, суу жээгинде жапайы тал, карагай өсчү. Чече-белде тоолук азарбайжандар мал-салы менен жайлашчу.

Адегенде Жермук токой чарбасы уюшулду. Токой чарбанын алты атынан башка унаасы жок. Кышында борборго каттабай калышат. Машина деген келе элек. Сокону да жергиликтүү элден сурап алмай.

Жер жарыктык саздак, таш эле. Элден мурун эптеп баш калкалар там куруп алышты. Бара-бара үч теше жерге арпа айдашты. Азербайжандарга эгин сатышты, күнүмдүк оокат өтө берди.

Элүүнчү жылдары гана Жермук жерине комиссия келип, электр дизелин алып келүү, сазды кургатуу иши карала баштады. Токой чарбасы төрт өгүз, беш соко сатып алды. Ошентип чарба ирденип кетти.

Шаардагы бактын ичинде биринчи гүлбакча 1953-жылы төшөлгөн. Анан токойчулар ээн жердин таштарын теришти. Терек, япон карагайы, Крымдын арчасы тигилди.

Азыркы Жермук багы он алты гектарга жетет. Анда жүздөгөн дарактын, жемиш багынын жаны түрлөрү бар.

Мен бейтааныш дарактарды, чөптөрдү, гүлдөрдү караймын. Бала кезде биздин тоодо карагайлардын бир эле түрү бар деп жүрчүмүн. Азыр өлкөбүз боюнча анын нечен түрү бардыгына көзүм жетти.

Кечкисин Жермук кооз, шаттуу-шайыр эле.

* * *

Мен Гагиктен: — Армяндардан далайды көрдүм, силерде баары эле бар экен, ар түркүн институттар, акылман адамдарынар, жаңы аэропорт, бийик тамдар, дүйнөлүк чемпиондор, коньяк заводу, Эчмиадзин, айтылуу окумуштуулар, акындар, көккө атылма суу оргуштамасы менен музыка бар экен. Силерге эми эмне жетишпейт? — дедим.

— Биздин бир арман бар — деди Гагик каңырыгы түтөп, — Арапат жетишпейт, досум...

* * *

Жермуктан Ереванга дейре бир кыйла бар, кайтканда самолет менен кетмей болдук. Кош канаттуу кичинекей самолету учат экен. Ага нөөмөт күткөн кишилер көп, биздин учушубузга шаардын төрагасы З. Вартанян жардам берди.

Калдаңдаган самолетто баратып, чар тараптан Армения жерин үстүнөн карайбыз. Алдыбызда кумайык тоо, боз чап, таштуу кокту-колот, ак жол, көпүрө, сай, ак коо, андасанда жалгыз-жарым тал-терек кинодогудай жылып кала берди. Кээде талаадан боз топурак чаң көтөргөн куюн чыгат.

Боз баскан жер. Таштары мала сары. Армян жери ушу азыр М. Сарьяндын ажайып сүрөтүнө түк окшобойт. Сүрөтчү кооз тоолор менен өрөөндөрдү атайы издеп жүрүп тартканбы же кыялыбы, айтор бул жолу жердин сонунун көрбөдүм.

Менден да Гагиктин көңүлү чөгүп келатты. Ал көзүнө жаш ала жерди көрсөтө берди.

— Тигине, бир дагы көрктүү жерди көрбөйсүң. Бактыбызга ушуну жазыптыр. Карачы, эмне үчүн?

Бир чети мактанып, экинчиси өз жеримдин сулуулугун айтайын деген курган жаным, пенделик кылып, Гагикке биздин жер жалаң жашыл шибер тоо деп көкөлөтө чалып жиберипмин. Сулуу жерди, айлымды, кокту ичиндеги айылдаштарымдын айдалбай жаткан тамаркасын тамашага чалып айтып кирдим.

Гагик далайга кулагын төшөп турду.

— Досум, — деди бир маалда Гагик, — Жердин баркын киши айтканда билбейт экен. Жашаганда, маңдай терин, көз жашын төккөндө билет. Эгерде жердин баркын билем десенер, бир жылча келип, ушул такыр, таштуу Арменияга жашап көрбөйсүңөрбү?!

Мен унчуга албадым.

— Жердин баркына жетиш керек, — деди да Гагик оюна түшкөн ыр сабын адетинче дептерине сүрөт тартып аткансып тайрактата жазып кирди.

— Ар кимдин жери — өзүнө мисир, өздөрүнө буюрсун, — дедим мен анын көңүлүн жооткотуп.

— Ооба, — деди Гагик. — Тууган жерди киши чанып таштап кете албайт. Жаман жер жок дүйнөдө...

* * *

Эхегнадзор районундагы Паруйр Севак айлы адырлуу тоонун этегинде. Акындын атына коюлган айыл.

Севактын жаштыгы ушу жерде өттү: адырда уй кайтарды, жалгыз аяк жол менен тоого чуркады, жамгыр уйкусуна ойготту, үстү саман үйүнө кирип очоктогу отко жылынды, жазында кошунасынын ай нурлуу кызына капыстан ашык болду. Тамарканы сугарып, тал, көчөт тикти.

Паруйр Севак бу дүйнөдөн эрте кетти. Айлында анын ата-энеси, балдары калды.

Севактын акындыгы эрте жалындаган: он сегизинде биринчи ыры чыгып, жыйырма төртүндө ыр китеби жарык көргөн. Аны армян эли жакшы көрөт. Армян элинин мүдөөсүн, бугун, сулуулукка көз карашын, ой жүргүзүүсүн, тагдырын таасын жазган акын эле. Англисче Элиоттун ырын жатка айткан.

Эсимде, анын чыгармасы менен орус тилинде кийин тааныштык.

Паруйр Севак тоолуу айлына өзү үй салыптыр. Ноолусунда мандаш токунуп отуруп алып ыр жазчу экен. А кийин ошол өзү курган үйдүн ноолусуна кырк жети жашында сөөгү коюлду.

Анын эстелиги лирикалык ырында, армян элинин жүрөгүндө. Ал өтө билимдүү, керемет дүйнөсү башкача, терең маданияттуу акын экен. Акындын ар бир ыры — үнү басылбаган коңгуроо сыяктуу, андан элдин руху, эпикалык акылмандыгы, жердин сулуулугу сезилип турат. Акын алтын булактай оргуштап, эркин атылып турат. Бош айтылган, жансерек сөз жок.

Кимден сурабагын Севакты армяндар билишет, ырларын жатка айтышат.

Мен анын үйүн көрдүм. Ичине тартынып кире албадым. Ата-энеси, балдарынан айбыктым. Үйү али музей боло элек болчу. Сырттан гана бактуу тамга жүгүнүп, сыйынып койдум.

Севактын ар бир сөзү коргошундай оор, кайгылуу. Ыр ага ыйык ант, керээз сыяктуу. Ал жеке өзүнүн, же армян элинин атынан эмес, бүткүл дүйнөнүн элинин атынан, ошолордун адамкерчилиги, жүрөгү менен сүйлөп жаткансыйт.

Окурман, сиз музыканы укканга куштарсыз. анда дилди таштап угасыз. Ал эми накыл сөздү эмнеге укпайсыз. Накыл сөз кайсы тилде айтылса да, анын кудурети оттун, күндүн илебиндей, анын демине жылынасын.

Угуп туруңузчу, мобул сөздөр Паруйр Севактыкы:

«Акын болуп туруп, өз улутунун ажарын билгизе албаса, анда жарыктын нуру болуп туруп, сууга чагыла албагандай кеп эмеспи.»

«Биз тарыхтын поездинен калып калууга акыбыз жок.»

«Жазуучу милдетти алдыга койбойт, а милдет өзүнүн жазуучусун алдыга коет.»

«Мезгилдин акыны болуш деген, кайсарлык же токпейилдик эмес, өзүндүн ички дүйнөнө кайрылуу».

«Бирөөлөр салган даяр, даңгыр жол менен жүрбө, жолуңду өзүң чап».

«Акын — суу түбүнөн бермет таап алып чыккан суучулга окшош».

* * *

Гагик жазганын таштап салып, мен ага белекке берген акын Рамис Рыскуловдун орусча кичинекей китебинен ыр которо баштады.

— Билесизби,— деди ал башын көтөрүп. — Мен Рамистин ырлары боюнча поэма жазып кирдим.

— Тилегениң келсин — дейм.

Мен акын Рамисти эстедим. Элдин да, жердин да, адамдын да баркын алыстан баалап, билет окшойсуң.

* * *

Армян достор Дилижан шаарынын аты кантип аталганын айтып беришти. Мындай уламышты айтышат: Дили деген койчуман болупту. Бир күнү койлорун кайтарып чыкса, аны токой арасынан карышкырлар жеп кетет. Койчумандын жалгыз эжеси болот. Ал бир тууганын издеп чыгып, анын тытылган кийимдерин көрүп алып, токойду жаңыртып өкүрүп ыйлап, атынан чакырат: «Дилижан, Дилижан!..»

Дилижан — кооз шаарча, карагайлуу тоонун коктусунда. Мында өлкөбүз боюнча композиторлордун чыгармачылык үйү жана башка эс алар, дарыланар жайлар бар. 1921-жылы биринчи курорт ушу Дилижанда уюшулган.

Адегенде кичинекей көрүнгөн менен Дилижан кокту бойлоп созулган узун шаар, баш-аягы он үч-он беш чакырымдан ашуун.

Армениянын башка жерине жашыл токой багы буюрбаса, Дилижан тоо кыркаларына табият марттыгын аянбаптыр.

Армян жерин көрүп келгенден кийин Дилижан мен үчүн он тогузунчу кылымдын романтикалуу, ашыктык окуясын киного тартуучу кооз жер сыяктуу көрүндү. Дилижанды көргөндө Армениянын ташы, куму, боз адыры үчүн элине берилген улуу табияттын кооздугу экенин, анын кайда болсо да, берешен-марттыгына, ак менен караны, кооздук менен караны, кооздук менен оройлукту, жакшы менен жамандыкты кошо теңдеп ала жүргөн улукмандыгына, калыстыгына ыраазы болосун.

Азыр Дилижанга темир жол башталыптыр.

Дилижан жер-жемишке бай, анын алмасы отузунчу эле жылдары бүткүл союздук көргөзмөдө сыйлык алган. Азыр да жүздөгөн гектарга алма айдашат. Жол боюнда өтө көпкөк, тунук көлмөсү бар.

Табият адамды тарбиялап, таасир этерин ушул жерден билсе болот. Дилижандыктардын шатман майрамдары көп, эли шайыр, кабактары ачык, тамашакөй, көңүлү куунак. Дилижандыктар башка жерлерде сейрек учураган ыр майрамын, гүл майрамын өксүтпөй өткөрүшөт.

Жол боюнда: «Кечирип коюңуздар, Сиздер үчүн жолду ондоп жатабыз»— деген жазуу турат.

Дилижанга дүйнөгө атагы чыккан искусство, адабияттын мыкты адамдары келишкен. Дм. Шостакович 1963-жылы Дилижанга келгенде таягын улагага коюп, китепчеге минтип жазыптыр: «Мен эми үйүмө келдим...»

Дилижандын сулуулугун көрүп, ага үйүр алыша түшкөн ар адам ушуну айтар эле.

* * *

Дилижанга келгенден бери Гагиктин кабагы ачыла түштү. Жолдо катар, «табият Арменияга таш эле бериптир» деген күйүкчөл неме, «эми ушундай кооз, сулуу жер болорбу» деп көтөрүлүп, тамшанып, мени ар кайсы жакты каратат.

Ал колуна тийген бир тал чөптү, же ар кайсы жалбыракты кармап алып, «мындайлар силерде барбы, муну Арменияда мындай деп айтат. Дүйнөдөгү бардык өсүмдүктүн, айбанаттын, табияттагы кубулуштун бардыгынын армянча аты бар»— деп бажырандайт.

Дилижандан биз баягы чөптү издеп жүрүп, деле табалбадык.

Чөп дегенибиздин өзү бизге керемет кыял эле. Аны Гагик оюнан чыгарганына ыраазы болдум. Ал дары чөп Гагик экөөбүзгө карааны алыстан көрүнгөн, карматпас кайберен сыңары кумар болду. Биз жакшы үмүттүн жардамы менен Армениянын жерин, элин көрүп калдык. Акырында аныбыз тумтак эле табылбаса экен деп калдым.

* * *

Дилижандын түнт токоюнун арасында он биринчи кылымда курулган Агарцин кечилканасы бар. Аны көргөндө армян элинин өжөрлүгүнө, иштермандыгына, чыгармачылык кыялкечтигине дагы бир жолу ынанасың.

Биз жыйырманчы кылымдын адамдары машинаны коктунун таманына коюп, далайга жөө жүрүп барып, эстеликти арандан таптык.

Кооз коктунун ичинен асманга созулган тоо башына суктана карайсың.

Түнт токойдогу жол менен араң жүрөсүң. Ал эми, он биринчи кылымда, он үчүнчү кылымда кышты, ташты армяндар кайдан таап, кантип алып келгенине айраңмын.

Ак, кара базальт таштан курулган чиркөө. Тирөөчтөрү бир укмуш.

Бизге чиркөөнүн баянын айткан адам ошол жерде таш чеккен жигит Мисак эле. Ташчылардын тегерегинде цемент, таш, темир-тесек бытырап жатат. Кейпи, эстеликтин кетилгенин оңоп жаткан окшойт.

Мелконян Мисак жыйырма үч жашта, тажрыйбалуу, көп жерде иштеп келген.

— Биздин иш жылбаган неме, көзгө толбойт, эч билинбейт. Менимче, аны акыл менен териштиргендин деле пайдасы жок го. Качан үйдүн курулганын көрсөң, акыбетиндин кайтканы, ташчы курулушчуга мындан ашкан жыргал жок,— деди таш чебери Мисак.

— Ал эми он биринчи — он үчүнчү кылымда ташты кайдан алып келген? — дедим ташчыдан.

— Жүздөгөн чакырым жерден жөө-жалаңдап ташышкан. Эстеликтин ташын карап, чебер кайсы жердин ташы экенин жазбай айтып бере алат.

Жаны сеп албаган Гагик чункурларга түшүп-чыгып, алда эмнелерди изилдеп кызыгып жүрөт.

* * *

Дилижандын жанындагы он үчүнчү кылымда курулган Гошаванк чиркөөсүнө атайы хачкарды (крестти) көргөнү бардык. Хачкар кызыл базальт таштан чегилген, жыгачты ойгондой, деле тегиз, мизилдетип жасаптыр. Таш боорунда кентавр, гүл, чымчык-аял оюлуптур. Бул байыркы гректердин мифологиясы кайдан жүргөнүнө көзүм жетпеди. Аны Гагиктен сурасам, ал Армениянын Ренессансы, Армян — Грек — Рим маданиятына кирип кетти.

Мен таштарды карайм. Өңү өчпөгөн таштар. Бул адамдын колунан жасалган кусурлуу өнөр эле. Таштар ырдап турду. Мунун касиети ушунда эле.

Армениянын бүт таштары ушундай: өзүндү унуткарып коет. Ошондо, Арменияда ташчы болуп жашагым келет. Ата Журтка келип, тоо койнундагы түбөлүк уйкудагы таштарды ойготкум, сулуулук жасагым келет.

* * *

Аштарак районун карай жол жүрүп, айыл аралап баратканбыз. Ар бир айылдын байыртан бери келаткан, тарых менен байланышкан аты бар...

Боз топурак, таштуу жерге жаңыдан кыштак түшкөн. Бул али Армениянын географиялык картасына жазыла элек, жапжаш айыл. Үйлөрүнүн да архитектурасы асемделип, көрктүү салынган. Булар чет элден келген армяндар эле. Алар жерди, элди сагынып келгендер. Шаарчага, айылга ошол «Жаны Ерзинка» деп, же «Давташен» деп чет жердеги атын коюп алышкан.

Жаңы конуш оңой менен бүткөн жок. Үй салгандар талаадагы, тегеректеги таштарды теришкен, үйдөн таштарды тоғолотушкан. Али да таштарды трактор четке сүрө албай жүрөт. Трактор минген адам таш менен жер талашып, согушуп аткансып көрүндү. Үй ордундай жер бошотуп алса, армяндын жеңиши, ал жерге үй курула баштайт.

Ноолу четинде, кырларда көчкү жүргөнсүп үйүлгөн таштар жатат. Мен ойлойм, ушу таштар талаадан терилген

боюнча эле калбайт, аны армяндар бир керекке жаратат. Бир аз жүргөндөн кийин ойлогонум туура чыкты, кайсы бир айылдагы армяндар ноолусун таш менен курчанып же үй ордундай бош жерди таш менен коруп алганын көрдүк.

* * *

... Автобустагы жолоочу чал жейм деп ала чыккан ырыскысын, нанын балалуу аялдарга, балдарга бөлүп берип, өзү жайдары күлүп, ар кимди карап, бир нерселерди армяндарча айтып баратат.

Арагац тоосунун төрт чокусу көрүндү. Асмандагы жылдыздарды байкаган Бюракан обсерваториясы ушул жерде. Бир кезде дүйнөгө атагы чыккан окумуштуу ушул береги илимий жайды башкарган.

Гагиктин айлы ушул жакта. Бекер жеринен ал Гагик Бюраканци делип жүбөйт го. Ал автобустун айнегин женинин учу менен аарчып, Арагацты, тоо этегин үзүлүп карайт.

— Жер үстүнө көп таланттуу, акылдуу армяндардын аттары айтылып жүрөт,— деди Гагик капысынан оюн чолуп айтып.

— Асмандагы жылдыздарда эле армяндын аты калды,— дедим тамаша чала.

— Ооба, досум, жаңыласың,— дейт Гагик. — Асмандагы бир жаңы жылдызга биздин армян окумуштуусунун аты коюлганын эмгиче биле элексиңби?!

Мен унчуга албадым. Армяндардын аты эми жылдыздарга жеткен экен...

* * *

... Жолдо катар көпкө үн катпай автобуста бараттык.

— А сиз теребелге көз сала бериңиз, эгерде сурагыңыз келсе, тартынбаңыз, мен дайыма даярмын,— деп Гагик китебине үнүлдү.

Жол адамды тарбияларын билем. Жол боюнда көргөн билгениң адамга сабак.

Эми Арагац тоолорунун эки гана чокусу көрүндү.

Маралик айлындагы эски чиркөөнүн үстүнө чөп өсүп турат. А мүмкүн атайы жашылды элестеткени үчүн калтырышкандыр.

Катпахпюр («жаштык булагы») жакка кетип баратабыз. Бияктын жери түзөң келет. Талаалары шыкалып ташка толгон. Таш үстүндө талаа кулаалы соккоюп отурат.

Кичине ээн, түз жерге кабылсак же көрүнүп калса, Гагиктин чечекейи чеч:

— Атаганат, айыл, шаар кура турган жер экен. Кенен турбайбы!

Ал өзү жөнүндө эмес, армян эли жөнүндө ойлойт.

А менчи?..

* * *

Армения — таштардын музейи. Эстелик жөнүндө сөзүбүз уланып кетти.

— Армения үчүн жакшылык жасаган адамдарга эстелик тургузуп атабыз,— дейт Гагик,— мына, Звягинцева деген котормочуга эстелик коюп келдик. Мына газета.

Жаңылбасам, котормочу Вера Звягинцева элүүнчү жылдары Кыргызстанга да келсе керек эле. Улуу муундагы айрым акын, жазуучулар менен таанышкан. А. Осмоновдун ырларын жана башка кыргыз акындарынын ырларын которгон. Кийин биз ал котормочуну өз боорубузга тарта албай калдык, алыстатып жибердик, акыры унуттук. Звягинцева айрыкча армян акындарынын ырларын которгонго өтүп кетти. Котормочунун көзү өткөндө армян жазуучулары Москвага барып, ага кара мрамордон эстелик коюп кайтышты.

Элге жакшылык кылгандарды биз армяндарча баалай алабызбы? — деп ойлоп кетемин.

* * *

Ленинаканда он тогузунчу кылымда курулуп бүткөн кооз чиркөөсү бар. Анын көк асманды сайган кылда учтарын караганда бир окуя эске түшөт.

Угушумда, Татевос Антигян деген ташчы-курулушчу болуптур. Ал өтө чебер уста эле, тапкан-ташыганын элге карма-та берип, өзү көрүнгөн жерде тентип, усталык кылып, күн кечирип оокат кылган.

Татевос Ленинакандагы чиркөөнү жыйырма жыл курду.

Эми акырында чиркөөнүн учуна крест коюусу эле калган.

Ошол күнү крестти чиркөөнүн чокусуна койгондо аянтка шаардын эли батпай кетишти. Калың журт түшкө чейин

дүрбөп, асманды карашат, Татевостун сөөгү качан жерге түшүп, талпагы ташка жайылар экен дешип жарданып турушту.

Чебер уста крестти ошончолук кылдаттык менен орнотту.

Бир маалда Татевос сүйүнгөнүнөн малакайын жерге ыргытты. Анысы кайып келип, көпчүлүктүн ортосуна түштү.

Дуулдаган эл устанын малакайына алтын ташташты. Алтын додолонуп, малакайды көөмп калды.

Чиркөөнүн кырында туруп Татевос көзүнө жаш алды, ал алтынга сүйүнгөн жок эле, өзүнүн эмгегинин бүткөнүнө, ага элдин жапырт сүйүнгөнүнө жетине албай кубанган эле.

Эл устаны колдон колго көтөрүп, көчө менен дарбып баратышты. Алтындары жерге чубуруп түшкөнүнө уста кайыл болчу...

* * *

Айтылуу Севанды мен күндүзү да, түнү да көрдүм.

Анда Севан оорулуу сыяктуу көрүнгөн. Ал Ысык-Көл сыяктуу тайыздап бараткан.

Армяндар өжөрлөнүп, жапа тырмак киришип, кооз көлдү айыктырып алышты. Арпа дарыясын Севанга бурушту. Бул оңой-олтоң иш эмес экен. Анан калса Армениянын тоолору, ушунчалык катуу таштан бүткөн. Элүү чакырымдай жерди, болгондо да чылк таштуу тоону көзөп өтүш кандай эрдик эле.

Арпадагы жол башын көрдүм. Тешкен тоодон бир аз бастык. Үстүбүздөн, туш-туштап муздак суу тамчылап заматта шөлбүрөтүп жиберди. Жол таманынан бир кулак суу агат. Алдыбыздан анда-санда үлбүлдөп жарык жанат. Тоо тешкендер кийимчен көлгө түшкөндөй суу болуп, башындагы темирлери жарыкка чагылып, колуна темир көтөрүп чыгып келатышты. Тешкен тоодон машина жүрөт экен.

Биз кезмегин алмашкан курулушчуларга жолтоо болбойлук дедик, анын үстүнө биякка атайы кийим менен кириш керек экен.

Кийин Еревандан ошол Арпа-Севан тешкен жолдо жети жыл партиялык уюмдун секретары болуп иштеген жазуучу Владимир Арутюнян менен үйүндө отуруп, маслет курдум. Ал эң көп, кызык окуяларды айтып берди. Арутюнян жолдун казылышы, түйшүгү жана адамдары жөнүндө роман жазыптыр. «Сага айтканымдын көбүн романга жаздым. Чыкканда окуурсун» деди.

Владимир экөөбүз Арпа жолу, Севан көлү, Ысык-Көл, чыгармачылык мээнет жөнүндө сүйлөшүп отуруп, түндүн дайын өткөрдүк. Мен армян калемдешимдин үйүндө уктап атып, Ала-Тоодогу айлым жөнүндө кызык түш көрдүм.

...Ак боз ат түшкө кирет. Ак жалы сапырылып, көкүлү көккө серпилет. Атты бүшүркөп дароо тааный албадым. Муну мен кайсы бир сүрөттөн көрсөм керек. Канчалык жандалбас урсам да эстей албайм. Бала кездеги минген буурул жорго болбосун?.. Же эл оозунан түшпөй келген бууданбы?..

Ак боз жакындаган сайын жүрөгүм алеп-желеп болуп алдын тосо чуркадым.

Артынан адамдар кууп алыптыр. Бир аздан кийин тулпар канаты менен асманга уча баштады. Куугунчулар элейип туруп калышты.

* * *

Ақыркы күндөрү Еревандагы «Комитас» кинотеатрынын жанында сүрөтчү Рубен Шахбазяндын өнөрканасында эки күн түнөгөнүм мен үчүн кызык окуя болду.

Рубен калай, жез, темир чегет, скульптор, жанадагы сүрөт тартат. Анын чеберканасы үч бөлмө. Уктап эс аларга бир бөлмөсү бар. Дубалына кооз сүрөттөр илинген. Чоң бөлмөдө киши боюндай, андан да бийик скульптуралар, чегилген эмгектери топтолгон. Мунун баары анын мээнеткечтигин айгинелеп турат. Рубен Москвага дейре көргөзмөсүн ачып, эмгегин элге сындатып келген.

Сүрөтчү өнөрканасын эки күн бою мага ишенип берип койду. Анын сүрөт боюнча көп китептерин карадым, сүрөттөрүн кумар таркаганча көрдүм. А тургай кыялым менен Рубендин көргөзмөсүнүн долбоорун түздүм.

Рубендин эски жеңил машинасы бар, айтор мен мурда мындайды көрбөптүрмүн. Бул кыркынчы жылдары чет элден чыккан машина окшойт, колдон колго өтүп жүрүп келген көрүнөт. Машинанын арты кенен, жумшак отургучу да бар, алдыга темир-тезек, деле толгон дүйнө баткыдай.

Рубен кечкисин да, күндүзү да машинага салып, мага Ереванды көрсөттү.

Сүрөтчү кетээрде мени аэропортко чейин машинасы менен жеткирип келди. Армян достор мага шыдыр жол каалашты. Мен аларга ак тилек айтып коштоштым.

Досум, акын Размик Давояндын ырын эстейм:

Бул түнү жерге унчукпай жаттым дагы,

Кулагым жерге тостум.

Укканым, жомок, достум.

Жүрөктүн дүкүлдөгү сеники эле.
Анан мен айрып билдим,
Сокконун бир жүрөктүн меникиндей.*

Мен дайыма табиятка сыйынып, Арменияга жакшылык тилегеним ушу: «Армения жери ысык келет. Табият, айланайын, ага мээ кайнаткан ысыгындан көрө, жамгыр төгө көр!»...

* Которгон Эсентур КЫЛЫЧЕВ

Адабий ажар

Я

пон акын Басёну мен да дилимден ыбаа карап калдым. Ал акындардын үлгүсү сыяктанып тургансыйт.

Японияга Басёнун орус тилинде чыккан алакандай китебин кошо ала баргам. Анымдын пайдасы эле тийди. Кол бошогондо китептин ар жерин окуп коём. Чанда бир оңтою келгенде япондорго орусчасын окуп берем. Кичипейил эл эмеспи, түшүнбөсө да жетине албай ыраазы боло жылмайышат.

«Японияда Басёнун ырлары менен чогуу болдум» деп эмгиче ичимден тынып жүрөм. Анын ыры менен бирге болуш — сулуулук дүйнөсү менен чогуу болгондук эмеспи. Деле ыр менен эриш-аркак жүргөн адамдын, өмүрүн ырга арнаган адамдын дили таза, ниети ак болот, ал сулуулукту, боорукерликти бийиктиги менен тыгыз акылмандары.

Басену япон жакшы көргөнүн мындан улам ынандым.

Нагоядагы Япон-Совет Коомунун мүчөлөрү менен жолугушууда биздин өлкөнүн түндүгүн байырлаган майда элдердин тилин үйрөнгөн профессор менен тааныштык. Ал өзү орус тилин суудай билет. Окумуштуунун сөзү менен айтканда, майда элдердин тили менен байыркы япон тилинин ортосундагы окшоштукту далилдемекчи. Мунун канчалык чындыгы бар экендигин азыр айтуу кыйын. Отурган адам экинчи дүйнөлүк согуш убагында Сибирде жүргөн япон жумушчусу болгон. Ал киши ак дилинен, «эми согуш болбосун, достук болсун» деп, анан Советтик адамдардан көргөн жакшылыгын сүйлөп кирди.

Бир кезде, сөз ортологондо чөнтөгүмдөн китепти алып чыгып, Басенун ырын окуп койдум.

Кудай акы, Басенун ыры окулганда япондордун жылмаюусу да, күлкүсү да, башкача, шайыр, ыймандуу болуп кетишти.

Анан соң Басего өтүп, япондор анын ырларын өз эне тилинде окуп киришпеси. Япондор аны сүйүшөт экен, жатка билишет.

Андыктан Басену чекенелеп болсо да, кыргыз окурмандарына кыябында айткым келди?

* * *

Басе жөнүндөгү береги жазууну кыш чилдесинде түн күзөтүп жазып отурамын. А сыртка ай тийип турган маал.

Айды, анын ак мунарыгын көрүшкө үйдөгү шамды өчүрөмүн. Айчыктуу түндө алыскы Ала-Тоонун жотосунан бери ажайып ак бүрүл көрүнөт.

Ай жарыктык он алтынчы кылымда жашап өткөн япон акыны Басену эстетип атабы, же Басе акын айды эстетип атабы, билбейм.

Мемиреген бейпилдикте кызыктай ай-кыялга батасың. Табият ушунчалык ыйык, ыбаа көрүнүп, жаның менен ымалалаш бүтө калган учур болот.

Ушу кезде табияттын береги жаркын көрүнүшүн турпатындай айтып берүүгө дарманым жетпейт, сөзүм аздык кылат. Кээде ичиндеги абалыңды, туйганыңды, дүйнө менен болгон наристе жакындыкты, байланышты так айтууга сөз табалбасына ушундайда бир иценесиң.

Ай шооласында талаада баратып Басену окугуң келип кетет.

«Толгон ай
Көлчүктү тегеренип сенделемин
Түнү бою.»
«Ай менен кар,
Кумарга бирге баттым
Жыл кеткенде».
«А дегенде караганга
Илдим да, алып
Көрдүм».*

Басе кышкы айды ашыгындай сүйгөн.

Басе ай жарыгында жер безип жүрүп, сулуулукка суктанып, ыр жараткан. Ал ырды жылуу-жумшак үй төрүндө отуруп ойдон жел сөз чыгарып же башкалардан ой уурдап,

* Басенун мисалга алынган ырлары сөзмө сөз которулду.

ыр кураштырган эмес. Акын шуру берметтей таза, адими ырларды жолдо жүрүп жазган. Ага сулуулук, дүйнө чындыгы капыстан ачылгандай, ыры да дароо жаралган. «Хоккуну ар кайсы үзүндү-кесиндиден кураштырба,— деп окуучусуна насаат айткан Басе,— аны алтын сыяктуу чукулап табасын».

Басе бар болгону элүү жашты гана жашаган. Адетте япон сүрөтчүлөрү анын кебете-кепширин кудум картаң чалдай тартышат. Кээде сүрөтчүлөр ага таяк карматып коюшат. Карасак мунун да биз билбеген мазеси бар окшойт. Чыгыш өлкөлөрүнүн улуу сүрөтчүлөрү карылыктын кебетесинен улам табиятты баалаган, аны менен коюндаш адамды, кыялкеч акынды, зирек акылманды көрүшөт окшобойбу!

Мына календер акын, өзүнүн бамбуктан кураган алачыгынын алдында, же тоодон аккан шаркыратма шапатасында, буралган мажүрүм тал түбүндө жападан жалгыз сүкүт салып отурат. Алыстагы үлбүл көрүнгөн тоо башын секин мунарык басат. Асман менен жердин жиги билинбейт. Тирүү пенденин ырахаты, сар-санаасы, дити сулуулукта: суунун шарында, желдин шуулдашында. Өзүн улуу табияттын кыбыраган бир жандыгы сыңары адам сулуулуктун ажарын ачып, аны толуктап, көрк берип, кооздоп турат...

Япон элинин ыр дүйнөсүнүн байыртан уланып келаткан, илимий жактан иретке салынган, бай адабий кенчи, ырасым-салттары бар. Ал элдин ой-сезимине, дүйнөгө болгон көз карашына, жашоосуна, мүнөзүнө, рухани дүйнөсүнө чоң таасир тийгизген. Япон поэзиясында бирде өнүккөн, бирде чөккөн мезгилдер, ар түрдүү багыттагы адабий агымдар, жолдор жана таланттуу адамдары чыккан, улуу көсөмдөрү болгон. Байыртан келаткан Хитомаро, Якомати, Нарихара, Цураюки, Мео, Сайге, Фудзивара, Доген, Иккю, Керай, Бусон, Рекан, Исса, Рюко ж. б. таланттуу акындарын далилге алсак болот.

Ал эми акын Мацуо Басе (1644—1694) деген япон поэзиясынын кыл чокусу, көк асабасы. Япондордун рухани дүйнөсүнө кызыккан кайсы макала, изилдөөнү окубаңыз, сөзсүз Басену эскеришет. Япондор буга да кошумчалашат: Басенун жок дегенде бир ырын билбеген маданияттуу адамы табылбас. Алар мындай бүтүмдү жок жерден айтышпайт.

Басе өмүрүндө бар болгону бир миңден ашыгыраак гана ыр жараткан экен. Ал хоккуну (үч сап ырды) жазган. Бизче эсептегенде анын үч миңден ашуун ыр саптары бар. Бу анчейин деле көп эмес. Ошонусу менен япон маданиятынын тарыхында жанган жылдыз сыяктуу балбылдап турат. Япон акындары жеринен кыска, так, саз жазышкан. Ошонусуна

карабай япон поэзиясында да иштерман адамдары кыйла. Басенун эле окуучусу Керику кээде күнүнө беш жүздөн ыр жазган. Ал эми атактуу драма жазгыч Ихара Сайкаку баралына келгенде бир жолку акындардын мелдешинде күн-түнү отуруп, жыйырма миң сап ыр жазып койгон күнү болгон.

* * *

Эзелтен Ыраакы Чыгышта, айрыкча япон жеринде, жөө-жалаңдап кезгинге чыгуу, ата мекенин кыдыруу көнүмүш адатка, өнөкөткө айланган. Колунда бар сөөлөттүүлөр: сегундар, самурайлар гана унаа минип, шаан-шөкөткө жоон тобу менен шатыра-шатман сапарга, кумар, эрмекке чыгышчу; жолдогу эс алчу жайларда, ийбадатканаларда ыр чыгарып, айтыштарды уюштурушчу; табият сулуулугуна, гүлдөргө, айга суктанышчу; бир-бири менен акылмандыгын сынашчу. А колунда жоктор: майда-бечек соодагерлер, кечилдер, жолоочулар, календерлер дүр-дүйнөсүн жонуна көтөрүп, эптеп жөө-жалаңдап, илең-салаң жол жүрүшкөн. Жер безгендер кечилканаларга, айылдарга же жол боюна, деле кайда болсо да баш калкалап, конуп-түнөп, самсып, жаны тынбаган. Кезме кембагалдар ийбадатканага конуп-түгөнгөнү үчүн короо-жайды шыпырып кетишчу.

Он жетинчи кылымдын аягында япон жеринде дагы бир кезгинчи чыккан, талоончулар сыйрып калар анын ырыстуу деле кийими жок, кагаздан жөрмөлгөн кара чапаны, бутунда кендирден токулган кепичи бар. Чачын кырдырып салган, башына кипаристин талынан согулган топу кийген, колуна таяк алган, тилемчиге окшогон жолоочу эле. Аны тааныбагандар үйүнө жолотпой, айылдан, жолдон куушкан, келемек кылып өтө беришкен.

Ал деген Японияга атагы чыккан календер акын — Басе болчу.

Басенун тээк кылганы — колундагы калеми, койнуна каткан дептери, жокчулук болгон. Эр азыгы — жолдон. Басе көрүнгөн жерге баш калкалап, чөп жазданып, булутка оронуп күн кечирген. Эгер туз буйруп, аны кадырлаган үйгө туш келсе, кожоюндун үй дептерине ак дилден эки ооз сөз жазып кеткен, адамкерчилигине, сулуулукту баалай билишине маашырканып, тамаркасына, багына дам берип, кайра жолго түшкөн.

Басе көбүнчө кушкатты (калиграфия) тааныштарына, шакирттерине көчүрүп же жазып берип, ошонуң аркасынан жан баккан.

Басе дүйнөгө бир келген жашоосунун чындыгын өзү ачып, дүйнөнү жүрөгү аркылуу таанып, сезип-ынанган, зилиндеги тазалыгын, адамдык касиетин эч качан кирдетпеген, ошого каниет кылган, өзүмчүлдүгүнөн кечип, пендеге алакчы дүйнөнүн бут тозгон: сугалактык, ачкөздүк, жалган даңк, куру сайран сыяктуу напси азгырыктарына эч алданбай, жашоо-тирүүлүктүн ужутуна жедеп түшүнгөн, ыракат-кууралына тобокел, өжөр да, куштай эркин жашаган да адам. Басе бейлегич киши, кичинеден улууну, жалгыздыктан чексиздикти, жарыктан караңгылыкты көргөн. Акынга поэзия жан багуу же көңүл ачар жеңил үлпөт эмес болучу. Анын жашоосундагы бирден бир көздөй мелжигени. Анын ар бир кыска ыры сырдуу дүйнөнүн зыйнатын адамга ачкан. Поэзия менен адам кайра жаңылынып, тазарып, соболосу, көңүлү көтөрүлүп жашарып, адамга канат болорун айткан Басе. Гөзөдөн жасаган чөйчөгүн бош болсо, аны ыргытпай, ага кайра гүл отургузуу керек да! Рухани дүйнөсү, мол, ак, табиятты, сулуулукту, тирүүлүктү ыйба этип, сыйлай билген, асыраган адам гана сергек, таза, ыракаттуу, өмүр сүрө алат эмеспи!

Басенун үйү — бүткүл Япония болгон. Өмүрүнүн көбү жолдо өттү. Бир канча жолу колуна таяк алып япон жерин жөө кыдырды, өз сөзү менен айтканда, кудайынын турмушундай өмүр сүрдү Басе. Япон жерин, тарыхын, а түгүл кайсы жеринде жаз айы эрте келерин, сакура гүлү мурун кайда гүл ачарын, кайсы булагы тунук, муздак болорун, кайдагы көлчүгү кооз экендигин, кайсы токойдун күкүгү сонун таңшырын, кайдан ай суйкайып көрүнөрүн жазбай билген.

Басе календерликтин гана кейпинен чыкпай, же өз башындагы жокчулукту эле муңканып отуруп албаган. Ал жалгызчылык менен кайгынын акыны эмес. Акын феодалдык турмуштагы Япониянын жокчулугуна, азап-тозогуна эзилген дыйкандардын оор жашоосуна кейиген. Ал андай теңсиздикти жек көргөн, башка замандаш акындарынан чындыкты таамай көрө билип, жазууга чакырган.

Басенун өмүрү япон окурмандарына небактан маалым. Акындын китеби көзү тирүүсүндө эле чыгып турган. Басе бир нече сапар акындардын жыйнагын түзгөн, акындардын мелдешине катышып, байге алган. Акын жөнүндө замандаштары, шакирттери эскерүүлөрдү калтырышкан. Кийинки изилдөөчүлөр, илимпоздор талкууларды, сындарды, байкоолорду жазышкан. Айрыкча Басенун түзгөн жыйнактары, баяндоолору жана бир канча дептер күндөлүктөрү, каттары окурманга баа жеткис мурас. Акын табият, поэзия, барган-көргөн жерлери жөнүндө сезим-ойлорун жазып таштаган.

Ошондой болсо да, япон изилдөөчүлөрү, адабиятчылары акындын өмүрү жөнүндө дагы да болсо талашып келатышат. Кээ бирлери Басе жаш кезинде бир кызга ашык болгонун жана аялынын, балдарынын болгонун көрсөтүшсө, айтышса, кайсы бирлери акын кечил сыяктуу жалгыз жашап өткөн адам болгон деп айтышат.

Тагдырына жараша Басенун нечен идиректүү шакирттери чыккан. Алар чексиз чебер акынды аябай кастарлашкан. Басего жардам көрсөтүшкөн, жалгыз акынды өздөрүнүн үйлөрүнө корголотушту, кез-кезде баш калкалар үйдү да куруп беришти.

Мына Басенун кызык өмүрүнөн бир окуя. Басенун тааныштары аны Эдо (Токио) шаарына жамаатташ токой арасына көлмө боюна тал кепеге жайгаштырышкан. Акын кепесин «Банан үй» деп атаган. «Басе» деген ысым «Банан жыгачы» дегенди түшүндүрөт. Акындын ысмы да ошондон улам алынган. Ачык асмандан башка дарек кылары болбогон Басего ал жер аябай жагып калды. Басе а тургай кепенин тегерегине банан, пальмалардын жаш чырпыктарын отургузду.

Мындай жерди Басе көптөн бери көксөп келген. Алачык жаз айында сакуранын, өрүктүн гүлүнө алда эмедей кооз оронуп калаар эле. Нак улагадан дайра акчу, токойдун шулдаганы менен кошулган баканын чардаганы, жапайы өрдөктүн каркылдаганы, кыргоолдун кукулуктаганы, чегирткенин чырылдаганы, асмандагы торгойдун сайраганы, бактагы, күкүктүн чакырганы кошулуп, улуу тиричиликтин бейкут күүсүн чертээр эле.

«Эски көлмө

Бака сууга секирди

Чулп этти бейпилдик.»

Бул сөзмө-сөз которулган ыр Басенун атактуу ырынын бири, хайкайдын асыл мончогу деп бааланат. Ырды акын отуз сегиз жашында жазса да төрт жылдан кийин жарык көргөн. Береги жедеп сыгылган ыр.

Ушул кичинекей үч сап — тунук ой, сезимден уютулган ыр, муну адабий тилдин ырасими боюнча айтканда, адамдын сөз жетпеген оор үшкүрүгүнө же сууда чөгүп бараткан адамдын жан талашып, башын чыгарып, жарыкчылыкты жалт карап алып, бир оп тарткан дем алышына же байыркы карападан табылган жарты сыныктай баалуу, аёлуу, асылзаада буюмга окшоп кетет. Ушул үч саптын жандырмагы замат-

та чексиздикке, бийик ой жүгүртүүгө, жаңылык ачууга чакырып, билгизбей жетекке алат.

Басе ушу ырында жеке турмушу жөнүндө терең, так ой айта алган. Мындай карасан, эң эле кыска тез. Ар бир сөздүн ар жагында ойчулдук, акылмандык жатат. Ошол көрүнүштү көз алдыга келтирип, кыялданып ойлонолу. Бир кичинекей көз ирмемге тартыла түшкөн табияттын бир үзүм көрүнүшү. Токойдогу эң жаткан, эч адам карабай калган таштанды көлмөнү элестетебиз. Көлмөнүн чеке-белин чөп, балыр, эңилчек баскан. Мемиреген көк ирим көлмөнү келаткан акын тыңшап калды. Караңыз, байкадыңызбы?! Бака секирди. Суунун чулп эткенин уктуңузбу??? Капилеттен бейпилдикти кыбыраган макулук бузду.

Күзгүдөй тунган көлмөнүн бети жыбырап, секин удургуй түштү. Ана эски көлмөнүн тиричилиги бар экени билинди. Бака аралжы болбосо, улуу табиятта жандык жүргөнүн билбейт элек. Ал да табияттын, улуу тиричиликтин шарапатында сайрандаган куурагыр да. Көз ачып жумганча өмүр менен түбөлүктүү өмүр табияттын ортосундагы шайкештикти адам баласы ойлоп калат.

Басе «Банан үйдө» тогуз жыл баш калкалаган. Кийин кепеси өрт капшабына кабылды. Ал кайрадан колундагы таягын бедел кылып, «булутту ээрчип» жер безип кетти. Өлөр өлгөнчө анын бөйүр алган жери, мааналаган үйү болгон жок. Айрыкча акын өмүрүнүн акыркы он жылын төтө жолдо илкий басып өткөрдү.

...Басе айлуу түндө жолго чыкты. Аппак түн күндүзгүдөй жарык эле. Бу уезден өтүп баратып, ыр чыгарды. Анысын дептерине жазып алып, жол арбытты. Бейтааныш кыштак четинде, токой ортосундагы жайыкта адамдарга кабылды. Алар асмандагы айга суктанып, ыр (хокку) чыгарып отурушкан эле. Басе кулак төшөп калды.

Бир кезде бирөө Басену байкап:

— Тигинде бир кудайчы селсаяк турат,— деп калды.

— Чакыралы, калыс болсун,— деди экинчиси.

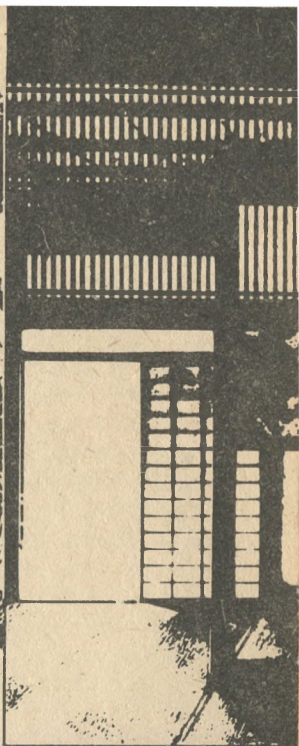
Сейилдегендер жети түндө жер безген календерге боору ачышып, этибар алып калышты. Басе тарткынчактаса да сакэге алагүү, табият кусуруна көңүлдөрү алап-желеп болуп алган немелер, Басену ой-боюна койбой ортого сүйрөп келишти?

Озунган бирөө, «баарыбыз ай жөнүндө хокку чыгарып атып тажадык. Сен да бир ыр чыгарчы, угалы» деп кыйноого салды.

Басенун дити чаппады. Назары сынып көңүлдөнбөдү? Ыр дегенди билбеген адамдын түрпүн жасады. Койгулачы,

道
傳

人
九
年
門
中
安
積
子
作
無
雙
六
百
百

бечара адамдын ыр менен эмне иши бар?! Анан ал кантип береги ыр чыгара алгандар менен тең тайлаша алсын?!

Басе суранып, андан көрө жолума түшөйүн деди. Топтошкондор кетирбей коюшту. «Жок дегенде, жаманда болсо, бир хокку чыгар, анан сени коё беребиз» дешти күүлөнгөндөр.

Арга жок, Басе хоккуну чыгармакка камданды. Ал түйүнчөгүн жерге коюп, колун бооруна алган тейден эрке балага карап, «бир хокку эптеп чыгарайын» деп сөзүн баштады.

«Туулган ай???»

— «Туулган ай!» Жарабайт! Бул кечилиңер ургансай экен! — деди отургандардын бири. — Хокку дегениң толгон ай жөнүндө болуш керек!

— Жайына койгула,— деди экинчиси? — ушунусун да угалы, карыптын...

Алар Басену мазактап күлө башташты. Басе арданбай, айга таасим кылып туруп, сөзүн улады.

«Туулган ай,
Күтөм сени илгертен
Ушул түндө...»

Каткыргандардын келмелери ооздорунан түшүп, отуруп калышты. Капырай сөөдүрөгөн календер ушундай ырды чыгара алабы?!

— Байкеси, атыңызды айтыңызчы? — деди эсине келген бирөө акындан.

Акын жылмайып: «Атым Басе» деп жолго түшүптүр.

* * *

Ырас, япон поэзиясынын абзел жол-жобосу жөнүндө мурдатан кабардар болбогон адам адеп окуганда анын мазесин билбей, жериши да ыктымал. Дароо түшүнүү да кыйын. А бирок кайра-кайра сүңгүп окуп, ошол поэзиянын тарыхына, табытына, сөз кудуретине, акындын дилине, табият сулуулугуна жайдары карасак, далалат кылып дит койсок, кудай акы, поэзиянын ал кызык, сырдуу бөлүгү окурманды илебине бат эле лып тартып кетет.

Япондор үч сап ыр менен жазылган хайкайды 7—8-кылымдан бери чыгарып келишкен. Ал поэзиядагы танка (беш сап ыр деп аталган тарамдан (жанрдан) улам чыккан сыяктуу. Бара-бара хокку бутак жайып өнүккөн, жалпы элдик искусствого айланган. Хоккуну ким болсун, колуна калем

алган киши эле үч сапты заматта кураштырып салган. Аны балыкчы да, соодагер да, өтүкчү да, кечил да, календер да, дыйкан да, самурай да чыгарган. Ал тургай хоккуну дидар желпигичке да жазып жиберген учур келген. Бир жаратуу оңой болгондуктанбы, айтор хоккулар бири-бирине мааниси да, ою да, мүнөзү да коёндой окшош, бир түрдүү эле. Баркы кете баштады. Сөз оюну болуп калган. Бак түбүндө ырахаттабы, же сакэ ичип отурган үлпөттөбү, ар ким хоккуну эркектеди. Аны «чай менен шараптан кийинки ырахат» дешип, ыр чыгарууну оңой көрүшүп убакыт өткөрүү, тамаша куруу деп билишкен.

Мына, эми япон поэзиясындагы калыптанган салтын бузуп, жоон топту жарып акын Басе чыккан. Ал поэзияда төн-көрүш жасап, жаңылык ачкан. Басе ташты жарып чыккан гүлгө окшош (япон поэзиясынын тили менен айтканда). Басе поэзиянын жылжып аккан улуу дарыясын башка, пайдалуу жакка буруп таштаган. Дарыя эми сулуу өрөөнгө түшүп, элге пайдасын тийгизе баштаган. Бул улуу жаңылыкка тете. Басенун поэзиясынан улам, хокку адабий тарам (жанр) деген даңкка татыды, баягы жеңилдиги учуп кетти, турмуш менен байланышпаган сөз оюну жоголгон, даражасы оболоп, башка элдин поэмаларындай барк, олжо алган.

Кээде пенделик кылып адамзат тарыхынан да ойлоно кетсек: кайсы бир улуу адамын чагылгандай жарк дей түшкөн өмүрү ошол элдин, мезгилдин баркын, маданиятын, акыл-эсин бир азга болсо да жогору көтөрүп даңазалап, жаңылык ачып таштайт экен, а кийинкилер ошол адам аркылуу мезгилге баа берип калат тура!

Басе япон адабиятында хайкай боюнча тендешсиз, ашкан устат болуп түбөлүк тарыхта калды.

Чыныгы хокку да (хайкай) өтө аз сөз менен ошончолук уюган, кенен ой айтылат. Муну же осуят иретинде айтылган нускалуу, кыска сөз деп түшүнүүгө да болбойт. Хокку — акындын поэзия үлпөтү менен, сөз менен көркөмдөп жазган асемдүү сүрөтү. Акын сулуулук кереметин жанынан, табияттан табат. Мындай карасаң хоккуда көп сөз айтылбай калгансыйт. Табияты ушундай: чындыгында ашыкча эч нерсе кетпейт, сөздөр сыгылып иргелет. А түгүл ыр арасындагы кооз салыштыруулар, шандуу, ширин сөздөр ыргып кетет. Акын сөз башында бир элести же табияттын көрүнүшүн, каймана маани берүүчү акылман ойду, сөздү кошуп, аста кылтыйтып чыгарып, кыял кайгынын сүлдөрүн окурманга көрсөтүп коёт. Эми ушул эле жетиштүү. Хоккунун үч сап ыры өз милдетин аткарган болот. Ал бош оромол кебезге түшчү отук таштын жылт эткен чачырандысына окшош. Анан кал-

ганы: хоккону окугандын өзүнө, көкүрөгүнө, жүрөгүнө, акылына байланыштуу. Ой-кыялга, сулуулукка ынтызар, поэзиянын шириндигине, назиктигине назданган адам, өзү эле кайык айдап, ыр дүйнөсүнүн улуу көлүндө сүзөт эмеспи.

Чыгыш акындарынын нускоо сөзү менен баяндаганда, ырдын жаралышы кадимки гүл өсүп-өнгөндөй асыл нерсе. Бир деген табияттын сулуулугуна таң калганда жүрөктө от жанганда гана жанып чыгат. Чыныгы таза сезим гана ырга, күүгө, боёкко айланат.

Ошондуктан Басёну кайсы ырын окубагын, адам менен табияттын эриш-аркагын, шайкештигин, үзүрүн, бир-бирине ырыскы экенин түшүнөсүң, Табияттын түбөлүктүүсү, сулуусу жашыруун сырдуулугу, ага адамдын суктануусу, башкара албастыгы жөнүндө.

«Молойгон бутакта
Жалгыз карга отурат
Күз кечи».

Табияттын күз мезгили Басё сөз менен, капылеттен, жарк дедире айта салды. Ырда ашык сөз жок. Чачын кара боёкко малып, ак баракка тарткан сүрөткө окшош. Күзгү суукта тарбайган даракты жалгыз карга пааналайт, ого бетер күздүн элеси көзгө даана тартылат. Терebelди ээндик, жалгыздык, тунарык баскан.

Бул ырды акын отуз алты жашында жазган экен. Изилдөөчүлөрдүн айтымында ушу үч сап ырды Басё далай жыл иштептир. Нечен саптарын алмаштырган, канча өмүрдү, күчтү, акылды зарп кылган. Ырдын ар бир сөзү салмактуу, маани, ой катылган, кен ташындай уюган асыл сөздөр. Акын ырды өз турмушунан алган. Банан үйүнүн тегерегиндеги көрүнүш акындын рухани дүйнөсү. Серейген жалгыз карганы кеп кылганы — өзүн айтканы, кол менен жаңсап көрсөткөнү.

Сыйкырдуу үч сап ыр окурманды тукумал кыялга жетектейт. Дене чыйрыктырган күз элестейт. Эми береги кайгыкапа жалгыз гана Басёну башына түшпөдү, окурманды да кошо жетектеди.

Басё акындын чеберчилиги, деле япон поэзиясынын артыкчылыгы, айырмасы ушунда: кичинекей, жөнөкөй эле турмуштагы биз этибар албаган окуяны чебер бир ооз сөз менен кыябында, элестүү, лирикалуу айта алат, ага чоң баа бере алат да, окурмандын ой-сезимин, дилин ойготот, эргитет. Мажес жетим чырактан кенен үйгө жарык кирген сыяктуу,

кыска сөздүн шарапаты, күчү канчалык кудуреттүү, сырдуу экенин түшүнөсүз.

Басенун ырлары кээ бир акындардай узак, супсак, кургак баян эмес. Акын башкаларды айтуудан мурда өзү жөнүндө ырдайт. Шандуу сулуу сөздөргө жашынбайт. А Басе адегенде жүрөгүн, ички дүйнөсүн көрсөтөт. Анын ымандуулугу, акындык сезгичтиги, жөнөкөйлүүлүгү, улуулугу ушунда эмеспи.

Басе үчүн ыр жаратуу ырахат гана эмес, жанын сабаган, улуу эмгек болгон. Ал: «акын деген күндө тапталган тулпардай өзүн бапестеп, даярдап жүрүш керек» деген. Басе ар бир ырын кайра-кайра оңдоп, төрт тарабын төп кылып мээнет менен жазган. Акын ыр чыгара албаган түндөрү уйкусунан безген. Басенун эң жакшы делинген ырларынын төрт-беш түрү (варианты) болгон. «Сарасинага саякат» деген күндөлүгүндө бир ырын кантип жазгандыгын эскерет. Ошонусун окуганда чын эле акын түйшүгүн түшүнөсүз да, бооруң ачыйт. Бир сапар Басе жолдогу мейманкананы баш калкалап калат. Акын ошол күнкү жолдогу ойлорун канткенде ырга айлантары менен алек. Басе жаны кейигендей онтоп, чабалактайт, а түгүл башын койгулап алапайын таппады. Анын жанындагы жаткан дин кызматчысы акынды жин урган экен деп, келме келтирип, кудайга жалынып, дем сала баштайт. Ошентип дин кызматчысынын кесепетинен бул саам Басе ыр чыгара албай калыптыр.

Басе отуз жети жашында элге көрүнүп калганда эле дзен-буддизм менен кызыга баштаган. Ушундан баштап акындын рухани дүйнөсүндө, чыгармачылыгында бурулуш болгон. Басе байыртан келаткан Ыраакы Чыгыш акындарынын, акылмандарынын китептерин сүнгүп окуп, жолуна түшүп, чыгармачылык татаал изилдөөнү баштан кечирип, мээнет менен өз жолун таап, ойлогонуна жедеп ынанган адам.

Япон классикалык поэзиясынын ички көркөмдөө каражатынын шумдуктай бай мүмкүнчүлүгү бар. Япон акындары дүйнөнү кооз кабылдоо, нака чындыкты чагылдырууда, рухани дүйнөсүн жаза билүүдө, тилинин угумдуулугун, назиктигин, шайкештигин колдонууда деле толгон-токой адабий байлыктын үзүрүн пайдаланууда жеткен чебер келишет. Элдик салтка, рухани дүйнөсү сугарылып турат, Чыгыш жана Батыш акындарынан өтө эле айырмаланат. Поэзиядагы салыштырууларды, каймана маани, апыртуу, жанытып айтуу, кайталоо, жарыша салыштыруу, табышмактатуу, үлгүлүү элестерди ж. б. көркөм чагылта билүүнүн түрдүү ыкмаларын кеңири колдонушат. Каранызчы, буга бир мисал: япон поэ-

зиясында жылдын төрт мезгилин көрсөткөн сөздөрдү эле эсептегенде үч-төрт минге чейин жетет экен. Кокустан поэзияда акын жаз айын айткысы келсе, аны төмөнкү каймана сөздөр менен түшүндүрөт: алча гүлү, булбул, жөргөмүштүн желеси, өрүк, гиластын гүлү, торгой, көпөлөк, талааны биринчи айдоо ж. б. Жай айын айткысы келсе: нөшөр, күкүк, күрүч айдоо, пион, аптап, түштөн кийинки эс алуу ж. б. А күздү кантип айтканын караңыз: ай, жылдыз, шүүдүрүм, эгинди жыйноо, чегиртке, хризантеманын гүлдөгөнү. Ал эми кыш айына айтылган сөздөр: алашалбырт, жаан, кар, кыроо, муз, суук, жылуу кийим, коломто, жыл аягы ж. б.

* * *

Басё жекелей башынын ырахаты үчүн жылуу жайын таштап, үй безгенде эмнени көрө алды деп айтышы мүмкүн кээ бирлер. Басё башка адамдардан дүйнөнү, жашоо-тиричиликти кооз, сулуу көрө алган, сүйө алган. Ошолор менен акындын үзүлбөгөн жолугушуусу болгон. Анын рухани дүйнөсүн ого бетер байыткан, кооздогон поэзия, табият, сулуулук эле. Басё поэзиянын элчиси сыктуу, адамдарга табиятты, поэзияны, сулуулукту сүйүүгө, андан ырахат алууга үндөгөн. Акын элден качкан эмес. Ал кайра элге качкан. Басё кээде бирин-жарым шакирти менен же коколой өзү Ата-Журтун жөө жалаңдап, туш келсе атка минип, кайыкка түшүп кыдырган. Айлап-жылдап жер безгенге алдын ала орозо тутуп, балык этин жебей, ачкалыкка бышкан, суу ичип көнгөн, өзүнө кайрат берип, атайы даярданган. Басё ар бир адамга жолугуп, анын кайгы-муңун, дартын уккусу, ага өзүнүн сүйүүсүн айткысы келген. Акындын дайнын уккан кембагалдар, дыйкандар аны жолдон тосуп көрүшүп, майрам курушкан, сүйүнүшкөн. Үч сап ырын угуп калууга үзүлүшкөн. Басе жолуккан адамдардын аттары акындын ырларында жүрөт. Эл ичинде Басенун ыры ооздон оозго тараган. Басе ырларын досторуна, шам алдында түнөгөн үйлөрүнө, балыкчыларга, жолоочуларга, дыйкандарга окуп берген. Жөнөкөй журт ичинде кезегинде ушул календер акындан ашкан атактуу адамы болбосо керек.

Басе жер кыдырып жүргөндө лирикалык беш күндөлүк жазган. Акын ыр менен лирикалуу кара сөздү шайкештирген, куду сүрөтчүнүн эки түстүү боёгу сыяктуу бап келип, акындын назик рухани дүйнөсүнүн ажарын ачып толуктап турат. Япон адабиятында мындай күндөлүктөрдү жазуу мурдатан уланып келаткан салт. Басе акыркы бир саякатында болсо

керек, эки миң чакырым жолду басып жүрүп, алтымыш үч гана хокку жазган. Акындын бир айткан сөзү ушул жерде эске түшөт. «Эгер он мыкты ыр жазса, анда ал чыныгы чебер».

Басенун күндөлүгүндө, айрыкча анын «Түндүктүн жолдору менен» деген күндөлүгүндө Япониянын табиятынын сулуулугун, жолдогу жолуккан адамдарды, байыркы табиятты сүрөттөгөн башка акындардын, замандаштарынын, досторунун ырларын эстейт. Акындын жаңы ырын, япон тарыхындагы белгилүү адамдардын аттарын, акындын бу тиричиликтен, жолорчулуктан көрүп туйганын окуй аласыз.

Басе календердин ар кайсы күндөлүгүнүн кээ бир жерлерин окуп көрөлү:

«...Булуңга жүздөгөн кемелер тизилип калышты; а жээкте жер жетпейт, тамдар шыкырайт; үйлөрдүн морлорунан түтүн булайт. Ушундай ажайып жерге бейкапар кабылдым. Баш калкалар жай издесем эч ким батырбады. Эптеп бир байкуштукунда түнөдүм да таңзаарынан туруп бейтааныш жолго кайра түштүм...»

«...Сегиз күн дегенде гана Гассанга чыктым. Жонума жука төшөк жамынып, башымды ак жоолук менен чалдым, бирөө жол баштап баратат, муну бу жердегилер «жүк көтөргүчтөр» деп коюшат; муздун үстү, кар менен бастык, тоонун абасын жутуп, туман менен булут аралап отуруп, сегиз риче дегенде араң келдик. Ай менен күн баткан жерге баргандай болуп кетет экенсиң. Демим кыстыгып, темтендедим. Кыл чокуга жеткенде күн батып, ай көрүндү. Астыма бамбуктун жалбырагын төшөп, башыма жаш чырпыкты жазданып жаттым да, таң атканын күттүм. Качан күн чыкканда, булут таркады, мен Юдоного түштүм...» («Түндүктүн кыйма жолдору менен» деген күндөлүктөн).

«Береги чөп кепеде календер, жолоочу сыңары жашаган мага дүр-дүйнөнүн кереги эмне?! Колумдагы бар байлыгым ушу: кыруусу калдагай кипаристен токулган калпагым, токулган чапаным болду, аларды баш жагыма илип коём. Ийбадаткананын кароолчулары же кыштактын кишилери, биякка келишип, керээли кечке ушул жерде, мага кызыктай жоруктарды, айдалган күрүчтөрдү тонкоруп кеткен доңуздар же буурчак талаасына келген коёндор жөнүндө кобурашат.

Кээде алыстан келаткан жолоочулар каалгып өтүшөт, биз айчыктуу түндө биздин көлөкөбүздү талашкан ай жолдошубуз менен эрмектешип отура беребиз.

Мобул божураганымдан мен өзүмдү календерликке арнап, чөлдөгү изин жашырганга гана жараган адам экеним деп жыйынтык чыгарбайм. Андан көрө мен элден чарчаган

бейтапка же жашоодон чарчаган адамга окшоп кетем. Эмне демекмин? Мен кудай акы, дүйнөнү кечип кеткен, тарки дүйнө кылган киши эмесмин».

(«Гэндюунун чөп алачыгындагы жазуулар» деген күндөлүктөн).

«Кокус гүлдү көрбөй калган адам, а деген куду наадандын өзү. Эгер ал дитинде ай жөнүндө кыялданбаса, анын чымчык менен айбандан айырмасы жок. Силерге какшап айтаарым — нааданчылыктан арылгыла, чымчыкча, айбанча жашабагыла; таониятты туурагыла, аягыла, ага каралагыла.» («Баштыктагы жазуулар» деген күндөлүктөн).

«Азыркыга дейре ооздон оозго өткөн байыркы ата-бабанын жеринин касиети жөнүндө көптөгөн уламыштар айтылса деле тоолор урап, дарыялар кургап, жолдор кайрадан чабылып, таштар чөгүп, куураган дарактар жаңы көчөткө орун берип, убакыт өтүп, көз алдыбызга миң жылдык эстеликтер тартылат, андан биз байыркы ата-бабанын жүрөгүн сезебиз. Мына менин жер безгенимдин максаты, ушу кубанычымды кут кылсын! — Мына берегини ойлогондо мен жолдогу кыйынчылыктарымды унутам да, бир гана көз жашымды төгөм».

(«Окуунун тар жолу» деген күндөлүктөн).

Басёун акыркы жазган хоккулары:

«О, жолдун узагы ай,
Күз күүгүмү коюлат...
Теребелде бир жан жок».

«Күздүн сонку күндөрү
Жалгыздыкта муну ойлойм:
Жашоосу кандай коңшумун.»

Басё «Түндүктүн кыйма жолдору менен» деген күндөлүгүнө минтип жазыптыр: «Мен жолдо өлөм. Теңирдин буйругу ушу.»

Чын эле, акын жолдо катуу ооруп калды. Устатынын оорусун угушкан шакирттери туш-туштан чогулушту. Басёнун төшөктө жатып шакиртине айтып жаздырткан акыркы хайкайы мобул дешет:

«Жолдо дартка чалындым
Түшүмдө өрттүү талаада
Айланкөчөк боломун.»

Шакирттеринин алдында Басё акын түбөлүк көз жумду. Шакирттери устаттын сөөгүн, өзү керээзинде айтканындай

Гитюдзи ийбадатканасынын аймагына алып келип коюшту. Сөөктү коюуга сексенден ашкан шакирттери тике боюнан аза күтүп турган экен.

* * *

Басё жөнүндө жазып атып, акындын көп экимет кебин жолуктурдум. Ал сөздөрдү атайын чогулттум. Басёун айткандары жалпы эле окурманга, айрыкча адабият, өнөрдү сүйгөн, күйөрмандарга кереги тийер деп ойлодук. Ырас, Басёун айтканы бардык элге, бардык жерге мыйзам эмес. Бул накыл сөздөрдү, ойлорду билимдүү окурман иргеп, арип кемирбей калыс ой жүргүзүп, тандап окуйт эмеспи.

«Чыгармаң жазылып сап бүткөндө карасаң, ал бир актай барактай».

«Акылсыз адам арам дүйнөнү көп жыйнап, ошонун түшүгү менен алек. Өнөрдүн (искусствонун) шарапатынан жан баккан адамдын жүрөгү да ачкөздүккө берилип, арыктагы кир сууга чөгүп калат, алар өздөрү өнөрдү (искусствону) ыйык сактап күтүшкө кудурети жетпейт».

«Сулуулук дегендин мазеси, сулуулук жөнүндө эле айтып коюшта эмес».

«Хайкайды ойдон осуп жазыш керек»

«Хайкайда байыркы болбойт».

«Карагайды карагайдан, бамбукту бамбуктун өзүнөн үйрөн. Жаныңды сабай бил. Өзүңдү жеңе албасаң, тазарбасаң чындыкка жете албайсың. Үйрөнүү деген көздөгөн нерсендин көзүн билүү, анын кудуретин, маңызын түшүнүү, сезе билүү дегендик, ошондо гана ыр жаралат».

«Өзүңдүн духунду көтөр жана кадимки жашооңо келгин».

«Качан табиятка кабылганда сезим сени азгырат, сен ыр жаза албайсың. Эгерде бир нерсени көрсөн, аны эсине бек сактоо керек, кара сөз менен жазып кой, анан шашпай кезегинде ыр жазсаң болот. Сезимге алдатпагыдай дайыма сак, этиет жүрүш керек».

«Ыр капилеттен жаралат кудум отунчу узун карагайды сулк жыккандай, же жоокер ач душманга ок болуп атылгандай, же дарбызды албарс бычак менен чарт кескендей, же алмурутту бир карс тиштеп алган сыяктуу келет».

«Бизди курчагандын баарынан поэзияны табасың, аны алдыртадан сезе билиш керек, бардык жөнөкөй деген оокаттарда болот, поэзия мурункулар айткандай көрүнгөн нерседе».

«Канчалык жалгыз өмүр сүрсөң да, анын кызыгы жок.»

«Жер үстүндөгү азгырыктарга кайдыгерлик менен жаштыкты жана карылыкты унутуп, кезектеги өмүрдүн ырахатында жашоо керек».

«Эмне жөнүндө жазсаң да сүйүшүң керек».

«Одоно нерселерди да сүйүү менен айтуу керек».

«Сайгенин танкасы, Согинин рэнгасы, Сессюнун сүрөтү, Рикюнун чай үлпөтү — булардын жолдору бир жакта. Сулуулукту сезүү дегендик — табиятты ээрчүү, жылдын төрт мезгили менен ынак дос болуу. Көрбөгөнүндүн баары — гүл, ойлонбой калганындын баары — ай. Колдогусун гүлдөй сезбесе, анда анын айбандыгы. Жүрөгүндө ай болбогондун өзү жырткыч. Айбандыгыңды айда, жырткычтан кутул. Табиятты ээрчи, ага кайрылып кел».

«Күнүмдүк сөзүңдү байыркылар менен сүйлөшүп айткандай айтышың керек».

«...Өмүрүмдөгү жазылган ырларымдын ар бири — өлөр алдымдагы керээзим».

ПОЭЗИЯНЫН УЛУУ КҮЧҮ

Эстен кетпес сүйүүгө окшоп Алыкулдун поэзиясы менен жолукканым күнү бүгүнкүдөй эсимде.

Мындан жыйырма жыл мурун, теке айында (июль) Тянь-Шань тоолорунун бир кууш коктусунда, онунчу классты бүтүп алып, алысты эңсеп, борбор шаарга барганы жүргөм.

Ошол күнү мен үчүн коломтомо кут түшкөн күн болсо керек, айылдын китепканасынан кызгылт күрөң, бетинде Алыкул Осмонов деген жазуусу бар китепти таптым.

Бактын арасына жатып да, суу боюна отуруп да окуганым Алыкул. А тургай Алыкулдун таасиринде ыр жазып да жүрдүм. Ошондон бери Алыкул Осмонов сүйгөн акыным болду, колуман китеби түшпөдү.

Мектепте окуп жүргөн кезимде «Жолборс терисин жамынган баатыр» дастанынан үзүндүлөрдү жатка айтаар элем. Дастандын элге жеткенин ушундан билиңиз: уландар бийкечтерге Тариелдин катын, ал эми бийкечтер уландарга Нестан-Дарежандын катын көчүрүп берер эле.

Кийин гана, бой жеткенде, «Жолборс терисинин...» Ошончолук элге сүйкүмдүү чыгарма болгонуна акын Алыкул Осмонов себеп экендигин түшүнүп жүрбөймбү! Поэзия дегендин, анын улуу күчүн Алыкулдан улам жоромолдодум. Ыр окусам эле Алыкулга салыштырчу болдум.

Ошол жылдары Алыкулдун «Бөбөккө» деген ырын окуп алып, акын жөнүндө новелла жазгамын. Акындын өмүрүн, кайгы-капасын билген эмесмин. Новелланын мазмуну мындай эле: көл жээгинде Алыкул Осмоновдун булут оронгон эстелиги турат. Эстеликке бир аял келип, анан ыйлап, кечирим сурайт. Эстеликке тил кирет да, философиялык монолог айтат...

Азыр Алыкулдан таланттуу, Алыкулдан жакшы адамдар барына, болооруна күмөндөр эмесмин. Кантсе да адамдын жакшы көргөн тоосу, досу, күнү, боёгу, аты, кушу, аялы... болгон, сыяктуу Алыкул менин жакшы көргөн акыным. Алыкул мен үчүн али тирүүдөй. Аны бир боорумдай, досумдай, баламдай ойлой берем.

Кээде Алыкулду алтымышка чыккан экен деп ойлоп кетем. Анткени, анын чыгармасы, акылы, ой жүгүртүүсү, сезими, эмгеги улгайган адамдай көрүнөт. А бирок Алыкул Осмонов отуз беш жашты гана жашаган. Бизден кичүү болгон. Анын жашын эстеп, кээде уялам.

Алыкул төмөнкү ырын өзүнө гана жазбастан, биз үчүн да жазса керек.

«Мен уялам, мына мындан
уялам:
Көзгө толоор бир чон эмгек
кылбагам.
Колун кезеп жолуң болгур
дегенсийт
Жер шарынан күлүк учкан
заманам»

Айрым учурда акындын кээ бир жолдошторунан «Алыкулдун беш-алты жакшы ыры бар; ал өмүрүнүн акыркы беш-алты жылында гана дурус ырларды жазган» дешкендерин угуп жүрөбүз. Эмнеге минтип айтышат деп ойлойсуң?

Кейпи Алыкул отуз беш жашында туруп, улгайган замандаштарынан чыгармачылык жагынан озуп кетип, кайра аларга устат болуп калгандыгы ичти ачыштырат окшобойбу. Деле чыгармачылыкта улуу ой-максатка жетиш үчүн кара баштын көп, ашык баш жыргалынан кол жууш керек белем. Анткени көптү самасаң, ошончолук уттуруп, азга гана жетет эмессиңби! Ошондуктан, биз окурмандар, улуу ыйык максатына жеткен адамдардын өздөрү атайы таназар албай, баш тартып койгон жагын кээде илип алып, ага пендечилик кылып сынтагып, же күнөө коё бермей жеңилдигибиз бар эмеспи!

Алыкулдун жакшы ырлары көп. Аны мен санай албайм. Алыкул өмүрүнүн акыркы алты жылында Сизифтей эмгектен-

ген. Мурда Алыкул искусствого, поэзияга ой, кыял аркылуу барса, кийин акын ага турмуш аркылуу барган. Өз жашоосунан, чындыктан алып акын ыр жаза баштаган.

Жазуучу, акындын чыгармасын түшүнүү, сүйүү үчүн анын жан-дүйнөсүн түшүнүп, ага кирүү керек.

Менимче, Алыкулдун ырын өзүнчө окуй билиш керек. Акын өз өмүрүн жүрөгүнө ката кеткен эмес. Ал өмүрүн ыр саптарына каткан. Абайлаңызчы, ар бир ыр сабында өмүрү бар: алгачкы сүйүүсү, аны жоктоосу, экинчи сүйүүсү, бөбөктүү болушу, көлдөгү өмүрү, оорусу, калеми экөө эки сап ыр издеп мээнеттениши, жерди, элди сүйүүсү...

Караңызчы, ал эч нерсесин жүрөгүнө каптаптыр. Ал кайрадан астыртан поэтикалык чеберчилик менен өзүн окурманга ачып таштаган. Кейпи, жаңылбасам, өз өмүрүн, кайгы-капасын ичиндегисин кыргыз жазма поэзиясында алгачкы Алыкул гана батынып, жаш баладай таза, чынчыл болуп айта алса керек. Алыкулдун окурмандарга өтө жагып калган бир жагы ушудур. «Искусствонун чыгармасы — сүрөтчүнүн жүрөгүн чагылдырган күзгү...» деп сүрөтчү Гоген айткан чындык Алыкулга тиешелүү. Ойлосок: жүрөгүндө калпы, таш боорлугу, өзүмчүлдүгү, кайдыгерлиги бар, жан дүйнөсү таза эмес адамдар гана ички дүйнөсүн элден жашырат. Аны ачууга эрдиги жетишпейт. Дүйнөлүк искусство, адабиятта атагы ааламга чыккан адамдар ички жан дүйнөлөрүн аңтарып ачып, кайгы-капасын, ыраазычылыгын ортого салып, кымындай сырын жашырбай, буркан-шаркан жанган ой-санааны сөз тизмегине чебер иреттеп, ой менен сөздүн тең салмагын, шайкештикти сактап, сулуулук жараткан. Алардын ачыштарын көл бетинен жаңыдан чыга калган аралга салыштыргым келет. Ошол акындын ырларынан, аралынан окурман өзүн табат, көрөт, өзүнүн ички дүйнөсүн ачат.

Алыкулдун өмүрү да бизге, кийинки муунга сабак. Акындын бир гана чеберчилик жагы эмес, анын Ата Журтту, поэзияны, жеке сүйүүсү а тургай өмүрүнүн этикалык жагына чейин окурман үйрөнүп, таалим алышы керек.

Алыкул эмгекчил, өжөр болгон. Ар бир күнү иштеген. Алыкулдун дептериндеги Гетенин «Фаустунан» алынган: «тот достоин жизни и свободы, кто, каждый день идет за них в бой» деген насаат сөзү ураан болгон. Ал өтүшкөн оорусуна карабай, өзүнө жакпаган чыгармаларын өрттөп мээнеттенген. Ал эми искусство, келечек «оорулуу акын» деп баалап, ага жеңилдик бермек беле? Азыр окурман Данте, Петрарка, Руссо, Бальзак, Флобер, Вагнер, Байрон, Ван-Гог, Дега, Гофман, Шуман, Мопассан, Достоевский, Чехов ж. б. оорулуу болгонун билип коюшубу? Ошондуктан Алыкулдун күн-

дөлүгүндө мындай деген төл сөзү жазылуу жүрөт: «Абага, күнгө, ден соолукка шылтоо кылган алсыз акын».

Ойлоп, ойлоп деле Алыкулдун өзүнүн чыныгы зор чыгармасынын жазылбай калышына кейийсиң. Ырас, анын ырлары, поэмалары, котормолору кыргыз адабиятынын тарыхында Чолпон жылдызындай балбылдап калганына эч ким күмөн санабас. Алыкулдун колунан андан чоң, элибиздин тарыхын, духун көрсөткөн, өзүнүн философиялык оюн жеткилең айткан, али ачылбаган назик сезимдердин түйүнүн тармактата чечкен, көркөмдүгү эстетикалык кумары бийик залкар чыгарма жаралмак.

Алыкул бир чоң чыгарма жаратууга бел байлаган. Анын кол жазмаларында «Ак-Мөөр» поэмасы болгон. Поэманы баштап келип, токтоп калган. Анын жазылбашына бир эле ден соолук себеп болду бекен деп ойлойсуз.

Кийинчерээк бекеринен «Ак-Мөөр» поэмасына кыргыздын атактуу акындары кайрылбагандыр. Бу да болсо Алыкулдун оюнун, поэтикалык сезиминин курчтугун, билгичтигин айгинелейт.

Алыкул эл оозундагы «Ак-Мөөр» поэмасын тандап алып, ал аркылуу кыргыз элинин тарыхын, жашоо тиричилигин, духунун өлбөстүгүн, өткөндөгү таза сезимдерди, достукту, сүйүүнү баяндап, ага эстетикалык кумар жаап, жогорку көркөмдүктө айткысы келген.

А мүмкүн Алыкул Лайли менен Мажнундун, Фархад менен Шириндин, Тариел менен Нестан-Дарежандын, Ромео менен Жульеттанын сүйүүсүн ойлоп, улуу жазуучулардын чыгармачылары менен атаандашып, дүйнөлүк сезимдер, акындар менен ат салышкысы келгендир. А мүмкүн кыргыз элинин дүйнөгө болгон улуттук көз карашы, анын дүйнөлүк маданиятка калтырчу мүмкүнчүлүгү, өсүп жетилиши жөнүндө али тереңирээк ойлонгондур.

Бекеринен Алыкул Гётенин эки сап ырын алып жүрбөгөн чыгар:

«Бүгүнкүнү ким унутса,
Аны
эртеңки күн унутаар»

Чын эмеспи, эгерде эки сап ырды чечмелесек, өткөндү билбеген, кадырлабаган, анын жакшы жаманын ажырата албаган, барк албаган, келечекти баалап биле алабы?! Европалык бир философ айткандай, «...Байыркылардын чыгармасын билбеген адам, сулуулук дегенди билбей өтөт» деген сөздү Алыкул билген.

«Ак-Мөөр» поэмасынын тарыхын жазып калтыруу — келечекте ар бир элдик мүлктү, байлыкты, элдик маданиятты ого бетер сактоо, ыйык көрүү, ажарын ачуу дегендик эмеспи. Акылы жеткен идиреги бар билимдүү адам өз элинин маданий байлыгын ардактап, дагы кооздоп, дагы да ачуу керек. Ошол элибиздин байлыгы эскирбесин, унутулбасын, кайрадан жаны боёк менен жаңырсын.

Ар бир элдин башка элдерден айырмаланган духу, өңү, жүрөгү бар. Элдин тапкан байлыгы эч качан унутулбайт. (Кокус, аны жоготкон элдин тагдыры кайгылуу эмеспи). Өткөн элдик маданият анын духун өксүтпөй, тынымсыз кыймылдатып, күчкө келтирип, өнүгүп-өсүп, байытып, жаны сапатка өсүшкө ээ болуп турат. Элдик маданият деген уюткуну түзөт. Бул ар бир элдин маданияты бүткүл дүйнөлүк маданият деген чынар теректи өстүрөт.

Ушундан улам Алыкулдун «Комуз» деген ырынан эки сапты алып көрөлү.

«Бул комуз көп сууларды кечип
келген,

Эли да комузундай
жөпжөнөкөй.»

А дегенде ыр саптары жөнөкөй эле чындыкты тизмектеген сыйктуу көрүнөт. Бара-бара ал ойлонтууга аргасыз кылат. Анын терегинде акындын сыйкырдыгы, өзү айткандай «Шекспирдей күч менен» ыр сабына илеп бергенин сезесиз. Бул жерде Алыкул бир гана окумуштуу, маданияттуу чебер акын болбостон, ал акылман адам болуп жатпайбы! Музыканы, табиятты түшүнбөгөн, Ата Журттун тарыхын билбеген, элдин салт-санаасын, психологиясын, философиясын билбеген, аны башка элдерден ажырата албаган акын мындай жылдыздуу, поэзиянын кусурлуу, жадыраган ыр сабын жаза алмак эмес.

Алыкулдун өмүрү, чыгармасы ар кимди ойго салат. Акылды, сезимди, ойду башкалардан тунук, ыйык кармабаган, нравалык адебин замандаштарынан таза сактай албаган акын кантип, оозу барып окурманды үндөп, насаат айтып, ичин жылытып, эстетикалык ырахат бере алат?! Андайлар байыртадан келаткан искусствонун чындыгына моюн сунбай, ыр деп сөздү тизмектештирип курулай ур-сокмокко салып, эч көргөнү, сезгени жок, капыстан кыйкырып жүрбөсүн?! Менимче мындайлар кыргыз поэзиясында, көбүнчө граждандык публицистика деген түшүнүккө жабышып жүрөт окшойт. Биз кез-кезде дүйнөлүк адабият менен искусствонун тарыхы,

чындыгын сезбеген, билбеген эч бир көркөмдүк, идеялык ачыштары жок, мурдагы чындыктарды, ойлорду обу жок кайталаган, этикалык жүрүш-турушу жазмасы менен шайкеш келбей, өзүнүн акылын, сезимин иреттүү топтобой туруп жазган акындардын ырларын али да окуп жүрбөйбүзбү?! Мындай акындардын чыгармачылыгында сулуулук, мезгилдин талабына жооп берерлик ой да, көркөм ойлонуу да, духтун тазаланышы да жок. Искусство, адабиятты булгап советтик жазуучунун окурман алдында шагын түшүрүп турганы аз келгенсип, алар коомубуздун өсүшүнө, адамдардын өмүрүнөн улам, чыгармачылыктын табиятынан улам ойлоп кетем. Алыкул өзүнүн оюн жазып коюп жүргөн да, акыры бир учурда акын Алыкул Осмоновду, анын өмүрүн, чыгармасын эстешет...

* * *

Адамдын кыска өмүрүндө тынымсыз айланган ар жылдын үч жүз алтымыш күнү ичинен, кызыл шам болуп жанган, жүрөк сызып ойлонгон, кубанган же кайгырган күндөрү болсо керек.

Мен үчүн ошондой күндөрдүн бири — бештин айынын (декабрь) он экиси.

Адетте, Фрунзеде али чыкыроон суук түшө элек болот. Мен бул күнү Алыкул Осмоновдун эстелигин көргөнү барам. Ушул күнү акын каза тапкан эле. Күзгү сары жалбырактарды тебелеп келатып ойлоп коём: Алыкулдун туулган күнүн билсем дагы келээр элем.

Анын эстелиги шаарда бир гана жерде. Студенттик кезимден барчу элем. Андан бери он беш сапар жаз келип, он беш жолу кар түштү.

Алыкул Осмоновдун өмүрүн жазуу оюм ошондо эле башталды эле.

Көпкө кыйналып, кыжалат болуп жүрөм. Чыгарма жазыла салышына эмне жетишпесин ачык айтуу кыйын болсо керек.

Муну мен аздыр-көптүр билген Алыкул Осмоновдун өмүрүнөн улам, чыгармачылыктын табиятынан улам ойлоп кетем. Алыкул өзүнүн оюн жазып коюп жүргөн да, акыры бир кезде, мүмкүн оңтойлуу учурду күтөбү же чыгарма өсүп жетти дегендеби, айтор бир куттуу күнү чыйралып жазган.

Алыкулдун өмүрүн жазыш да, далай жылга созулду. Алыкул жөнүндө сураштырып жүрдүм. Замандаштарына жолуктум. Ырларын окудум. Акын жөнүндөгү сындарды эс-

керүүлөрдү барактадым, акыры «Бір сабындагы өмүр» деген чакан чыгарма жаздым.

Бирас, Алыкулдун өмүрү жана өнөрканасы «Бір сабындагы өмүрдө» толук, ачык бериле албады. Акындын өмүрүнө, чыгармасына алгачкы гана чабыттоо болду. Китеп ошол бойдон калбайт, аны улам толуктап оңдоп, изилдеп жазам деген тилек алдыда. Алыкул айткандай, адам эмгек, өжөрлүк, эрк менен гана максатка жетет эмеспи!

* * *

Алыкул жупуну өмүр сүрүп, жөнөкөй болгон, куру шанды жаман көргөн.

А бирок, эмики юбилей А. Осмонов ойлогондон, күткөндөн башкача, шаңдуу майрам.

Быйылкыдай, Алыкулдун өмүрүнө жана чыгармасына байланыштуу салтанат, акындын көзү барында да, жогунда да, биринчи сапар өткөрүлүп жатат.

Коомчулугубуз Алыкул Осмоновдун туулгандыгына алтымыш жыл болгонун салтанатка айландырышы, акынга болгон сүйүү улам арткандыгын, деле биздин заманда адамдын эмгеги, сүйүүсү өлбөстүгүн, партия менен өкмөтүбүз, элибиз дайыма искусство менен адабиятка, анын келечегине дайыма кам көргөндүгүн белгилейт.

А. Осмонов айрыкча кыргыз жаштарынын сүйүктүү акыны. Ал Кыргызстан Ленин комсомолунун алгачкы лауреаты.

Мен жаштардын дайыма дилгир демилгечи, уюштургуч, эмгекчил экенине ишенем. Алардын колунан баары келет. Кыргызстандын жаштары коомчулугубуз менен Алыкулдун алтымыш жаштык юбилейин жогорку сый-урматта өткөрө алышты. Кыргызстан жаштары өздөрүнүн күчү менен А. Осмоновго борбор шаарыбызда эстелик тургузаар?! Же акындын үй-музейин курушаар?!

Деле акын А. Осмоновдун атын урматтап майрамдоо, кийинки муунга анын атын даңазалап калтыруу азыркылардын, айрыкча жаштардын бирден бир милдети.

ДАРКАН ӨМҮР

Кыргыз совет маданиятынын, адабиятынын тарыхы, кыска жана татаал жолун астейдил ойлогондо: анын алгачкы баштоочуларына, алардын адал эмгегине ак дилиңден ыраазы болуп, арийне тан бересиң. Биздин маданиятыбыздын,

адабиятыбыздын улуу мууну азыркы калемгерлерден билими, тажрыйбасы жагынан кезегинде кыйла өксү болушса да, алар замана шарапатында адабияттын туусун бийик, ыйык тутуп, кара жанын аянбай, ысык-суукка тобокел чыдап, чыйыр жолун чабышкан. Алар жаңы доорду жүрөгү менен жазмдебей туюп-баамдашкан, таптык таламды көкүрөгүндө кастарлап, революциянын жаркын үгүтүн элге жеткиришкен, элибиздин жаңы акыл-эс, ой жүргүзүү маданиятынын кутун, адабий салтты түзгөн, ошону менен бирге чебер жазууга, чеберчилигин дагы өстүрүүгө, асыл ойго, сулуулушка умтулушкан. Улуу муундун мындай өткүр өмүр жолун, убайымын кийинки айрым жаш муун өкүлү качан өткөн тарыхты окуганда, ага биротоло ынанганда, аста-секин эл журттун тагдырын, жаңы мазмуундагы маданиятын ойлоп ыбаа кылганда, адабият, өнөрдүн ыйык жолуна түшкөндө, коом менен мезгилдин талабына такшала баштаганда гана, кыйлада барып түшүнөт окшобойбу.

Ошол кыргыз адабиятынын алгачкы мууну, анын бекем пайдубалын соккондун бири, анын деңгээлин көтөргөндүн бири — элибиздин сүйүктүү, даркан жазуучусу Түгөлбай Сыдыкбеков. Ал алтымыш жылга чукул өмүрүн ак кагазга үнүлүп, колуна калемин түшүрбөй мээнеттенип, кыргыз элинин маданий байлыгын түзүш үчүн, элдин аң-сезимин өстүрүш үчүн талыкпай эмгектенип келе жатат.

Жазуучу Т. Сыдыкбековдун өмүрүн жана чыгармачылык таржымалын элибиз, жагоо тагынган жеткинчегинен тартып илимпозуна чейинки окурманы жакшы билишет, анткени жазуучунун өмүр баяны мектептердеги алиппеден баштап, жогорку окуу жайында атайын окулат. Азыркы күндө эл жазуучусунун чыгармалары жалаң эле кыргыз окурмандарына эле сүйгүнчүктүү болбостон, бүткүл союздук окурманга, а тургай дайны чет жерге белгилүү экендиги жөнүндө советтик адабияттын өкүлдөрү, калемдештери, сынчылар, изилдөөчүлөр, замандаштары далай ирет басма бетине баса белгилешти.

Жазуучу Т. Сыдыкбеков жөнүндө ар кандай маалыматка бай болсок да адабий изилдөөнүн салты боюнча адегенде жазуучунун өмүрүн окурмандын эсине кайрадан сала кетели.

Кыргыз ССР эл жазуучусу, академик Түгөлбай Сыдыкбеков мына быйыл жетимиш төрт жашта, чычкан жылы туулган. Ата конушу — Көл аймагы. Киндик каны тамган жери — Түптүн Кең-Суу айлы. Атасынан эрте айрылып, атасыз жетимдин жашынан көрбөгөн кордугу калган жок.

Т. Сыдыкбеков өзүнүн шордуу балалыгы, көргөн азаптозогу жөнүндө 1982-жылы чыккан «Жол» деген таржымал

романында кеңири түрдө чечмелеп айткан. Эгерде Т. Сыдыкбековдун өмүрүнө, чыгармачылыгына чындап эле кызыккан адам, сөзсүз «Жол» романын окушу керек. Романдан жазуучунун алгачкы өмүр жолу, адабий ажары ажайып чыга келет. Биз жогоруда Т. Сыдыкбековдун бала чагы жөнүндө эки ооз сөз менен гана айткан кургак кебибизди жазуучу кандайча баяндаганын окуп көрөлүчү:

«...Көрсө, мындан он алты-он жети жыл мурда ата-энемдин башынан аябаган оор кайгы, сүгүптүр. Ошо журтту улуу тумоо каптаган жылдары аз убактын аралыгында жети уул, төрт кызды удаа-удая жерге бериптир». «Ошо 1915-жылдын жарык жазында ачык тийген ошо жаз күнүнүн биринен баштап биздин үйгө ый, муң кирди. Ошондон баштап чоң кишилер мени аяшчу болду... Ошол сүткө күйгөн күндөн, ошол атам өлгөндөн тартып бул жарык дүйнөгө бир келип уктап ойгонгон чүрпөсүндөй болуп, жарык күндө менин ойногум келди. Биздин үйдүн ичи мен үчүн мурдагыдан башкача болуп кетти. Келип-кеткендер да көбөйдү. Атам бардагыдан эми биздикине кишилер көп келишет. Алардын келгени мага кубаныч. Бирок, баары ыйлаганда мен мостоёмун. Ыйлагандар өздөрү ыйлап алышып мени аягандай болушат. Эжекемди да, энемди да аяшат. Энем, эжекем — баары кереге жакка карашып кошок кошот...»

Жыйырманчы кылымдын башындагы кыргыз элинин башына түшкөн оор кайгы, азап-тозокту, улуу Үркүн учурун Т. Сыдыкбеков сезип, көрүп калган. Наристе баланын жүрөгүнө өмүр бою так калганын мындайча эскерет: «Төрт жаштагы кезимде мени катуу уйкудан түнкү капсаландуу көч ойготту. Ошондон бери мына бир жыл өттү. Ушу бир жыл бою мен эч уктап элекмин. Аруу, тозуу, ый, муң, ачкачылык, коркунуч — баары көз алдымда. Ал тургай ушул бир жыл ичинде мен далай жашты жашап койгон кичине кишимин».

Калайык калктын Ата конушуна кайткандагысын жаш бала мындайча көрөт: «Он жыл өткөндөн кийин да, кырк жыл өткөндөн кийин да, азыр да көз жуумп туруп ошондогу биздин Кең-Суунун Ашуу-Төрүнүн жонунда турган кезибизди эстегенде: ошондогу Ата-Журтка суктана карап турган биздин элес али күнгө чейин жон күзөтүп — селейген эне-бала, жаш-кары көз алдымда — дапдаана».

Октябрь революциясынын илеби Ала-Тоого келип, теңдикке ээ болгон кыргыз элинин жаштары жаңы заманды куруп, билимге, маданиятка умтулуп киришти. Жокчулукту, жаманчылыкты ымыркайынан көрүп, жүрөгү сестене түшкөн Түгөлбай Сыдыкбек уулу, суу чаңкаган талга окшоп, билим алууга өтө үзүлүп турган эле. Ал 1923—1924-окуу жылында Кара-

колдогу (Пржевальск) А. П. Чехов атындагы баштооч орусча мектептен окуду, аны 1927-жылы бүтүрдү.

Эзелтен эзилип келип, акыры социалисттик доордун үмүтүнө, жашоосуна кирген, жаңыдан турмушу оңоло баштаган кыргыз элинин жалпы коомдук турмушунда 20—30-жылдары өзгөрүүлөр, жаңылыктар тез-тез болуп, окуяларга бай, өтө татаал мезгил эле. Айрыкча Көл аймагында, мурдатан шаар аталган Караколдо революциянын илеби тез таркады, социалисттик доорду куруп жаткан жаңы муундун өкүлү менен эски таптын ортосунда аёосуз кармашуу күчөдү. Т. Сыдыкбеков а кезде акыл-эси кирип калган, ата журтубуздагы окуяларды териштирип-ылгап, далай өзгөрүштөргө күбө болуп, көбүн эске тутту. Улуу Ленинди сүйгөн кыргыздардын көсөм өлгөндө кантип кейигенин жазуучу минтип эскерет: «Мен окуган мектеп ошо аянттан бери бурчта. Чоң танаписте ошол аянтка жарыша чуркачубуз. Ылдамдай ошол аянтка келдим. Аянт калкка кыйма. Тактай секичеде кишилер турушат. Баары селейген кебетеде үнсүз, тек бир жактан кабар күтүшкөнсүйт. Кабардын болору болгон тура. Эми ошо көсөмдүн дүйнөдөн өтүшүнө багышталган кайгылуу жыйынды өткөрүшмөктө. Туу кармап чубашкан шаардыктан да айылдан топ-топ болуп атчан келип жатышкан кыргыздар кабар жетер менен эле камынып жолго чыгышкан го. Көрпө тебетей көзгө түшүп, күпүйгөн тондору, боз, кара ичиктери сырттан курчалып, өксүй бастырган атчандар камчыны санына таяна кадимки баба салты менен өкүрүп жиберүүгө баары даяр.

Бир маалда аза күүсү боздоду.

Бир маалда атчан кыргыздар бөйрөккө камчы таянып, жапырт өкүрүп түштү.

— О, эсил кайран атабыз, эми кайдан көрөйүн! — Миндей кишинин өкүрүгү бир чыкканда аянт үстүндө көк буу көтөрүлдү...»

Т. Сыдыкбеков тунгуч ырын 1928-жылы жазган. Чыгармачылыктын эң алгачкы ишараты, толкуну жөнүндө жазуучу кийин минтип баамдады: «Эртесинде мен окуудан келээрим менен ачкыл жутуп алдым да, короодо гүлдөп турган жалгыз өрүктүн түбүнө отуруп, мурдатан өзүм жакшы билген Капкакбай сараң жөнүндөгү жомокту ырга айлантып жаза баштадым. Эч изденбедим да кыйналбадым. Баягы элпек, жети-сегиз муун эркин уйкаш менин «короомо» жамыраган козулардай чубуруп келе берди. Күнүгө жаздым. Бир сызыктуу дептердин эки бети толо жазылып, «Капкакбай» жомогун эки дептерге бастырдым».

Ал эми жаш акындын 1930-жылы биринчи ыры басмага жарыяланды. Ошондон баштап, Т. Сыдыкбеков Фрунзедеги

айыл чарба техникумунда окуп жүргөндө да ыр жазууга, көркөм адабиятка дит коюп калды. Анын ырлары ошол кездеги «Чабуул» журналына, газета беттерине жарыяланды. 1933-жылы Т. Сыдыкбековдун туңгуч ырлар жыйнагы («Күрөш») жарык көргөн, 1936-жылы экинчи жыйнагы («Баатырлар») чыккан.

Алгачкы эле жазган ырларында жаш акын кайгы-кубанычтан мурда мүлдө элдин тагдыры, тарыхы жөнүндө жазганга умтулган, ошонусун ыйык парсым деп түшүнгөн. Жазуучу ак дилинен тапкан мындай асыл жышаананы, айныбас ынанымды эмгиче, өмүр бою куттай сактап келатат. Ал эң кенже бөбөктөргө арнаган ыр же аңгемесинен баштап, романга чейин жалпы элдин тагдырын, тарыхын, салтын көрсөттү. Адабиятка кадам таштаган алгачкы жылдары эле тажрыйбасы болбосо да элдин өткөндөгү кайгылуу, оор тагдыры, ар түрдүү күн мүнөздөр, залкар ойлор аны кызыктыра баштаган. Адабиятка биротоло кумарланган жаш жазуучу эң оболу элдин эзелтен берки тарыхын, эзилген элдин муң-зарын, Октябрь революциясынын азаттыгын, эски менен жаңынын кармашын, социалдык карама-каршылыктарын, Совет бийлигин, жаңы чарбалардын уюшмасын, кедейлердин билимге, маданиятка умтулуусун кенен-кесири түрдө жазгысы келди. Доордун албан окуялары ырга сыйбасын билген соң, аны кара сөз менен жазууну самады, ал эми максатты ишке ашырууда билим, тажрыйба, эмгек керектигин идиреги бар жаш жазуучу эрте түшүндү. Кыргыз адабиятынын тарыхына назар салсак, берги чындык белем, отузунчу жылдары кара сөз беделинин анчейин өнүгө элек, анын салты, мектеби түзүлө элек, али мажес кези, жаңыдан калыптануу мезгили болгонун байкайбыз. Ошонусуна карабай, жазмасы, басмасы эрте өнүккөн татар, казак, өзбек китептери мурдараак колго тийгендиктен окуп калган кыргыздын айрым жаш жазуучулары чеберчилиги такшалбаса да бирин эки аңгеме, повесть жазып калышкан. Турмушту кең-кесири камтып көркөм чыгарма жазууну көксөгөн жаш талантка мындай тажрыйба, тарбиятаалим берүүгө чабалдык кылар эле. Андыктан жаштар мурдатан өнүккөн тарыхый, маданий салты бар орус классикалык адабиятынын бай казынасына кайрылышты.

Арийне, роман жазуу оной-олтон эместиги маалым. Дүйнөлүк адабияттын тажрыйбасында роман жазгандар өзүнүн эмгегинен, чеберчилигинен башка көптөгөн илимий, тарыхый, көркөм чыгармаларды окуп, аябай даярданышкан, нечен күндөр, жылдар кам көрүшкөн. Андыктан «Кең-Суу» романын жазууда Т. Сыдыкбеков бери эле болгондо тарыхты, айыл турмушун, этнография, экономика, жаңы социализмдин жо-

болорун, укукту, тилди, окуяларды, жердин шартын, адамдардын мүнөздөрүн, кесиптерин, иштерин ж. б. толгон-токой көп тармакты билиш керек болчу. Жаңыдан жыйырма бир жашка чыккан жаш адам романды кантип ишке ашыра алды экен деп ойлоп кетесин. Ырас, бул жерде жазуучунун чыгармачылык психологиясын терип-тескегиз жок. Биз Т. Сыдыкбековдун дээринде жазуучулук кудуретинин, табигый ой-кыялынын күчтүүлүгүн жана эмгекчилдигин, колундагы тапкан асыл кутун кандай жеңил ишке ашыра алгандыгын айткыбыз келди.

Т. Сыдыкбеков кара сөз менен чыгарма жазуудан мурда жалпы билими, эстетикалык табити, адабий чеберчилигин арттыруунун камын көрдү, орустун классикалык адабиятынан таалим алды. Алгачкы адабий тажрыйбасы жөнүндө кийин муну сөз кылды: «Ал кезде (айыл чарба техникумда окуганда) мен Тургеневди, Толстойду, Горькийди окуп калгамын. Мен окуган романдар эч кандай мага терс пейил берген жок. Тескерисинче мен ал романдар аркылуу орус журтчулугунун өткөндөгү тирилиги, орус кишилеринин мүнөзүнөн туюнушумча маалымат алдым. Өзбек жазуучусу Абдулла Кадыринин «Өткөн күндөр», «Микробдан чайн» деген романдарын абдан эле туюнуп окудум. Анын тили таза кыргыз сөздөрүндөй түшүнүктүү. Мени таң калтырды».

Т. Сыдыкбеков оор кеселине моюн бербей, чыгармачылыктын оор жүгүн көтөрдү. Адабиятка биротоло дит койгон жаш жазуучу элчилеп мемуар, тарыхты жылдап окубай, же бирөөнү туурабай, же тажрыйбасыздыгына, жаштыгына карабай, жаңыдан тамганы тааный баштаган окурманга бейтааныш роман жанрын өтө дилгирленип иштеп кирди. Ырас, улуу муундун мындай эрдигин аны адабият, искусствону билген, кадырлаган, рухий дүйнөсү жөнүндө ойлонгон адам гана билип, баамдай алмакчы. Алгачкы романды кантип жазгандыгын жазуучунун эскерүүсүнөн окуп көрөлүчү: «Ошо 1933-жылы, июнда Койсарыга адеп келгенде эки далым аркама куушурулуп арык, алсыз элем... Арадан ай өткөндө деним кеңейгенсиди... Көңүлүм ачылып, боюма кубат кире баштаганда, кудайдан ден соолук тилеп, көптөн бери ойдо жүргөн романды баштадым. Ар бири жыйырма төрт бет, барактары калың, тез жазганында каламга саманы илине калган саргылт кагаздуу он чакты дептерди жазамын деген үмүт менен ала келгемин».

Июлдун мемиреген сонун күнүндө терезени ачып коюп, ошол кагазы саргылт дептердин сырткы бетине «Кең-Суу» деп жаздым. Анан баягы тестиер чактан көз көргөн көчкөн өмүрлөр көз алдыга тартылып келип:

«Бирин-эки мал күткөн чарбалардын көчүү-конуусу аяктаган» элес менен романды баштадым.

Ошол күндөн кадимки бизге тааныш каармандар менин айланамда сырдашкан, пикардешкен эң жакын кишилерден болушту. Кай кездерде эки далымдын ортосу уюп саал күймөлө калганымда: Соке кобурап, Ыманбай жакжайып, Өскөнбай долдурап көңүлүмдү ачып жиберешет. Уюган оору жоюла түшөт.

Көңүл сергек тартат. Чарчоо сезилбей жаза бермей. Көлдүн «шырп-шырп» толкуну, мойногон серүүн аба, көкөмерендин дармек жыты, анан айланамда билинбей, көрүнбөй тымызын жүрүшкөн каармандар мага дем». (448-б).

«Кең-Суу» романынын биринчи китеби 1937-жылы, экинчиси 1938-жылы басмадан жарык көргөн.

«Кең-Суу» чыгармасы кыргыз адабиятынын тарыхында роман жанрынын алгачкы карлыгачы гана болбостон, биринчи реалисттик көркөм чыгарма катары кезегинде өзүнүн жогорку баасын алды.

Романда жыйырманчы-отузунчу жылдарда кыргыз айлында Совет бийлигинин орнотулушун, социалдык турмуштун өзгөрүшүн, жаңы коомдун тоо койнунда кулач жайышын, таптык күрөштүн курчушун, майда чарбанын уюшулушун, кедей-кембагалдардын кыял-жоругун көркөм сөз менен чебер, курч сүрөттөгөн. Отузунчу жылдары Т. Сыдыкбеков мурдагы көчмөн элдин турмушундагы өзгөрүүлөрдү өзү көргөн. Ал «Ленинчил жаш» газетасынын кабарчысы болуп иштеп, Ата-Журттун аймагын кыдырды, эл аралады, кишилердин тагдырын угуп-билди, мүнөздөрүн байкады, жаңы турмуш үгүтүн жүргүзүп, коомдук шарданга катышкан.

Романды окуганда отузунчу жылдардын кеңири турмушу, ошол учур, элдин тарыхы нака чындык көзгө элестейт. Айылдарда тап күрөшү курчуган кыйын учур. Мурдагы кембагалдын кыял-жоругу, жүрүш-турушу өзгөргөн. Эски менен жаңынын ачык кармашы келди. Эски турмуштун шаштысы кетип, үзүлүп бараткан тап иши оңолгон заманга тоскоол болду, жанталашып кармашты. Жаңы турмуш оңой эле орной койбоду.

«Кең-Суу» романында Т. Сыдыкбеков чебер жазуучуга таандык болгон сапатты көрсөтүп, карапайым адамдардын эң сонун бейнелерин (образдарын) түздү. Алар чыгармада бири-бири менен ширелип, логикалык жактан бирин-бири жерибей, танбай, жалпы көпчүлүк менен шайкеш келип турушат. Романдын бейнелери, сонун үлгүлөрү коомдук турмуш менен бирге алынган. Алар аркылуу коомго, элге, турмушка ой жүргүзөт. Мындай адабий табылга отузунчу жылдар үчүн

жазуучунун өтө жетишкендиги, аныктап айтканда адабиятта көркөм-эстетикалык ачыш болчу. Романдагы Сапарбайдын, Самтырдын, Соке чалдын, Ыманбайдын жаркын оң бейнелерин жана Саадат, Калпакбаев сыяктуу советтик түзүлүшкө каршы болгон митаам адамдардын байпелерин кең-кесири сүрөттөп, ажарын ачып берген.

Биринчи эле роман жазгандыгына карабай, адабий чөйрөгө Т. Сыдыкбеков окуяга, бейнеге, тилге бай экендигин, табиятты сүрөттөй алгандыгын, терип айтканда, баяндоо, сүйлөшүүнү, макал-лакаптарды билгендигин, сүрөткерлигин көрсөттү.

Роман жазуу боюнча алгачкы тажрыйбасы болуп калган соң Т. Сыдыкбеков отузунчу жылдын аягында «Темир» романын жазууга киришет. Романды баштоодон мурда ал бир канча очерктерди жазган. Романдын жазылышына эмнелер себеп болгондугун жазуучу мындайча баяндайт: «1932-жылы күз менен Ош, Жалал-Абад айлында жүрдүм. «Ленинчил жаштын» атайын кабарчысымын. «Темирдин» жаралышы дал ошол кыдыруунун жемиши десем болор. Албетте кийинки жылы үч ай Гүлчөдө райондун «Кызыл малчы» кезитинде иштесем да аздыр-көптүр чыгармачылык ишине өбөлгө түздү».

«Темир» романы социалисттик турмушка небак көчкөн тоолук айылдыктардын турмушу. Иши алдыга жылган айылда эскинин калдыктары, митаам тап душмандары кой терисин жамынып жүрүшөт. Кээ бирөө ичтен тынып айылда жүрсө, кайсы бирөөлөр ачыкка чыгып, тоо жамынып басмачылык кылышат. Алар социализмди куруп жаткан алдыңкы адамдарды, заманды көрө алышпайт, бардык кара ниет айла-амалды ойлоп табышып бузукулук кылышат, жаңы доорго оогон күнөөсүз адамдарга кордук көрсөтүшөт, элдин мал-мүлкүн талашат.

Чыгармадагы негизги каарман Темир, анын таптык көз карашы айкын душманын айрып таанып калган, социалисттик заман үчүн жан-дили менен берилген кыраакы күрөшүүчү. Ал айылдагы адамдардын үгүтчүсү, насаатчысы, кембагал азаматтарды топтоп, басмачылар менен күрөшөт, алардын уюгун талкалайт. Бөрүбай, Коңгаргаев сыяктуу эл душмандарынын бетин ачат.

Роман социалисттик доордо гүлдөй баштаган тоолуктардын жаңы чарба уюштуруудагы, башкача айтканда, алардын коомдун жашоосунда экинчи бир баскычы болгон турмушун айкын-ачык, ынанымдуу көрсөткөндүгү менен баалуу.

Улуу Ата Мекендик согуш учурунда Т. Сыдыкбеков мурдатан көздөп жүргөн чыгармачылык ойлорун таштап, жалпы

максатка — ыйык Мекенди коргоого ак дилден катышты. Ал майданга колуна мылтык алып жөнөбөсө да, калемин кармап элди-жерди сүйгөн ырларды, очерктерди, аңгемелерди, пьесаларды жазды. Ылайым кезек келсе, жазуучу согуш учурундагы айыл адамдарынын эрдиги тууралуу көлөмдүү чыгарма жазууну көздөгөн. Андагы чыгармачылык ою жөнүндө жазуучу мындай деген: «1942-жылы күз айларында Чүйдү, Ысык-Көл өрөөнүн кыдырдым. Из суубас кан-жолдо из сейрек. Машина жүрбөйт. Колдо бар ат, араба колхоздун өз жумуштарына жетишпейт. Чүйдөгү бир катар колхоздордо болуп кайтканымдан кийин Көл жакка барар кире издедим...

Ошол жолу эки айча эл кыдырдым. Кыштактан кыштакты жөө кыдырып, болочокку романдын каармандарына кандайча кездешкендигим ошо роман жазылып жатканында баян этилет...

Ошентип, бой-аякты жыйып, көңүлдү бир жай этип, 1943-жылдын биринчи январь күнү «Биздин замандын кишилерин» жазууга отурдум. Ишти жыл башында баштаганым: өзүнчө «төлгө» болучу. Куюндай тийген жоонун мизи жапырыла баштады. Эми ал бат эле жеңилет деген ишеним бизде күчтүү.

Дал ошол жеңишке арнап мен да романды жазып бүтүштү максат эттим».

«Биздин замандын кишилери» романы 1948-жылы басмадан китеп болуп чыккан.

Кыргыз жергесин кыдырганда согуштун каарын тартып калган улгайган адамдардын оозунан «Сыдыкбеков биздин айылдагы окуяны кайдан билип алган? Накай биздин айылдыктарды жазыптыр» деп Чүйдөн да, Көлдөн да, Улуу Тоодон да угуп жүрдүк. Мындай суроону окурмандар далай жолу романы жарык көргөндө жазуучуга да беришкен экен. Мунун баары бекер жерден чыккан эместир. Биздин оюбузча таланттуу жазуучу дитинде баамчыл, көрөгөч, кыялкеч гана болбостон, ал өз элинин турмушун жана адамдардын мүнөзүн, дүйнөсүн алдын ала көрө, баамдай билгендигинде, андан көркөм бейнелерди жасай алгандыгында деп ойлойбуз.

Романдын окуясын чубап айтпай эле коёлу. Сюжети өтө деле татаал, баш катырма эмес. Бир айылда жашаган адамдардын төрт жыл ичиндеги өйдө-ылдый турмушу, алардын өмүрү, мүнөзү көз алдыга дапдаана келет.

Роман Улуу Ата Мекендик согуштун учурундагы айылдык адамдардын кажыбас кайратын, эли-жерин сүйгөндүгүн, биримдик, достугун, душманга болгон жерк көрүүсүн айткан. Айылдагы карыялар айтып калышат: демейде жамандыкта,

башка оор күн түшкөндө эл бириге түшөт. Мунун чындыгын романдан билебиз. Романда ар түрдүү мүнөздөгү, ар кыл жаштагы, ар кайсындай кесиптеги, тагдыры окшобогон адамдар учурайт. Каарман өтө көп, а бирок ар биринин өз орду, тагдыры, жүзү бар. Аларды баяндоонун чебери жай баракат бал тил менен бирдей ыргакта, кишини ынандырып айтып берет.

Көз алдыбызга Акмал мурап, Шамбет, Элебес, Камка, Каныш сыяктуу улуу муундун адамдары, кийинки муундан Чаргын, шайыр Акия, мугалим Зарыл, чорт кыял Гүлнар жана орус элинин өкүлдөрү Дмитрий, Сергей, Любаларды элестетип көрсөк, жазуучунун ошончо адамдарды, мүнөздөрүн тапканына, алардын рухий дүйнөсүн, тагдырын, элдик салтты билгендигине дагы бир сапар там бересин. Деле Т. Сыдыкбековдун чыгармасындагы эң негизги өзгөчөлүк: жалпы элдин катышы, турмуштун кеңири, бай, табыгый чындыгынын сүрөттөлүшү болсо керек.

Жалпы союздук окурман, адис сынчылар, адабиятчылар «Биздин замандын кишилери» романы жарык көрөрү менен кыргыз совет адабиятынын ийгилиги катары баалашты. Роман бардык республикаларда жана социалисттик өлкөлөрдүн тилдерине түгөл которулду. Партиябыз менен өкмөтүбүз Т. Сыдыкбековго СССРдин Мамлекеттик сыйлыгын ыйгарды.

Т. Сыдыкбеков «Тоо балдары» романын 1950-жылы жаза баштаган. Романда согуш бүткөндөн кийинки кыргыз айлындагы турмуш, жаштарды тарбиялоо, бала менен эне-атанын, үй-бүлө менен мугалимдин ортосундагы байланыш кеңири түрдө сүрөттөлгөн.

Романда Улуу Ата Мекендик согуш бүткөндөн кийинки тоолук айыл турмушу, элдин оор түйшүгү, жеңиштен кийинки элдин жашоосу сүрөттөлгөн. Чыгармадагы негизги адил, ак тема: жаш өспүрүмдөрдү жаңыча тарбиялоо, алардын рухий дүйнөсүнө кам көрүү. Ошону менен катар жазуучу бала менен ата-эненин, үй-бүлө менен мугалимдин ортосундагы байланышты, эски менен жаңынын ортосундагы күрөштү, кеңири түрдө сүрөттөгөн.

Күрпүлдөк мектебинин директору Сабыр бардык күчүн, билимин жаштарды тарбиялоого арнады. Асыл максатын аткарыш үчүн ал айылдагы балдардын ата-энелери менен да жаңжалга барат. Аларга Советтик мугалимдин кадыр-баркын кетирбей насаатчы катары түшүндүрүү менен мамиле жасайт. Жаңы доордун өспүрүмдөрү Динар, Аскар, Орозбектин кулк-мүнөзү, тагдыры, күрөшү, ой-тилеги, жеңиши көзгө даана ачылат. Айрыкча романдагы Омордун бейнеси өзгөчө көңүл бурарлык. Жаңы заманды түшүнүп, дилинде адал

Омор кээ кездерде эски түшүнүктөн чыга албай кара мүртөз, чорт кыялдарын көрсөткөн учурлары жолугат. Эр көкүрөк, даалдаган Омор сыртынан караганда жазуучунун мурдагы «Кең-Суу» романындагы Ыйманбайга саал окшош көрүнгөнү менен турмушка, адамга кыялган кылык-жоругу, мүдөөсү, мүнөзү, андан айырмаланып, өзгөчөлөнүп турат. Астейдил караган окурманга ушул бейненин ичинде, байыртадан келаткан элдик кыял-жоруктун, салт-санаанын, акылмандыктын жана социалдык шарттын тийгизген таасирлери катылган сыяктанат.

Романда жаңы замандын башында кыргыз калкынын маданиятынын, билиминин өсүшүнө жардам көрсөткөн мээримдүү орус мугалимдеринин бейнелери сүймөнчүлүктө жазылган.

Т. Сыдыкбеков Улуу Ата Мекендик согуш учурунда, кийинки жылдары да жаш өспүрүмдөргө арнап, бир нече татынакай ырларды, кызыктуу аңгемелерди жазды.

Орус элинин улуу жазуучулары (Пушкин, Лермонтов, Л. Толстой, Тургенев, Достоевский, Гоголь, Горький ж. б.) жана дүйнөлүк жазуучулар (Гёте, Метерлинк, Бальзак, Диккенс, А. Доде ж. б.) өздөрүнүн бала чагын жазышканы белгилүү. Эмнеге алар баланын сырдуу дүйнөсүнө кайрылышат? Буга кебибиздин соболосун көтөрмөккө даанышмандардын, жазуучулардын аныктамаларынан келтирсек болор эле. А бирок, жазуучу агабыз Т. Сыдыкбеков а суроого мурункулардан кем калышпай, таамай айткан сыяктуу: «Баланын дүйнөсү мөлтүрөккө бай. Ал эртеңкиге кызыгуу, эркинче эргүү, умтулуусу жебедей зымырап турат. Чоңдор көбүнчө күнүмдүк тиричилик менен алек. Өз жаратылышында ошо балалык мөлтүрлүктү сактай алган киши оорго-жеңилге бирдей тике караган — оптимист. Баладагы асыл мөлтүрлүк кишиге тазалыкты, асылдыкты, эркти, демилгени күчөтүп, шыкты өнүктүрүп турат. Өз дүйнөсүнөн ошо балалык мөлтүрлүгү шыпкалган киши жүдөө тартып асан кайгы, болор болбоско күйүкчөөл, кейикчээл. Тек күнүмдүктүн кулу. Алдыңкы өз өмүрүнө от ичкелештире албас алсыз. Демек, балалык мөлтүрлүгү өчкөндө киши турмушка болгон кызыкчылыгын кемитерин, кайдыгерликке, жүр-нарылыкка берилерин байкадык. Бул — менин баамым. Ар бир кишинин өз баамы бул касиетти ошо өзү кабыл алуусу менен ченейт».

Т. Сыдыкбековдо жазуучунун байлыгы, ырыскысы болгон тунук эси, сөзгө куйма кулактыгы барын жолукканда билесиң. Ал мындан бир канча жыл мурунку окуяларды, жолугушууну, кайсы күнү болгонун, кандай кийим кийгенине дейре, эмне деп сүйлөшкөнүн сизге жаңылбай айтып бере алат.

Анын көркөм чыгарма жазууда күндөлүккө кайрылбаганы ошондуктанбы деп калдым.

Жазуучунун жалпы эле чыгармаларында, айрыкча «Жол» деген таржымал романында айткандай бала кездеги табигый сергектиги, баарын эсине түйүп күнү бүгүнкүдөй сактаганын окуганбыз. Романда мындай деген жери бар: «Баягы эки жашымда томолонгон куртту аламын деп бээнин төрт аягына кирип барганым түштөгүдөй элестеп турса да андан сабак алдымбы, албадымбы, жадымда жок. Үч жашымда сүткө күйгөнүм мени бир нерседен сактанууга этиет болууга үйрөттү».

Көрсө, кымындай кезди эстөөнү жалгыз эле Т. Сыдыкбеков өткөрбөптүр. Дүйнөлүк жана орус адабиятынын тарыхынан мындай балалык кездегини эстөөнү арбын жолуктурабыз. Г. Флобер эки жарым жашта коргондо калганын толук эстегенин жазган. Руссо, И. Вазов, А. Моруа, жети жаштагысын жазган. Достоевский эки жаштагы да эсте калат деп баса айткан, анын каарманы төрт жаштагысын чып-чыргасын коротпой кийин эсине салат. Мындай эстөөнү башка тарыхчылар, жазуучулар, искусствонун адамдары айтышкан.

Т. Сыдыкбеков жеринен чыгармачылыкты ыйык көрүп өзүнө да талапты катуу коё билген, эрки күчтүү адам. Ал Дантенин «Куш мамыкта чалкалап жатып эч качан өзүңө даңкты таба албайсың» деген сөзүн жакшы билет. Жаш курагында тажрыйбасы жогунда жазылган чыгармаларын купулга толбогонун өзү мурда сезип, жазгандарын кайта башынан иргеп, ондоп, толуктап, редакциялап турганды жакшы көргөн жазуучу. Бул такшалгандыкты, тажрыйбасы жетилгендикти, жазуучу улам чыгармадан чыгармага, маданияты, билими, рухий дүйнөсү өскөндүгүн билдирип турат. Мурунку чыгармаларын оңдоо, жаңыдан жазууну дүйнөлүк адабияттын чеберлери жакшы көрүшкөнүн айта кетели. Муну айтканыбыздын себеби Т. Сыдыкбеков дүйнөлүк адабияттын мисалына өзү көп кайрылат. Орус адабиятынын классиги Л. Толстойду алалы. Орус адабиятын изилдегендердин болжолунда Лев Николаевич кээ бир чыгармаларынын бөлүктөрүн он сапарга чейин кайтадан иштеген. Ал эми «Согуш жана тынчтыкты» жети жолу көчүргөн. «Өмүр жөнүндө» деген чыгармасынын акыркы бөлүгүн отуз жолу ондогонун айтышат. Дүйнөлүк адабияттын тажрыйбасын карасаң, Г. Флобер «Мадам Боварини» он жолу көчүрүп чыккан, Руссо чыгармаларын төрт-беш сапардан көчүргөн. Бальзак, М. Пруст А. Дюма — баласы ж. б. жазуучулар чыгармаларын кайрадан иштеп, мээнеттенген экен.

Т. Сыдыкбеков элүүнчү жылдары (1955—58) элибиздин социалдык турмушундагы маанилүү учурду камтыган, темасы, идеясы өзгөчө бааланган чыгармасы «Кең-Суу» романын толуктап, көркөмдөп кайрадан жазып чыкты. Романга жазуучу «Тоо арасында» деген жаңыча ат берди. Чыгармада негизги сюжеттик багыт кескин өзгөрбөгөнү менен андагы орунсуз солгун окуялар толукталды, бейнелердин ажары кеңири ачылып, социалдык, психологиялык орду калыптанып, идеялык-көркөмдүк мазмуну тереңдеди. Аны кандайча иштегендигин жазуучунун өзүнөн угалы: «Мен бир чети алардын ыгынан чыкпадым. Анан байкатпай өздөрүн жөнгө салдым. Маселен, Соке, Самтыр, Сапарбай, Өскөнбай, Шоорук, Бердибай, Ыманбай, Бүбүш, Калпакбайүптөрдүн элестери мени шыктандырган сайын мен алардын ошо ар биринин өз-өзүнө таандык мүнөздөрүн даанараак ачтым. Күчөттүм. Аны менен алар жеке өздөрүнүн гана эмес, деле өздөрүндөй жашап өткөн тирүү кишилердин мүнөзүн, жоругун, кыялын өздөрү өнүктүрүштү. Тирүү кишилердин кебете-кепширин, кыймыл аракетин, өтөгөн иштерин элестетти. Алтургай кай бирлери өз-өз аттары менен калды. Арийне алар адабият каарманы катары жалпыланды, курчуду, мүнөздөлдү».

Кыргыз адабиятынын тарыхында «Тоо арасында» романы жаңы турмуш-маданият шарданына кошулган элибиздин тагдырындагы орчундуу учурун алардын таптык күрөшүн социалдык-психологиялык, рухий жактан өзгөрүшүндөгү урунттуу кезди, кеңири көркөм элестер менен чагылдырган реалисттик чыгарма болуп калды.

Т. Сыдыкбеков өтө байкагыч, турмушту көп изилдеген жазуучу. Ал романдын каармандарын турмуштан алган. Жазуучу каармандарын ошо бойдон кагазга түз эле көчүрө койгон жок, башка мүнөз, кыялдарды, тагдырды кошту, жалпы типти түздү. Көркөм чеберчиликтин үлгүсүн, жаңы бийиктигин көрсөттү. Майда окуяларды, бейнелерди жалпылап жогорку чындыкты жаратты. Ал жаңы адамдардын жашоо-тиричилигин, кулк-мүнөзүн, ой-санааларын, алардын логикалык өсүшүн даана билгендигин көрсөтө алды. Элибиздеги жакшы менен катар айрым кемчиликтерин ачып берди.

Дүйнөлүк адабияттын айрым каармандары Дон-Кихот менен Санчо Пансага же Мегрэге ж. б. сыяктууларга эстелик коюлганын уккан элем. Ажап эмес, кокус туз буйруп кыргыз адабиятындагы чыгармалардын каарманына эстелик коюу сунушу жүрсө, анда «Тоо арасындагы» Ыманбайга эстелик тургузууну айтар элем.

«Тоо арасында» романында Бальзактын «Пендечилик беймазасы» деген көп илтик чыгармасындагыдай беш миң

каарманы болбосо да, жүз элүүгө чукул адамдардын тагдырлары, бейнелери көз алдыга тартылып өтөт. Романдагы оң образдарды айталы, турмушка астыртадан көзү ачылган Сапарбай, куур, тончон, уялчаак, карапайым дыйкан, акырында күрөшчүл болуп чыккан Самтыр, эмгекчил, ак ниет, боорукер, орто дыйкан Соке, Сараласынан түшпөгөн, баргажокко кайыл, тамашакөй Ыманбай, терс бейнелер Шорук, Бердибай, жойпу Калпакбаевдерди карап көрөлүчү. Бирбирине окшобогон, кайталанбаган кандай жаркын элестер! Социалдык-психологиялык оор жүктү көтөргөн, романдын негизги өзөгүн түзгөн бейнелер. Алар адегенде көчмөндүктүн, караңгылыктын кесепетинен эркиндикти, жаңы заманды дароо түшүнбөгөнү менен бара-бара көздөрү ачылып, ага өздөрү катышып, социализмге өтүүгө колдоруна желек, курал, китеп алып чыгып, революциячыл духка берилип жашашкан каармандар.

Жазуучу Т. Сыдыкбеков бизге ошол эле бейнелердин түрмөгүн шурудай тизмектеп эле койгон жок, ал биздин рухий дүйнөбүздү сулуулукка үндөп, кыялдантып, идеяларга, асыл максаттарга чакырып, күнүмдүк кара курсактын камынан башканы көрсөтпөгөн көшөгөнү өйдө көтөрүп, адамзат умтулган кооз дүйнөгө, сулуулукка, асылдыкка дагы бир тепкичке чыгарып, демөөр берип койду. Көркөм чыгарманын бирден бир вазыйпасы ушунда эмеспи!

«Тоо арасында» романын окуганда сөздөрүнүн жайдары ыргагын, жоодур добушун угабыз. А. Франстын сөзү менен айтканда, жазуучу «сөздөрүн эркетип» жазган. Эгерде адабий чыгарманын психологиясын изилдеп көрсөк, «усул (стиль) — адамдын өзү» деген сөздү териштиргенде, Т. Сыдыкбековдун чыгармачылыгынын тереңиндеги боорукерликти акылмандыкты туябыз, элдик салт, кааданы, маданиятты байкайбыз, ой жүргүзүү маданиятына умтулууну билебиз.

Алтымышынчы жылдары Т. Сыдыкбеков «Зайыптар» деген үчилтик романды жазды. Аялзатын жазуучу дайыма ыйык, асыл көргөнүн ырларынан, кара сөзүнөн, маегинен окуп жүрөбүз. «Зайыптар» романында Октябрь революциясына чейинки оор турмуштун запкысын жеген кыргыз аялдарынын тагдырын, өткөндүн салт-адаты айтылат. Качан гана жаңы заман келгенде аялдар азаттыкка чыгып, тендикке жетип, коомдун активдүү куруучулары, эмгектин, илимдин, маданияттын алдыңкылары болушту. Аялдардын муңайым, назик, кайраттуу бейнелерин биз романдан жолуктурабыз.

Т. Сыдыкбековдун чыгармачылык жолун кыргыз элинин тарыхынан, коомдон бөлүп кароого болбойт. Карап көрсөңүз,

жазуучунун жазган чыгармалары элдин тарыхын, ошол доордун бардык маанилүү учурун камтыган. Айталы, совет өлкөсүнө чейинки кыргыз элинин оор турмушун («Кен-Суу», «Зайыптар» романы), андан кийинки жаңы чарбаны уюштуруу («Тоо арасында», «Темир»), Ата Мекендик согуш учурун («Биздин замандын кишилери») жана бейпилдик гүлдөп-өскөн доорду азыркы күндүн адамдарынын тагдырын («Бйманбай пейли», «Сыр ачуу», «Курбулар») жазуучунун чыгармаларынан окуп, билет эмеспизби. Жазуучу Т. Сыдыкбеков татаал чыгармачылык жолду басты. Ал эч качан өзүнүн эстетикалык-көркөм деңгээлин төмөндөтпөдү. Жазуучу жеринен өзүн тарбиялап, билим-маданиятын өстүрдү, дүйнөлүк адабият, өнөрдүн үлгүлөрү менен таанышты, ырдан дастанга, аңгемеден романга өттү, чакан сүрөттөмөдөн баштап, элдин кулк-мүнөзүн, рухий дүйнөсүн көрсөткөн социалдык романдар, тарыхый, философиялык, лирикалуу, көркөмдүгү жогору чыгармаларды жаратты. Адабияттын бардык жанрында иштеди. Ал 30-жылдары Пушкиндин, Некрасовдун, А. Церетелинин, Д. Бедныйдын ырларын которгон. Жазуучу аңгеме, очерктин, публицистиканын чебери болду. Анын пьесалары кыргыз сахналарында коюлду. Т. Сыдыкбеков чыгармачылыгын ырдан баштаса, өмүр бою ыйык өнөргө — поэзияга кумарлыгы жанбады, азыркы күнгө чейин ырларды, поэмаларды жазып келатат. Анын жаштык кездеги жазган ырларынан азыркысынын философиясы, көркөмдүгү кыйла күчтүү.

Байыртадан жазуучунун бактысы калк алдындагы ажары — эмгеги менен бааланат эмеспи, Кыргыз жазуучуларынын ичинен Т. Сыдыкбеков карандай эмгекчил, өмүрүнүн көбүн жазуу үстөлүндө өткөрдү. Жазуучу менен маектешкенде, «элүүнчү жылдары гана айрым күндөрүмдү бекерчиликке, той-тамашага алдатып жибердим, анын ордуна үч китеп жазып алсам болмок» деп кейигенсип айтканы эске түшөт. Аны кыргыз сынчылары, замандаштары «Кыргыз адабиятынын залкар жазуучусу», «Кыргыз адабиятынын дыйканы», «Романдын устаты», «Романчылардын дарканы», «Устат», «Элдик жазуучу» деп баалашканы бекер жеринен чыкпагандыр. Жазуучунун сандыгында бардык жазганын эстегенде ушу тапта төрт жүз элүүдөй басма табак чыгармасы даяр турат. Билеспи, бул канча болот? Жазуучунун акыркы «Кайнар булак» деген китебиндей он сегиз китепке тете. Караңызчы, Т. Сыдыкбеков кийинки он жыл ичинде эки жүзгө чукул басма табак чыгарма жазды. Мунун ичинде «Бйманбай пейли», «Курбулар», «Кайнар булак», «Сыр ачуу», «Жол», «Мезгил сабактары» ж. б. деген роман, повесттери, аңгемелери, ырлары, маектери бар.

Жазуучунун ушунча адал эмгегин көрүп туруп, залкар жазуучунун замандашы, окурманы болуп калганыңа сыймыктанасың. Кээде жазуучунун эмгегин эстеп, өзүңдүн чабалдыгыңа, жалкоолугуңа арданасың. Көрсө, мобул сөздөрдү жазуучу бекер жерден айтпаган тура: «Эмгек өмүргө эм», «Адал тер сөөгүндөгү дартты кетирет», «Ушакчыны көрсөм сөккүм келет, эмгекчини көрсөм өпкүм келет», «Он жылдан кийин мөмө жегиң келсе, көчөтүңдү бүгүн сай», («Ала-Тоо» журналы, 1968-жыл, № 1).

Байыркы гректерден бери талашып келаткан бир суроо бар: зили жазуучунун акыбети кайтабы? Акча мененби? Жок. Даңк алуу мененби? Жок. Анын эмгеги акча, дүйнө, даңк менен эсептелбейт. Эненин акыбетин бала эч качан кайтара албагандай кеп го. Жазуучунун күн-түн, айлап, жылдап иштеген эмгегин, зарп кылган кайгыруусун, кыйноосун, сүйүүсүн, ой-сезимин, ыраматын, маңдай терин, көз жашын эмне менен өлчөп, баалай аласыз? Оңдой берип, береги суроого жазуучу Т. Сыдыкбеков так жооп берген экен: «...чыгармачылык берген жыргал — дүйнөдөгү жыргалдын эң сонуну, асылы, бийиги, кызыктуусу дээр элем. Ошондуктан чыгармачылыктын сага берген жыргалын башка эч нерсе бере албайт. Байлык да, мансап да, шарап да. Деги бардык жыргалдуу укмуштарың биригип келгенде да, менин ушул кезде чыгармачылыктан алган кубанычымды, көңүлүмдүн өсүшүн, дүйнөмдүн кеңейишин — коюңуздар. Ушу чыгармачылык мага бергендей турмуш жыргалын бере албас деп ойлойм». («Ленинчил жаш» 1977-жыл, 9-апрель.)

Жазуучулук кесип, кара эмгек, өнөр, талант, абийир, вазийфасы жөнүндө Т. Сыдыкбеков ар түрдүү мезгилде нечен насил орундуу масилет айткан. Айрым экимет кибине назар салыңызчы:

«Ар качан эртең менен иштейм. Иш кылып турганда бүтмөйүн ордуман эч козголбойм».

«Ар дайым ойлогонун жакшылык болуш керек».

«...жазуучу ишине берилген ишмер киши болуу менен бирге ал намыскөй, өтө чыдамдуу, анан өтө көтөрүмдүү киши болушу керек. Ал дүйнөнү, турмушту, адамды, өмүрлөрдү, тагдырларды, адамдын ички дүйнөсүн, кулк-мүнөзүн, жалпы эле турмушту кылдат жана терең көргөн, абдан текшерсе билген баамчыл киши болушу керек».

«Анын мойнунда жеке эле китеп жазуу эмес, мына ошол жазган китептери аркылуу өзүнүн заманын, өзүнүн дүйнөсүн, өзүнүн мезгилин, ушул кездеги турмушту келечекке көркөм элес менен жеткирүү. Келечектин адамдарын дал азыркы дүйнөдө жашап тургандай көз алдына элестетип көрө

турган, анан ушул турмуштун жакшысынан да, кем-кетигинен да таалим-тарбия ала тургандай кылып бериш керек. Ошондо жазуучу жеке эле баягы китеп жазган киши эмес, ал таалимчил да, мугалим да, окумуштуу да. Мен муну чоң таалим менен, жөрөлгө менен, жазуучулук чоң милдетти эске алуу менен айтып жатамын».

«Күнүмдүгүн ойлогон
Акыл эмес, жанбакты.
Түбөлүктү ойлогон
Сөзүнө берет салмакты».

«...жазуучулук кесип, шык, талант адамга кошо төрөлгөн сапат, кошо төрөлгөн касиет деймин. Ал эми ошол кошо төрөлгөн сапатты, касиетти, талантты асырап багуу, аны өнүктүрүү, бул дагы өтө зор маселе». «Жазуучу мезгилдин акылманы. Киши дүйнөсүн, турмушун, жаратылышты, жан-жаны-барларды, ар кандай кубулуштарды, тагдырларды ойлоп, санаа чеккен адам. Ал акыл, баам менен чабыттап, кылымдардын катмарында сакталган байыркыдан берки өмүр-тиричиликти көз алдына келтирип, андан жыйынтык чыгарып, анын оң-тескерисинен сабак алып, өз рухий дүйнөсүн байытуу менен алдыңкы өмүрлөрдүн чабытын сезүүгө милдеттүү.

...Ошондой, эле жазуучу болочокко ой жүгүртүп: алдыңкы болучу коомду, турмушту көз алдына келтирүүдө, илимий техникалык жаңы ачылыштарды баамдоодо, алдыңкы кишилердин рухий дүйнөлөрүн туюнууда, жаратылыш кубулуштарынын өзгөрүүлөрүн сезүүдө ал тек кыялга ээрчип кеткен «саякатчы» эмес, алдыңкыны көрө билген көрөгөч, төп, чынчыл, көзү ачык адам». (Кырг. мад., 1978. 10-август.)

«Жазуучу — ошол өз мезгилиндеги адамдардын дүйнөсүн издей билген, алардын жакшы жана терс иштерин салмактап баалай билген көрөгөч жана бетке айтар калыс сүрөтчү. Ал турмушта болгон эчен албан окуяларды өз элегинен өткөрүп, замандын унутулгус элесин тартат.

...Баскан жолун, бүгүнкү өтөлгөн иштердин, алдыңкы милдеттердин адам баласына насаат-үлгү, сабак болор бардык асыл учуктарын улап чыгарма жаратуу — жазуучу үчүн эң башкы маселе».

(Ленинчил жаш» 1971, 13-май).

Т. Сыдыкбековдун чыгармачылыгындагы артыкчылык — дайыма калемин мокотпой, эргүүнү күтпөй, «күнүгө бир сап болсо да», бирдей маалда үстөлгө отуруп, кыял-ой жүргүзүп, демин суутпай иштегени. Ушу жерден Эдисондун сөзүн эскере кетсек жарашчудай: «Таланттуулук дегениң бир процент эргүүдөн жана токсон тогуз процент кара мээнет эмгектен

турат». Анткени, жазуучу атагы дүйнөгө чыккан улуу чеберлердин тажрыйбасын жакшы билер эле. Гете «Вертерди» төрт жумада, Стендаль «Пармь турагы» романын эки айда, Ж. Сименон романдарын эки-үч жумада бүткөн эмес беле.

Т. Сыдыкбеков жаш кезинен көксөгөнүн ишке ашырган өжөр, жедеп эмгекчил болгон. Эң оболу, 1928-жылы май айында, алты-жети күндүн ичинде «Капкакбай» деген жомокту жазган. 1938-жылы «Түн жарчысынан кабар» деген бир миң жолдон турган поэманы бир баштоо менен шыдыр жаза салган. 1939-жылы Койсарыда күзүндө жүрүп, ыр менен жазылган миң жолдон турган жомогун («Ачкөз ата») бир айда бүткөн. 1939-жылы Т. Сыдыкбеков «Темир» романын Москва шаарына жамаакташ Малеевкадагы жазуучулар үйүндө эки ай саргара отуруп, акыркы бөлүмүнөн башкасын бүтүп кайткан. Калем учту сыяга малып жазган кезде да, кээде 18—20 баракты бүткөн күндөрү болгон эле. Ошончо жазгандарынын ичинен «Темир» романы гана биринчи шилтегени боюнча кала берди.

Жазуучу 1955-жылдан бери чыгармасын машинкага дароо басат. Бир эле сапар эмес, кээде эки-үч жолдон, жок дегенде эки сыйрадан — кандай эмгек, канча мээнет!

Жазуучунун кийинки жылдардагы иштегенине кайрылалы. «Батыйна» романын бир жылда бүткөн, «Ыйманбай пейли» романын төрт айда, «Сыр ачуу» романын төрт айда, «Курбулар» романын төрт айда бүткөн. Жазуучу жетимиш бешинчи, жетимиш алтынчы жылдары аңгемелердин биринин артынан бирин жазды. Көлөмдүү эле аңгемелерди бир отуруш менен бүтүп, аягына чыккан учурлары кыйла. Кайсы бир күндөрдө экиден аңгеме жазган учурлары кездешет. Устат жазуучунун «канча тез жазсаң, ошончо жакшы чыгат» деген кеби эске түшөт.

Кийинки жылдары дүйнөлүк жана орус адабиятындагы атактуу жазуучулардын толук жыйнактары чыгып, азыркы китептерине очерк, публицистика, күндөлүк, каттары, эскерүү, эсселерин топтоо адет болуп калды. Негедир ушул китептерге дитим түшөт. Бир чети, окурмандын көбү элес албаган андай китептерди дүкөндөрдөн оңой таап аласын. Ушул жыйнактарды «китеп дүйнөсүндө катылган жазуучунун жан дүйнөсүнөн кабар» дээр элем. Анткени, анда жазуучунун ичиндеги ымандай сыры, кайгы-кубанчы, рухий дүйнөсүнүн кардиограммасы бар. Ырас, жазуучунун ички дүйнөсүнүн көбү көркөм чыгармаларына «чачылып» кеткен күндө да, анын уюткусу, куту жаңкы китебинде кала берет. Мен Т. Сыдыкбековдун «Мезгил сабактарын» ушу китептерге кошор элем.

Чыгармачылыктын өнөрканасынын, тажрыйбасынын ку-
пуя сырын жазуучу бул жыйнагында кемелине келтирип,
кеңири айтат. Т. Сыдыкбековдун макалалар жыйнагынын жар-
рык көрүшү — кыргыз адабиятындагы ири жаңылыктын би-
ри. Ал китепти окусак жазуучунун ойчулдугун, акылманды-
гын, билимин, жөнөкөйлүгүн, тереңдигин дагы биле алабыз.
Бул жыйнакка Т. Сыдыкбековдун элдик оозеки чыгармачы-
лык «Манас» жөнүндөгү байкоолору, адабият-искусство жө-
нүндөгү баамы, жазуучулук өнөрдүн табити, чеберчилик,
элдин байыртан келаткан тарыхы, маданияты, мурасы жө-
нүндөгү баяндоолору, толгон нускоолору жыйналган. Жазуу-
чу кыргыздын улуу акыны Т. Сатылганов жана өзүнүн калем-
дештери М. Элебаев, Ж. Бөкөмбаев, А. Осмонов, У. Абдукаи-
мов, М. Ауэзов, С. Муканов жана кыргыз маданиятына,
илимге зор салым кошкон замандаштары Б. Юнусалиев,
И. Ахунбаев, К. Юдахин, М. Адышев ж. б. жөнүндөгү жылуу
эскерүүлөрдү, сүрөттөмөлөрдү, эсселерди чогулткан.

Байыртадан келаткан ата салтында акылман, билги, ка-
рыялар нарк менен тирүүлүктүн, адамкерчиликтин, улуулук-
тун парсы деп кийинкилерге көрөңгөлүү оозеки улуу сөздүн
үлгүсүн: санжыра, санат, сын, уламыш, айтыш, төкмө, кошок,
дастан, жомок, термени айтып келишкен. Оболтон бери эли-
биздин рухий дүйнөсүнө, адеп-ахлагына ооздо гана сактал-
ган адабий мурастын тарбиясы аябагандай зор эле. Ошол
бабалардан келаткан кааданы жазмада улантып, дүйнө, тур-
муш, адам, улуу муун, өзү жөнүндө акыл-насаат, ой айткан,
кыялга жетектеген Т. Сыдыкбеков болду белем. Ал «Жол»
деген таржымал роман жазды.

Өзү жөнүндө чындыкты башкаларга айтып, анан калса
жазып бериш өтө оор жана эрдик. Муну ар ким эле даа
тутуп айта албайт. Ар кимдин гана колунан келе бербеси
белгилүү. Өзүн жөнүндө калп айтсаң же апыртсаң качан
болсо билимдүү, кыйды окурман дароо билип, түшүнүп коёт.
Ошондуктан анчалык чыгынып жазганга барган соң каран-
дай чындыкты кашкайта айтыш керек. Андайды ички рухий
дүйнөнү адил, өзүнө сын көз менен, азил менен караган,
таланттуу адам гана айта алат. Мындай ак сөздү кийинкилер-
ге айтуу ар бир улуу муундун парзы эле.

Азыркы учурда Т. Сыдыкбековдун «Жол» деген таржымал
чыгармасындай тарбиялык мааниси бар, ойго жетектээр
көркөм китепке кыргыз окурмандары чаңкап турат.

Окурман кимдин да болсо көркөм эскерүүсүн, тарыхый,
таржымал, документ чыгармаларын окуганда, эң оболу жа-
зуучу чындыкты жазды бекен, аны кандайча айта алды экен
деп собол коёт эмеспи.

Мурда биз Т. Сыдыкбековдун каармандарынын өмүр жолдорун, тагдырын билип жүрсөк, эми жазуучунун өзү көркөмдөп баяндаган жеке өмүрүнө, чыгармачылык таржымалын кызыгып окуйбуз. А көрсө жазуучунун өмүрү да социализм үчүн кан-жанын берген, карапайым, эмгекчил, адил каармандарынын жолун басыптыр, алардын өмүрү окшош экен.

Мындай деп айтсак ачыгыраак болор: Т. Сыдыкбековдун өмүрү — бул улуу муундун таржымалы. Улуулар кийинкилерге жаңы заманды куруп гана бербестен, алардын рухий дүйнөсүн байытты, ой-акылын өстүрдү, дүйнөнү сулуу, кооз көрсөттү, тарыхты баяндап, келечекке кыялданганды үйрөттү. Андыктан кийинки муун улуу агаларынын өмүрүнө өтө ынтаа коюп кызыгышат эмеспи.

«Жол» романынан өтө маанилүү тарыхый окуяны — Ата Журт койнунда Октябрь Революциясынын нурунун тийишин, социалисттик замандын орношун, Лениндин идеясы тоолуктардын арасында таралышын, өсүп-өнүгө баштаган элге билим-маданияттын жайылышын, жаңы заман өкүлдөрүнүн тагдырларын, эмгегин, портреттерин көрөбүз. Жазуучунун дүйнөгө, социалдык өзгөртүүгө, турмушка ой жүргүзүүлөрүн окуйбуз, аларга болгон мамилесин, элди-жерди сүйгөндүгүн байкайбыз. Айрыкча жазуучунун адабий чыгармасын кандай шартта, кантип жазгандыгын деле сырын билүү окурманга өтө пайдалуу.

Кыргыз адабиятынын катарында жазуучунун мындай таржымалынын коомдук-социалдык көрүнүш менен кошо чагылдырылганы жана чыныгы тарыхый окуяларды камтып, көркөм баяндап ой жүргүзүүсү жаңылык болду.

Ырас, таржымал роман баяны Улуу Ата Мекендик согуштун башталышына келип токтоду. Байкашыбызча, романдын экинчи китеби бар көрүнөт. Ал китептин эртерээк жарык көрүшүн окурман чыдамсызданып күтөт. Бул китебинде жазуучу замандаштары, алардын ажары, чыгармачылыгы, чеберчилиги, деле өзүнүн бай рухий кудурети жөнүндө көбүрөөк айтат го деп үмүт кылабыз.

Ырас, басма сөздө Т. Сыдыкбековдун «Жол» деген романы боюнча талаш пикирлер айтылып жүрөт. Жазуучулук тагдырында чыгармачылык көп азап-мүшкүлдү баштан кечирген Т. Сыдыкбеков ушу жашка келгиче далай мактоону да, сынды да угуп келди. Ак ниет сынчы жазуучу жөнүндө пикир айтканда, чыгарманын идеялык-көркөмдүк жагы менен бирге эле анын жалпы ийгилигин кошо карап териштирүү керек белем. Эгерде чыгарманын ар кайсы жерин атайы чукулап кемтик таап, анысын апыртып көрсөтүүнүн амалында болсо, же идеялык катага бурса, сынчы калыстыктан

тайганы. Менимче, кийинки жылдары кээ бир сынчылар тарабынан Т. Сыдыкбековдун мурдагы көркөмдүк-эстетикалык ачылышы, ийгилиги, табылгалары, изденүүлөрү көбүнесе көмүскөдө калып эле, жазуучунун айрым чыгармаларындагы окуялар, солгун эпизоддорду, сөздөрү терилип, алар жөнүндө жеке сөздөр оболото айтылып келаткандай байкалат.

...Отуз жылдай убактан бери Т. Сыдыкбеков Фрунзе шаарындагы «Биринчи Май» көчөсүндөгү бейкут бурчта, эки кабат өзү салдырган тамда жашап, жылдар бою ыраак жакка чыкпай иштеп келатат. Үйдүн экинчи кабатында жазуучунун иш бөлмөсү бар. Бөлмөдөгү катарлаша кыналган текчелер дүйнөлүк, орус жазуучуларынын китептерине жык толгон, айрыкча Чыгыш, Орто Азия жана кыргыз элинин тарыхына, маданиятына байланыштуу көркөм да, илимий да чанда бир жолукчу эски китептерди таба аласын. Китеп текчелеринде Чыгыш өлкөлөрүнөн келген майда инам, базарлыктар коюлган. Ушул береги кенен бөлмөнүн ачык терезелеринен бактардын баштары, Улуу тоо алыстан көрүнүп, жакын жердеги бак арасынан наристе бөбөктөрдүн күлкүсү, үндөрү угулуп турат.

Жазуучу далай жылдар бою ар күнү таң заарда булбул сайраганда туруп, машинкасын чыкылдатып басып иштеп келди. Бир аз жыл мурда жазуучунун бөлмөсүндө эки машинка катар турду. Эски машинкасына тарыхый роман, жаңысынан азыркы турмуштун чыгармасын жазып атам деп чебердин ыйманбайчылык менен тамаша кылып, жылмайганы эсимде.

Бөлмөнүн ичи эки чон жумшак отургучтун бетин бербей кагаздар, ачылган китептер жайылып жатчу. Жазуучу иш бөлмөсүндө көп эле жымылдаган тартип болгонун жактырбаса керек.

Акыркы жылдары бөлмөгө Асылкүл эженин портрети пайда болду. Ымандуу, боорукер аял көзү өткөнчө жазуучунун кабак-кашын жазбай түшүнүп, айтканын эки дебей, адилет жардамчы, акылман кеңешчи, илберинки жар болуп келди. Жазуучуну мындан артык билген адам жок эле. Т. Сыдыкбековдун аялы Асылкүлдүн сөөгүн коёрдогу көрүстөнүндө сүйлөгөн сөзү, берген анты, алигиче эсимден чыкпайт. Мындай жан күйгөндөгү тирүүлүктүн кейиштүү да, бийик да, кереметтүү да сөздү өмүрүмдө аз эле уктум...

Бул үйгө дайыма ак дил менен келген кишиге эшик ачык. Жазуучуга устат катары жаштар өкүнбөй келип турат. Т. Сыдыкбеков менен жүздөшүү, маектешүү, чыгармачылык окуу — жаштарга дайыма майрам. Анын кыргыз адабиятында өзүнчө мектеби бар. Т. Сыдыкбеков көптөгөн жаштарга

илкипат кылып кол жазмаларын окуду, далайына ак жол каалап, басмаларга сунуш кылды. Ачык айтып, ак сүйлөп, кемчиликтерин жаш калемгердин бетине айтты. «Мезгил сабактары» деген китебинде жазуучу булар жөнүндө кең-кесири жазган. Демейде жаштар да чыгармасы сайың өсүп турган, эмгекчил, тажрыйбалуу чеберге, кеңеш алганга имер-чиктейт эмеспи.

Илгертен келаткан ата-баба салтын сактап Т. Сыдыкбеков деле жаштардан сыпайы нускоо сөзүн аянбайт. Ал газета-журналда, радиодо, жолугушууда, жыйында үзбөй адеп-аклак, патриоттук сезим, адамкерчилик, сөз сыйнаты, өзүндүн кызыкчылыгынан элдикин бийик коюу, табиятты сыйлоо, дүйнөнү көрө билүү, рухани дүйнөнү тазартуу, дүйнөлүк адабияты, искусствонун тажрыйбасы жөнүндө далай ирет сөөмөт айтып келет. Аны нускоочу деп айтсак ыраза жарашаар эле. Кыясы, мындай нускоочулар эзелтен бери кыргыздарда болсо керек.

Жашырганда эмне, бардык эле жазуучу келечек муун жөнүндө, адабияттын ар намысын коргоп, күйүп-жанып кам көрө бербеси айгине. Анысы жазуучунун ички рухий дүйнөсүнүн байлыгына, тазалыгына, билим маданиятына, сезим тазалыгына жараша болчу кеп турбайбы!

Кийинки муун өткөн мезгилди, заманды, тарыхты, адамдарды Т. Сыдыкбеков сыяктуу алдыңкы муундагы жазуучулардын чыгармаларынан окуп-билишти, көркөм эстетикалык асеминен таалим алышты. Акыл-насаатын угуп, чыгармачылыгын үйрөнүп-өсүштү. Агалардын эки ооз жылуу сөздөрү алардын чыгармачылыгына, жашоосуна демөөр берди. Улуу муундун бардыгынан, ийгилигинен да, мүчүлүшүнөн да сабак алышты. Ал эми даркан жазуучу Т. Сыдыкбековдун акылман турпаты, чыгармачылыктагы эрдиги, көркөм чеберчилиги кийинки муунга суктанарлык экени талашсыз эмеспи.

Т. Сыдыкбеков адабият майданында жеринен жөнөкөй жана татаал чыгармачылык жолду тандап алып, элдик духтун зыйнатында, нугунда жүрүп, ошол элдин ой жүргүзүүсүн, жосунун, тиричилигин көрсөтүүдө аша чаппай, нака чындыкты чагылдырып, нукура элдик тил менен тамаша-азил аралаштырып, кейипкерлердин кулк-мүнөзүн кашкайта ачып алган, бир калыпта аккан соолбос булакка окшоп, кесипти тунук сактап келаткан сырдаңа сөз чебери.

Жазуучунун өмүрүндө бош убактысы аз, тартыш болгонуна карабай Т. Сыдыкбеков пендечилик түйшүгүнөн башка да коомдук иштерге астейдил катышкан. Тынчтыкты коргоонун советтик комитетинин мүчөсү, Лениндик сыйлыктар

комитетинин мүчөсү, СССР Жогорку Советине жана Кыргыз ССР Жогорку Советине бир канча жолу депутат болгон киши.

Жазуучу Т. Сыдыкбеков кыргыз совет адабиятынын өсүшүнө ири салым кошкон, элибиздин бай мурасына жаңы доордо түр берип, көрк кошкон, улгайган сайын чынар теректей тамырын жайып чыйралган адам. Ал турмушунда элиндей жөнөкөй, баамчыл, көрөгөч, ыймандуу жазуучу. Т. Сыдыкбеков заманыбыздагы саясий, социалдык, философиялык, адабият, искусстводогу жаңылыктарды тескеп билүүгө кулагдар, көп окуган адам. Турмушка, өмүргө, эмгекке астейдил каниет кылган, нарктуу, акылман карыя. Бир кезде жазуучу жаштарга айткан нускоосунда: «Киши жаман карышка эч акысы жок» деп айткан эле. Бул адеми сөз байыркы ата-бабадан калган каада, осуят эмеспи.

Кыргыздар жакшы көргөн адамын эзелтен эркелетип айтышкан. Т. Сыдыкбековдун калемдештери, замандаштары «Түкө» деп чакырышат.

Түкөбүз элине көптү берди. Ал ушу күндө да кадимкисиндей буудандай арыбай адил иштеп. атат, алдыда көп ойлоору бар.

Жазуучу Т. Сыдыкбеков бүгүнкү замандын, мезгилдин, партиябыздын, элибиздин койгон талаптарына өзүнүн граждандык, жазуучулук вазыйфасын абийирдүүлүк, намыс менен аткарып келатат.

АКЫН ЭЖЕ ЖӨНҮНДӨ

Улуу Тоонун койнун Он-Арча деген чоң суу өрөөн жаңырытып агат. Ошол албуут сууга түшкөн коктуну «Эчки-Башы» деген үркөрдөй айыл ээлейт.

Айыл обочодо, кан жол менен баратканда коктунун ичиндеги айыл көрүнбөйт, ага кара жол алпарат.

«Мен, ар жыл сайын сагынып көрүүчү айлыма жол тартканда бир чакырымдай жөө баса турган түз талаага жеткенде, машинадан түшүп калчумун. Бала чагында сандаган издерин калган талаага сагынчынды агытып, кош чыйыр түшкөн жол менен басуу кандай рахат! Таман алдында суналып, дале жапжаш көгөрүп турган мейкинди бир көз ирмемде түгөлдөп чыкмай! Белгисиз тартылуу күч менен кадамымды ылдамдатып, жада калса колума көтөргөн жүктүн оордугу байкалбай кара жол улам алыстай берет да, кыштакка түшүүчү кыяга бат эле жетип тынам...» — деп жазган ушул

айылдын таланттуу кызы, акын Жумакан Тынымсейтова.
Акындын айылы жөнүндөгү жазылган ырын окуйлу:

«О, тууган жер! Сенден кубат алып, рахатка баттым,
колум күнгө жетти.
О, тууган жер! Күндөн-жерден кубат алып, ортого өткөргүч
болоюн.
Өмүргө булакты буруп, убакытты кармап токтотуп, сени
көтөрүп турам!...»

Айылдын чар тарабын керме тоо курчаган. Барган сайын кыштак узарып, тамы көбөйүп, багы кеңейип, кокту көркө батат. Кыштакта төтөмөнчө түнкүсүн көктөгү «жылаажын добуш жылдыздар» жылт этип, түндүктөн түшчүдөй самсаалап, жап-жакын келет, бадырайып. Андайда дилге акыныңдын ырларын эстейт экенсин.

«Шоола төгүп нурлары,
Шоокумга бөлөп жылганы,
Ай турат тоого таянып,
Айтылып бүтпөй сырлары».

«Тоолорум седеп гүлдүү, жашыл селде,
Тоо гүлү жыпар төккөн закым желге.
Кеч кире кыз ойнунда толгон жылдыз
Мен жашайм жылдыздарга жакын жерде».

Айылды аралаган сайын акын, маркум Жумакан Тынымсейитованын ыр саптары эске түшө берет. Акын ушул туулган жерин, элин сүйгөн. Жеринин сулуулугуна суктана, айылдыктардын өмүр тагдырынан ыр жазган. Акындын ырлары, кыял сезими, акыл-ою журтунун өскөн гүлү, аккан суусу менен жуурулуп жүргөнсүп кетет.

Ж. Тынымсейитова төтөн туулган айылын жакшы көрөр эле. Кайдан болсо да жүрөк сүйүнткөн кабарды кулагы чалса, аны өз айлынан да уккусу келчи, кайдандыр ашкан күлүк же уздар чыкса, «аттиң ай, мындайлар биздин айылдан да чыкса, эмне» деп тамшанып зар тилеп калчу. Бир сапар райондо айылдын күлүгү байгеге жетпей калса, эже кадимкидей кейиген.

Эмнегедир, Жумакандын эң алгачкы ыры күлүк жөнүндө эле. Жумакан эже кайда жүрсө да айылдын сүйүнүчүнө, кайгы-кубанычына ортоктош болчу. Өзү айткандай, анын өмүрү, сүйүүсү, эмгеги, мандай тери айылда эле. Ал өзүн айылдык

адамдардын тагдырынан бөлүп караган эмес. Эсимде: Нарын шаарында Жумакан эженин үйүндө айыл, айылдыктардын кылык-жоруктары, тагдыры жөнүндө таң атканча кирпич какпай эскерип, сүйлөшүп чыкканбыз. Бир кезде кыштактын дал ортосуна чейин адамдарды эскерип, санап келип, согушта кетип, курман болгон аганын атын эстей албай койсок болобу. Жумакан сандыгынан чакан дептерчесин жети түндө таап чыкты. Көрсө, эже согуштан кайтпаган айылдык жоокерлердин тизмесин, эрдиктерин изилдеп, каттарын чогултуп жүрүптүр. Айылга музей ачуу жөнүндө сөз козгогону жүргөн экен. Ошо түнү айылдын башындагы тамдан кирип, эң аягындагы үйгө чейин жетип, айылдагыларды бүт эстеп бүткөндө гана, Жумакан көз айнегин алып, көксөсү сууп, жайдарылана, кыялга бата отуруп калган.

Жаш кезинен Жумакан айылдыктардын оозуна эрте кирген, алардын алкышына татыган. Улуу Ата Мекендик согуш башталганда ал он эки жаштагы секелек кыз кези.

Эчки-Башынын ар бир түтүнүнөн бирден, айрымдарынан эки-үчтөн майданга кеткен. Ал эми Тынымсейиттердин үйүнөн тал чыбыктай солкулдаган эки азамат — Ыбыш менен Асан майданга аттанып, кайра кайтпай калышты. Ал күйүтүн кийин Жумакан «Өз жери үчүн» деген ырда жазган.

Жайда өткөн кайра кар түшүп,
Алмашып жылдар мезгилде...
Жүргөн кезде дагы кат күтүп,
Эки өмүргө эрте кеч кирди...

«Баатырларча курман болду» деп,
Жазылганын али билемин.
Өз жерине кыйды өмүрүн
Жазданышпай жаттын килемин.

Оронушуп, небак уктаган,
Ок көзөгөн солдат шинелин!..

Согуш эл башына түшкөн оор мүшкүл эле.

Тынымсейиттин үйү айылдын дал ортосунда. Тынымсеит өз турмушуна камбыл, баба дыйкан, тубаса көкүрөгү зирек, мырза киши болгон, жарыктык. Айылдагы жакшыраак салынган үйдүн бири ошол кишиники эле. Ал дайыма үйүн таза кармап, дайыма актап, терезелерин, жыгачтарын сырдап турчу.

Согуштун учурунда айылдагы кемпир-келечтер Тынымсейиттин үйүнө чогулушту. Тынымсейиттин аялы Сааракан

апа айылдагы иштермандардын бири, өтө уз киши болгон. Эчки-башылыктардын учурунда уз апанын тиккен кийимдерин кийбеген адамдар аз болсо керек. Сааракандын жетектөөсү менен аялдар согуштагы жоокерлерге жылуу кийим, тумак, колгап, байпак камдашчу. Биз анда тестиер бала кезибиз, чоң эне, апаларыбызды, эжелерибизди ошол үйдөн издеп барып табар элек.

Тоо арасындагы жүз түтүнгө жетпеген айылдын согуш мезгилинде жапа чеккенин, адамдарынын башынан өткөргөн оор күндөрүн Жумакан эженин өз оозунан да эшиткен элем. Согуштагы жоокерлерге Жумакан сыяктуу кыздар айылдагы кемпир-чалдын атынан кат жазып, алардан келген каттарды окуп беришкен. Кат окугандар кемпир-чалдарды аягандыктан кыйынчылыкты, жаман кабарды аттап окушуп, кат арасына өздөрү ойдон чыгарып, жакшылыкты, сүйүнүчтү көбүрөөк кошуп окуп коюшчу. А тургай, каргашалуу кара кагаздагы жазууну да жылуу кат-кабар менен алмаштырган бойдон шыдыратып окуп кетишкен күндөр өткөн.

Баарынан да Жумакан эженин ошол кездеги башынан өткөн окуясы жан ачытчу. Согуш учурунда ар бир үйдөн ый чыкты. Он үч, он төрт жашар ырга шыктуу кызды айылдагы кемпир-келечтер кошок коштурганы ээрчиге барышчу. Ал эми кол арага жараган, кошок кошор аялдар талаада күндөптүндөп иште жүрүүчү. А кайтпай калган жоокердин күйүткө баткан үйүндө секелек кыз тетири карап, жоолук салынып, аялдарды туурап, үнүн жасачу да, жашык кемпир-чалдарга кошок кошуп, жаш-карынын сай-сөөгүн сыздаткан.

Тирүүлүктүн акыйкатына дабаа жок экен: акыры совет элине жеңиш келди. Баягы Жумакандын жүрөгүндөгү кара тактар олжого айланды, ыр болуп тирилди.

Ошондуктан акын Жумакан Тынымсейитованын согуш жөнүндө жазгандары өтө аянычтуу, күйүп-жанган, боор ачыткан ыр саптар. Анын ырлары — энесинин насааты, каары, жек көрүүсү, аңты сыяктуу. Жумакан «Энелерге», «Согуш бүткөн соң» деген ырларында ошол майдандын учурундагы айылдагы энелердин түйшүгүн, сүйүүсүн, жек көрүүсүн, эрдигин эскерген. Деле Жумакандын ырларын терштирсек, ал өзүнүн башынан өткөнүн жазган, ыр саптары турмуштан келип чыккан.

Акындын сүйүүсүнүн алтын башаты өзү туулуп өскөн алтын бешиги — Эчки-Башы айлынан башталат. Ал ушул айылдын учуп чыккан кушу, тулпары эле. Ушу айылда акындын сүйүүсү калды. Айылдыктары ымандуу, боорукер, жупуну, таланттуу акын кызын, анын жакшылыгын дайыма сүймөнчүктө эскеришет.

Жумакан өмүрүнүн акыркы күндөрү катуу ооруга чалдыкканда тууган жердин абасы, чөбү, суусу, бээнин сүтү дабаа болор бекен деп, айылга караандап келген. Айылдыктар аны сыйлаар эле, абалын сурап көп келишчү. Жумакан эч кимге арыз-мунун, капалыгын билгизбеди. Акын көз жумганга дейре колунан калемин түшүрбөдү. Тууган жер ага кубат берип, дартына дабаа боло түшкөнбү дейсиз, акындын акыркы жазган ырлары жакшы чыккан.

Эчки-Башыга барганда акын жазган айылдаштарыма жолугамын. Акын алардын портретин гана жазбастан, тааныштарына кулк мүнөзүн, жан дүйнөсүн астейдил ачып берген.

Тирүүлүктүн соңку демин да ушул айылда жутуп кайрылбас сапарга кетти.

Айылдын көчөсүнүн бирине кыргыздын акын кызы Жумакан Тынымсейитованын ысмы коюлган...

* * *

Ж. Тынымсейитова ыр жазууну кеч баштады. Анын биринчи ыры жыйырма сегиз жашында газетага жарыяланган. Буга дейре Жумакан мугалимдикти даярдоо мектебинде окуду, айылдык китепканада, жергиликтүү радио түйүнүндө диктор болду.

Кийин, жетимишинчи жылдары Ж. Тынымсейитова Нарын шаарында жашап, областтык, райондук газеталарда, бала бакчада иштеди. Ага чейин бир далай китеп чыгып, чыгармачылык чеберчилиги такшалып, билим алып, көп окуп, поэзиянын ыйык милдетин түшүнүп, өз жолун таап, кыргыз окурмандарына белгилүү болуп калган. Эми акын ырларын жиберген жаш талапкерлерге акыл, насаат айтып, ак жол каалаган деңгээлге жеткен. «Нагыз поэзиянын талабына шайкеш келген ырлар жаратуу татаал нерсе, өтө жоопкерчиликтүү. Бир жазуучу адамдын билим деңгээли, дүйнөнү түшүнө билиши — кыскасы, адабияттагы маданияттуулук болмоюнча жакшы ыр жазуу оңой эмес. Канчалык толгонбой, ойсуз, чабытсыз жаза салса, ырлардын өмүрү ошончолук кыска болуп, окуган адамдын эсинде да калбай бат өчөт», — деп жазган Жумакан газета аркылуу жаш калемдерге.

Кыргыз поэзиясында Ж. Тынымсейитованын эки окутуучусу, мээрими түшкөн эки акыны болгон. Анын бири — Алыкул Осмонов, а экинчиси — Нуркамал Жетикашкаева. Баамыбызда, Жумакандын бул акындарга болгон сүйүүсү жок жерден чыга калбады. Эки акын тең Ж. Тынымсейитовага

үлгү, устат болгон. Көзү өткөн эки акын тең оорукчал, ошол кеселдеринен жапа чеккен, жөнөкөй, эмгекчил, поэзия үчүн жан кыйган өжөр адамдар эле. Жумакан алардын искусство-го, адабиятка, турмушка болгон мамилесин жактырган. Алардан таалим алган. Чыгыш элинин, «бир-бирине окшош достор табышат» деген таасын макалы бар. Жумаканда энелик мээрим күчтүү болгон, бир сырдуу, токтоо, кайраттуу өмүр сүргөн, жалпы эле адамдар менен, айрыкча калемдеш курбулары менен ачык, ушак-айынды көп жактырбаган, ынтымактуу болууга жан үрөгөн, өксүгөн билимин, маданиятын жогорулатууга ынтызар киши эле.

Акындын баласы сыңары, ырлары да акындын өзүн жазбай тартат дешет. Акындын жөнөкөй ыр саптарынан граждандык ой тереңдигин, назик сезим жылтырын, философиялык ачык көз карашын, поэтикалык табылгасын ачык көрө алабыз.

Акын Алыкул Осмонов жөнүндө эжебиз оозунан түшүрбөй, суктанып көп айтчу. А. Осмонов жөнүндө Жумакан алтымышынчы жылдары «Ырдан курган эстелик» деген патриоттук ырын жазган. Акындын эстелиги — Ысык-Көлдөгү ак чууда толкундардын кучагында деп жазган ал. А. Осмоновго, кыргыздын башка акындарындай, Ж. Тынымсейитова да бир далай ырларын арнаган. Жетимишинчи жылдары Жумакан «Алыкулга гүлдесте» деген жыйнакты түзүүгө эң алгачкы демилгечи болгон. 1975-жылы кыргыз журтчулугу Алыкул Осмоновдун 60 жылдыгын белгилеген кезинде китеп жарыкка чыкты, андан эки үч ай өтпөй, Ж. Тынымсейитова каза тапты.

«Элдин тагдыры, мезгил, доор, келечек жөнүндө ойлонбогон, ал үчүн күрөшпөгөн акын болмок беле!» «...Поэзия дегенибиз өзү убакыт, доор жүрөгүнүн кагышы жана анын тиричилик деми эмеспи» деп жазган Ж. Тынымсейитова. Акын «Мекенге» деген ырында минтип жазган:

«Өмүрдүн максаттуу өтөөр урматына,
Мен сага зарптайынчы бар күчүмдү,
Түбөлүк турсун жердин кубатында,
Болоюн жакшы күндүн бир үзүмү».

Ж. Тынымсейитова турмушунда болобу, поэзиясында болобу, айтор кыргыз аялдарынын тагдыры, намысы, укугу жөнүндө дайыма ойлонгон, ага бейпай түшкөн. Акын ырларынан айлындагы жашаган, эмгектенген эң жакшы аялдардын элестерин тарта алат. Аялдар жөнүндө Жумакан газета-журналдарга ырларды, очерктерди, публицистикалык мака-

лаларды жазган. Ал кыргыздын кыздары менен ак дилден сыймыктанган. Жумакан өзүнүн калемдеш курбуларына ырларды арнаган. Акында кыскануу, ичи тарлык жок эле, кайрадан намысты, чыгармачылык мелдешти бийик туткан. Ж. Тынымсейитова дүйнөлүк поэзиядагы акын аялдардын ырларын которгон, алардан кунт коё үйрөнгөн. Анын «Ата Журт ыргактары» деген китебине акындын котормолору жыйнакка кирбей, кол жазмасында кала берди.

Кыргыз акын кыздарынын эң алгачкы карлыгачы Нуркамал Жетикашкаеваны жакшы көрүп, анын поэзиясы, акындын турмушун, ички жан дүйнөсүн изилдөөнү Жумакан граждандык парзым деп түшүнгөн. «Нуркамалдын чыгармачылыгы жөнүндө ушул убакка чейин олуттуу пикир, макалалар, талдоолор болгон жок» деп жазган ал бир кезде. Менимче, Жумакан акын жөнүндөгү изилдөөсүн улантып Кыргыз Мамлекеттик Университетинин тил жана адабият факультетин сырттан окуп бүтүргөндө да, Н. Жетикашкаеванын өмүрү жана чыгармачылыгы жөнүндө дипломду жазса керек эле. Н. Жетикашкаева жөнүндө изилдөөсү учурунда «Ала-Тоо» журналына басылган.

Ж. Тынымсейитова акын Н. Жетикашкаева жөнүндө жазган эмгегинде мобундай ойду айткан. Бул ой, акындын өзүнө да тиешелүү. «Кээ бир чыгармачыл адамдардын ички субъективдүү элементтин аздыгы, акындык таланттын тайыздыгын көрсөтөт. Андайлар адатта өз башынын муң-черин, бирөөлөргө болгон көрө албастыгын (кызганычтыгын) ырга кошот. Ал эми нагыз акындарга ички субъективдүү элементтин молдугу — гуманизмдин белгиси болот. Андай акын өзү тууралуу, өзүнүн «мени» тууралуу айтуу менен үнү, изи болуусу абзел. Изденүүсүз жакшы чыгарма жаралбайт».

Ж. Тынымсейитованын эне, бала, айыл, тууган жер, жашоо, адамкерчилик, өлүм-өмүр жөнүндө жазылган жакшынакай, жүрөккө жагымдуу ырлары бар. Ушул темадагы ырларын окуганда, акындын жүзү, жазуу ыкмасы, ой-сезими ажайып көрүнүп турат. Адетте, табият сулуулугуна суктанбаган, андан үйрөнбөгөн акын болбосо керек.

Мен айлымды сагынганда Жумакан эженин ырларын окуйм. Биздин айылдын кооз, сулуу жерин акын сөз боёгу менен, поэзия тили менен жеткилең тарта алган. Ж. Тынымсейитованын адилет моюнга алган оюн ортого салгым келет: «Албетте ал сулуулук (табиятка) татып тургандай болуп, ыр да көркөм, назик болушу зарыл. «Табиятты сүйөм, ага баш ийемин» деп айткан Байрон. Табигат жөнүндө бизге чейин эле кыргыз акындары тогуз толгонуп ырдашкан, алиге чейин сонун чыгармаларды жаратышууда».

Акын Ж. Тынымсейитова ар кыл жанрда иштеген: анын «Акыркы жүздөшүү» деген пьесасы Нарын областтык музыкалуу драма театрында коюлган, аңгеме, очерк, поэмалары жана балдар үчүн ырларды жазган, Ж. Тынымсейитова кыргыз совет поэзиясында ат салышкан жоон топ кыргыз акын кыздарынын алдыңкыларынан болгонун баса айтуубуз керек. Акындын «Жалкоо таранчы», «Сыбызгы», «Нарын толкундары», «Соң-Көл дептерлери» деген китептери жарык көргөн. Тынымсейитова жеринен өксүп калган билимин күчөтүп, көп окуганга, изденгенге, поэзиядагы замандаш курбуларынан артта калбоого аракеттенген. Акын өзүнүн чыгармачылык өксүк, мүчүлүштөрүн сезээр эле, аны айтып калчу. Ж. Тынымсейитова минтип жазган: «Бир турмуштук жөнөкөй мисалды алалы. Талаада тизеден келген кар жатат. Ошол карды жиреп өткөн из бар. Кышкы суукта ошол из менен кыйналбай баратып, сөзсүз калың карды жиреп өткөн адамды ойлойбуз, кандай кымбат адам чарчабай из салып өттү экен? Ал кишинин терге чөмүлгөн турпаты көз алдыңа тартылат. Ошол эмгек бөлөк из менен безилдеп чуркап бараткан сизге таандык болобу же кимге?.. Ошон үчүн ар кимдин өзүнө тиешелүү үнү, изи болуусу абзел. Изденүүсүз жакшы чыгарма жаралбайт».

Коммунист, СССР Жазуучулар союзунун мүчөсү, акын Ж. Тынымсейитова 1975-жылы жай айында, кырк алты жашында узакка созулган дарттын кесепетинен дүйнөдөн кайткан.

* * *

...Жумакан эженин уул-кыздарынан кол жазмасын алып, акыркы ырларын окуп отурам. Мына акындын көз жумарына эки ай, бир ай, он күн калгандагы ырлары: «Өмүрдүн бир күнү», 1975-жыл, май айы, «Белгисиз жоокердин эстелиги алдында», 1975-жыл, май айы. Акыркы ыр саптары...

Акын деген акыркы көз жумганча калемин колдон түшүрбөйт тура! «Адамдын эрдиги тагдыр дегенди мыш кылып коёт» дептир Демокрит, Жумакан тагдырга моюн сунбай, белин бууп чыйралып, адамдык эрдигинен жазбаган. Ал элин, айылын, табиятты ого бетер сүйүп, жашоо-тирүүлүктүн баркын баалаган. Акын баягысындай, көңүл чөкпөгөн, өзү туюп, өзү ынанган, ой козгогон, сезим тазарткан жайдары ырларды жаза берген. Акын дегениң адамдарды тирүүлүктү баалоого, аны сүйүүгө, дүйнөлүк гармонияга, тазалыкка, адамкерчиликке, сулуулукка, боорукерликке, өзүн тазартууга чакырат

тура. Бу дүйнөдө акындын жашоосунун кызыкчылыгы, вазийпасы, бактысы да, кайгысы да, ушунда белем. Арийне, музалардын пири Аполлон көркөм өнөр дүйнөсү менен адабиятка адилет кызмат өтөгөн ышкыбоз адамдарына «сенин ордун береги» деп спорттогудай орун, байге бөлүштүрбөйт көрүнөт. Бу кең ай-ааламга, адамзатка, табиятка жан үрөп адил кызмат өтөп, кыска өмүрүндө тиричиликке өзүнчө, ал жетишинче из калтырып, ак пейил менен жашап, сулуулук жараткан ар бир дилгир пендесине тегиз караган сыяктуу.

Бүгүн журт ичинде Ж. Тынымсейитованын ырлары нечен нускада чыгып, эл ичинде тарап атат. Акындын ырларына музыка жазылып, театрда, ой-талаада, тоо чокусунда ырдалып жүрөт. Акындын поэзиясы жөнүндө окурмандардын, сынчылардын, жазуучулардын жылуу пикирлери айтылып келет.

Ал эми окурман акын акыбетин кайтарып, сүйүү менен жооп берүү керек. Анткени, акын жерди, адамды, тиричиликти сүйүп кеткен.

Ал сүйүү акындын ырларында аз болобу, көп болобу, журтуна, элине бал чогулткан аарыдай өз сүйүүсүн таштаган таланттуу кыргыз кыздарынын бири, акын Жумакан Тынымсейитованы, биз тирүүлүктүн парзы деп, анын ыр жазып бактылуу жашаган түйшүктүү кыска өмүрүн эстеп, поэзиясына сүйүү-гүлдестени секин коёлу.

Биз, кийинки муун, жашообузду улаган, сулуулукту жараткан улуу муунду эскерип, өмүрүн, турмушун, калтырган осуят, эмгегин аяр кармап, андан анын насаат-керээзинен сабак алып, жакшысына сүйүнүп, жетпеген ой бийиктигине жетип, алардын кемтигин толуктап, улам кийинкиге мурас калтыруубуз керек!..

АСЫЛ СӨЗГӨ ТААЗИМ

Жазуучу Ашым Жакыпбековдун улам жаңы чыгармаларына куштар болгон, окурмандарынын биримин. Жазуучунун «Салима» («Бул кандай сезим эле»), «Жаралуу көгүчкөн» деген эң алгачкы аңгемелеринен бери эч өксүтпөй, ынтаа коюп окуп келатамын. А. Жакыпбеков университетте студент кезинде жазган «Салима» деген аңгемеси менен окурмандарды өзүнө тарткан эле. Ошондо эле жаш жазуучу он үч жаштагы элеттик өспүрүмдүн алгачкы аруу, ыйык сезимин өтө кыялкечтикке дилгир көрсөтүп, ынанымдуу жазган.

Кыргыз адабиятындагы эң жакшы аңгемелердин бири деп, алтымышынчы жылдын башында жарык көргөн А. Жакыпбековдун «Айгашка» деген аңгемесин айтса болор эле. Береги элибиздин социалдык турмуш, психологиясын камтыган, аны жаркын ача алган чыгарма.

Байыртан бери кыргыз эли жашоо-турмушунда жылкы жаныбарды асырап, анын кымызын ичип, этин жеп, унаа кылып келген. Кыргыз баласы Камбаратанын тукумун асыл сулуулук катары карашкан. Байыртан берки эпостордон, оозеки чыгармалардан жылкынын, айрыкча күлүктөрүнүн сынын, ат абзелинин кооздугун негиз асыл, ширин сөздөр менен ыр, поэмаларды, сындарды, баян, уламыштарды чыгарышкан. Ат, күлүк чабуу ар бир кыргыз баласына тааныш. Эс тарткандан кыргыз баласы жеринен ат чабуу майрамын, салтын көрөт, элдик эпосторду, санжыраны угат, оозеки тарыхында кылымдан кылымга айтылып келатканын билет. Азыркы күндө да ат чабуу — кызыктуу санжыралуу салтын жоготподо. Эзелтен келаткан ат чабуу салтын жазуучу А. Жакыпбеков көркөм сөз менен «Айгашка» аңгемесинде момундай сүрөттөгөн:

«Кырк үч күлүк мөрөдөн чубап өттү. Ичтери кыдыйып, эликтей элтең эте, буттарын тайгандай жеңил шилтеп, мышыктай секин таштайт, кээ бирлери кулактарын тикчийте калып, кайра жапырып, кең таноолорун дердендете кошкуруп коюшат. Айгашка башын өйдө чалып, секин ооздук мекирет. Бүлкүлдөгөн соорусунда чыйрыккандай майда калтыроо бар. Чоң сыноону туюк сезип, куйругун чычайта улам-улам тезек таштайт». (33-бет). «Күлүктөр шартылдай жүрүп баратты. Айдаган адам артта, баятан бери ар биринин көзү менен сынап бүтүп, эми үн чыгарбай тынч. Балдар да биринин мингенин бири көз кыйыгын сала сынамыш этип келип, эми андан да жадаганда, кай бирлери баштарын шылкыйтып ат жалын тиктесе, башкалары кайра келатканда басып өтөр жолдун ыгын көзөмөлдөп, өйдө-ылдый, арык-чуңкурун белгилеп, көңүлүнө түйүп баратат. Сыртынан баары бейкапар көрүнгөнү менен, кайрылтар үн каерден чыгар экен деп кокус-тукка камынгандай аттар да, балдар да кулак түрүп сак». (44-б.)

Ушундай турмуш чындыгын, улуттук салттын кылаасында каармандардын психологиялык айкалышын реалисттик чеберчиликте көрсөткөн мисалдарды А. Жакыпбековдун чыгармасынан көп эле келтирсем болор эле, чакан макалада аныбыз сыйбай калгыдай. Деле жазуучу жыйырма беш жашында жазган аңгемесинде элибиздин салтын, психологиясын, сөздү, этнографиясын эби-чобу, ыгы менен өз ордунда

өтө кылдаттыкка дасыган жазуучудай устаттыкта көрсөтө алган. Аңгемеде ашыкбаш көрүнгөн оркойгон окуя, адамдардын ортосундагы беймаза мамиле же жалган жел сөз жок.

«Айгашка» аңгемесинде негизинен үч каармандын тегерегинде сөз болот: Кылычбек, Сарыбек, Осмон. Жазуучу үчөөнүн тең бейнеси (образын), кыял-мүнөзүн, ажарын ачып берген.

Кылычбек абышка жылкы тукумун бир эле унаага, же эрмек үчүн күтпөдү, ат ага мурдатан келаткан ата салты, элдин сулуулукка болгон көз карашы десе болчудай. Муну өз уулу, жаш муун Сарыбек түшүнбөйт, кыска ойлойт, ага аттын пулу эле керек, үйүн салса болду. Ал ачкөздүк, жеке өзүмчүлдүктүн пайдасы үчүн атасын адепсиз шылдыңдоого дейре барат.

Адам жан-жаныбарды, бир тал чөптү аяса, анда жалпы тирүүлүктү да, адамды да аяйт, жашоонун баркын билет. Андай адамдар дүйнөгө таза, адил, сезимтал, боорукер, акылман болот. Мындай адамга адегенде Кылычбек кирет.

Кылычбек колундагы атын кулундайынан баладай бапестеп бакты. Кунан кезинде биринчи байгеге кошту. Ал ашкан деле саяпкер киши эмес, жеринен тамын өзү соккон, дыйкан эле киши болгон. Азыр баягыдай жаштыгы, күч-дарманы калбады. Бардык жагы төп келишкен каарман деле эмес, турмушунда оргу-баргы, пендечилик кемчилиги бар адам. Ошондой болсо да, караңызчы, билими жок абышка канчалык атты аяйт, ушунусу эле — боорукердиги, адамкерчилиги, намыскөйлүгү менен жан дүйнөсүнүн бай экендигин, сезиминин күчтүүлүгүн айтып турбайбы. Азыркы күндүн ишмер адамы көрүнгөн Сарыбек атасынан билимдүү болсо да тирүүлүктү, жылкыны аябаган карамүртөздүгү менен ички дүйнөсүнүн тардыгы, сезимге жарды экенин байкадык. Аты менен коштошуу Кылычбекке канчалык өзөктүн өртүн, кайгы экенин билсек, а Сарыбек үчүн оңой-олтоң, көнүмүш жумуш. Окурман аңгемедеги карыя Кылычбекти сыйлап, аяп, тагдырына кызыгат, а Сарыбекке жини келип, аны жек көрөт, андай адамды турмушта көргүсү келбейт. Менимче, аңгеменин, деле чыгарманын мөрөйү ушул — адамдын ички дүйнөсүн удургутуп, сезимин курчутуп, рухун байытып туруу.

«Айгашкада» адетте биз көнүп калган өтө чийелешкен чоң окуя, сюжет деле жок сыяктанат. Аңгемеде ар бир окуя жөнөкөй тизмектүү айтылганы менен, турмуштун, каармандын кайгы-муңу, ички көркөм шайкештикте бирине-бири ширелешип турат. Жазуучу бир эле окуяны ээрчибей, адамдын ички сезимин сүрүштүрүп келип, турмушта биз майда

деп баамдаган окуяларды иргеп-таап сөз менен, ой менен, турмуш чындыгы менен кызыктуу, чебер кынаптаган.

«Айгашка» аңгемесин повесть деп атаар элек. Мындай баркка бардык жагынан төп келип турат. Ошол биринчи аңгеме деп аталып калган боюнча, жазуучу чыгарманын атын өзгөртпөдү.

Анан калса А. Жакыпбековдун чыныгы китептерин санап келгенде арбын деле эмес. «Жаралуу көгүчкөн», «Катаал багыт», «Биз атасыз өскөнбүз», «Айдагы жез кемпир» деген китептери эне тилинде жарык көрдү. Ушунун өзүндө эле жазуучунун чыгармачылыгына канчалык жоопкерчиликте, абийир менен караганы, жөнөкөйлүгү көрүнүп турат.

Искусство, адабиятта чыгарманын куну шагырата көп жазгандык же олчойгон көлөмү менен эмес, сапаты менен бааланат. Дүйнөлүк өнөр менен адабияттын тажрыйбасында, бирин-экин чыгармасы менен окурмандарды суктанткан чебер сүрөткерлер бар. Арийне, адабиятта жазуучу чыгармачылык көркөмдүгү, чеберчилиги, эстетикалык ачылгалары, руху дүйнөсүнүн бийиктиги менен кадыр-баркка ээ болот.

А. Жакыпбековдун балалыгы улуу майдандын учуруна дал келди, наристе кезинде анын жүрөгүндө так калды, элдин кайгы-муңун, жаман-жакшысын, эрдигин көрдү. Жазуучу ал апаат күндөрдүн элесинен «Биз атасыз өскөнбүз» деген аңгемени, «Чолпонбай» киноповестин жана «Айдагы жез кемпир» повестин жазды.

Жазуучунун чеберчилиги такшалганда жазылган «Айдагы жез кемпир» деген повестине токтолгум келди.

Жазуучу «Айдагы жез кемпир» повестинде каармандардын кыял-жоругун, ар түрдүү бейнесин, сулуулук дүйнөсүн элестүү ачып көрсөткөн. Повесттеги каармандарды алсак, бейтап болсо да, оор тагдырына муюбаган, кайра белин бууп чыйралган, тирүүлүктү сүйгөн, камбыл, жашоого үмүткөр, адеп-ахлагы таза, кайраттуу эне Асылкан, согушта күйөөсүн күткөн, иштерман, боорукер келин Анапия, айыл акылманы Абдылда жана кыйың кезеңден олжо тапкан пейли тар, кара-өзгөй, аялпоз кара сакал Абдырай сыяктуу адамдар көз алдыда кыркаар тартып өтөт.

А. Жакыпбеков көпчүлүк чыгармасында дүйнөгө баланын көзү менен караганды жакшы көрөт. Анын жөнү бар. Рухи дүйнөсү таза бала ажайып дүйнөгө суктанып, аяп, аны кооз көрөт, чынчыл болот. Алар турмушту астыртан таанып, барган сайын көзү ачылып, ачуу-таттууну биле баштайт. Жазуучунун чыгармаларында балдар — өтө сезимталдуу, боорукер, турмушту билүүгө, таанууга ынтызар, ак тилектеги кушубак кыялкечтер. Айрыкча, «Айдагы жез кемпир»

повестиндеги Эркиндин бейнеси өтө сүйкүмдүү. Атасы барында, бейпил күндө эрке талтаң болгон бала, башка оор күн түшкөндө турмушту эрте таанып, боорукер, өжөр, чыйрак, ата салтын, жолун улаган жаш муундун өкүлү.

Мына ушул муңкануусу басымдуу көрүнгөн көркөм чыгарманын ары жагында согуштун каары, анын кайгылуу кесепети жатат. Жазуучу повестинде согушту улуу кайгы менен ачык айтпаса да аны каармандардын бейнесинен, жылуу мамилесинен, мээриминен, турмушунан аста билип турабыз. Чыгармадагы Асылкандын турмушка, тирүүлүккө, баласына болгон энелик сүйүүсү, тубаса акылмандыгы өтө күчтүү берилген. Ал турмуштун оордугуна моюн сунбаган, руху жагынан бай адам. Согуштун кайгысына Асылкандын жеңилбегенин анын мобул асыл оюнан билесин: «...ээн талаада Эркин экөөбүз калдык, ал мени караан тутат, мен аны караан тутам. Дагы эл-журт бар экен, ошого шүгүр...» Мына ушундай ак тилектеги жөнөкөй жана күчтүү адамга таазим кылып, ааламды бүлдүргөн согуштун кайгысын билесин, аны каргайсың.

«Айдагы жез кемпир» повесттин кара сөздөрүн ыр дээр элем. Повесть ушунчалык тилге бай, жатык, ыргактуу, ынанымдуу адабий нарк менен жазылган.

60-жылдардан кийин адабиятка келип кошулган орто муундун ичинде А. Жакыпбеков элибиздин рухун, нукура турмушун, тилин, психологиясын таасын билген, көркөм бейне аркылуу ой жүргүзгөн, кыргыз адабиятынын мурдагы келаткан адабий салтын, тажрыйбасын өздөштүргөн, реалисттик адабият жолуна түшкөн, руху дүйнөбүздө өзүнчө көркөм эстетикалык салты бар, билимдүү, маданияттуу жазуучу.

А. Жакыпбеков чыгармасында өзү жакшы билген адамдарды, айылды гана жазат. Жазуучу үчүн чыгармачылыктын уюткусу, куту Шекер айылынан башталат. Өзүнүн айлы жөнүндө алгачкы калем кармагандан баштап, документ аңгеме, көркөм чыгарма жазды. Жазуучу айылдык турмушту, адамдардын жашоосун, социалдык карама-каршылыгын билет.

А. Жакыпбеков кыргыз кино өнөрүнө он алты жыл тынбай иштеди. Жазуучу «Касиеттүү көл», «Ата Журт» аттуу кинофильмдердин сценарийлерин башкалар менен бирге жазышты. «Айдагы жез кемпир» деген өз повестинин негизинде жазылган сценарийи боюнча азыр көркөм фильм тартылды.

А. Жакыпбеков студент кезинде эле С. Цвейгдин новеллаларын которгону эсимде. Жазуучу новеллаларды ушунчалык ынтаа коюп которгону жатык тилинен эле көрүнүп турат, С. Цвейг учурунда кыргыз жазуучусуна да таасир эткенби деп калдым, анткени А. Жакыпбековдун «Көздөн учкан ак

кайык» деген аңгемесине адамдардын ички дүйнөсүн, психологиясын жакшы билген немец жазуучусунун чеберчилигинин илеби уруп тургансыйт. С. Цвейгдин А. Жакыпбеков которгон новеллалары буга чейинки кыргызчаланган чыгармалардын арасынан колдон колго өткөн китептин бири болуп калды десем жаңылышпасмын. Андан соң, А. Жакыпбеков М. Ю. Лермонтовдун «Биздин замандын уулу» деген романын, М. Горькийдин «Эже-синди үч кыз», А. Гилязовдун «Алакандай жер» деген пьесаларын которгон.

А. Жакыпбеков кайда иштебесин, мейли мугалим, мейли балдар адабиятын чыгаруу басмасында, мейли киностудияда башкы редактор болбосун, көп өмүрүн, эмгегин зарп кылса да, адегенде Ата Журттун абийирин жогору коюп, маданиятынын өсүшүнө салым кошууну ойлонуп келди.

Биздин чыгармачылык өмүрүбүздө калемдешим А. Жакыпбеков менен бирге иштеген күндөр болду, эс алдык, адабий талашты баштан өткөрдүк. Ушундайда замандаштын сабагы, таалими өтө күчтүү, таасирдүү болот экен. Бардык жерде курбума суктанамын: ал дайыма өзүнүн адамкерчилиги, сыпайы жөнөкөйлүгүн, калыстыгын төп кармап, бийик алып жүрөт. Мына ушунусун дайыма кут кылсын!

ЭМГЕК ҮЗҮРҮ

...Фрунзе шаарында жаш жазуучулардын кеңешмесине катышып калдык. Жыйында сүйлөгөндүн көбү, а тургай сөзгө, мактоого сараң деген кылдат, устат жазуучулар да жаш жазуучу Өскөн Даникеевдин ысмын аташып, аябай мактоого алышты. Ошо кеңешмеде отурган жаш жазуучулар көпчүлүк назарын салган калемдештин ажарын бир көрүүгө кызыккан элек.

Андан бери далай жыл өттү.

Эми элге белгилүү болуп калган Өскөн Даникеев кыргыз адабиятына 60-жылдары бир кыйла идиректүү жаш жазуучулардын тобу менен кошо дүрбөп кирген эле. Адабиятка ат салышкан жаштардын ар кимисинин кесиптери, билимдери, үндөрү, жазуу чеберчиликтери бир биринен айырмаланып турганы менен жазган чыгармаларынын жалпы баяны бир беткей эле: баарынан алгачкы аңгеме, повесттеринде согуштун тагы басылган.

Непада, ошол жаш жазуучулардын алгачкы чыгармаларын окусаңыз, жапырт атаандашкандай согуш мезгилиндеги балалыгын, айылдагы кыйынчылыкты, элеттеги элдин эрди-

гин, же атасын, агасын күткөнүн, же жарадар болуп кайтканын, же суук кабар менен кара кагаз келгенин жана наристенин ажаан согушка айткан муң-зарын, каргышын, жаышканын байкайсыз.

Ал жаштар кийин адабиятка аралашып, бүгүнкү күндө чыгармачылык жактан такшалып, кыргыз адабиятында улуу муундун жолун улаган, үзүрлүү иштеген, өздөрүнүн чеберчилигин арттырган орто муундун тобу болуп турат. Алардын көркөм сөз өнөрүндө жеке өздөрүнө гана буюрган жана башкалардан айырмаланган чыгармачылык өзгөчөлүгү, табылгалары, ийгилик мүчүлүштөрү бар. Аны буга дейре сынчылар, адабиятчылар, изилдөөчүлөр ынанымдуу айтты. Ушу жерден жеке бир байкоону айткым келди. Менимче, азыркы күндөгү кыргыз адабиятында элүүнүн ары жак-бери жагында курагы жеткен жазуучу калемдештер жеке турмушунда жалпы ынтымак-биримдиги, бир-бирин аёосу, ак пейилдүүлүгү, көмөктөшүүсү күчтүүбү деп ойлоп кетем. Жаңылбасам, алар согуштун апыр-тапырында адамдын башына келген жамандык-жакшылыкты, ынак адамынан айрылууну, жетимчиликти ымыркайынан көрүп, зилинен наристе жүрөгү жабыркап, турмушка эртерээк көзү ачылгандыгынан улам болсо керек дейм да.

Мына ошол 60-жылдары адабиятка келген Өскөн Даникеевдин эң эле алгачкы чакан повести — «Бакир» жыйырма жети жашында жарык көргөн. Ырас, алгачкы калем учунан жаралган согуш темасы болбосо да, жашташ калемдештеринен ушунусу менен айгинеленсе да, жазуучу согуш учуруна кечибирээк кайрылат.

Ө. Даникеев жазган повестин эки жылча сандыкка аяп катып жүргөн. Жаш инженердин алгачкы жазганына адабий устаттар эмне дээр экен? Жаш жазуучу бирөөлөргө окутуудан, басмага сунуш кылуудан жазганды.

Алгачкы чыгармасын жаш жазуучу балкалар чилеп нака турмушту, өзүнүн башынан өткөнүн, балалык кездеги жетимчиликти сүрөттөгөн. Повестте баласыз калган абышканын күйүтү, карыя менен баланын ортосундагы астейдил мамиле, адам баласынын гана пешенесине жазылган ата-бала ортосундагы таттуу кусалык муңайымдуу жазылган. Алгачкы повестте дагы айрым элестердин жаш жазуучунун өз таржымалы менен үндөшкөн жагдайы бар. Анткени, Өскөн да жаштайынан, он эки жашынан ата-энеден ажыраган. Тестиер баланын кайгысы оор болгон, атасы өлгөндө элден жашырынып кошок жазган; кийин студент кезинде ойдон элестетип, нак өзүнө окшоштуруп сүрөтүн тарткан...

1963-жылы «Ала-Тоо» журналына Ө. Даникеевдин «Кыздын сыры» деген повести жарыяланды. Ошол күндөн баштап кыргыз адабиятында жаш жазуучунун аты эл оозунда. Көркөм сөз өнөрүнүн нары устаттары, нары сынчылары мактоо баасын беришти. Жаш жазуучу өзүнүн чыгармасында жаш инженер Азим менен бойго жеткен кыз Жамал аркылуу тунук сүйүүнү, адамгерчилик мамилени өтө жакшынакай, нашаасын чыгарып айтып бере алган. Буга дейре жаш жазуучунун калемдештеринин көбү айыл турмушунан жазышкан. Ал эми Ө. Даникеевдин өзгөчөлүгү: чыгармасында чындык көбүрөөк сүрөттөлүп, жумушчунун өмүрүнөн алынган алгачкы лирикалуу көркөм чыгарма болгондугунда жана аны жеткиликтүү көркөмдүктө бере алгандыгында: Буга дейре Ө. Даникеев күлгүн курагында Ак-Көл тоо кенинде инженер болуп, жумушчулар менен бирге иштеп, турмуштан кагылып-согулуп тажрыйба алып, шаарга кайткан кези болчу.

«Кыздын сыры» учурунда дароо орусча которулуп, андан кийин француз тилинде жарык көрдү. Повесть алиге дейре кыргыз кара сөзүндө алдыңкы чыгармалардын катарында бааланып, тандалма жыйнактардан түшпөй жүрөт.

Кийинчерээк Ө. Даникеев илимпоздордун турмушунан «Толкундар арасында», эл достугун көрсөткөн, романтикалуу «Эне мээрим» «Сырдуу таш» деген повесттерди басмага жарыялады.

Ө. Даникеев согуш мезгилине дал келген балалыгын, согуштун таасирин алгачкы чыгармасы катары жазбаса да, жылдар өткөн соң а береги темага кайрылды: согуш учурундагы балалыктын элестеринен «Өмүр белестери» деген чыгарма жазды.

...Анда, Улуу Ата Мекендик согуш башталганда, Ө. Даникеев жети жашар бөбөк эле. Эс тартып калган наристенин жүрөгү жумурай журт башына түшкөн оор кайгыны сезип калды. Бала согуш жылдарында элдин кайгы-зарын, эрдигин айкөлдүгүн туюп, эмгектин эмне экенин тырнактайынан көрдү. Ата Мекендик согуш астынкы муунга улуу сыноо болсо, кийинки жаш муунга эстен кеткис сабак сымал. Улам кийинкилер улуулардан майтарылбастыкты, ишеничти, чыдамкайлыкты, боорукерликти, эрдикти, кыялечтикти, Мекенди сүйүүнү үйрөндү.

Ө. Даникеевдин өмүрүнө, чыгармачылык жолуна кызыгып, ага назар салып жүргөн адам жазуучунун улам барган сайын көркөм чеберчилиги татаалдап, өсүп баратканын, кесипке жоопкерчилиги күчөгөнүн, рухани дүйнөсү өскөнүн, чыгармадан чыгармага граждандык темасы кеңейгенин, жазуучунун устатка айланганын көрсөтөт.

Ө. Даникеевдин Москвадагы жогорку адабий мектебинде окугандыгы анын жазуучулук өмүрүнө, чыгармачылыгына ири жаңылык жана чоң түрткү, бурулуш болду.

Москвада жүргөндө Ө. Даникеев «Кызыл аска» деген повестин жазган. «Кызыл аска» жөнүндө республикалык басма сөздөрдө нечен жылуу сөздөр айтылды. Бу саамкыда чыгарманын мазмунун, чеберчилик ийгилигин кайталагым келбеди. Менин байкашымда жаңы повестти жазууда Ө. Даникеев мурдагысына караганда социалдык-психологиялык чыңалууну дагы күчөтүп, каармандардын ортосундагы кагылышты, бейненин (образдын) ачылышына көп көңүл бурган. Бул повестте карыянын да, жаштын да, жумушчунун да, малчынын да, айкын, ачык кызыктуу келбетин көрөсүң. Жазуучунун ушул чыгармасын окуган окурман анын келечекте кеңири ойду, окуяны камтыган көркөм чыгарма жазарына ишенип, үмүттөнүп калар.

Жазуучу Ө. Даникеевдин алгачкы романы «Көз ирмемдеги өмүр».

Чүй боорундагы Пишпек карамактап, тоо этектеген айылдарда буга дейре Бала Кутуян эргул жөнүндө далай апыртмалар айтылып келген. Оозеки аңгемени жазуучу бала кезден бери чоң атанын, карыялардын оозунан нечен ирет уккан. Анын үстүнө Чүй өрөөнүнүн бай тарыхына, доорго, элдин турмушуна, социалдык-психологиялык өзгөрүшүнө жазуучулук көз караш менен изилдөөгө Ө. Даникеев көптөн бери кызыгып, даярданып жүргөн.

Жазуучунун мүдөөсү ишке ашканын кыргыз окурмандары чыгарманы жылуу кабыл алгандыгынан улам билебиз.

«Көз ирмемдеги өмүр» романында жазуучу он тогузунчу кылымдагы Чүй боорундагы Кокон хандыгынын, падышачылык Россиянын жана жергиликтүү бай-манаптардын эзүүсүндө чайналган кыргыздардын социалдык карама-каршылыгын жана эзилген элдин таптык көз карашынын ойгоно баштаганын көрсөткүсү келген.

Ө. Даникеев чыгармасында Чүй боорундагы элдин социалдык карама-каршылыгы курчуган кызыктуу учурду тандап алып, негизги окуяны ынанымдуу өнүктүрүп, таттуу сөз менен чубуртуп сүрөттөй берип, бүтүшүн кызыктуу чечкен.

Романдын негизги окуясы жаш жигит Кутуян, кара таман Асейиндин катышуусунда өтөт, баян кара тамандардын көз карашы аркылуу берилет. Романдын негизги кейипкерлери өздөрүнүн чөйрөсүнүн укугун, кайгысын асталык менен түшүнүп, жер айдап, суу байлап, тегирмен куруп, таптык көз карашы социалдык карама-каршылыктан улам ойгоно

баштайт. Романдагы кембагалдардын мүнөздөрү, өтө кылдаттык менен ынанымдуу берилген дээр элем.

«Көз ирмемдеги өмүрдү» — мен тарыхый роман деп айтар элем. Ырас, чыгарманын аты адегенде кыска бир лирикалык окуяны камтыган чыгармага жарашчу эндекей сөз угулганы менен, романды окуганда жанагы көз ирмем делинген өмүрдүн ичине жазуучу купуя сыр катыптыр, тема жөн гана жандырмак сөздүн учу болуп калат, кыска көрүнгөнсүгөн өмүр кийинки муундар үчүн далай катмарланган узак жылдарды, тарыхый татаал, кеңири окуяларды камтып калыптыр. Романдагы Чүй тармагындагы митайым, куйту, ачкөз хандардын, манаптардын (Саты-бий, Базаркул, Байтик, Бай, Өзбек ж. б.), Кокон эзүүчүлөрүнүн канкор өкүлдөрү (Кудаяр, Ракматылда) акпадышанын мите көпөстөрү (Афанасий) чыгармада негизги каарман болбосо да, алар басымдуу көрүнүштү ээлебесе да, экинчи катмарда жүрүп, доордун оор трагедиясын кабарлап турат. Жыйынтыктап айтканда, роман Чүй боорундагы элдин он тогузунчу кылымдын экинчи жарымындагы элесин көзгө чагылдырат.

Ушу жерден айта кетээр сөз кезеги бар. Азыркы тапта мурдатан уланып келаткан агаларыбыздын чыгармачылык тажрыйбасын, жолун замандаш, калемдешибиз, Ө. Даникеевче улап, ошондой эле, кошуна боордош элдердин — орус, казак, өзбек ж. б. жазуучулардын тарыхый чыгармаларга көбүрөөк кайрылгандарын угуп-көрүп жүргөн соң, мезгил талап кылган береги теманы жазууга жандуураак, көбүрөөк катышуубуз керекпи дейм.

«Көз ирмемдеги өмүр» деген романдын тили таттуу, бай, жатык. Жазуучу ички баяндоо ыргагына көтөрүңкү нотаны тандаган, ал адетте тарыхый романдарга мүнөздүү — бир эле классикалык түрдөгү жазылып жүргөн адеттен чыгып, автордук баяндама менен кошо, каармандын ички кайрыгын кошуп, жууруп жибергенсип кетет. Жазуучу үчүн мындай ыкма жакшы чыгармачылык табылга эле. Анысы романдын ички ритмин, окуяны күчөтүп, кошумча боек берип, каарманды жандантып, окуянын чийеленишине көмөктөшүп, окурманды ойго байытып, шаңдуу ыргак түзөт.

Ө. Даникеев экинчи жолу согуш мезгилин калемге төшөлгөн кезде кайрадан дагы жазды. Бул тема анын көкүрөгүн өйүп нечен жылдан бери жүргөн. Көпкө даярданды. Ал түгүл Ө. Даникеевдин көлдүн тегерегиндеги аба ырайын текшерген өргөөканада (станцияда) иштеген кишилерден согуш учурундагы кызматтын жагдайын сурап, Памирдик кыргыздардын өтө бийикте жүргөндөгү психологиясына, абалына кызыгып сурамжылап, келечек романга толуктоо издеп жүргөнүн кулагым чалды...

«Көкөй кести» романынын окуясы согуш учуруна дал келет. Согуштун салакасы бир эле майданда эмес, илеби бардык жерге тийди: көл тарабындагы тоо этектеген айылга, а тургай тиги алыстагы улуу тоо тоскон кичинекей аба ырайын эсептеген өргөөканага (станцияга) жетти. Мында бар болгону саналуу адам эле, кары-жашы дебей майдандагыдай оор, катаал өмүр сүрүштү.

«Көкөй кестини» социалдык-психологиялык драма десе да болор эле. Ө. Даникеев окурманды кызыктырар окуясы — алыскы станциядагы алты адамдын (Мурат, Айша апа, Дарыйка, Гүлшан, Ызат ж. б.) кыял жоругун, турмушун көрсөтү. Булар бир канча жыл айылдан бөлүнүп, тоо арасында жашашты. Романдагы каармандар жеке дүйнөсү, көр оокаты менен жашап калбайт, бүткүл элдин башына түшкөн кайгы-муну менен чогуу өмүр сүрүшөт.

Романдагы башкы каарман Мурат адамга таасын таасир калтыраң, серп салар бейне (образ). Адетте, айрым чыгармалардай сыдыргыга салгандай түз жүргөн жасалма адам эмес, элестүү, таасын берилген, анын мүнөзүндө жакшы-жаман, калети аралаш, а түгүл кайгылуу каарман. Жазуучу Муратты сыртынан багып, абайлап жүргөндөй аяр мамиле куруп, анын ички дүйнөсүн, мүнөз-кыялын, пендечилик, ыман, напсин, пейлин, аянычтуу кайгысын окурманга ачканга аракеттенген. Жазуучу бул мамилеси менен чыгармасына адамдардын жан дүйнөсүн изилдегич сымал карады.

Ө. Даникеевдин иштермандыгын, мээнеткечтигин ушул романды жазып жүргөндө байкадым. Ал көл боюнда жүргөндө күнүгө он сегиз саатка чейин иштегенин билем. Мына ушундай эмгектин шарапаты менен жазуучу Ө. Даникеевдин аты кыргыз адабиятындагы орто муун арасында алдыңкы катарда аталып келатат.

Адабият менен өнөргө биротоло дит койгон ар адам бир эле улуу муундан, устаттан гана үйрөнбөстөн, жанындагы замандаштан да, кичүүдөн да таалим-сабак алууга парзы бар. Өскөн Даникеевдин турмуштагы адамкерчилиги, токтоо, басмырттыгы, жөнөкөйлүгү, замандаштарга берген адил баасы, жазуучулук кесиптеги калыс мамилеси, улам чеберчиликке умтулганы, дайыма өзүнө ыраазы болбой издегени, ой жүргүзүү маданияты, элдин ширин тилине, нарктуу тарыхка кызыгуусу мага жагат жана суктандырат. Мындай асыл сапат кийинки муунга сабак болорго арзыйт.

АЛ СУЛУУЛУККА ЧАКЫРАТ

Түштүктүн жазы Ата Журттун башка аймагына караганда кыйла эле эрте келет. Жашыл тоолордун этегиндеги алча, гилас, алма шагы аппак, мала кызыл, саргыч, көгүш гүлгө оронуп, чымчык менен аарысы бакка батпай ызы-чууга түшүп, теребелди ого бетер шаңга бөлөйт. Торгой безенген талаага соко түшүп, жер коңторуп, буу чыгып, алыстан караган кишиге жашыл түзөңдү кимдир бирөө кара боёк менен чийип кеткенсийт. Чар тараптан жаздын илеби буруксуйт, гүлдүн жытыбы, чөптүкүбү, айтор адамдын көңүлүн ээлекткен ырайымдуу табияттын кереметтүү күчүн ошондо бир сезесин.

Кантип анан бир жыл бою, үч жүз алтымыш күн күттүрүп сагындырган ошол жаз айын эңсебейсиң! Мен кыш бою жазды самай берем. Жаз жөнүндө жазган акындардын, достордордун ырлары эске түшөт. Ага деле алымсынбайм да, чын курандын башында Чүйгө он беш, жыйырма күнгө кечигип келген жазды эртелеп тосуп чыккым келет. Жазды көрүүгө Ошко жөнөп кетем. Окурманым, караңызчы, мобул кол жеткен жерге эмне үчүн барууга болбосун!? Табийгат сулуулугуна көз тойгузуп, кумарды жазып алсаң, канчалык кубат аласың, не деген жыргал-ырахат! Ушу чындыкка бир ынандым: дүйнөнүн булуң бурчундагы ашкан эң кооз жерлеринен Ата Журттун керемет сулуулугу кем калышпайт экен. Анын көз тойгус эң кооз жерлерин санабайын. Ансыз деле ишенерсиз. Чындыкты моюнга алалы, табият сулуулугун көрө албаган, жаза албаган, тарта албаган, баалай албаган айып, аны улутубуздун маданий байлыгынын көнүмүш салтына айланта албаган бечелдик, өзүбүздөн экен. Ыраакы Чыгышта, айрыкча, жапан калкынын биздикидей эле өрүгү, гиласы, алчасы чачырап гүлдөгөн маалды, гүлү түшкөн кезди майрамдаган каадасы бар. Ал эми майрамды көрүш үчүн бир канча чакырым жерге жөө-жалаңдап жабыла дегдеп келишет дешет. Ырас, ар бир элдин салты-санжырасы ар башка. Антсе да, табияттын ажайып сулуулугун туюу, сезүү, ага моокум кандыруу — ортодогу коюлган насипке окшош, ар бир пенденин пешенеси тең жаралган шыбага эмеспи. Ботом, биздин да башкалардай жүрөгүбүз, көзүбүз, кулагыбыз бар. Шондуктан, Ата Журттун сулуулугун, кооздугун көрө, сүйө, баалай билүү — ар бирибизге парз го. Орустун мыкты жазуучусу К. Паустовский мындай деген эмеспи: «Табиятка суктансаң, аны сүйгөндүгүң эмеспи. Ал эми табиятты сүйүү — улуу Мекенди чыныгы сүйгөндүктүн жана ага өтө берилгендиктин белгиси».

Баса, Ош жөнүндө сүйлөшүп жатпадык беле. Ошко баруу оңой эле. Самолетко билет аласыз. Самолетко отурасыз. Болду, жолоочулукту башынан көп өткөргөн бир досум айткандай, «оозундагы момпосуюнду соруп бүткөнчө, самолет Ошко жеткирип коёт».

Ошентип, туз буйруп, Ошко сиз менен жөнөп калдык дейли...

Эми, окурманым, мындан аркы сөз кыял эмес. Ушул жерден сөз кыябы келгенде сырымды ачайын. Жанатан бери Сизди сөзгө ээрчитип келгеним: жазуучу М. Гапаров жөнүндө айткым келди. Жазуучунун замандашы, калемдеши, досу катары, анын жазуучулук өнөрканасынын сырын билгенимче кыскача баян этейин.

Мен Ошко бараарда дайыма жазуучу Мурза Гапаровду эстейм. Ал Түштүктө жашайт. Жазды бизден мурда көрөт. Туура кылды, жазуучу деген көксөгөн жеринде жашап көрүш керек да. М. Гапаров далай жыл мага окшоп эле Фрунзе шаарында жашап жүрдү. Маектешкенде экөөбүз тең табияты, балалыкты, айылды, анын адамдарын эңсеп, алардан алыстап кеткенибизди сүйлөшө кетер элек.

Сиз деле окурманым калыс болуңузчу, айылды, адамдарды, алардын турмушун, тагдырын билбесең, алар менен аралашпасаң, шаарда кадалып отуруп, кантип чыгарма жаза аласың?! Мүмкүн жазарсың деп эле коёлу, канеткен менен анын көлөкөдө өскөн чөптөй алсыз, жан-серек болуп калат да...

Самолетко баратып, М. Гапаровдун жазгандарын эскермин. Самолеттун терезесинен кең дүйнөгө карайм да, жазуучунун «Байчечекей» деген аңгемесинин каарманы Кыяз эске түшөт. Жазуучу менин азыркы сезимимди эбак жазып койгон: «Самолет бар болгону элүү минут гана учушу керек эле. Кыяз жол катар терезени карап келди. Бир жылдан бери Фрунзеден эч жакка чыккан эмес. Мына эми шаар, андагы өзүнүн машакаттуу тиричилиги артта, жерде калып, ал өзүн жеңил, эркин сезе баштады. Жазгы жаратылыш анын көңүлүн көтөрдү. Айрыкча, Түндүк менен Түштүктү бөлүп турган тоолордун үстүнөн өтүп баратканда жүрөгү (Кыяздын) туйлап кетти...»

Ушул «Байчечекей» деген аңгемеси «Ала-Тоо» журналына басылганда акыркы төрт сүйлөмү түшүп калганы үчүн М. Гапаров абдан кейип жүрдү. Аңгеме төмөнкүчө бүтмө: «Тоолордун кары кете элек экен. Жакында кетчүдөй түрү жок. Тоолор бири менен бири туташып, алардын кокту-колоту да жакшы билинбей, агарган бир мейкиндикке айланып, мелтиреп тыптынч жатат. Мейкиндиктин бетинде үзүк-кесик оор булуттар калкып жүрөт».

Жазуучу түшүп калган жогорку төрт сап сүйлөмгө эмнеге ушунчалык нааразы?! Миндеген сөздү оюнан чыгарып тапкан сөз чебери үчүн төрт сап кеппи?! Окуганда алар анчалык деле маани бере турган окуя эмес го?! Башкасы деле чыкка жетишпейби дээрсиз.

Кеп мында: М. Гапаровдун искусствого, адабиятка өз өнөрканасына мамилеси ушундай: куду бак өстүргөн багбанга же жез чеккен уз чеберге окшоп, колдогу эмгегине өтө этият, кылдат. Ал ар бир сөзүн, сүйлөмүн, окуяны, кейипкерди орду-ордуна кынаптап, уста кирпич койгондой, ушунчалык бапестеп тизет. М. Гапаровдун «Күнөстүү арал» деген повестиндеги бир сөздүн түшүп калганына кейигенин уктум. Аны жооткотсом, айтканы эсимде: «Эгерде менин үйүмдөн ошончо кышты сууруп салса, тамым урап калбайбы!

...Аңгыча, Ошко келдиңиз деп коёлу. Жаз — периште Сизди кучагын жайып тосуп алат. Алда, Түштүктүн жазы ай! Көргөн да бар, көрбөгөн да бар.

Жаздын түштүккө келишин, анын ажайып сулуулугун жазуучу М. Гапаров ашыгындай көп айтып, мындан он жыл мурун мени далай үгүттөп, чакырып жүрдү. Адегенде мен анчейин ынанган эмесмин. Кийин Түштүккө барып, жаз айынын тоолорго, талааларга сыйпаган боёгунан улам, бадамдардын, өрүктөрдүн, алчалардын, алмалардын гүлдөрү ачылган, торгой, сүтак, сайраган маалды көрүп, анын кереметине ынандым. Мурза улам чакырып, жетектеп жүрүп Арысланбаптын, Кара-Алманын, Ноокаттын жадыраган жазын көрсөттү. Бул табият менен кыска жолугушуулар өмүрүмдү узартып койду, каниет алдым. Көңүл чөккөндө, ооруганда, жаман ой келгенде мен ажайып жазды, сулуу Түштүктү эстеп, санаадан алаксып кетем. Түштүктүн сулуулугун, жазын, М. Гапаров айтканынан да, анын жазганы суктандырат. Аны мен Түштүк табиятынын чебер сүрөткери дээр элем. Ал Ата Журтубуздун бир бурчунун кооз табиятын даңазалап, эмгекчил элинин кулк-мүнөзүн, рухий дүйнөсүн көркөм бейнелер аркылуу ачып, журт алдына ажайып көрсөтө алды. Анын түзгөн бейнелери эсте каларлык, бири-бирине окшобогон, ажарлуу, карапайым келет. Алар бирде уян, бирде ичке сырын катпаган даалдаган ак көңүл, салтты сактаган, башкаларга окшобогон кызык дүйнөсү бар, адилеттүү, адептүү, ыймандуу, бирин-бири баалай, сүйө билген, сезимдери таза, назик, кыялкеч, сергек адамдар.

М. Гапаров мага Түштүктүн сулуулугун ачып берди. Жакында жазуучунун «Кара-Көлдүн каздары» деген китебин кайрадан окуп чыктым. Мына, анын Түштүктүн жазы жөнүндө жазгандары:

«Ал таенемдин сөзүнөн кийин бат эле келгендей болгон. Адегенде түнкүсүн тонуп калуучу, мени мектепке чейин дадил көтөрүп баруучу катуу кар эрип, кеч күздөн бери биздин бакта түнөөчү таандар учуп кетишкен. Тал боткоктоп, өрүктөр гүлдөп, айылдагы иттер өткөн жылдан калган, кыш бою кар астында жатып көктөп кеткен данектерди карс-курс чагышып, керели-кечке өрүктөрдүн астында шимшип жүрүшчү. Тооктор күнөстүү дубалдардан чымын тутуп жешип, же алыскы аңыздарга оттоп кетишчү. Биздин таргыл мышык, эртеден кечке эски буудай кырмандагы чычкандардын ийинин аңдып отуруп, а анын үйдө калган жалгыз баласы таенемдин чимирилген ийиги менен ойночу... Апам ошол жаздын дагы бир белгиси катары, так эле биздин үйдүн үстүнөн каркыратурналардын өткөнүн билем... Ошол замат аппак булуттардын арасында сүзүп бараткан, ыраматылык Кундуз жеңемдин туташкан коюу каштары сымак, ортолору ийин тийгизишкен, чоң-чоң кара куштарды көрдүм». («Газала»)

«Жаз келгендиктен асман көгөрүп көрүнөт. Жаш гиластар жана сирендер чатырап гүлдөшкөн. Учуп-конуп жүрүшкөн чымын-чиркейлер, бал аарылар ызылдашып, кулакка кандайдыр алыстан-алыстан угулган бейтааныш күүнү жеткирет» («Турналар жазда келишет»).

«Бир жолу аттарыбызды бизге караштуу өрүкзарда багып калдык. Өрүкзар калың эле. Өрүктөрдүн тегиз гүлдөгөн мезгили. Асман туптунук, айдың. Мурдуна жаш чөптүн, өрүк гүлдөрүнүн жыты буруксуйт. Бактын өзү кандайдыр сырдуу, жазгы тынчтыкта үргүлөйт» («Газала»).

* * *

Ош шаарында кечкисин бир жакшы жышаан бар: жаңы салынган кыргыз драма театрына киресиң. Бул жерде республикабыздын эң жаш, таланттуу, эмгекчил, чыгармачылык менен жаңыны изденген уул-кыздары иштешет. Сөзгө кыстара кетели. Литвадагы Паневежеск шаарчасындагы драма театр бүткүл Советтер Союзу эмес, чет өлкөгө да белгилүү. Театрдын койгон пьесаларын көрүүгө төрт тараптан самсып эл барышат. Ал жерге атайын бийик мейманкана ачылды. А мүмкүн ажап эмес, бара-бара кыргыз көрүүчүлөрүнө Ош драма театры республикабыз үчүн кудум, Паневежеск театрына окшоп, даражасы өсөөр.

Азыр Ош драма театрында жазуучу М. Гапаровдун жаңы пьесасы коюлууда. Биз жазуучу менен театрга жөнөйбүз. Жолдо катар Мурза театрга адабий бөлүмгө келгенин, анын

мээнеткеч режиссеру, актерлору, пьеса жөнүндө сүйлөй берет. Эсимде, М. Гапаровдун пьесасына алгачкы саамалыгына (премьерасына) катышкан элем. Жылдын башы, кыш айы болчу. Фрунзеден самолет үч күн учпай жатып, саамалык болор күнгө араң үлгүргөнбүз. Үч күн бою драма театрда эл жык болду. Эл жылуу кабыл алды. М. Гапаров пьесасынын кемчилигин залда отурган элдин кандай кабыл алып жатканынан баамдады, кээде уялып отурду. Калемдеш досумдун токпейил болбогонуна сүйүнүп аттым. Эгерде чыгарма жазып койгонуңа манчыркасаң, анын кемчилигин байкабасаң, анда чыгармачылыктын, ички духтун өчө баштаганы болор эле.

* * *

Мен М. Гапаровдун чыгармаларын алтымышынчы жылдары республикалык басмалардан окудум. Анын алгачкы ырлары, балдар үчүн жазылган аңгемелери окурмандарга жагып калды. Андан бери далай суу акты, далай жыл өттү. Жазуучунун турмушуна, адамга, салтка, тарыхка карата ой жүргүзүүсү, коомдук-социалдык көз карашы, философиясы, проблемасы, тили калыптанды. Ал аңгеме, повесть, очерк, киносценарий, пьеса жазды. М. Гапаровдун биринчи китебин көрүп, окуп сүйүндүк. Анын биринчи жазган киносуна бардык. Жазуучунун кубанычтуу күндөрү көп болду. Ал эми анын жеке өмүрүндө, жазуучулук кесибинде түйшүктүү, өксүк күндөрү да болбой койгон жок. Жазуучу аны эрдик менен жеңе алды. Эң негизгиси — Мурза турмушта искусство, адабиятка сүйүү менен ак кызмат өтөп, ой-сезимин байытып, көп окуп, табияттын, адамдын ички дүйнөсүн изилдеп, барган сайын чыйралып, карандай өжөрлүк, эмгек менен алга умтулуп келатат.

Дүйнөлүк адабияттын, искусствонун тарыхына көз жүргүзсөк, бир кездерге чейин илимпоздор (адабият, искусство чеберлеринин өздөрү деле) өнөркананын сырын эч ким териштирип биле албайт деп ынандырып келген жашыруун күч дешкенге чейин барган эле. А бирок, кийин алардын сыры башка илимдердей эле ачылып калды. Айрыкча, жыйырманчы кылымда, адам акылы чечмелебей турган табияттын кубулушу, адамдын акыл-ою калдыбы?! Азыркы учурдагы адабиятчы, психолог, философ, медик, тилчи ж. б.лар адамзаттын акыл чабытына таянып, дүйнөлүк адабият, искусство чеберлеринин тажрыйбасынан улам жазуучулуктун баягы сыйкырлуу сыр сандыгын оңой эле ачып коюшту. Бирас, муну жандырып айтыш өтө узак сөз. А биз ошол көзүбүз же-

тип ынанган акыл чындыгынын жоболорун өзүбүздүн адабият, искусство дүйнөсүндөгү эмгектенген калемдештерибиздин чыгармачылыгына билгенибизче пайдаланалы.

Жазуучу канчалык өзүмдүн чыгармама жазбадым деп актанбасын, анын чыгармасын териштирип туруп, жазуучунун ички дүйнөсүн, ким экендигин билип коюуга болот. «Ар бир жазуучу өзүнүн чыгармасында аргасыздан, аздыр-көптүр болсо да, сөзсүз өзүн жазып коёт» деген эмеспи Гёте. Чын да, жазуучунун чыгармасы — анын өмүрү. Жазуучу окурманга өзүнүн ички дүйнөсүн ачат. Анын сөзгө, чыгармага, табиятка, окуяга болгон мамилесинен уламбы, же чындыкты жазышынанбы, же чыгармасынын мазмунунун тереңдигиненби, же жалпы эле дүйнөгө көз карашынанбы, айтор, жазуучунун моралдык-этикалык ой жүргүзүүсүн, дүйнөнү канчалык кабылдап сезүүсүн, а тургай өмүр баянына дейре айтууга болот окшойт. Ушундан уламбы, М. Гапаровдун жазган чыгармаларын алдыга жайып отуруп, алардан үзүндүлөрдү талдап чогултуп, жазуучунун өмүр баянын түзсө болот экен. М. Гапаров өзүнүн өмүрүн, башынан өткөндөрүн, туйганын жазган жазуучу. Караңызчы, ал балалыгын («Жылына эки ирет гүлдөгөн алмалар», «Газала»), боз улан жаштыгын («Турналар жазда келишет», «Наташанын биринчи балы», «Унутулган сокмо жол», «Көчө» ж. б.), жигиттик курагын («Кыштакча», «Күнөстүү арал», «Байчечекей» ж. б.) жазган.

Мен жазуучу М. Гапаровдун чыгармачылык өмүрүнө суктанып да, сыймыктанып да карайм. Жазуучу мээнеттүү, үзүрлүү, кыялкеч өмүрдү жашады. Башка замандаш-калемдештерине караганда анын турмушта алган бай тажрыйбасы, таржымалы бар.

Анын чыгармасын окуп мен М. Гапаровдун өмүрүн көз алдыга келтирем: жазуучу Түштүктүн «чоочун кишинин көзүнө кат-кат кырка тоолордун этегиндеги, жылаңач аралдардын түбүнө жайланышкан, өрүк бактарына чүмкөлгөн» кыштакта туулуп-өскөнүн бала кезинде өзүнүн кыштагын, анын «жалгыз түп кашкаары гиласты, жардын башындагы картаң ийри өрүктү», ал мектепке каттачу «жалгыз аяк жолдо» өткөн наристе балакат сүйүүсүн, геологиялык отрядда иштегенин, андан кийин университетте окуп, аны бүткөн соң Таджикстандын Мургабындагы кыргыздардын арасында мугалим болуп иштегенин билебиз. Карасаңыз, жазуучунун ушул өмүрү анын чыгармасына дүрмөт, данек болуп кирген.

М. Гапаровдун жашаган, жазган өмүрү ошончолук эле татаал, кызыкпы? Ойлонсок, анын чыгармаларында көп деле чиелешкен окуя көрүнбөгөнсүйт. Жазуучу чакан окуяны, көрүнүштү алат. Ал окуя аз эле мезгилди камтыйт. Баары-

бызга тааныш бир күндөгү эле өткөн көнүмүш, жөнөкөй нерселерди жазат. Адеп-ахлак темасы.

Жазуучу жөнөкөй нерселерди сулуу, кооз, романтикалуу көрсөтүп жатат. Жөнөкөйлүк менен чындыкты айтып берүү кудуретине жетиш, ар бирибиздин колубуздан келбейт экен да. Кичинекей этибар албагансыган окуя бизди бийик адамкерчиликке, тазалыкка үндөп, чоң темага жетектеп жатпайбы! Жазуучунун аңгемелерин окуганда жүрөккө жылуу сезим уюткан кичинекей эссе окугандай, этюд көргөндөй, прелюдия уккандай боло түшөсүн. Ал эми адам өмүрү ушундай кыска, кызыктуу, поэтикалык, сезимдүү өмүрдүн курандысынан турат эмеспи. Ошондо, Л. Толстой айткан, «...искусствонун бүткүл шааниси — поэзия» деген сөзү эске кылт дейт.

Жазуучунун чыгармачылыгын билген соң, ушундай ойго келе түшөсүң: өмүр баянды жазуу — өзүңдү шилтей салуу эмес, жашоонду кагазга көчүрө салыш эмес, аны алтын чайкагандай иргеп, жүрөгүңдө кайнаган чындыкка жуурса, аны ой жүргүзүүгө түртсө, ошондо гана өмүрүң окурманга кызыктуу болот белем. Жазуучу дегениндин өзүнүн өмүрүн жетектеген, ынанган акылман ою, максаты, ичке сыйбаган бугу, айтайын деп жүрөктү тепкен сезими, өзү түзгөн табияты, сулуулугу болсо, анда анын өмүрү да, жазганы да кызыктуу окшойт.

М. Гапаров дээринен турмушка өтө сергек, байкагыч, баамчыл. Ал табиятты, адам тагдырын, теребелди эрте аярлап ой жүргүзгөн жана да туйган-көргөндөрүн, уккан сөздөрүн жадысына бек сактап, ага суктанып, изилдеп жашап келет. Анын өмүрүн чыгармасынан табасың. Чыныгы, таланттуу жазуучунун өмүрү ушундай — алган багытынан айныбас, ачка-токко бел бууган, таза жашап, адил, сулуу ой жүргүзгөн, бир максаттуу, майнаптуу болуу ажеп.

М. Гапаровдун аңгеме, повесттери өтө көлөмдүү болбогон менен ар бир жазганы окурмандын көңүлүндө түнөгөн, кыргыз адабиятында оозго алынган чыгармалар. Жазуучу өзүнүн чеберчилиги жөнүндө «Мен кыска аралыкка гана чуркаган жөө күлүкмүн» деп тамашага чалып келет.

Брас, М. Гапаров аз жазганы менен ошончо саз жазат. Айталы, «Газала», «Наташанын биринчи балы», «Унутулган сокмо жол», «Кара-Көлдүн каздары», «Жылына эки ирет гүлдөгөн алмалар», «Турналар жазда келишет» ж. б. алгачкы жазган аңгемесинен баштап, «Кыштакча», «Күнөстүү арал», «Дарыянын шоокуму». «Көчө» деген повесттеринин көркөмдүк деңгээли, чеберчилиги окурмандар тарабынан бийик бааланды.

М. Гапаровдун чыгармасын абайлап байкасаңыз, анын каармандары көздөгөн максатына, идеалына жетишет, же сулууулукту жаратышат же сулууулукту издешет, ага жетүүгө аракеттенишет. Ырас, мунун баарын жазуучу бирден чечмелеп отурбайт. Аны сиз кыялдануу, ой жүргүзүү менен жетесиз. Жазуучу сизге маданияттуу, назик кыялданууну алдыңызга тартуулайт. Сулууулукту ажыратууну, ойлонтууну, кубаныч-кайгыны сезүүнү окурман өзү билип, туюп алар, сулууулукка сезимин өстүрөр деп, жашыруун сыр калтыргансыйт. Чыгыштын акылмандары айткандай, чыныгы сулууулукту адам ой-кыялы менен толуктап жете алат. Сулууулук деген алдыда дапдаяр турбайт, жан-аракетин таштап мээнеттенген адамга гана ажайып ачылат.

Анда эмне үчүн М. Гапаровдун чыгармалары окурмандарга жагып атат? Анын күчү эмнеде? Бул чеберчиликке жазуучу кантип жетти болду экен? Абайласак, чыгарманын күчү — технологиялык жактан сыпайы иштелгендигинде эмес, жазуучу ички драма кура алгандыгындабы дейм. Жазуучу биз көрүп жүргөн жөнөкөй окуяны дүйнөлүк адабияттын классиктеринин жолу менен маслет кургандай, ыкма аркылуу жетелеп, чыгарманы бутактатып, биз ошол таназар албаган көрүнүштү, турмушту өтө чеберчиликте искусство жасап көрсөткөндүктөн, эмне үчүн муну мурдатан байкабай жүргөнмүн деп ойлойсуң. Ошол биз байкаганды сүрөтчү, поэтикалык, сүрөтчүлүк кудуретте кооз жана бейнелүү (образдуу) көрүп койду, жазуучунун артыкчылыгы эмеспи.

М. Гапаров чыгармасын бир багытта алат. Бирөөлөрдүн таасиринде ээрчип кетпей, эмоцияга жеңдирбей сезим таразасын өлчөп, сактап, өз жолун чабат. Чыгармасынан сөздү, же окуясын, же каарманды алып койсоң, чыгарма айнектей чачырап кетчүдөй сезилет. Андыктан окурман да чыгармага аяр мамиле жасоого ынтызар болот. Мына ушул окурман менен жазуучунун ортосундагы аяр мамиле, чыгарманы, искусствону, сүйүү дегендикке жатат. М. Гапаровдун жазуучулук чеберчилигиндеги эске алар нерсе: чыгарманын ички драмасы улам чыңалып, бардык учурда бирдей чоюлуп, ширин, таза мөмө берген шактай, маданияттуу ой-сезимге толуп, кызыктырып отурат, аягынан башына чейин бирдей музыкалдуу, поэзиялуу, лирикалуу жазылат. М. Гапаровдун чыгармасы окурманга окуяны баяндабастан, ичтен сызууга, кайгырууга жазылган.

Романтикалык үн, юмор, лирика, музыка, поэзия ошону менен автор өзүн гана айтпастан, өзүнүн мезгили жөнүндө, адамдардын мүнөздөрү, айрыкча замандаштары жөнүндө, алардын рухий дүйнөсү, ыйманынын тазалыгы, сезиминин диалектикасы жөнүндө астыртан айтып берет.

Автордун бир өзгөчөлүгү адамдын ички сезиминин сулуулугу табияттын сулуулугу менен дайыма шайкеш келишин байкайбыз. М. Гапаров табиятты жок жерден эле кошо бербейт. Ал буга өтө баа берет. Табият каармандын ички дүйнөсүнө байланыштуу анын кубаныч, кайгысы менен декорация өзгөрүп турат. Табиятты жазганда жазуучунун философиясы, лирикалык ою ачылат. Табиятсыз чыгармада өсүш, каармандын өмүрүндө бакыт, келечек токтолуп каларын билебиз. «Мен табият жөнүндө жазам да, өзүм адамдар жөнүндө гана ойлоном» деген М. Пришвин.

Табиятты сүйүү — дүйнөнү, турмушту, адамды, сулуулукту сүйүү дегендик. Менимче М. Гапаров жаштайынан табиятты сүйүп, аны менен адамдарынын тагдырын билбесе, алар менен аралашпаса, чыгармасындагы табият сулуулугу кайдан жарала калмак?! Жазуучу жакшы көргөн сокмо жолдорду, токойду, булбулду, алча-өрүктү, турнаны, сүттакты, алманы, жаз, күз мезгилин чыгармаларында кайра-кайра колдонот. Ошондуктан М. Гапаровдун каармандарын иликтеген окурман муну көрө алат: каармандардын өмүрүнүн көбү, окуя, кагылыштар, сүйүү талаада, токойдо... кенен табият арасында өтөт. Табият арасында жазуучу да, каармандары да өздөрүн эркин, бактылуу сезишет.

Улуу жазуучулардын кара сөздөрүн, искусство чеберлеринин айрыкча табиятты сүрөттөгөн чыгармаларын окуганда же көргөндө, же укканда алардын поэзияны сезгендигине, адамдын рухий жан дүйнөсүнүн ажарын ачканына таң каласың. Алар ар бир калем алганга сабак эмеспи. Мурза Гапаров орус адабиятынын, искусствонун эң мыкты өкүлдөрү Л. Толстой, И. Тургенев, А. Чехов, Чайковский, Левитан, Ф. Тютчев, И. Бунин, М. Пришвин, К. Паустовский, Ю. Казаков, Ю. Трифонов жана дүйнөлүк адабияттын, искусствонун классиктери Басе, Ж. Руссо, Хокусай, Т. Торо, Ван Гог, Сезанн, К. Гансун, Я. Кавабата, Э. Хемингуэй ж. б. окуп, аларды сүйгөндүгүн айтып жүргөндүгү бекеринен эмес окшойт.

Мен жазуучунун кийинки жазган чыгармаларынын бири «Күнөстүү арал» повестин («Ала Тоо», № 2, 1974-ж.) алгым келет. Кыргыз адабиятында табияттын сулуулугун даңазалап көрсөткөн чыгармалардан десем жаңылбасмын.

Эсимде, М. Гапаров кайсы бир жаз күндөрү окуясы токойдо өтө турган повесть жазууну эңседи. Ал токой жөнүндө жазган жазуучулардын китептерин окуганын айтып берди. Чыгарманы баштап келип, кайра жазганына ыраазы болбой,

токтотуп коюп, кыжалат жүрдү. Мен Мырзанын кээ бир кездерде табиятты жаза албай атам деп кыйналган күндөрүн көрдүм. Чыгарманы ал дароо жаза салбасын байкадым. А күндөрү өзүн ошол табиятка карата «таптаар» эле, поэзияны окуп, музыка угуп, сүрөтчүлөрдүн тарткандарын көрүп жүрдү, а тургай сүйлөшкөндө да сөздү ошол кызыккан табият жакка буруп турду.

Деле М. Гапаров чыгарманы бел байлап, бир отуруу менен акырына чыкканды сүйөт. Ошондо анын сары- санаасы эле чыгарманы бүтүү болот. Аны экинчи жазбачудай, акыркы саам жазып жаткандай киришет. Кээде сүйлөшүп атып, күбүрөнүп да калат. Ойлойсуң: ал чыгарма менен жашап атат. Ал айрым бүтпөй калган аңгемелерин, мазмунун, идеясын айтып кирет. Убакыт жетпегендиктен эмес, аларга бир окуя, мүнөз, табияттын көрүнүшү жетпей атканын айтат.

...Жолугушуудан кийин бир далай күн өткөн. М. Гапаров далайды жазып койду го деп жүрдүм. Кайра жолуктук. Ал болгону эки үч абзац жазыптыр. Мурза Сезанндын сүрөттөрүн карап, суктанып отуруптур. Анын сөзүнүн көбү Сезанн, сүрөтчүлүк өнөр, табият жөнүндө болду. Үйгө келип, Сезанн жөнүндө жазуучу Э. Хемингуэйдин «Жазуучулук жөнүндө» деген чыгармасында айтканын окудум: «Ник табияттын бир көрүнүшүн кудум алдындагы Сезанндын тартканындай жазгысы келди. Бул үчүн аны өзүнүн жүрөгүнөн сыгып чыгарыш керек да. Башка эч нерсе аралжы боло алмак эмес. Азыркыга чейин эч ким эч качан табият сулуулугун андагыдай жаза албады. Бул бир ыйык нерсе. Ушунчалык азаптуу иш эле. Андыктан өзүң менен кармашып, жеңишиң керек. Өзүңдү көзүң менен жашай, көрө билүүгө мажбурлоого тийишсиң».

Күз күндөрүнүн биринде М. Гапаров Арсланбапка кетип калды да, андан сүйүнүп келди. Көрсө, өзүнүн каарманынын өмүрү өткөн жерге барып, токойду аралап, жаңгак терип, эл менен аралашып, олжолуу кайтыптыр. Байкадыңызбы, жазуучу үчүн сулуулукту табуу, аны шайкеш келтирүү оңойбу?! Анан да, жазуучу дегениң, ашык болбосо дагы кайталап коёлу, өз башынан кечиргенди жакшы жаза алат экен.

Көп өтпөй жазуучу повесть бүткөндүгүн айтты. Чыгарма журналга басылды. Табият сулуулугун баяндаган повестин ыраазычылык менен окуйсуң: «Терезеден, эшиктен айдын нуру төгүлүп турду. Анын жарыгында жарганаттар бирде үйгө, бирде тышка карай каршы-терши зыпылдап учуп жүрүштү. А эшиктен көрүнгөн токойдун төрт бурчтуу тилкеси айдын нуруна көшүлүп үргүлөп турат. Мемиреген тынчтыкта шаркыратма гүрүлдөйт.»

«Чексиз токой көшөрүп жымжырт турат. Бир айдын ичинде анын бариктери текши күбүлүп, бопоз болуп жылаңачтанып алды. Эми анын арбайган шактарында ар түркүн канаттуулардын эсепсиз көп уялары гана карарат. Жердин бетинде болсо, мурдагыдан газан (дарактардан түшкөн жалбырактар) калыңдады, а анын арасындагы жаңгак азайып, эл жаңгак терген кыштактан узак, узак жактарга тентип кетишчү болду».

Бизге бул табияттын көрүнүшү, окуянын мазмуну мурдатан тааныш сыяктуу. Бул табияттын көрүнүшүн, жаз, күз жөнүндө М. Гапаров мурда да жазган. А бирок, жазуучунун күчү ушунда окшойт — ал баягы табиятты, чындыкты, көрүнүштү жаңыча көрүп, башка боёк таап, поэтикалык чеберчилик менен кайрадан ажарын ача алган.

Жалал-Абад тараптан атын атабаган бир окурман М. Гапаровго ыраазычылык менен моминтип кат жазыптыр: «Күнөстүү аралдан кийин Сиздин дагы бир сонун сапаттарыңыз, ички байлыгыңыз, турмушка туура көз карашыңыз, элиңизди, жериңизди, эл байлыгын, жер байлыгын сүйө билишин ажайып ачыла түштү. Жазган, тапкан сүрөттөрүңүз Арсланбаптын жер-жемишинин ширесиндей таттуу, ширин жана ырахаттуу...»

Табиятты көрө, сезе, жаза билиш үчүн, талант гана жетишсиз. Ага сезим жана анын даярдыгы, маданият болуш керек го. Канча такылдап, кургак сөз менен көз жашты төкчүдөй безенсек да, аздык кылар. Жазуучу табиятты жүрөгү менен сезип, сүйө алса, аны кагазга түшүрө алса, анысы жандилинен чыкса, ошондо гана чыгармасы окурманга жете алмакчы.

Табиятты жазуучу жөн эле көрүнүш сыяктуу кайдыгерликте карап жазбайт. Жазуучу табият аркылуу окурман менен сүйлөшөт. Өзүнүн сезими, ою менен, толкундануу менен бирге окурманды кошо алып жүрөт, сулуулукка баштайт. Анын сезими, акылы байыйт, окуучунун делебеси козголот, анын жүрөгүн ырахат басат. Табиятты сүйүү — акылмандыкка, ой жүргүзүүгө үйрөнүүгө түрткү болот. Окурманым, айткан сөздөргө ынанбасаңыз, кийинки муундагы жазуучулардын ичинен М. Гапаровдун «Күнөстүү арал» повестин окуп көрүңүз, анда сиз, кимдир бирөөнүн, табиятка жан үрөп, ак пейил, сүйүү, кыял менен караган адам, китептин кургак акылмандыгына жана бейкамдыкты унутат, ал бир гана табияттын тилин билбестен, «пайгамбардын» да тилин билет деген нуска сөзүн эстейсиз.

Табиятты сүрөттөөнүн эң башкы максаты — окурманды табиятты сүйүүгө, Мекенди, турмушту, асыл коомубузду

сүйүүгө, өзүнүн рухий дүйнөсүн тазалоого, жүрөгүнө сулуулук ырыскысы менен ширетүүгө чакыруу. Жазуучу ак пейилден окурманды ар бир күндүн чыгышын, батышын табияттын аземдүү сулуулугун көрө билсин, сезсин, ошол тапкан сулуулугун башка адамдар менен бөлүшсүн, окурман башка адамды сулуулукка чакырсын, табиятты сүйүү менен дитиндеги кара мерес ой-сезимден арылсын деп жатпайбы! Ырас, М. Гапаров мындай ойлорду ачык чакырык түрүндө жар салып тикеден тике окурманга айтпайт. Мындай публицистикалык стиль ага мүнөздүү эмес. Жазуучу өзүнүн түзгөн каармандарынын образы менен, алардын кылык-жосундары, тилек-ойлору аркылуу каймана түрүндө же кыйытып, окурман өзү түшүнөр, ойлоноор деп сөз жетелетип келип, кылдат айтат.

Көрсө, жазуучу табиятты мынчалык кооз көрсөткөнүнүн себеби, окурмандын сезимин козгош үчүн жасаган аракети экен да. Окурмандын сезимин тыбырчылатып, аны ойго, кыялга түртүш керек тура. М. Гапаровдун чыгармаларындагы каармандардын көбү кыялкеч. Айрыкча «Күнөстүү арал» повести нак ушул сөз кылган кыялдан турат. Чыгармадагы каармандын кыялынан улам, анын ички кудуретин билебиз.

Кыялданбаган адам жок. Кыялсыз адам, жансыз адам. Кыял адамды азгырбайт. Кыял адамдын көзүн ачат. Ал адамды үндөйт, чакырат. «Күнөстүү аралдын» башкы каарманы Жаңыл өзүнүн өмүрүн кыялда өткөрөт. Жаңыл акыры кыялды ээрчийт. Кыял — Жаңылдын алгачкы курган ак кемеси. Ал ошол ак кемеге түшүп, аралга жөнөдү. Кыял менен Жаңыл алгачкы турмушун, жаштык күнүн, сулуулукту, жашыл арал курду. Ар кимдин жашыл аралы бар. Аны коргоо керек.

Кыял деген адамдын сезимталдыгын, эңсөөсүн, ыкласниетин, жүрүм-турумун аныктайт. Кыялың күчтүү болсо, ошончолук сүйүүң бийик, ошончолук адамдагы поэзияны сезесиң, сулуулукту сезесиң, алдагыч, ыпыр-сыпырдан бийик болосун. Кыял-толкундоонун канаты, чыгарманын, сезимдин канаты. Бир максаттын артынан сая түшүү, бир нерсеге ынануу, адашуу, сезим табуу дегениң — кыялдануу менен ачылат да, кыял аркылуу биз, адамдар боорукерликти, сулуулукту, акылмандыкты түзөбүз, башкалардан аны үйрөнөбүз. Максатыбызды билебиз. Дүйнөгө мамилебиз ачылат. Кыял бизди үмүткөр кылып изденүүгө түртөт, оюбуздун, ишибиздин тирөөч баканы болот. Ыраазычылык, токпейил, көңүл коштук уюган жерде кыял жок. А кыялсыз ачылыш жок, ансыз дүйнөгө кенен карай албайбыз, чындыкты кабыл алуубуз пасаң болот, чындыкты даана ачпайбыз, тааныбайбыз,

* * *

Эмдиге дейре кээ бир жолдоштор «роман, повесть жазбасаң, адабиятта аңгеме жазуу менен эч көрүнө албайсың» деп, жанрды жеришип, «жазуучунун дүйнөсү, жүзү майда чыгарма жазуудан көрүнбөйт, ага турмушту, адам тагдырын батыра албайсың» деп осол насаат айтышат. Алардын акылында апыртма бар сыяктуу. Адабиятты сүйүп, ага башын байлаган адамга, менимче, жанрдын баары бирдей. Адабият дүйнөсүндө бир беткей аңгеме гана жазып, окурмандардын сүйүктүү жазуучусу болуп калгандар азбы? Алыс кетпей, кыргыз адабиятында кийинки муундагы жазуучулардын ичинен А. Саспаев мыкты аңгемелери менен окурмандарга белгилүү болгонун айта кетели. Кеп, жанрдын көлөмүндө эмес, кеп жазуучу ошол чыгармасын кандай чеберчиликте, кандай сапатта жаза алды? Эмне ой айтып, сезим таба алды? Кандай жаңылык, бейне, кебете-мүнөз ачты?!

Жазуучу М. Гапаров кыргыз адабиятына алтымышынчы жылдары келген муунга кирет. Адабиятта ал муун жөнүндө далай жылуу сөздөр болду. Алардын таланты, билими, маданияты жөнүндө мактоо кептери айтылды. Ошол муундан М. Гапаровдун өзүнчө, таанымал усулу, кооз ой жүргүзүүсү, татына эстетиги билинип турат. Анын ар бир жазганын кыргыз новеллисткасынын жаңылыгы, өсүшү катары кароого болот. Жазуучу азыркыга чейин жанрды жерибей келатат. Ага аңгеме, повесть, очерк болобу, баары бирдей, жеңили жок, жанын үрөп киришет. Анын чыгармаларын окуганда ички музыкалуулукту, ойлордун тарам-тарам бутактоосун, сезиминин назиктигин, байлыгын сезесиң. Ал бир кичине окуяны азыркы мезгилге мүнөздүү кылып, иреттүү, дыкан сулуулап, бай ой, сезим таап, сараң сөз менен айтып бере алат.

М. Гапаровдун чыгармаларын окуганда өтө бийик драма, трагедиялык татаал окуя, кагылыштар байкалбагансыйт. Окурманга чыгарманын сыры, ички кудурети бара-бара ачылат. Чыгарманын окуясынын чынжыры улам чийеленип барып, каармандын ички дүйнөсүн байкоостон ачып салат, окурман көңүлүндө бир сонун элес, же ырахат, же өкүнүч калат. Мындай кылдаттыкты чебер уста гана жасай алат.

М. Гапаров чыгармадагы ар бир сөзгө, анын ыргагына, табият кооздугуна, окуяга, ойго деле, майда-чүйдөсүнө чейин көңүл бурат. Ал аны жиктерин билгизбей, барлык жагынан бапестеп, асыл буюм жасаган уста сыңары кылдап токуп жазат.

М. Гапаровдун ар бир чыгармасынын жазылышынын тарыхы бар. Муну билгенимдин себеби — отуз жылдын ичинде калемдеш, замандаш, дос катары биз бири-бирибизге чыгармачылык, курбулук сырларды тең бөлүшүп, ниеттеш болуп келатабыз...

* * *

М. Гапаровдун кайсы чыгармасын албагын майда окуяга бай. Чыгарманын көркүн ачкан ушулар эмеспи. Жазуучунун бала кезинен бери сактап жүргөн толгон майда окуялары бар. Жазуучу көңүлүндө чөгүп калган окуяны, сезимди, ойду, а тургай сөздү кут сыяктуу катып жүрөт. Качан гана керек учурда сыр сандыктан алып чыгып пайдаланат, ар бир кирпичти кезеги келген уста сыңары окуяны өз ордуна коёт. Эгерде ал окуя учурунда пайдаланылбаса, аны бир кезде керекке жарар деп сарамжал катып коёт. Анын бул «сырын» жай-баракат сүйлөшкөндө байкап каласын. Окуяларды М. Гапаров үйдө отуруп ойдон чыгарбастан турмуштан алган. Анын көбү мага тааныш эле: «Кыштакча» повестиндеги Акундун башынан өткөзгөнү, а түгүл комендант, анын кызынын жоруктары, айрыкча Акундун студенттик кези, анын Маманга жолугуусу негизи чындыктан алынган. Жазуучунун чеберчилиги ушунда турат: ал бүтүндөй чындыкты сулп гана ошол калыбында шилтей салбайт. Автор окуяларды чыгарманын жалпы жигине карата өзгөртүп, жик билгизбей, керектүү жерге сулуулап, кынаптап, өтө чеберчилик менен жаза билет. Анысы чыгарманын мазмунуна, көркөмдүгүнө жамаачыдай оркоюп көрүнбөстөн, кайра ага бап келип, ажарын ачып турат. Көрсө, ошол бизге майда-чүйдө көрүнгөн окуя жазуучуга онбогондой олжо, табылга тура. Ушундан улам, жазуучу дегениңден эч бир дүйнө кубулушу, жашоо-тиричилик, эч бир окуя, социалдык көрүнүш, адам тагдырлары сая кетпейт экен, анын баарын ал локатор сыяктуу тутуп калат окшойт деген ой келет. Дагы бир ынануу, чыгарма жазуучунун турмушту билүүсүнөн, дүйнөгө көз карашынан улам келип чыгат тура. Рухий дүйнөсү кенен-кесири болгон адамдын алган арышы, сүйүүсү кенен болот эмеспи. Орус жазуучусу С. Антоновдун сөзү менен айтканда, жазуучу канчалык би-

рын, окуяларды... деле чыгармасындагы күлазыкты ушул айылынан алган турбайбы!..

«Артык. Биздин үйдү туш тараптан шабдаалы дарактары курчап турат. Өгө көп шабдаалылар. Мен өзүм тигип көгөрткөнмүн. Мына бул колдорум менен. Беш жыл илгери. А азыр баары мөмө берип калды. Бирок, мен алардын мөмөсүнөн дагы гүлдөгөн мезгилин жакшы көрөм. Ой, ушундай ажайып гүлдөйт дейсиң. Үйүбүз суунун боюнда да. Шабдаалылар гүлдөгөн учурда, наркы өйүздөн сууга түшкөн кыз-келиндер, сууларын сузуп коюп, биздин үй жакты эле карап отуруп калышат.

БАСИ. Үйүбүз суунун боюнда дейсинби?

АРТЫК. Кичинекей дарыянын жээгинде.

БАСИ. Үйүңөргө анын шоокуму угулуп турар?

АРТЫК. Ооба, күнү-түнү дебей, шаркырап турат. Анын суусу ушунчалык тунук, күндүзү болобу, же айдын жарыгында болобу, таштардын арасында жаткан форель балыктарын көрсүн...»

Мен Оштон М. Гапаровдун айлынан жүрөгүм алып-желеп болуп, ыраазычылыкта кайттым. Жол бою ырдагым, күлгүм, иштегим, далай жылга жашагым келет. Мынчалык делебе кылган Түштүктүн табиятынын күчүбү? Абайласам, ага кошумча болуп, мени алыска чакырган, жан дүйнөнү ыраазы кылган бир күч бар экен, ал — замандаш жазуучу М. Гапаровдун да жазгандарынын таасири, анын жан дилинин чакырыгы, айбы жок сулуу — искусство дүйнөсү болсо керек...

ЖЕТИЛҮҮ

Алтымышынчы жылдын башында университетти бүткөн соң, Улуу Тоодогу айылда жүрөмүн, жаңыдан адабиятка дилгирленген кез, анда деле колдон түшүрбөй окуганыбыз «Ала-Тоо» журналы болду. Ошонун ичинен мени суктандырган Кубатбек Жусубалиевдин «Тоого жаз кеч келет» деген аңгемеси болду. Ушу аңгеме бизди табыштырды.

Эсимде, азыркы Фрунзе калаасындагы республикалык саясий агартуу Үйүнүн имаратынын ордунда, а кезде бир кабат Чернышевский атындагы китепкана жайгашкан. Ушу китепканага университетте окуган, арык, сөлдөйгөн студент келээр эле. Кайсы убакта барсаң да башын көтөрбөй, тартайып, «Иностранная литература» деген журналды, адабий газетаны алдына үйүп алып, тирмейе тиктеп окуп отуруп эле. Адетте, адабиятка, искусствого адеп кадам таштаган

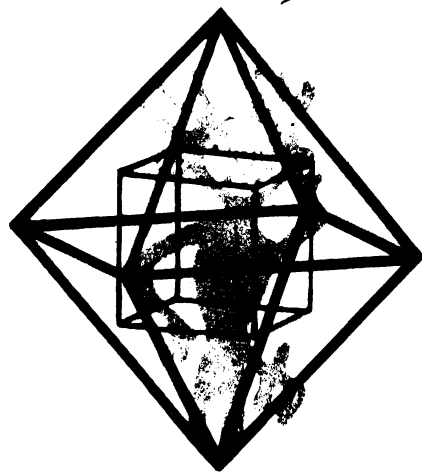
жаш талапкердин эң алгачкы чыгармасы мажес, аладун, көп жеринен мүчүй турары көнүмүш эмеспи. Ар бир эле акын, жазуучулардын көпчүлүгүнүн биринчи жазган чыгармаларын карасаңыз, буга ишенип каласыз. Ал эми адабиятка жаңыдан кирген жаш жазуучу К. Жусубалиев бул жагынан өзгөчө айырмаланып турат. Анын жыйырма бир-жыйырма эки жашында жарык көргөн «Тоого жаз кеч келет» деген биринчи аңгемеси кыргыз адабиятында бир кубанычтуу жаңылык болду, удурган күчтүү илепти ала келди. Ушу алгачкы аңгемени чеберчилиги жагынан дасыккан, билимдүү, таланттуу адам жазгандыгы билинип турду.

Көп өтпөй биз жүздөшүп, тааныштык. Ал анда университетти бүтүп жатыптыр.

К. Жусубалиевдин өмүр таржымалы момундай экен: атасы согуштан кайтып келип, уулу төрөлгөнүн көргөн соң анан көз жумган. Кубатбек эки көзү көрбөй калган чоң энесинин колунда чоңойду. Жалгыз кемпир небересин качан окуусун бүтүп келет деп күтүп жүрүптүр. К. Жусубалиевдин эзэндүүлүгүн, өжөрлүгүн караңыз, Алайдан эки ооз орус сөзүн билбей Фрунзеге келип, өз күчү менен Университетке өтүп, стипендия албай көгөрүп жүрүп, эки жылдан кийин «Иностранная литература» журналын китепканадан чыккандан беркисин бирөөнү калтырбай окуганга жарады.

Ошондо жаш жазуучу дүйнөлүк, батыш жана орус адабиятынын үлгүсүнөн таалим алды. К. Жусубалиев аларды бир сыйра эле окуп коюп, ошол бойдон таштабады, классикалык адабиятты өзүнүн сүйгөн жазуучуларынын чыгармаларын алиге кайра-кайра окуп келатат. Ал Дантени, Шекспирди, Толстойду, Достоевскийди, «Махабхаратаны» нечен ирет кайталап окуганын, чеберчиликтерине таңыркап, чыгармачылыктын табитинен сыр бөлүшкөнү эсимде.

К. Жусубалиевдин студент кезинде жазган «Күн автопортретин тартып бүтө элек» деген повести кечирээк журналга жарыяланды.

1963-жылы жазуучу Ч. Айтматов жаш жазуучунун чыгармачылыгы жөнүндө минтип жазган: «Жакында мага университеттин студенти Кубатбек Жусубалиев келди. Ал өзүнүн «Күн автопортретин тартып бүтө элек» деген повестин ала келиптир. Ал менден повестти астейдил окуп чыгып, пикир айтышымды суранды. Мен окуп чыктым. Повестте сокур кемпирдин кайгысы, акылынан айныган аскер-дейдинин, бийлегич жетим баланын ортосундагы мамиле айтылыптыр. Арийне там бергенде: повесть кызык жазылган. Аны жазган жигит, аша чапкандык эмес, таланттуу адам!!»

Жазуучунун «Күн автопортретин тартып бүтө элек» деген повестин канча сапар окусам да мени тамшандырды. Ал бир музыка сыяктуу, окуган сайын ички жашыруун сыры улам жаңыланып, жаштыктын илеби, жаш жазуучунун дүйнөгө өзгөчө карашы, таланты ажайып ачылып турат.

Демейде К. Жусубалиев турмушунда бейпайлуу балалыгын айтканды көп жактыра бербеген жаны чыгармасында ымандай сырын ичине катпай ак дилден окурманга ишенип айткан. Анын жазуучулукту керемет, ыйык көргөнү ушунда жатпайбы. Жаш жазуучу алгачкы повестин оюнан чыгарган эмес. Өз башынан өткөнүн, абайлап, көргөнүн, балалык кыял-кеч, таңкы күндөй таза дүйнөсүн ошончолук бал тил, керемет сөз менен шайкеш келтирип, өтө чебер айта алганга жетишкен.

«Күн автопортретин тартып бүтө элек» повести — айылдагы жөнөкөй тоолук адамдардын татаал жана бийик рухий дүйнөсүнүн баатырдык симфониясы. Муну ХХ кылымдын адамынын, согуштун илебине кабылган, аны эрдик менен жеңген калайыктын кайгылуу да, бактылуу да тагдыры дээр элем.

Биз элес албаган чындыкты көркөм чыгармага айлантып, сөз менен сулуулук жаратыш — бул дасыккан адистин, таланттуу устаттын колунан келчү иш.

Айрым сынчылар К. Жусубалиевдин чыгармасында Батыш адабиятынын таасири бар деп айтып жүрүшөт.

Туура дээр элем, мындай таалим алуунун эмнеси жаман. К. Жусубалиевдин чыгармачылык чеберчилигинде бир эле Батыш адабиятынын таасири эмес, анда Чыгыш, орус жана кыргыз адабиятынын таалими, алардын чыгармачылык менен иштелиши бар десе болоор эле. Жазуучу ар бир сөзүн, сүйлөмүн, сөздүн тизмегинин, жалпы музыкалдуулугуна, ыргагына өтө көңүл буруп, окурмандын ой жүргүзүү маданиятын кеңейтип, мурдагы келаткан адабий салтты бузуп, аны жаңыча көркөмдүктө айткан.

* * *

Мен кийин эле Кубатбектин туулган айлында, Кердегейде толукшуган жайда болдум. Жарыктык Алай кооз жер экен.

К. Жусубалиевдин баягы повестте жазылган туулган үйү азыр жок. Жазуучунун повестиндеги сүрөттөлгөн ташты, адырды, жолдорду, суу боюндагы ойногон жерин көрдүм. К. Жусубалиев жердин көрүнүшүн, каармандардын, алардын жоруктарын чыныгы турмуштан алган, ал эми чыгармаларында Жамбы кемпир К. Жусубалиевдин өз чоң энеси болгон. Ыраматылык чоң эненин сүрөтү менде жүрөт. Айылдагылардын, жазуучулардын айтымында Жамбы кемпир эки көздүү кишиден зирек, дүйнөнү, тирүүлүктү, жашоо-тиричиликти баалап билген акылман болгон экен. Ал небересинин турмушунда жол баштаган кемеңгер кемпир экен. Кээде ойлоп кетем, К. Жусубалиев чоң эненин өмүрүн, жашоодогу эрдигин, айткан насаатын өмүр бою жазып бүтө алар бекен?..

* * *

Жыйырма жыл ичинде К. Жусубалиевдин эки эле китеби кыргыз тилинде чыкты.

Момуну айта кетсек, бу апырткандык эмес, непада К. Жусубалиев биринчи повестинен башка эч нерсе жазбай койгон күндө да, кыргыз прозасынын тарыхында таланттуулардын катарында саналып, алдыңкы орундарда кала бермек.

Адабияттагы, искусстводогу чыныгы эмгек чыгарманын санына жараша бааланбайт, анын сапатына карата, мезгил талабына жооп бериши менен баа алат. Бир эле чыгармасы аркылуу жазуучунун жаркын руханы дүйнөсүн, чеберчилигин, мезгилге койгон баамчылдыгын, ой-тилегин, адам менен табиятка болгон сүйүүсүн, идеясын, философиясын билсе болот. Ал эми дүйнөлүк адабияттын тарыхында жалгыз эле чыгармасы менен дүйнөлүк атак-даңкка, сүйгүнчүлүккө ээ болгон акын, жазуучуларды жолуктура алабыз. Бул чындык кыргыз адабиятына деле бап келет.

Жазуучу К. Жусубалиев турмуштун ачуу-таттуусун жашынан сезген, чыгармачылыгы эрте жетилген, көп кырдуу, татаал, сөз кадырын өтө сезген, ойчул, мээнеткеч, таланттуу жазуучу. Ал ушул тапта фольклордон классикага, мифтен азыркы күндүн философиясына чейин, Батыш-Чыгыш адабияты кенен, кадыресе ой жүргүзүп, маслет курганга кудурети жетет.

Мындай сөздү К. Жусубалиевдин замандашы, калемдеши катары, аны менен маектешип, өмүрүн билген соң, айрыкча жарык көргөн чыгармаларын окугандан кийин айтып жатабыз. Эгерде буга ынангыбыз келсе береги, 1981-жылы чыккан «Толубай сынчы» деген аңгемелер жыйнагын окуп көрсөңүз, ошондо жазуучунун эл тарыхын, санжыра-салтын, турмушун, оозеки чыгармачылыгын, сөз байлыгын, психологиясын билген, баамчыл жана дүйнөлүк адабият менен искусствону көп окуган, аны тескеген чебер экенине биротоло ынанасыз.

Жазуучунун аңгемелер жыйнагы — кыргыз окурманын сүйүнтөр, ойлонтор, эстетикалык ырахат берер баалуу белек. Эмнегедир кыргыз адабиятынын сынчылары, адабиятчылары жазуучу К. Жусубалиевдин «Толубай сынчы» деген китеби, деле анын чыгармачылыгы, чеберчилиги жөнүндө үстүртөн гана сөз кылып, эмгиче кеңири пикир айтып изилдей электиги мени таң калтырат.

«Толубай сынчы» деген аңгемелер жыйнагын - (андагы «Түш», «Кыш», «Жолборс эки уйду жыгып жатат», «Шатыдагы балдар», «Туулган күн», «Жижи үчүн жазылган жомоктор» циклин, «Толубай сынчы», «Койчу жана жөө туман...» аңгемелерин) окуп бүткөн соң, жазуучу К. Жусубалиевдин баштагыдан да азыр чеберчилиги жетилгендигин, анын тематикасы, сөз байлыгы кеңейгендигин, адам тагдырларын, психологиясын ачууда тажрыйбасы өскөндүгүн, граждандык сергектиги курчугандыгын, ойчулдугу тереңдегенин байкадым.

К. Жусубалиев турмушунда жалкоолукту, ачкөздүктү, арамдыкты, куру шаңды жек көрөт. Ал жазуучулук өнөрканага, адабиятка, деле искусствого оор талапты коёт, өтө жоопкерчиликте карайт, аяр мамиле жасайт. Ага искусство, адабият жолу ыйык жол. К. Жусубалиев басмадан чыгарманын чийки боюнча чыгып кетишин каалабайт. Шашпайт. К. Жусубалиев өтө эмгеккөй. Ал чыгармасын бири-бирине өтө тыгыз шыкыратып машинкага басат. Түнү бою, таң атканча иштеген күндөрүн көрдүм. Анын сандыгында али жарык көрө элек роман, повесттер, аңгемелер, киносценарийлери бар.

Жазуучу «Толубай сынчы» деген китептеги бир канча аңгемелерин мындан он-он беш жыл мурун жазган. А бирок, жазуучу чыгарманы басмага дароо эле сунуш кылбай, мезгил өткөрүп, кайра-кайра оңдоп турат. К. Жусубалиев ар бир сөзгө, сүйлөмгө, майда окуяга жедеп чеберчиликте караган, баа берген, устат жазуучу.

К. Жусубалиевдин аңгемелерин адабият чыгармасы катары окуп, окуясына, драмасына, сөз байлыгына суктанып, ырахат гана албастан, кээде ага искусство катары үнсүз карап тургуң да келет. Анткени, жазуучу чыгармасын ошончо чебер иштеген. Ар бир аңгеме, окуя, сөз менен эле бүтпөйт. Аңгемелердин архитектуралыгында музыка да, сүрөт да, драма да бар, композиция да төп келишкен.

Традициялык адетке, даяр ой-пикирге эрте ынана коёр жаныбыз К. Жусубалиевдин чыгармасын шашпай окуйлу. Сергектик менен окушту чыгарманын өзү талап кылат. К. Жусубалиев чыгармачылыгында кыргыз адабиятында мурдатан келаткан жазуучулардан башкача, ал татаал ойдуң, ыкманын, турмуштун көп жагын терең камтыган, адам психологиясын тереңдеп изилдеген жазуучу. Ал турмушту, окуяны жеңил, үстүртөн, оной-олтоң эле бир жактуу көрсөтүп, баяндай салбайт. Жазуучу турмуштун ачуу-таттуу турпаты менен, табияты менен бирге карайт, ошону сүйүп, ошого күйөт. Турмуштун татаал жактарын көрсөтөт. Бул турмушту, жашоону, тиричиликти, адамды, заманды, сулуулукту сүйгөндүктөн, жазуучунун сергектигинен, баамчылдыгынан келип чыгып жатат. Айрыкча жазуучунун бир сөзүн, же окуясын, же каармандын ажарын мисалга ала коюп, аны апыртып же бурмалоодон сак болушубуз керек.

Деле искусство менен адабиятта чыгарманын жазуу ыкмасы, чеберчилиги, калыбы, идеялык жүгү зили келип жазуучунун рухани дүйнөсүнө жараша болот окшойт. К. Жусубалиевдин кайсы аңгемесин окубаңыз, реалисттик көрүнүш да, метафора да, такмаза да, тарых да, миф да, санжыра да, каймана маани да бар. Булардын бардыгы өз ордунда, чеберчиликте жазылгандыктан, эч бир жиги билинбейт, чыгармага жик билинбей сиңип турат.

К. Жусубалиевдин аңгемелерин окуганда бул баян жалгыз жазуучунун үнү эмес экендигин адепки сүйлөмдөн эле билебиз. Бул — тулку бою биримдиктүү, чынжырдай бекем, бир илеп, дем менен айтылган күчтүү моңолог, осуят. Монолог болгондо да жалгыз, телки үн эмес, бул күчтүү хор, симфония сыяктуу. Баян көпчүлүктүн сөзү менен «биз» деп айтылат. Кокус, жазуучу көпчүлүктүн атынан айтса, анда өтө чеберчилик, чындык, ишенимдүү кыла турган ойлор, устаттык керек. А чындыкты, окуяны, мезгилди, көрүнүштү жалпы элдин көзү менен көрө билиш, айта билиш жазуучу үчүн өтө татаал жүк. Мындай чыгармачылык түйшүктү жазуучу ийгиликтүү иш жүзүнө ашыра алган.

К. Жусубалиев дайыма өзү жөнүндө карандай чындыкты жазат. Ар бир аңгемесинде жазуучунун өмүрү, кыял-жоругу,

сезими, дүйнөнү таанып-билүүсү, баамы кошо жүрөт. Жазуучу ишенимдүү айта алгандыктан ар бир аңгеме окурмандын да өмүрү сыяктанып кетет.

К. Жусубалиевдин чыгармаларында эски менен жаңы, чоң эне менен небере, улуу муун менен жаш муун эриш аркак, бирин-бири улап жүрөт. Жазуучунун алгачкы повестиндеги азиз чоң эненин таризи башка аңгемелеринде кайталанат. Чоң эненин бейнесинде чындык, акылмандык, байыркы тарых, элдин өмүрү, кечээки турмуш, муун тагдыры, ыйык осуят, бийиктик, салт-санжыра, бүтпөгөн баян бар. Ал эми бала, Жижи кыз аркылуу — чыныгы турмуш, азыркы күн, жаш муун, керемет (символ), келечек сүрөттөлөт. Баян эне аркылуу айтылса, анда жаш муун насаат чындык-жомоктун бейнесин сезет, элдик тилдин кунары даана билинип турат. Эгерде баян наристе аркылуу айтылса, анда табышмактуу, али ага түшүнүксүз, кооз, сулуу, таза дүйнө бара-бара ачылат. Жаңынын өмүрү узун. Эмне болсо да балага, Жижи-ге, жазуучу калп айтпайт. А түгүл наристеге турмуш, жашоо, табият, адам, сезим-ой жөнүндө да жеңил, үстүртөн жомок айтпаш керек. Ага канчалык оор болсо да, чындыкты айтуу парс. Бул жазуучунун милдети. Ошондо жазуучу акыйкатчыл, чынчыл. Мейли наристе, жаш муун турмуштун ошончо татаалдыгын, кыйынчылыгын сезсин, аны бааласын, баамчыл өссүн. Эгерде жашынан ага баары жеңил, оңой болсо, кийин чоңойгондо да ошол даяр турмушту, ойду, эмгекти баалабай, жеңилдикке көнүп алат. Анда ал, бала, келечекте чыныгы адам болбойт, боорукерлиги, сезимталдыгы, адамгерчилиги жоголот. Эгерде ал жашынан турмуштун оорчулугун сезбесе, адамдын табитин, рухани дүйнөсүнүн татаалдыгын билбесе, укпаса, анда ал бакыт, жеңишти, ыйык сезимди билбей, баалабай калары чын. Наристенин, жаш муундун мындай жеңил баа болушун жазуучу К. Жусубалиев да, заманыбыз да каалабайт.

Кээ бирөөлөр К. Жусубалиевдин чыгармалары балдар үчүн жазылган деп бир жактуу айтышы да ыктымал. Андай эмес.

Дүйнөдө жаш наристенин жүрөгү алда эмедей таза, чынчыл болот дешет илимпоздор. Арийне, айрыкча бала кездеги жүрөктө, дилде калгандар өмүр бою кут сыяктуу адамда жүрөт. Дүйнөдөгү атактуу жазуучулардын көбү ошол балалыгын мурда жазышкан. Аны балдарга эмес, чоңдорго жазган. Мындай сапатты жазуучу К. Жусубалиевден да көрөбүз. Жазуучунун аңгемелерин тескеп жүргөн окурман анын балдардын атынан улууларга чакырык сыяктуу жазгандыгын, болочокко шаттуу ыргагы бар чыгарма экенин билет. Жазуучу

дүйнөнү баланын таза көзү менен карайт. Ар бир кашкайган сөздүн артынан ажайып дүйнө чыга келет.

К. Жусубалиевдин темалары, андагы эпиграфтар, насаат сөздөр, жөнөкөй, ынанымдуу ыкма баяны жазуучунун маданиятын, билимин, акылмандыгын айтып турат. Жалпы чыгарманын духун алып келсеңиз жазуучу өзүнүн элин сүйгөн патриот жана дүйнөлүк адабияттын жолунан түшкөн интернационалист экенин байкайбыз.

Ар бир жазуучуга аяр мамиле талап кылынгандай эле К. Жусубалиевдин чыгармасына этияттык менен мамиле кылганыбыз оң. Кээде этибар кылбай чыгармадагы образдуу сөздөрдү, орундуу деталдарды же көрүнүштү, кейипкерди, «азыр бизде мындайлар жок», «мындай эмес» деп бүтүм чыгарып, жулуп-чолуп ала коюшубуз ыктымал. Бул адабият менен искусствого түшүнбөстүк болор эле. К. Жусубалиевдин чыгармачылыгын биримдикте жана дүйнөлүк адабият менен искусствонун бийик талабында, баамында карап мамиле кылуу керек. Жазуучу ага татыктуу, анын чыгармасы бийик талапты көтөрө алат. Бу деген элибиздин, жалпы эле маданиятыбыздын, рухани дүйнөбүздүн өскөндүгүнө жатат. Деле жалпы айтканда К. Жусубалиевдин чыгармалары дүйнөнү, мезгилди, турмушту, адамды таанып-билүүгө окурманды чакырат, ага көмөкчү, үгүтчү, насыятчы боло алат. Жазуучулардын ар түрдүү ыкмаларынын, чеберчилигинин көбөйүшү, көркөм-сулуулук дүйнөсүндөгү улуттук табылгалар ойлордун татаалданышы — кыргыз адабиятынын жалпы маданиятын байытат, аны кооздойт. Азыркы күндүн окурманы жазуучулардын бири-бирине коёндой окшош болушун, бирдей ойлоп жазышын каалабайт. Окурман ар түрдүү жанрдын түрлөрүн, стилдерди, көркөм үлгүнү табышы, аны менен жолугушуусу керек.

* * *

Кубатбек Жусубалиевдин жүргөн-турганы өтө жөнөкөй — көптү самабаган, азга ыраазы адам. Анын жөнөкөйлүгүндө тазалык, сабырдуулук, даанышмандык бар.

Биздин кийинки жылдары эсте каларлык бирге саякатыбыз Энесай (Енисей) бою, Хакас, Тува, Алтай жерине барганыбыз болду. Эки жолу удаа бабалардын буту баскан жерлерин кыдырдык. Боордош элди, анын маданиятын, салтын, кооз жерин көрдүк. Талаа-түзүндө уктадык, суусун ичтик.

К. Жусубалиев саякатта жүргөндө да, кайда болсун таңга маал туруп, сыртка чыгып, денесин чоюп-керип машык-

тырып сүкүт салганынан жазбады. Чөнтөк дептерине күндөлүк жана ыр жазганын өксүтпөдү. Ал кээде көңүлдөнсө орусча жазган ырларын окуп берет. Ырларында Чыгыштын акылман, ойчул акындарынын таалим-таасири бар сыяктуу. Мен ырларын азыр келтирсем болор эле, атаганат, жазуучу мына берем деп саамактатып жүрүп, саал кечиктирип койду.

Жусубалиев бала кезиндеги тазалыгын сактап калгысы келет. Адамга, доско, табиятка боорукерлиги, а өзүнө саал катаалдыгы бар. Ал мага көптү үйрөттү. Жазуучунун эрдигине таң калам, эч убакта турмуштагы барга-жокко кейибейт, өз башына түшкөнгө, тагдырга жадырап ыраазы, тирүүлүккө канимет. А мүмкүн муну чоң энеден үйрөнгөндүр? Же турмуштур?! Ким билет!?. Өзүн руху менен денесин шайкештеп, тарбиялап, көндүрөм, жаңыланам десе адамдын ички дүйнөсүнүн мүмкүнчүлүгү чексиз да. Мен досу, калемдеши катары жеке К. Жусубалиев тууралуу момундай мүнөздөмө айтаар элем: ал майдадан чоңду керө алат; Кубатбек сыдыргыга салгандай өмүр бою бир кыябында, өмүрдү, тиричиликти сүйүп, соңуркап карап өзүнө эликтей сергек куш сыяктуу эркин жүрөт; анын рухани дүйнөсүн тазарта алар кудурети бар; кат же чыгарма жазабы, же жөн сүйлөйбү К. Жусубалиев ойдун ток этээр жерин таап айтат, туюу кудуретине ишенет; жазуучу ушак-айыңга, көрбөгөн-билбегенге сөз, күч коротпойт, божомолдоп эч сүйлөбөйт, жүрөгүнөн өткөнүн, көргөнүн, байкаганын, сезгенин айтат; бул турмуштан табият менен, тиричиликтин ыргагы менен шайкештигине умтулат; таза, ак ойлонот, жаман санабайт, окшоштуктан качат...

* * *

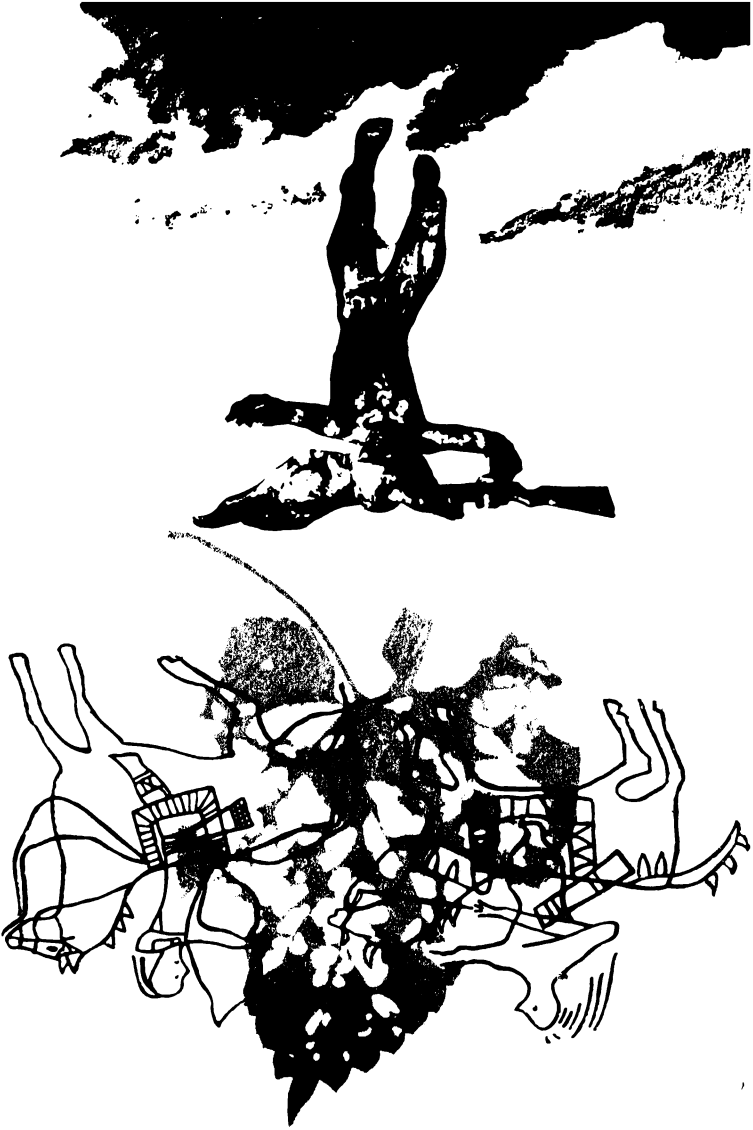
Таң менен кошо ойгонуп, күндүн чыгышын, жан кирип, ойгоно баштаган тиричиликти, улуу табияттын кооздугун көргүм келет.

Жолдогу жалгыз түп даракка, жанындагы жайнаган кызыл роза гүлдөрүнө атайы бурулуп таазим кылып өтөм.

Досту ойлойм. К. Жусубалиев береги гүлдөр менен жалгыз даракка баарлап, суктанып карап өтөт.

Капылеттен япон акыны айткан: «ак карды, айды, гүлдү көргөндө жан досту эстейсиң» деген ырын эстейм.

Досума күндүн чыгышы менен эртелеп амандык тилейм, бүгүнкү аруу жакшылыкты, ак тилекти каалайм. Саламымды жиберемин. Ага мобул жалгыз дарак менен гүлдөрдүн сулуулугун кошуп коёмун.

On TOLFO

КУЛГУН КУРАГЫБЫЗДА

«Өлсөк да, силердин улуу бактыңар менен насиптеш болуп жашайбыз; эмне дегенде, биз силердин бактылуу болушуңар үчүн өмүрүбүздү сарп кылдык».

(Ю . Ф у ч и к т е н) .

А

айылга каттаган сайын Күмүш эжеге үзбөй жолуга кетем. Адатка айланды. Эже баарынан мурда менин абалымды, ишимдин жылышын билгиси келет. А кишинин суроолуу, сынаган көз карашынан эле сүрдөп, жазганып турасың. Айтчы, эмне жакшылыгың бар? Эл-журтту уятка калтырган жоксунбу? Бекерчиликке, мынсапка, дүнүйөгө, ач-көздүккө алдандыңбы? Эженин көз карашы эле шаардагы айылдаштарынан так ушинтип сурагансып кетет. Анан өзүңөн-өзүң суракта калгансып, ымандай сырынды катпай кобурап киресиң.

Эсимде, мындан сегиз, тогуз жыл мурун, Күмүш Суранова эже анда айылда башкарма кези, шаардагы айылдаштарынын бирин калтырбай кыдырып, чоо-жайын сурап, кубаныч-кайгысына тең ортоктош болуп, анан айлына кайтаар эле. А тургай, ушул эженин демилгеси менен бир жылы айылдыктар элеттен тышкары жүргөн уул-кыздарын чогултуп алды, калк алдында эмне иш кылып, кандай жашап жүргөндүгүбүз жөнүндө адил сурак бергенбиз.

Күмүш эже жолукту дегиче, оозундагы кеби: айлы, айылдыктар, алардын нукура пейили, бири-бирине жасаган жакшылыгы, чарбадагы иштери, үй-бүлөдөгү муктаждыктары жөнүндө болот.

Эже менен эс тарткандан бери сүйлөшөмүн. Бул кишинин оозунан жыйырма-отуз жыл бою дайыма жакшылык, адамгерчилик, боорукердик, коомго пайдалуу иш кылган адам болуу, заман алдында таза жашоо жөнүндө гана насаат сөздөрдү угуп келем. Чынын айтсам, мындай кепти айылдагы эч бир эркек ага-тууган айта элек. Ушул кишинин жүрүм-туруму эле эч кимге залакасыз, жөнөкөй, таза адамгерчиликтүү жашоого үлгү болгонсуйт.

Өмүр бою иштеп, жаны бир тынбаган, айлым, айылдагылар деп оозунан эч түшүрбөгөн ишинде болобу, жеке рухий дүйнөсүндө болобу, дайыма колдон келишинче жанын сабап, алдыга, жаңылыкка умтулган, өзүнүн замандаш кур-

буларын озуп чыккан бу кишинин баягыдай беймаал шашмалыгы азыр аз калыптыр. Эми ак чач, боорукер, акылдуу эне каадасында, кишини мээримдүү, аёо менен карайт. Мен ушул эжени көргөнүмдө кыргыздын атактуу кыздары З. Кайназарова, Т. Сагымбаева, К. Шопокова, К. Сулайманованын элестери көз алдыма тартылат, алардын көз караштарында, жүздөрүндө бир окшоштуктары барын байкайм: рухий дүйнөсүнүн тазалыгы, боорукерлиги, энелик мээрим, эрдиги, акылмандыгы ажарларынан чачырап турат.

Кези келгенде айта кетейин: эже эки ыр китеп жазды. Ал жөнүндөгү документ фильм бар. Жакында Он-Арча селолук Советинин иши жөнүндө депутаттардын эл алдындагы парзы жөнүндөгү чакан китепчеси чыгат экен.

Мен эженин өмүр баянын, кыял-жоругун кыйла эле билем десем болот. Жок, мен жаңылышыпмын, бул эже мени алаканга салгандай жакшы билет. Анткени, эже менин бешигимди терметкен, далай көйнөк мурда жырткан. Мен араң төрткө чыкканда эле комсомолдун катарына өткөн. Эже элүүнчү жылы СССР Жогорку Советинин Улуттар Советине депутаттыкка көрсөтүлдү. Ошондо биздин айыл кары-жашы дебей, түп көтөрүлүп, Москвадан келаткан эжени тосконбуз. Анда мектепте окуган балдарбыз, бул майрамга бир жума бою даярданганбыз, көчөнү жымырата шыпырдык, бактардын түптөрүн актадык, ыр-бийге даярдандык. Тоскондогу шаңды айтпа колдорубузда кызыл байрак, барабан кагып ыр ырдаганбыз, ошондо биз, балдар үчүн укмуштай майрам болгон. Кийин ойлосо бала кезимдеги көп майрамдан эсимде калганы ушул шаттык экен.

Тянь-Шань өрөөнүндөгүлөр эжени жакшы тааныйт. Областтын аймагында жүрүп ал-жай, дайыныбызды сураштыра кеткенде, кайсы жерден экенимди айтып калсам, «баягы Күмүш Суранованын айлынан турбайсыңбы» деп калышат. Эже башкалар билгендей, суктангыдай өмүр сүрдү: адегенде СССР Жогорку Советине андан кийин Кыргыз ССР Жогорку Советине депутат болду, далай съезддерде өкмөттүн мүчөлүгүнө шайланды: он жылдан ашык башкарма болду, эми айылдык Советтин төрагасы. Кичинекей өрөөндүн элинин тагдыры, кубаныч-кайгысы ушул киши менен тең орток бөлүшкөн.

Айылда кемпир-чал аны Күкү дешет. Кичүүлөр «эже» дейт. Келиндери «депутат эже», «башкарма эже», «сельсовет эже» деп тергешет.

Окурман алдында К. Суранованы мактап коеюн деген оюм жок. Жөн эле атайы барган кишимдин аты-жөнүн тактап, ким менен сүйлөшүп жатканымды окурманга айткым

келди. А эже болсо, мактоо, алкоо сөзгө жедеп бышы кулак болуп бүткөн. А түгүл бир кездерде обу жок мактаган журналисттерди жек көрөрүн уккамын, көрүп да калганмын.

Бир сапар эже шаарга биздикине келип калды. Анда да айыл жөнүндө маектешип отурганбыз. Эже айылдык төрагалардын бир айлык окуусуна келген экен. Аңгыча сырттан шаардык теңтуштарым үйгө кирип калышты. Биздин сөзүбүз бөлүнүп калды, баш аламан, күнүмдүк тиричилик кебине өтүп кеттик.

— Бул эжем дагы эле комсомол экен го... — деп бирпас отурган соң теңтуштарымдын бирөө байкабастан айтып албасы.

Күмүш эже комсомолдун белгисин (значогун) төшүнө тагынып жүргөн. А чындыгында, бул киши учурунда депутаттын да белгисин, орден-медалдардын түрүн төшүнө шагырата тагынган. Азыр деле комсомолдун белгисинин ордуна алардын бирин тагынып койсо бодмок. Мен кызык абалда калдым.

Эже осол тамашага тырчыдыбы, кайра боорукер гана жылмайды:

— Дайыма жаштыгыңды эстейт экенсиң. Дайыма жаш болгун келет экен...

Калган кепти Күмүш эже улады. Эже айылдагы адамдардын таржымалын эң жакшы билет. Өзүнүн замандаштарынын жалындуу жаштыгын, эрдигин, алгачкы мандай терин, таман акысын айтты. Эже өмүрү ушул айыл менен, айылдын элдери менен өзүн эч качан бөлүп карабаган киши.

Эже өзүнөн мурдагы муун, алардын эрдиги жөнүндө суктануу, ыраазы болуу менен кеп кылды. Мага айылдагы ата-бабанын, агалардын, теңтуштардын, кичүү ини-карындаштардын өмүрүн, эрдигин айтып берди, көзүмдү ачты. Ошол маектен кийин айылдаштарыма баягындан бетер суктанып, ыраазы боло карадым.

Ушул айылга жаңылыкты, урунттуу өзгөчөлүктү адеп жаштар алып келген. Колхоз тарыхы — жаштардын өмүрү менен саналат. Колхоз уюшулгандан бери айылда төрт-беш муун жашады.

Угуп отурсаң, мурдагы муундун — эми жетимиштин тегерегине келген абышка-кемпирдин башынан кечирген өмүрү азыркы муунга жомок сыяктуу. Алар тоо койнуна азаттыктын илеби келгенин, тап күрөшү кандай болгонун айтып отурса, биринчи алиппе, кат тааныган, жер алып, соко айдап, колхоз уюштуруу кандай өткөнү көз алдыга келет.

Ошондо ойлойсун: эрдик деген ушундай жөнөкөй болот экен да. Ар бир улуу муундун өмүрүндө жомок, эрдик бар.

Мен Күмүш эженин сөзүн сөзмө-сөз келтирейин. Болгону тоо арасындагы айылдын, элдин тагдырынан улам кичине баяндама берейин. А айылым болсо силердин айылга окшош, жүз түтүндөн көбүрөөк, бир кичинекей коктуну ээлеген айыл — «Эчки-Башы».

Ар бирибиз кушка окшоп, ошондой тоо боорундагы айылдан учуп чыкпадыкпы. Ар айылдын көрүнүшү, тагдыры, күрөшү башка айылга окшоп кетет.

Жаш адамдын өмүрү — ошол муундун өмүрү. Бир адамдын тагдыры — журт тагдыры — деген сөз бар эл ичинде.

Айылды аралап көчө өйдө баратам. Бу көчөнү канча жолу баспадым: тааныш бак, тааныш там... Айылды сагыныпмын, андайда келгин куштарга, жан-жаныбарларга, тоо-асманына, айылдын адамдарына не бир суктана карайт экенсин.

Туура көчөлөрдөгү ак тамдардан бирин-серин абышка-кемпирлер жөө-жалаңдан чыга калышат. Көрүшөсүн. Ар кайсы айылды араласан мында ооздорунан нуска сөзү түшө элек, баскан-турганынан каада-салты кете элек чалдарды жолуктурасың. Оозеки тарых, санжыра, сөз кенчи ушуларда катылуу жатат... Аттин, булар мага алтын чөйчөктүн сыныгыны окшоп кетет. Жыл сайын алар азайып баратышат.

Жакында айылда ошол жетимиш-сексенге чыккан карыяларды партиялык уюмга чогултту. Уюмдун секретары «Силерде өзүнөрдүн эмгегинер жөнүндө сактаган эмне кагазыңар бар» деп сурады чалдардан. Карыялардын көбү партиянын эски мүчөлөрү эле. Кызыгың куруп кал, карыялардын көз карегиндей катып жүргөн сары кагазы — комсомол билеттери болуп чыкпаспы! Муну эч ким күткөн эмес. Айылдагы карыялар Бирназаров Сырдыбай, Моңошов Баякун, Иманалиев Сыдыкбек... үстөл үстүнө билеттерин жайып ташташты.

Ушул, азыр көздөрүнүн курчу кеткен, кулактары да жакшы укпаган, аксакал болушкан, бөкчөйгөн абышкалар эмне үчүн комсомол билетин эмгиче сактап жүрүштү экен деп таң каласын.

Карыялардын бир ооздон берген жооптору ушул: «Биз күлгүн курагыбызды, эрдигибизди комсомолго бергенбиз!»

Адам-эй, ушул бөкчөйгөн абышкалар биздин айылга биринчи колхозду курушкан. Кезегинде алар айылда ашып кетсе, жыйырма беш-отуз чакты мадыра баш кембагалдар

болушкан. Алар биздин жаңы социалисттик заманыбыздын алгачкы кабарчылары, булак башаты, алгачкы жол чапкычтары болушкан.

Революциянын жалыны бар биринчи комсомолецтер! Алар эр жүрөк, тайманбас келишкен. Өздөрү мадыра баш бала болуп турушуп, жаштардын жаңы өлкөсүн, жаш социалисттик улуу өлкөнүн пайдубалын адеп курушкан. Ушулар: «мен комсомолмун — жаңы заман ээсимин», «кедей, көзүндү ач, бийлик сенин колуңда!» деп бай-манапка, душманга жаа огундай каршы чыгышкан. А ошол тыкчындагандардын кебете-кепширин карасан: жонунда тытык таар же жамаачы тон, башында кедейдин малакайы, бутунда жаман чокой. Ырас, булар жаш кезинде азыркылар сыяктуу илимди, маданиятты, дүйнөлүк жаңылыкты билген эмес. Алар ачка да, жылаңач да, минерге аты да жок болушкан, а бирок жүрөктөрүндө революциянын жалыны жанган адамдар эле. Ушул жөнөкөй жашап, жупуну кийинген адамдар көкүрөктөрү менен ок тосуп, күрөштүн биринчи катарында жүрүштү. Өздөрү эч кимден үйрөнбөстөн, өздөрүнүн алгачкы муун-өмүрүн түзүшкөн. Биринчи түзүүчүлөр, куруучулар болушкан. Алар тирүү легенда болуп калышкан биздин Корчагиндер. Стахановдор, Дүйшөндөр!

Биздин айылдын алгачкы мууну, комсомолдор тоо арасындагы Ак-Кыя, Теке-Секирик, Долон жолдорун, Байдуулуу каналын казышкан. Карасаңыз, алардын колдорунда кетмен, күрөк, соко, араба, орок гана болгон. Булардын оор күндөрүн, жашоосун айтпа! Ал эми бүтүргөн иштерин, эрдиктерин карачы! Айтаар элем: алар Прометейлер! Ошондуктан алардын бүтүргөн иштери азыркыга дейре жомок болуп айтылып келатат. Ошол муундун чапкан жолдору, каналдары азыр да бүгүнкүдөй иштеп жатат. Алар кара топуракты маңдай тер менен, көз жаш менен жуурса керек. Азыркы теңчилик заман бактыбызга туш келиптир, аталарыбыз жаңы заманды бизге куруп бериптир. Ойлосок, кийинки муун улуу муунга өмүр бою карызбыз.

Биздин улууларга урмат-сый көрсөткөнүбүз, элдин алдыңкы революциячыл рухий байлыгына, элдин алдынкы салтына, эзелтег берки татаал, оор тарыхына урмат кылганыбыз эмеспи.

Агайын-тууган, иним, карындашым! Биз ошол чоң аталардай жөнөкөй, токтоо, өткүр бололу, элдин тагдырын ойлойлу, намысына жарайлы, тарыхын билели, ошолордой жүрөгүбүздү эл-жерге чабалы, мурункулардын өмүрүнөн, революциялык мектебинен, тажрыйбасынан осуятынан сабак алалы. Алардай, эл үчүн болгон майда да, чоң да идеяларга күйөлү, күрөшөлү!

Ата-бабалардын бизге калтырган мурас-коломтосун биз өчүрбөй, түбөлүк күйгүзөлү, бизге куруп берген, бизге ыраа көргөн күндөрүн биз эртеңки неберебизге асемдеп калтырышыбыз керек. Алар баштаган бүтпөгөн ишин, ойлорун, кыялдарын биз улайлы!

Мезгил да бизге оор жүк буюрду, анткени, ар дайым жаштарга оор жүк жүктөлгөн. Эгерде биз мурунку муундун оор жүк көтөргөн кыйынчылыгын эстесек, оор жүгүбүз заматта жеңилденет. Бизден кийинки муун бизге, биз ата-энебизге, чоң аталарга ыраазы болгондой, ыраазы болсун!..

Биздин айылдагы адамдардын тагдырларын ойлоп көрсөң, муун-муун менен салыштырып карасаң, толкун сыяктуу улам бири-биринин артынан дембе-дем шыкактап, алдыга түртүп, күчтүү илеп келет. Муундун ишин жаш муун улап, жеңилин жерден, оорун колдон алгансыйт...

Айылдагы экинчи муун — Улуу Ата Мекендик согуштун алдында, согуш маалында комсомол катарына өткөн боз уландар менен бойго жеткен кыздар эле. Эгерде биринчи муун өмүрүн Кеңеш өкмөтүн курууда тап күрөшүнө, колхоздун курулушу үчүн жумшаса, экинчи муун жумурай журт, Ата Мекендин башына түшкөн оор кыйынчылыкты тосту. Алар өмүрлөрүн жалпы элдик эрдикке, Ата Мекенди коргоого, улуу сыноого сарп кылышты. Карап турсак, ошол кезде айлыбыздагы ар бир жаш адам комсомолец экен.

Биз, анда эртелеп эс тарта түшүппүз, анткени, каарына калгыр, согуштун эмне экенин көрүп, билип калдык. Согуш биздин балалык кыялыбызга, жүрөккө оор жез тырмагын салган. Азыр мени менен куракташ, кырктын тегерегиндеги калемдеш замандаштарымдын көбү согуштун азабын, аны жек көрүүсүн сөзсүз аңгеме же повесть кылып жазышты. Ал кезде баарын көкүрөккө түйүп калган, кары-жаштын мээнетин, көз карашын көргөн бизге чыгарма жазуу парз эле.

Биз согушка агаларыбызды ызы-чуу менен узаттык. Алар сөзсүз жеңип келет деп ишенчүбүз. Жоокерлердин каттарын чоң ата, чоң энелерге окуп берчүбүз, бирге отуруп шолоктоп ыйлачубуз. Жоокерлерге айылдагылардын атынан кат жазчубуз. Анан айылга келген солдатты тосуп чыктык. Согуштан жарадар кайткан жоокер агаларыбыздын медалдарын төшүбүзгө мактанып, сыймыктана тагындык. Ал эми согуш учурунда айылда калган аялдар эмнелерди гана бүтүрүшпөдү!.. Комсомолго согуш убагында аялдардан көп өтүшкөн. Аялдар эл башкаруучу, соко кармашчу, чычырканак менен айдоону тырмашчу, «кел айдар!» деп эгин сапырышчу, өгүзатка эгин жүктөп, отуз-кырк чакырым түн катып жолго чыгышчу. Ушул эле бекен?! Алар үйлөрүнө төө куйрук чаап,

жонго көтөрүп келишчү, жети түндө жаргылчак тартышчу, таар кийишчү...

Азыр «Эчки-Башы» кыштагынын так ортосунда согушка кетип, кайтпагандарга эстелик турат. Менин көз алдыма мен эми такыр тааныбай калган, жаш адамдар — менин байкелерим элестейт, мен эми алардан улуумун, алар кинофильмдин кадрына окшоп, колдоруна автомат кармаган бойдон, эстелик болуп ташка чегилип, каткан бойдон көз алдыман өтүп турат.

Кезинде айылга ушул эстеликти курууга демилгечи болгон Күмүш Суранова эже эле. Эже оорусуна карабай, эч жаны тынбай Фрунзедеги скульпторго атайы нечен ирет барганы эсимде. А эстелик ачылганда айылдыктар үчүн ошол күн чоң майрам да, кайгы да болгон. Бир көргөн адамга ал — улуу сахнадагы кайталангыс көрүнүш эле.

Азыркы күндө согуштун каарын тартып калган ар бирибиздин жүрөгүбүздө эстелик-коңгурообуз бар. Ал дайыма советтик элди сактыкка, өмүргө, сүйүүгө, намыска, боордоштукка чакырып келет.

Эстеликтен элүү кадам басканда айыл мектебине кабыласың. Мектептин директору Шайкыев Самүдүн замандашым мектептин жаңы, таза бөлмөлөрүн кыдыртып көрсөтөт, биздин эскерер нерсебиз көп: балалык күндөрүбүздү, эски мектепти, чөп жыйнап, ак чөлмөк ойногон тентек кезди, элүүнчү жылдарда комсомолго кантип өткөнүбүздү, көп жылдар көрүшө элек тели-теңтушту эстейбиз.

Самүдүн көптөн бери мектепте тарых музейин кургусу келип жүрөт. Анда айылдын тарыхы, этнографиясы, элдик өнөрчүлүгү чогултулмак. Музейдин бир бурчу сөзсүз айыл комсомолунун тарыхына арналат. Ал эми музейдеги бурчка коюлчу биринчи табылга — аталардын комсомол билеттери болот. Мына ушу табылгадан биздин айылдын комсомолдорунун тарыхы башталат.

Экинчи бир баа жеткис мурас — согуштагы комсомол жоокерлердин айылдагы ата-энесине жазган каттары, эми музейге эстелик болуп калган, кагазы саргарып, үлпүлдөп күн көрүнөт, жазуулары араң окулат. А каттын ээси айылга кайтпай калган...

Байыркы ата-бабабыз жер-сууга тобо кылгандай мен да ХХ кылымда жашап, жаңы советтик доорду курууга өмүрүн жумшаган алгачкы муундун саргайган кагазына — комсомол билеттерине, агаларыбыздын кат-керээздерине тооп кылдым...

Айылдагы кийинки муундун таржымалын байкасаң, ар биринин эрдиги, үлгүсү, эмгектери, жеңиштери бар. Айылдын

жаштары мурункулардын жолун улады, өздөрүн уятка калтырбады.

Элүүнчү жылдары айыл комсомолдорунун күчү менен Байдуулу деген каналды кайрадан кеңейтип казышты. Айыл үчүн канал аябай зарыл эле: канал бүтсө, кунан чабым айдын талаа суу ичмек. Байдуулу каналын казууда алгачкы комсомолдор азыркы жаштарга жетекчи болушту. Тоо ичи кадимкидей шаңга батты. «Биз, комсомолдор, канал казып жатабыз» дешип, жаштар жар сала тоого дүрбөп аттанышкан. Акыры Байдуулу, Кошдөбө деген дың жерлер суу ичип, адам деминен көгөрдү.

Мына эми, айылдагы алтымышынчы-жетимишинчи жылдардагы комсомолецтердин эмгектери: алар механизаторлор, малчылар, талаачылыкта эмгектенгендер. Кийинки жылдары колхоздогу жаштар «Эдельвейс», «Эра», «Оттук шооласы» деген бригадалар менен айылга калып иштеп жатышат. Алар эмгекте гана алдыңкы болбостон, маданиятты да, билимди да колго алабыз дешет. Жакында биздин айылдын отуздай балдар-кыздары Фрунзе-Москва-Кавказ жолу менен поездде жүрүп жолоочулап келишти. Алар саякаттан кайтканда, темир жол вокзалына элүү-алтымыштай жаштар тосуп чыгышты. Мен бу жаштардын көбүн тааныбайт экенмин. Көрсө, биздин айылдын кырк-элүүдөй кыздар менен балдары Фрунзеде, жогорку окуу жайларында окуп жүрүшүптүр. Ал эми элүүнчү жылдары, ошол айылдан үркөрдөй болгон төрт гана бала калаада окуган элек...

Азыркы жаш муундун эмгеги, демилгеси, эрдиги мурункулардай шандуу чыкпайт го деп кер сүйлөгөндөр чыгар. Аларга айтаар жооп даяр.

Бүгүнкү күндө коммунизмди куруп жаткан советтик адамдардын эрдиги — жалпы журтка ортоктош үлүш болуп калды. Айталы, азыр Ата Журтубуздагы чоң курулуш Күрпсай ГЭСи, Мекен аймагындагы БАМ сыяктуу улуу курулуштар жүрүп жатат. Курулуштарда ар түрдүү муундардын, улуттардын өкүлдөрү иштешет. Андай жерде бир киши эмес, бүткүл эл эрдик көрсөтүп олтурат. Эрдик демилге менен, эмгек менен жаралган жеңиштин тыянагын көрөбүз. Советтик элдердин кызыкчылыгы, ой-тилеги, эрки, аракети, бир максаты, аны аткаруу бүткүл элдин колдорунан келет. Ошондуктан, бүгүнкү бейпил күндөрдө кудум Прометейдин же Спартактын, же Манастын, же Чолпонбайдын эрдиктерин эл арасынан издесек жанылышкан болор элек. Айтар элем: күн сайын ар бир советтик адамыбыз эрдик жасоодо. Биздин күндөр маанай жарган эрдиктен турат. Бизге мындай күндөр көнүмүш адат болуп калды. Эгерде так ушул саам радио-

дон «Космоско киши учту» деп жар салып жиберсе, ал деле бизге күнүмдүк жаңылыктай болуп бараткансыйт.

Андыктан азыркы жаш муундардын эрдигин көрө билишибиз керек. Эрдиктер кокустуктан жаралбайт. Эгерде биз дээрибизде рухий дүйнөбүз таза, элге-жерге дилибиз ак, сүйүүбүз күчтүү болсо, анда биздин колубуздан баары келет, эрдиктер бизден качпайт.

Биздин эрдикти билгиси келген адам өткөн күндөр менен азыркыны салыштыра койсун. Айрыкча биздин советтик элдин таза рухий дүйнөсүн капиталисттик дүйнө менен салыштырып караганда, көзүң ачылат. Жаш адам качан да болсо, өзү менен башканы, эл менен элди салыштыра карап, сынап билсе, ой жүргүзсө, анда көптү билип ынангыдай.

Буга мисал катары өз көзүм менен көргөнүмдү, туйганымды айтайын. Былтыркы жылы Японияга жолоочулап барып калдым. Бул өлкөнүн тарыхы, этнографиясы, салты, маданияты, рухий дүйнөсү жөнүндө жана экономикалык жагынан өнүккөн өлкөлөрдүн бири экендиги өзүнчө далил сөзгө арзыйт деп ойлоп жүргөм. А азыр болсо Япониядагы жаштар жөнүндө айткым келди.

Токио калаасындагы атактуу, кооз Гүндза көчөсүнүн аймагынан бир укмушту көрдүк. Алыста, биз тарапка эки кыз, эки эркек келаткансыды. Жок жерден табышып алгансып, баарысы тең чийдей ичке, куркуйган узун немелер экен. Демейде, япон калкынын бою (жалпысынан алганда) европалыктардан кыска келет эмеспи... Жаңкылар оро-парага келгенде карасак, өз көзүнө өзүң ишенбейсин, кийгендери да тири укмуш: жаңы жылда тамашалуу оюнду ойногон маскарапоздорго окшоп, мээ кайнаткан ысыктын күнүндө кыздары ичке өтүк, этеги өтө кыска көйнөк кийишиптир, кийгендеринин ар кайсы жеринен адам жүрөгүнө түспөлдөш оюктарды кесип салыптыр, өтүгүнө да, көйнөгүнө да, моюндарына да, колдоруна да самсаалак чачпактар байланган. Мындайларды мындан он жыл мурда да Римдин көчөлөрүнөн көргөнүм. Анда капиталисттик дүйнөнүн жаштары жаңыдан «битниктербиз» дешип, жер безип, сакал, чач, кийим-кечеге эрөөн албай, удургуп топтошо башташкан. Алар көчөдөгү атактуу тепкичтерге малга окшоп жайылып жатышат, кишилерге жол бербейт. Мен алардын сүлдөрүн эми бул Япониядан көргөндө зааркандым. Булар мурунку ашмалтайлардан ашып түшүптүр. Кебете-кешпири бузулган буларды биз эле эмес, жакыны каза тапкан күндө да башка бирөөнүн көзүнө жылмайып, күлүп сүйлөгөн, сыр бербеген япондор жаңкы кебетесинен кеткендер өтүп баратса, итиркейи келе карашат. Япониянын ири шаарларында

кечкисин сейилдеп чыкканда кууш көчөлөрдөн, кафеден, ресторандан, барлардан ичкиликке биротоло оогондорду, бузулгандарды «пачинко» оюнунан башы чыкпагандарды, жаман ооруга чалдыккандарды, жинди-мас кылар тамеки тарткандарды (наркомандарды), гангстерлерди дароо тааный аласыз. Алар өтө көп. Японияда башка капиталисттик дүйнөдөгү бардык жаштардай эле, жумуштан кийин жалгыздык, зеригүү, көңүл коштук, ач көздүк, турмуштан аша кечүү башына түшөт. Жаштар андайдан кутулуунун амалын, жолун издешпейт, социалдык-коомдук жактан анализ жүргүзүүнү аз ойлошот, күрөшкө чыгууга батына алышпайт. Ошондуктан өз баштарына гана бычак урушат. Турмушту оңоону ичкилик менен андан качуу, банда уюштуруу, уурулук кылуу, же талап алуу, же өзүн-өзү өлтүрүү деп түшүнүшөт да, ушундай гана жол табышат.

Капиталисттик дүйнөдө ишсиз калуу, ачкалык барган сайын көбөйүүдө. Японияда ар бир үч мүнөттө бирден кырсык, жаңжал, киши өлтүрүү, тоноп кетүү. Өлкөдө жаштардын өзүн-өзү өлтүрүүсү капиталисттик дүйнөдө биринчи орунду ээлейт. Алар эркиндик деп мына ушуну: башы ооган жакка басууну, оозуна эмне келсе ошону кыйкырып сүйлөнү билишет.

Ырас, Япониядагы жаштардын баары бузулуп кеткен жок. Жогоркудай социалдык көрүнүштү көпчүлүк жерден байкайбыз. Япониядагы коммунист, дити таза, прогрессивдүү жаштардын марксизм-ленинизм идеясына, биздин өлкөгө кызыгуулары барган сайын көбөйүп баратат. Буга биз аларды көрүп, жолугушуп, сүйлөшкөндө ынандык. Жаштардын тобу али аздык кылса да, өздөрүнүн тагдыры, өз укуктары, жаңы заман түзүш үчүн күрөш жүргүзүүдө...

Ал эми биздин советтик жаштардын жашоосу, иштери капиталисттик дүйнөдөн асман менен жердей айырмаланып турганын ким билбесин!

Жаш улан-кыздан сурап элем: капиталисттик өлкөлөрдөн биздин жашообуз алда-канча мыкты экен, алардан социалдык-экономикалык, маданий жактан бийиң турат экен-биз, ошого токейил болуп, тынчып калышыбыз керекпи?

Азыркы ХХ кылымдын жаш совет адамы, сен кайсы жерде жашабагың, айылда болобу, шаарда болобу. баары бир, курсак тоюп, кийим бүтүн, санаа жок, жайдары болуп, токейил жашаганга, күнүмдүк өмүрдүн өтүшүнө ыраазы болбош керек. Бул жетишсиз. Магдырап, тынчып калган жерде өсүш болбойт. Азыркы жаш адамга өзүнүн кара курсагы үчүн кам көрүү, ошого чектелүү — биздин турмушка жат. А сен иним, же карындашым! Керт башындын кы-

зыкчылыгынан чыга албай, адамзаттын кубаныч-кайгысынан, дүйнөдөн четтеп, жайма-жай бир булунда култуюп жата берсен, анда дүйнө, элибиз күткөн улуу идеяларды, күрөштөрдү, кыялдарды, ачылыштарды, сулуулукту, сыноолорду кимдер ачат?

Бирас, азыркы турмушубузда ырыскыбыз ашып-ташат, бир тууган советтик доордо, ынтымакта жашайбыз. Кут болсун заманыбыз! А бирок, ушул турмуштун пайдубалын кимдер куруп, ушунча балкыган даражага кимдер жеткирген, ойлойлучу. Билет экенбиз, жаркын турмушту мурдагы муун мобул, бүгүн биз көп этибар албаган карыялар курду, — кечээки жаш комсомолецтер, азыркы кары коммунисттер... Алар күлгүн өмүрүн зарп кылып, мандай терин агызып, көз жашын төгүп, ырахат, жашоосунан кечип, бизге Мекен куруп бербедиби! Ошону түшүнөлү! Бүгүнкү жашоо, турмуш кечээки муундун бизге калтырган мурас-керээзи. Биз аны алар жашагандай, алар эңсегендей тутуп, турмушту, тиричиликти, тилекти революциячыл сүрөөн менен кылымдан-кылымга үзбөй, көз карегиндей сактап, жик кетирбей улообуз керек. Биз ошондо муун, ата-эне акыбетин кайтарган болобуз.

Муну жаштардын баары түшүнө берээр бекен? «Беш кол тең эмес». Ушундай турмушта биздин арабызда да айрым жаштардын ата-бабанын аркасынан, көпчүлүктүн шарданынан күн кечирип, «башкалар менен ишим жок, өзүм жыргасам жетет» дегендерди байкап, сөөлөт, дымак, байлыкка эрдемсүү, манчыркоо, курчиренгендик пайда болгонун көрүп калабыз. Андай адамдар коомдон, адамдардан четтеп калат да, а анын өзүмчүлдүгү күчөйт, эч нерсеге кызыкпайт. Ал өзүн да, өзгөнү да сыйлабайт, өмүрүн уттурат. Аларда улууга сый, акыл-эсти урматтоо жок, рухий өсүшүнө умтулбай, көр оокатка кул болот. Андай адам жеткен өзүмчүл, жалганчы, рухий дүйнөсү кызыксыз, тар, сулуулукка, эрдикке, эмгекке, жашоого көңүл кош болуп калат. Андай адамга эскертип, азгырган жолунан бууп коелу. Биздин улуу ата-бабалардын накыл, санжыра сөздөрүн да, бүткүл адамзат акылмандарынын сөздөрүн да алардын кулагына куялы: адам деген чылкый акча, сөөлөт-даража, дүр-дүйнө менен бактылуу эмес. Адам чыныгы адил, жөнөкөй жашоосу, бар рухий дүйнөсү, таза сүйүүсү, эмгегинин үзүрү, үй-бүлөсү, коому, адамдар менен бактылуу, ошолордон адам баар табат, ырахат алат. «Адамды өзүнө салыштыра билбеген адам, башкаларды терең түшүнө албайт». (Н.Г. Чернышевский). «Пайдасыз жашоо мезгилсиз өлүмгө тете» (Гете). «Күрөшсүз турмуштун кызыгы жок» (М. Ю. Лермонтов).

Менимче, азыркы өмүрүн мезгил, коом, цивилизация менен бирге алган, аларга сын көз менен караган, сергек, патриот-интернационалист, дилгир, билимдүү, эмгекчил, маданияттуу адам болушу керек. Күн сайын өсүшү, адеп-ахлактык оңолушу, кыял-санаасында тазалыгы болсун. Жаш адам, адамзаттын алдыңкы кыялынын, үмүтүнүн, тилегинин бийиктигине умтул! Окуудан, эмгектен чарчаба! Дүйнө, табият, адам жөнүндө ойлонуп, сулуулукту түшүнүүгө далбаста!

Булар менин гана жеке айткан тилегим эмес, же кур чакырык сөз эместир. Бу бизге укукту, заманды ыйгарып берген улуу муундун, сүйгөн партиябыздын, элибиздин тилеги.

... Мен Күмүш эже менен кош айтыштым. Ал киши дарбазадан чыгып, көчөнүн боюндагы теректин көлөкөсүндө башында жоолугу жок, кыштактын жолун карап турат.

Мен эжени, айылды кылчактап карайм. Эженин төрт сап ырын эстейм:

«Оку, оку ой түйүнүн
чечкенче,
Максатыңа, талабыңа
жеткенче.
Калсын сенден бир
эстелик элине
Унутпагын өмүр өтүп кеткенче».

Ушу айылдын улуу муундары менен коштошуп баратып оюма бир нерсе кылт дей түшөт: кыргыздын колуна калем алган уулдары улуу муун жөнүндө, Корчагиндей кейпкерди түзө алдыбы? Алиге дейре акын-обончуларыбыз «Гренаданы» чыгара албай, сүрөтчүлөрүбүз «Кызыл атчандарды» тарта элек болуп жүрбөсүн?!

Улуу муундар, бир убактагы жаш адамдар, биз — жаш муун башыбызды ийебиз!...

ЗАМАНДАШЫМА

Окурманым, Сизге замандашым деп кайрылгым келет. Чыны ушу да: доорубуз бир — заманга бирдей кызмат өтөйбүз. Акыл-эске гана ортоктош болбостон Сиз менен ай та-

лаанын нанын бирге бөлүшөбүз, насипке ортоктошпуз; улуу тоонун асманындагы булутуна чогуу суктанабыз; биздин жолубуз, укугубуз бир; күчүбүз бирге; бири-бирибизге боорукербиз, доспуз, тууганбыз.

Ошентсе да, кайсы бирөөлөр замандаш деп өзүнүн курдаштарына, бир кылка тели-теңтуштарына кайрылса болмок экен деп жактырышпас. Эгерде анын тилин алсам, негедир сөз маанисин кемитип салгансыйт. Айталы, Улуу Ата Мекендик согушта Мекенди коргоп курман болгон миллиондогон жаш адамдар кимдердин замандашы болуп калат?! Алар кезегинде он беш, жыйырма беш, отуз жаштарда эмес беле! Алардын кырчын өмүрлөрү ошол бойдон кыркылып калган жок. Жоокердик эрдиктери кыска өмүрүн кылымдарга узартып кетти. Ошол күн чыгыштан күн батышка жөө басып, суу, чалчык кечип, муздак жерге боору менен сойлоп, колунан мылтык түшүрбөй уктаган, бир ууч топуракты айлынан койнуна ката чыккан жоокер алда канча жаш болсо да, көзү жок болсо да биздин замандаш бойдон катарда калды. Анда ошол замандаштарыбыздын, биздин улуу муундардын даңазалуу өмүрүн, бизге ыйгарган ак сүйүүсүн билели. Алардын өмүрүнө, эрдигине бейпил күндө да дайыма суктаналы, урматтайлы, үйрөнөлү. Алардын бизге алып келген бактысын, бизге деген ак сүйүүсүн, дилин эстейли. Ошолордун өмүрүнөн сабак алалы. Өзүбүз да ошолордой эрдиктерди жасайлы.

Замандаш, ушундай бизди ойлонтоор эрдик жөнүндө айтайын. Сизди Кызыл-Аскерден — Дубосековага чейинки, саякатка чакыргым келди. Окурманым, улуу муундун эрдиктери жөнүндө ойлонолу.

* * *

Автобустан түштүм да, айылдан Чыгышты көздөй созулган, өйүз-бүйүзүндө сейрек тал-тегери бар жолго чыктым. Талаада жайылган айылдын бирин-экин малы көккө тоюнуп калган эле. Алыста кыштактардан, поездден чыккан түтүндөр созулуп, ачык асманды каптайт.

Кызыл-Аскер айлына жетсем деп дегдеп келаттым. Римдиктердин байыркы Аппиа жолун эстеп, алдымдагы жыламыштын жолу менен аны салыштыргым келди.

Брас, Кызыл-Аскерден чыгып, Чүй талаасын аралап кеткен Рим жолундай таш менен төшөлбөгөн, тегерегиндеги эзелки таш эстеликтер жок, мында кылыч, найза асынган гладиаторлор, согуштан шаан-шөкөттүү кайткан падыша-

лар өтпөгөн чыгаар, тарыхчылар, акындар, чечендер көкөлөтүп мактап, атагын ааламга кетирип жазбагандыр, даңзасы ааламга таркабагандыр.

Тоо этегиндеги айылдан башталып, мемиреген талааны аралап өткөн ушул жол Аппиа жолунан мен үчүн не бир кымбат, не бир барктуу эле. Ала-Тоонун арасындагы ар бир айылдан чыккан төтө жол, ааламга тарайт. Торгойлору сайраган жолдор менен ата-бабамдын тарыхы чечилет: кылымдар көчмөндүк кылып, ат туягын ташыкратты, көз карегин соолтту. Жоболондуу заманда душманга аттанды. Мобу жолдор аркылуу Ата Журтумдун жаңы доору башталган: Октябрь революциясынын кабары Ала-Тоого жалгыз-жарым жол менен тараган. Тоо койнундагы кыштакка жаңы китеп, Лениндин үгүтүн үйрөткөн биринчи мугалим, Москвадан алгачкы орден алган адам келген. Ушул жол менен элибиз алыстагы жол, канал курууга жөнөгөн. Таман алдынан чаң бурп эткен жол менен арабага түшүп, жөө-жалаңдап кыргыз уулу Мекенди коргогону согушка, алыска кеткен. Ал кандуу майдандан төшүнө орден, медаль тагынып, жарадар болуп тарткан...

Ошондогу согуштан кайткан жоокерге ушул жол, чиркин ай, кантип эле Аппиа жолунан алда канча сүйкүмдүү, барктуу, даңазалуу көрүнбөдү дейсин?!

Биз тырнактайыбыздан согуштун апаат күндөрүн билип калдык. Эсимде согуш бүтө электе мектепке баргамын. Ал эми наристе кездеги сезимдер өмүр бою сакталып калат тура. Жаш кезибизде ата-эненин, улуулардын кайгы-капа, көз жашын, ажырашуусун, сагынычын, жоготуусун көрдүк. Биз да аларга караан болуп күн-түнү уктабай талаада серейип чогуу жүрдүк. Абышка-кемпирлерге согуштагы уулунан келген катты окудук. Жоокерлерге каадалуу кишидей кат жаздык. Дагы эле жоокерлерге жазган каттардын сөздөрү эмгиче көкүрөгүмдө жүрөт. Көз жашын төккөн ата-эне маңдайыбызда оозубузду карап телмирип отурчу. Катты «Амандык кат» деп баштачубуз. «Кан майданда жүргөн балам...» деп келип, «алыскы Ала-Тоонун арасында жүргөн ата-эненден ысык салам деп бил» деп бүтүрөр элек.

Ошондуктандыр, Кызыл-Аскер айылынын даңазасын бала кезден билчүмүн. Кемпир-чалдар, ата-энебиз, согушка барып келгендер, мугалимдер, а түгүл газета, радио да күнүгө Дүйшөнкулдун өмүрү, эрдиги жөнүндө айтышчу. Жаштайыбыздан анын сүрөтүн карап, ал жөнүндө ырларды ырдачубуз. Ага арнап ыр чыгарып, «Дүйшөнкулдай болобуз» деп эл алдында пионердик ант берчүбүз. Түшүбүзгө жоокер жомок болуп кирчү. Кийин ойлосом, биз үчүн Дүйшөнкул

Шопоков — Геракл, Прометей, Аполлон, Одиссейдин катарында жүрүптүр.

А бирок Дүйшөнкул байыркы гректердин жомокторундагы кудайлардай аземдүү, шаан-шөкөттүү жашаган эмес. Кудайлардын өмүрлөрү апыртмалуу болмуш эле. Ал эми кыргыз уулу Дүйшөнкулдун өмүрү тарыхтагы нака чындык болучу. Ал Жыламыштын жоош, жөнөкөй гана уулу болгон. Ырас, эрте кат тааныган эр жигит айлына мугалим, кампачы болуп иштеген. Дүйшөнкул жомоктогу алптардай жоруктарды жасабаса да, кыргыздар айткандай, ата-бабанын жети-миш өнөрүнөн үйрөнгөн: жигит ат жалында ойногон, мерген болгон, кылыч чапкан.

Дүйшөнкулдун жашаган жалгыз бөлмөлүү жер тамы алигиче урабай турат. Аны туугандары эми сарай кылып койгон.

Кыркынчы жылдары Шалтада жакшы үй көрүнгөн, эми үй сарай болгон тамдын дубалын сыйпаладым. Ушул тамды Дүйшөнкул согуш алдында өз колу менен курган. Ала-Тоо жактан суу буруп келген. Шымаланып, өткөн-кеткенге барбандап мактанып, таш ташып, жер казып, ылай тебелеп, үй салып кирген. «Шопоктун уулу үй салып жатыптыр» шалталыктар жабыла көрүшкөн. Киши жокто обочо туруп, боз тамына суктана карачу.

Улуу Ата Мекендик согушка кеткен жоокерлер Ала-Тоонун кокту-колотуна жаңыдан түшкөн ушундай боз тамдардан кетишкен. Алардын кийгендери өтүк, тон, тумак, шырмал шым эле, алар бизчилеп короздонуп кийине албай калышты.

Ал эми алардын ата-бабасы андай боз тамда жашай алышты беле? Алардын тагдыры өтө кейиштүү эмес беле?!

Кийин Октябрь революциясынын тендиги, эркиндиги менен гана шалталыктардын жетпегени жетилип, кийинбегени кийинди, ачкасы тоюнду. Жыйырманчы жылдын аягында Шалта айлынын уруулары отурукташып, баш кошушту. Шалтага бак тигилди, жер там пайда болду. Талаасында кембагал соко айдап, сугатка кирди.

Азыркы Дүйшөнкул Шопоков атындагы айылдын жазы алда эмедей кооздукка жасанат: алма, өрүктөрү гүлдөйт. Айыл четиндеги жашыл көктөмдө гүл терген балдар оюнчаак кулунга окшоп, көпөлөк кубалашат. Оолакта, поезд жолунун алдында малын жайып коюп, жашыл талаанын бейпилдигине шаң кошкон наристелердин, ызылдаган аарылардын үнүнө кулак төшөп жамбаштап эки-үч караан жатат.

Тааныш эмес айылды кыдырасың: жазгы гүлдөрдөй кооз шырдактар, саймалуу туш кийиздер ак тамдардын ноолусундагы алма бакта жайылуу. Алардын четинде отуруп.

кемпирлер, келин-кыздар жүн тытып, сүйлөшүп отурушат. Алдыларындагы ак дасторкон жыйыла элек, самоордон буу чыгат, четтеги коломтодо от күйөт. Мындай токчулуктун, бейпилдиктин айылы Ата Журтумдун ичинде миң сан эмеспи.

Айылдын ичинде төрт көчө бар. Ленин атындагы асфальт төшөлгөн чоң көчөгө чыксаңыз, ак жака, кызыл жагоочон баланы көрөсүз. Дүйшөнкулдун мектеби да, окуткан балдары да булардай эмес эле. Дүйшөнкул кезегинде үстү камыш менен жабылган, шамы жоқ жер тамда бала-бакыралуу чоң кишилерди окутчу.

Жол боюнан Кызыл-Аскердин карыялары менен жүздөшөбүз. Мындай карыялар Ала-Тоонун бардык айлында бар. Бир кезде булар Дүйшөнкулдун курбулары болушкан. Кээлеринин колдорунда балдагы жүрөт — согушка барып келишкен. Кимисинен сурабагын, апыртпай, ысык теңтушу Дүйшөнкул жөнүндө тажабай кеп курушат. Алар жыйырма бешинде опат болгон эр жигитти да дагы эле чогуу жүргөнсүп, көзү тирүүсүндөй, алтымыштарга барып калган замандашы катары сүйлөшөт.

Карабайсыңбы анда бир кезде көптүн бири делген, араба айдаган мугалим, кампачы, балбан, катардагы Дүйшөнкул айылдагыларына көз жумгандан кийин, баатырдык даңазасы менен кайтты. Кийинки өмүрү бул айылга чоң, кичүүсүнө тең түбөлүккө мугалим, насаатчыл болуп калды. Бул эмне кокустук бекен? Жок. Дүйшөнкулдун эрдигине айылдагылар таң калышкан жок. Кайра ага ыраазы болушту. Анткени, кыргыз уулу эл башына оор иш түшкөндө жанын кыйып, эрдик көрсөтүү, байыртан бери келаткан ата салты эмеспи.

Мен кыркынчы жылдын көрүнүшүн, элесин айылдан табар бекенмин деп кыштакты кыдырдым. Баары өзгөргөн. Кыркынчы жылды элестетээр эч нерсе таппадым. Акыры издегенимди бир жерден таптым. Ал ушул айылда курулган Советтер Союзунун Баатыры Д. Шопоков атындагы музейде болчу. Музей жаш эле, курулганына бир аз жыл өттү. Жаңы табылгалар менен эми толукталып атат. Узун залда согуштун апаат жылдарындагы куралдар, газеталар, сүрөттөр, буюмдар, карталар, кийимдер илинип турду. Анын баары көзгө тааныш. Эми аларды музейден гана таап калдың да. Айрым жаш улан, кыздар аларга кызыга карап жатышат. Алар кыркынчы жылдын буюмдарын, кийим-кечени, аскердик куралдарды көрбөй калышкан.

Кызыл-Аскер айлынан жоокерлер жөнөгөндө Дүйшөнкулдун сүйлөгөн сөзү жазылуу турат: «Кутурган фашисттерди

эч бир аёсуз талкалайм. Менин силерге берген убадам — жениш, же өлүм».

Мына, Дүйшөнкул баатырларча курман болгон, душманды тоскон, каны төгүлгөн Дубосеково жеринен алып келинген бир ууч ыйык топурак алыскы Ала-Тоонун боорундагы кичинекей кыштакта, Кызыл-Аскерде сакталуу.

Баарынан да музейди кармаган жаш келин Дүйшөнкулдун катын көрсөткөндө сүйүнүп кеттим. А мурдагы музейди кармагандар каттарды барк албаган окшобойбу, келин аларды кагаздардын арасынан кокусунан таап алыптыр. Отуз төрт жыл катылган айрык, сары барактар. Үч бурчталып, алыскы согуштан келген салам катты күнгө, айнекке коюп өйдө-ылдый кармап да окуй албадым. Анда-санда гана бир сөз, «алыскы Ала-Тоодогу жарым Керимбүбү», «мен болсом...», «Москваны коргоп», «Кошкула», «жырткыч немистер», «жеңип барам» деген гана сөздөр араң окулат. Адеби бар жаш келин уясындагы балапанына чыйпылыктаган чымчыктай, катты аяп чебеленет. А музейге согуш учурундагы жоокердин, болгондо да Дүйшөнкулдун каты эмне деген олжо, баа эле. Аны дүйнөдөн алтын берип, кымбат баа менен таба албайсың. Анын бир эле топчусу, жок дегенде айрык, тытылган эле кийими калсачы деп зар какшайт музейдин ээси.

Замандаш, улуу от кечип келген агабыз, төшүнө орден, медаль толтуруп кайткан жоокер! Биз кийинкилер, тамтыгы кеткен болсо да жоокердик кийиминди көргүбүз келет. Бала кезде чекесинде жылдызы бар жоокердин пилоткасын сыймыктанып кийип, ойноп жүрүп, учурунда аны ошончолук барк албаппыз да. Ошондогу топчулар эле болсочу! Эми, биз аны музейден да минтип таппай калдык.

Бүткүл дүйнөнүн булуң-бурчуна атагы кеткен панфиловчулар, анын ичиндеги жыйырма сегиз баатырдын душманды кантип тоскондугун билиш үчүн Дубосекового жөнөйлү.

Быйылкы жылдын жазында Дубосековону көргөнү бардым. Москвадан Волокаламскиге жөнөгөн электричкага жыларында араң жеттим.

Поезд ылдамдап, Москва шаарынан узап кеттик. Россиянын түзөндөрүндө жыш өскөн бийик, түнт токойлорунун кары али кете элек. Токой четиндеги жыгачтан жасалган дачаларды, токойчулардын үйүнөн түтүн булап, кудум Рерихтин тарткан сүрөтүн — «Сольвейгдин үйүн» элестетет. Ар кайсы станцияларда поезд өргүп, жүргүнчүлөр төтө жолдорго түшүп, лыжа көтөргөндөр чубап баратышат.

Түшкөн поездим «Панфиловчу» деп аталат экен. Муну билгенде кубанып кеттим, мындай жолугушууну күткөн эмес

эле. Абайласам, чынында эски вагондор экени билинип турду. Эми мен вагондордун ичинде кыдырып, кудум музейде жүрөнсүп, 28 баатырдын эрдигин баян берген кадалуу сүрөттөрдү көрө баштадым.

Биринчи вагондун улагасында Панфиловдун, анын кызынын жана согуш талааларын көзгө элестеткен сүрөттөрү илиниптир. Жазылган китептерин, эскерүүлөрүн окусаңыз, Панфилов жөнүндө эр жүрөк, майышпас азамат, боорукер да, калыс да, жол тапкыч, көрөгөч адам экендигин айтат. Менде бир эски дептер бар. Бул отуз жылдан кийинки жазылган, Чүй боорундагы Калинин атындагы совхоздо жашаган данктуу дивизиянын жоокери М. Календеровдун эскерүүсү. Анда жоокер Панфиловду «атабыздай киши эле» деп баалаган. Генерал өлгөндө «менин атам өлдү» деп ыйлаганын жазыптыр. Календеровдун антип кейигенинин эби бар, генерал Панфилов кыргыз жеринин суусун ичип, нанын жеп, атын минип, улууга инидей, кичүүгө атадай болгон эмеспи.

А мобиреги 1942-жылдын 21-июлунда М. К. Калинин кол койгон жыйырма сегиз жоокерге Советтер Союзунун Баатыры деген наам берген приказ. Анда Шопоков Дүйшөнкул жыйырма алтынчы болуп жазылып турат. Алардын арасында жердештерибиз Н. Я. Ананьев, Г. М. Шемякин, Е. Г. Конкин, И. В. Москаленко, Г. А. Петренколор жүрүшөт.

Ангыча эле Дубосекового келдик.

Темир жол бөлмөсүнөн чыгышка кеткен Нелюдово айылын көздөй жолго түштүм. Талаа менен бир аз баскандан кийин кичинекей дөңсөөгө кабылдым. Ушул дөңсөөдөн туруп жыйырма сегиз баатыр душманды тоскон.

Атактуу 251-бийиктик. Жазуусу бар жыгач кардын астынан чыгып турат. Номер коюлган окоптун изи билинет. Тегерегине жаш дарактар отургузулган. Гүлдөр, гүлчампарлар жатат. Кызыл мраморго жыйырма сегиз баатырдын эрдиги чегилип жазылган.

Европадагы көрүстөндөгү мрамор таштан чегилген не бир кымбат эстеликтер, алтындан оюлган жазуулары менен мени таң калтыра албады. Мен ушул гана Нелюдово кыштагындагы бактын арасына түшкөн, ар кайсы улуттун адамдары келип, көзү жоктордун урматына чырпык тигип кеткен, жөн гана боордоштордун көрүстөн-эстелиги таң калтырды. Ушу кезде жупуну эстелик адамдыгыңды, тирүүлүк алдында парзыңды эскерип жашоого, тиричиликке сугун артат экен, бир боордукка, улам муун менен муунду, улут менен улутту биримдикке, урматтоого, достукка чакырат экен.

Замандашым, улуу Ата Мекендин башына түшкөн оор, кыямат күндөрдү билсеңиз керек. Фашисттер Мекендин бор-

бору Москвага уу тырмагын салууга өзүнүн күч-аракетин жумшаган кез. Гитлер Москваны көздөй жетимиш дивизияны айдаган. Ал эми Панфиловдун дивизиясы Москванын алдына беш немецтик дивизияга каршы турган. Ар бир адамдын башына канча фашист туш келгенин көрдүңүзбү? А күч деген тең эмес болучу, курал андан бетер аздык кылды. Биздин жоокерлер ошону сезсе да, душманга багынып бербеди. Алардан коркпону. Советтик жоокерлердин Ата Журтка болгон сүйүүсү, боордоштугу өтө күчтүү эле. Ал улуттун: орус, кыргыз, украин, казак уулдарынын мекени бир, жүрөгү бир болучу. А мындай зор күчкө душман чыдап тура албаган.

Немецтик фашисттер ноябрь — декабрь айынын жыйырма гана күнүндө 155 миңден ашык адамынан, 770 танкасынан, 1500 самолетторунан, бир канча курал-жарагынан ажырабады беле. Ушундай эрдикти көрсөтүүгө Панфиловчулардын тайманбас баатырдык кылганын ким билбесин!

Ошол эр жүрөк панфиловчулардын тобу болгон 28 баатардын эрдигин эстейли.

1941-жылдын 16-ноябрындагы Дубосеково панфиловчул 28 баатырдын душмандын темир танкаларын көкүрөктөрү менен тосуп токтотконун көз алдыга элестетип көрөлүчү. Жыйырма сегиз гвардиячыларды көздөй адегенде жайнаган танкалар төмөнтөн, токойдун башынан өр талашып жылып чыкты. Ротанын политругу отуз жаштагы В. Клочков танктарды санап, жоокерлердин көңүлүн көтөргөн.

— Қана эмесе, достор! — деген Клочков, — жыйырма экен. Ар бирибизге бирден да келбейт экен. Бул бизге кеп эмес.

Жоокерлер ушунча коркунуч алдында да жылмайып күлүшкөн, душмандын алдында бедели түшкөн эмес, кайра чыйралышкан. Кармашуу төрт сааттан ашык созулган. Темир танктар эр азаматтардын үстүнөн бир карыш жыла албады. Панфиловчулар танканы өрттөгүч куралдар менен, ичине май куюлган бөтөлкө менен күйгүзүп, душманды токтотушту. Согуш талаасында фашисттердин он төрт танкасы жылбай тыбырап калды.

Панфиловчул жоокерлердин ичинен каза тапкандар, оор жарадар болгондор көп эле. Мына ушул кезде дагы төмөнтөн жайнаган танкалар чыкты. Эми Клочков душмандын отуз танкасын санады да, жолдошторуна карады.

— Мунусу отуз экен, достор, — деди ал. — Мүмкүн, барыбыз көз жумаарбыз. Чегинбейбиз, артыбызда улуу Мекен! Москва!

Танкалар жыйырма сегиз баатырдын окопторун көздөй тымызын жылышты. Жоокерлер акыркы кармашууда бири-

бири менен кучакташып, өбүшүп коштошушту. Мылтыктарын, гранаталарын камдашты.

Айыгышкан кармашуу жарым саатка созулду. Жыйырма сегиз баатыр кашык кан калгыча душман менен кармашкан. Курман болушкан.

Тарыхта калган кармашуу бар болгону төрт сааттан ашык гана созулган. Ал төрт саат жыйырманчы кылымдын оор күнүндө, бир көз ирмем убак Мекенге кымбат турганда, ажал менен өмүрдүн, жүзү каралык менен боорукерликтин кармашкан мезгилинде, бир эрдик экинчи бир эрдикти чакырып, жетектеген, дем, күч берген кезде, адамдын ар бир кадам арышы сайын өлүм менен өмүрү эсептелген кезде, төрт саат не деген узак, баа жеткис убакыт эле.

Мына алардын артына, тирүү адамдарга, жоокерлерге калтырган керээз-насааты: «Биз өмүрүбүздү Мекен үчүн кыйдык. Биздин жансыз денебизди көрүп, силер көз жашыңарды төкпөгүлө! Тиштенип, кайрат кылгыла! Биз өлүмгө эмне үчүн баратканыбызды билебиз: биз өзүбүздүн жоокердик милдетти актадык, биз душмандын жолун буудук. Фашисттер менен кармашка жөнөгүлө, өч алууну унутпагыла: Жеңиш же өлүм! Силердин башка жолуңар жок: биз да ошенттик. Биз опат таптык, бирок биз жеңдик!»

Адегенде мрамор таштагы жазылуу насаат сөздөр ооздон-оозго кагаздан-кагазга, элден элге өтүп бүткүл адамзаттын жүрөгүнө жазылып калды.

Кыргыз уулу элдик оозеки дастандын жомоктогу ата-бабалары миң сан канкор душманды буйдамга келтирбей күлүн көккө сапырган учурун окуган чыгар. А бул жомок-апыртманын «жарымы жалган, жарымы чын, барып көргөн киши жок» экенине ишенээр. Ал эми ок өтпөс олпок кийип алгансыган жыйырма сегиз азаматтын эрдиги, жыйырманчы кылымда, биздин көзүбүзчө болуп жатпайбы!

Мындай эрдик советтик заман келген учурда «Ленин» деп эжелеп окуп кат тааныган жумушчу, уйчу, койчунун колунан келип жатпайбы! Мындай патриоттук сезим биздин советтик адамдардын гана зоболосун көтөрөт эмеспи. Ушул акыйкатчылык, боорукердик, душманды жек көрүү үчүн болгон эрдик-чакырыгы биздин муундан-муунга өтүп, кандан-канга сиңип, аларга адеп, намыс, абийир, күч болуп жатат.

Батыштагы биздин советтик доорго кас «билермандар» Ата Мекендик согушту жеңген улуу муундарыбыздын эрдиктерин таназар албай, ага көө сыйпагылары келишет. Ал «билермандардын» айтуусунда, советтик жоокерлерди өз жанынан коркконунан, жан айласынан, кокусунан эрдик жасашкан солдат көрүшөт. Алар өтө жаңылышат.

Советтик адамдын эрдиги кокусунан жасалбайт. Ал эрдикке адам өзүн өмүр бою даярдайт. Эрдик деген — адамдын ички жан дүйнөсүнүн нравалык адебинин жыйынтыгы. Анын тирүүчүлүккө болгон сүйүүсү. Биздин агабыз Дүйшөнкул Шопоковду алалы. Аны билген кызыл-аскерликтер Дүйшөнкул жөнүндө сурасаң, анын токтоо, иштерман, бир сырдуу, ымандуу, аз сүйлөгөн жигит эле дешет. Ал эми жыйырма сегиз баатырдын баары Дүйшөнкулдай болушкан. Алар эрдикти акыл менен башкарган, адамзат алдында эл-журтту, бүткүл дүйнөнү коргоп, оор милдетти түшүнгөн, аң-сезимдүү, боорукер, дити ак, дили таза жигиттер — жоокерлөр эле.

Замандашым, ушул муун алдында миллиондогон көзү жок, бизге ак жол чаап кеткен, көкүрөгүбүзгө кубаныч кутун уюткан, биз милдеттүү болгон адамдар алдында ак милдетти унуткан жокпузбу? Биз ошолордун алдында адамкерчилик, граждандык парзыбыздан кутула алдыкпы?

Улуу муундун эрдиктери бизди кайра ойлонтууга аргасыз кылат. «Эрдиктер кыйын күндө, согушта гана болот. Азыркы тынч күндө оор, кыйын иш жок, ошол үчүн биз баатыр боло албайбыз» деп, кээ бир жаш адамдар жаңылышат. Айрым жаштардын ушинтип айткандарын кулагым чалганым бар.

Замандаш, ойлонолуучу. Кийинки муундар мурункулардын ишин, өмүрүн, эстафетасын аларга уят кылбай салтанаттуу улап кеттик десек мактаныч эмес. Бизге жалпы, билимдүү эрдик көрсөтүү мүнөздүү болду го. Ата Мекенди кайра калыбына келтирдик, шаар, кыштактарды, жол, көпүрөлөрдү, ГЭСтерди курдук, космоско биринчи учтук. Мекен аймагындагы улуу курулуштарда жаштар иштеп жатпайбы! Бейпил күндөрдө да эрдиктер көп. Мобу эле республикабыздын ичин алалычы. Токтогул ГЭСи, Күрпсай ГЭСи, ал эми башка ири суу сактагычтарычы! Жумушчунун, дыйкандын, деле жаштардын күнүмдүк иштериндеги, өмүрүндөгү нечен эрдиктерчи!

Замандаш, мындан мурда болгон эрдиктерди сөз кылып, ойду ортого салдым. Азыркы доордо, жашообуздун, турмушубуздун ылдамдыгы ушунчалык тез өсүп, кызыктай, сонун жаңы окуяларды башынан өткөрүп жатпайбы! Ошондуктан, улуу муундун өмүрү (эрдиги эч качан үзүлүп калбайт) улам кайталанып тураарын көрүп жатабыз. Улуу муундун эрдиктерин, эмгектерин билсек, эскерип турсак, анда алардын намысын, эстафетасын, баркын түшүрбөй, колдон колго берип турабыз. Аны ошончолук бөксөртпөй, калыбында сактап, улам жаңылап туруу келечектин — жаштардын милдети. Аны жүрөгүбүз менен сезишибиз керек.

ТУЛПАР

БАЛАЛЫКТЫ ЭСКЕРҮҮ

Өмүр өткөн сайын алтын балалыктын күндөрү — жет-кайтта калган мөмөлүү дарактай, улам кымбат, улам кооз көрүнөт, бутагында илинген алтын коңгуроосунун жылаажын доошу сыдырым желге кайра-кайра кагылып, эскирбей эске түшүрүп турат.

Ошончодон бала кездеги жайлоодогу жүргөн күндөрүм өзгөчө ширин эле. Улуу Тоонун койнунда кыйла узак өмүр сүргөнсүп кетем. Ким билет, же кыска эле балалык өмүрдү узарта чоёп, өзүмдү алдап-соолап жүргөндүрмүн. Мейли, неси болсо да эми мен аны жакшылыкка, бактылуу өмүргө жоруйм.

... Жайлоого чыгар элек. А дегенде атка минип, жылкы айдаганды эстейм. Керме-Тоо учтарына жаңыдан күн нуру чагылганда өрөөндү жаңырттып, «үлю-үлю-үл-үлү-ла-ай» деген баланын үнү чыгыт. Бул улуу күн нурунун жар салганыбы же тоо ичиндеги тиричилик баланын таптаза, назик үнү менен башталабы, айтор баланын өрөөндү жаңыртканы табиятка жарашар эле. Аттиң-а, таң атпай тоодон үн салып кыроо баскан чөптү жылаңайлак кечип, жылкы айдаган бала кандай бактылуу.

Кээде эртең мененки тоодон түшкөн жылкынын бышкырыгынан, атулак, чөп кечкен дабырагынан таң күнү ойгончубуз. Ата-энебиз жылуу төшөктө жаткан бизди түрткүлөйт.

— Бол, жылкыны тосконго жардамдаш! А тиги атты мине коюп жылкыны үйрүп тур.

Желе четиндеги токулуу атты минип, чөпкө тоюп кайкалактап, бышкырган бээлерди, эликтей секирген чалпоо кулундарды желеге имерип тосор элек.

Кээ бир үйрүнө кароо, кыялы чатак тиштээнек айгырдын жанына жолобойбуз. Алыстан укурук көтөрүп, какыскуусу кылып, желе четиндебиз.

Тоолуктардын таңкы күнү, жашоосу, эмгеги кулунду желеге байлоодон башталат. Андан соң кулун байланган үйдөн эртең мененки кымыз ичүү болор эле. Жылкычы таңга маал көк орой шиберде жуушаган жылкыны тапканын сөз кылар эле.

Биздин айылдын атактуу чоң жайлоосунун бири — Жакшына өрөөнү болуучу. Чөбү оттуу келип, мал алыска кетпей, тоо боорунда ныксырап жатчу. Жайкысын анын кашка тунук суусунун балыгынан бери таанып, кайсы зоокага кандай куш уяларына чейин билер элек. Нечен кылым жашаган арчаларын аралап, отун терчүбүз. Чатырап күйүп, арча отундун табы аябай күчтүү болот.

Жакшына тайпак өрөөн. Өрөөндү жарып кара суу таштан ташка урунуп көбүктөнүп шар агат. Тээ этегинде бийик аткулак өсчү, тайыбызды жаап калчу, чаап өткөнүбүздө шабыр-шабыр этип, суунун аркы өйүзүнө угулар эле.

Айылдан ылдыйыраак тоо капталдап кеткен көч жолу бар. Жакадан да, тоодон да аркы-терки өткөн жолоочулар өксүбөйт. Кечке жуук жылкыны желеден агытып коюп, күндүн кызылы тарай элек жактагы жолду үмтөтө карап турчубуз.

Короодогу иттерди ажилдата үрдүрүп, желедеги жылкыны, көлөкөдөгү музоону үркүтүп, уктаган баланы чочутуп, айыл аралай өткөн кишилерди биздин тоолуктар жактыра беришчү эмес, жаман көрүшчү. Тааныгандарды жемеге алып уяткарып коюшчу.

Айрыкча күйөө бала кайын-журтунун айлына таскактагып же катуу чаап кирсе кыздын ата-энесинин нааразылыгы, кудалашуудан кол үзгөндүк болор эле. Айылга жаман кабар менен чаап кирет дешчү. Элдин каада, салтын билгендер айылга ат басыгы менен жайбаракат келип, мамыга атын байлап, үйгө түшөт. Мындай мейманын кыргыз баласы төрүнө отургузуп, ырыскысын, сөзүн, күлкүсүн тең бөлүшөт.

Мен желедеги тору жабагыны жакшы көрчүмүн, ичимден досум дечүмүн. Көзү чолпондой, бакыракай эле. Жер бетинде эликтей так секирип турчу. Эртели-кеч үрккөнүнө болбой улам жакын барып, мойнунан сыйлап коер элем. Анын сүрөтүн да тарткамын.

Кийин жатактагы чөп чабыкта чөмөлө тартканга кеттим. Чөп бүтүп кайра келсем, баягы жабагы көрүнбөдү. Чоң энемден сурасам, башка желеге адашып кеткен го деп койду. А мен кошуна айылдардын жылкыларын кыдырып карадым. Табылбады. Кийин кулундун дайнын жылкычынын өз оозунан угуп калдым. Көрсө, аны билгизбей союп жеп коюп-

тур. Башкаларга «семиз кулун түтөгүп өлгөн» деп калп айткан экен.

Ошондон кийин баягы касапчыл жылкычыны жети желмогуздай көрдүм. Аны менен сүйлөшпөйм, учурашпайм, тилин да албай койдум.

Бир күнү жылкычынын боз үйүндөгү кереге башында илинген тору жабагынын ала ноктосун уурдап кеттим. Эмне кыларымды билбедим. Тоого алып бардым. Ноктону кармалап бышактап ыйладым. Аны арчанын арасына каттым.

Тоонун боорунда асманды, алыс жакты карап жата берип, айылга кеч кайттым. Чоң энем мени издеп жүргөн экен. Башка айылдын балдары менен балык уладым деп койгом.

Тоолуктар баланын атасын куттукташат.

— Уулуң атка мингенге жарап калыптыр. Жигит болгону. Өмүрү узун болсун! — деп алкашат. Атага бу чоң кубаныч, дем, төбөсү көккө жете сүйүнөр эле. Атка минбеген, ээрге бош отурган, өчөйүп бастыра албаган тоолук болбосо керек.

Бала кезде элден башкача бай элек, анын жөнү бар, ар бирибиздин асманда жанган, жактырган, өзүбүз энчилеп алган топ жылдыздарыбыз болор эле. Жердегилерге таарынсак, асмандагы жылдыздарга кетелиби деп бири-бирибизге акылдашаар элек. Эч кимибиз кете алчу эмеспиз.

Менин асмандагы Ак боз ат, Көк боз ат деген жылдыздарды өзүмдүкү дечүмүн. Алар жөнүндөгү жомокту чоң энемден уккамын.

Ааламдагы Көк падышанын кара чечекейиндей сактаган Ак боз ат, Көк боз ат деген эки күлүк тулпары болуптур. Тулпарларга күн чагылганда алтындай түгү жылтылдап, ай чагылганда сүттөй аппак, не бир укмуш болуп кубулчу экен. Ага көз арткан ууру-төгүн болгон. Ар жылдыздан атайы ууруга аттанышат. Падыша өтө сак аттарын уурдатпайт. Ал тулпарларды откозбойт, жат көз уурдабасын деп, алтын казыкка күмүш жип менен бакайдан байлап аркандап коёт...

Жети жылдыздан жети ашкан ууру кошулуп, падышанын тулпарларын уурдамакчы болушат. Алар тулпарларга

башка жылдыздан аркан таштаса кыска болуп, жетпей калат. Акырында чалма уруп кармамай болушат. Муну тулпарлар туюп калып, алтын казыкты пааналашып, айлана качышат. Жети ууру көгөрүп, тулпарларды сая кууп алат.

Баягы жабалактаган жети ууру эмгиче эле чалма ура албай, кош тулпарды кууп, дарбып жүрүшөт экен.

Балалыктын сүйүнүчүн өмүр бою унутпайсың. А менин артыкча сүйүнүчүм — а деп кунан чапканым. Жайлоого чыкканда кунанды таятабыз бапестеп таптады. Айт күнүндө суунун өйүз-бүйүзүндөгү айыл тамаша курду. Он чакты кунан, тай чабылмак болду. Күлүктөрдүн көкүлүн шүйүп, куйругун түйдүк. Башыбызга жоолук байлашты. Алеп-желеп болуп, жүрөк түрсүлдөп, сүрдөгөндү айтпа.

Ат айдоочу күлүктөрдү белге жеткире сүрүп барып, кое берди. Шатырап учкан көгүчкөндөрдөй шарт жабыла кайрылып, чаап жөнөдүк дейсиң. «Кимди ким көрдү, Чыныбайды там басты» болуп зымырап баратабыз. Чаң эле уюйт.

Мурда деле айыл арасында же кыштактан тоого кайтканда балдар өзүбүзчө дыр берип, жарыша койчубуз. Ага мынчалык жээликчү эмеспиз. Менин өмүрүмдө бул ат чабыш бир өзгөчө шаң, майрам болду.

Ат чабышта таятамдын айтканын жазабай, а дегенде атын оозун кое берип, кунанды жиниктирип алыпмын, байгеге илинбей калдым. Таятам андан кийин мага күлүгүн чаптырбады. Ошо береги тай чабыштын сүйүнүчүн, майрамын азыр эстейм. Ат чабыш десе күйөрман болуп күлүктөрдү, ат чапкан балдарды карагым келет. Саяпкерлердин караанына ыбаа кылып, узатып калчу болдум.

Бир жолу зоокадагы күйкөнүн уясына түшөбүз деп, жылгаяк таштан тайгаланып учуп кеттим, бутумду, колумду көгөртүп, шымды айырдым. Өзүмдүн эсим ооп калыптыр. Балдар мени айылга жоодон кайткан эрге окшоштуруп колтуктап келишти. Мага боору ооруган жалгыз гана таятам болду.

— Тентегим, чындап эле тоого чыккың келеби? — деди.
— Ооба,— дедим.

Таятам коктуда жаткан ат туягын таап келип аны кырып-жонуп, эрикпей көзөп, бутума тагып берди.

— Биз илгери бутка тай туяк тартып, зоого чыгып бүркүттүн балапанын алчубуз.

Ошондон кийин таштардан тайгаланбай бастым. Мен дагы таймын деп, атырандап чуркагамын. Жылкыны көрсөм, тай туягым эске түшөт. Ат туягында бир сыйкыры, күч бар экенин сезгемин.

Чоң энем жатактан келген тайжелерибизге желедеги бээлерди саап кой деп аманат таштап, өзү кайкы белди ашып, кошуна айылга төркүлөп кетти.

Күн көтөрүлүп, бээнин эки саамы болгондо тайеже камынды. Кулун салганга жарап калгам, мен бардым. Кула кашка бээни сааганы келгенде кошкуруп, октос берип тайежени жолотподу.

Бээ жарыктык чоң энемди көргөндө окуранып келер эле, кың этпей ийип берип, андан бөлөк-бөтөн кишиге саадырчу эмес.

Тайежем кое тур деди да боз үйгө кирип кетти. Ал чоң энемдин бүйүрмө чапанын, маасысын кийип, шалы жоолугун салынып, кудум өзүнө окшоп чыкты. Ал чоң энемче каруусуна көөкөрдү илип, майпандай басып барып сыр бербей сүрөк бээни сааганы жөнөдү. Кула кашка кың этпей туруп берди.

«Кула бээ кишини билет, жытынан тааныйт, а тургай жаман ойлогонунду, урушканыңды билет» деген чоң энемдин сөзү кез-кез эске түшөт.

Таятам экөөбүз жыйында сабага кымыз батпай калганда жакадагыларга жайлоодон кымыз ташыр элек. Кээде күндүз, кээде түн катып, чаначтарды сылай жүктөнүп жөнөп калчубуз. Ошо күнү кайра тартсак түнгө кабылабыз. Таятамдын жээрде бээси түндү түн дебей кыдындап жол баштайт. Таятам ат үстүндө, байыркы ырды кыңкылдап жөнөп берет. Бээ жарыктык жол боюндагы карайган сөлөкөттөрдөн үркүп койбойт. Кулак учунда шамы барчылап жети түндө мүдүрүлбөй жол табат, кой жоргосунан жаңылып койбойт. Таятам жээрде бээнин тилин билчү. Бээни кайда болсо тушоосуз эле отко кое берүүчү. Мингиси келгенде «мо-молоп» үн салып койчу, таятамдын үнүн укканда кайдан да болсо качпай келчү.

Таятам ат жандуу киши эле. Бир күнү арчанын чычаласы менен тулпарды адамча аластады. Кээде жылкыларды карматып, аркандап төрт бутун байлап, наштар менен кундузунан кан алып кирет. Бирде жылкынын келпиңин, сыныкты дарылап калат.

Таятам айтып калчу: сыркоологон баладан ооруну жазгырыш амалында чалыр көз жылкыны кайдан да болсо таап, короого айдап келип, баланын атын энчилеш керек. Кесел жылкыдан жазганып коркот, күчү кайтат.

Айтмакчы, бир жолу кеселдеп калдым. Чоң энем жеринен ырымчыл, салтты, кааданы бекем сактаган киши эле, эртең менен желедеги байлануу кулундарга мени жетелеп барды. Кер кашка ноктолуу кулунду желеден чечип, «ушул кулун менен аташып жүргүлө» деди да өзүнчө кобурап, мойнуна жип байлап, жалынан сылатты. Мен кулун менен достоштум деп түшүндүм. Бир далай күндөн кийин айыгып, төшөктөн турдум. Баягы керкашка кулун башкалардан жакын көрүнө баштады. Анын жалынан сылап, туз берип жүрдүм. «Кулунга колундан келгенди аяба, ыйык көргүн. Сенин оорунду бөлүшпөдүбү» деди чоң энем. Чоң энемдин ырымдап достоштурганын кийин түшүндүм.

* * *

Тоолуктардын баласы адегенде чоңдорду туурап ат мине электе боз үйдүн түбүндөгү ыңырчак, ээрди, чырпык, таяк минип, аларга аккула, көктулпар, мааникер, тайтору деп ат коюп, чу-чулап жарышып ойноп, эр-эңиш менен чоноёт.

Балдар чогулуп адегенде айыл четиндеги түзөңгө тай үйрөтчүбүз. Чоң кишилер арканга байлап, айланта кармап турчу. Тай тегеренип тоңкочук атат. Үстүндөгү бала далай сапар жерге ыргыйт. Ага моюн бербесе тоолуктар тайды кулагынан толгоп туруп, баланы тайга кайра мингизет. Балдар тайды айдап артынан жабыла чуркашат.

Акыры тайдын жели чыгып, айдаганга көнүп, жоошуй баштайт.

Биз камчыны сүйрөп, бир чоң ишке жараганыбызга күндүндөп, эрдемсип, айылды көздөй жөнөйбүз. Тай үйрөткөн балдар менен сыймыктанып, колдогу тамагыбызды аябай, ыбаа кылар элек, жолдош болгубуз келчү.

Айлыбыздагы Кадыр, Эгемберди, Жусай, Данияр, Керим деген мыкты саяпкерлер эске түшөт. Алар аттарын кийиз ороп жалпооштоп, кулакчындап алып, тер алганы жонду көздөй биздин үйдүн жанынан өтчү. Аттарга боорубуз ооруп, аячу элек. Боз-Бешиктин жолу айылга көрүнүп турат. Күн ошол жерден батчу.

Каш карайганда кээде бир, кээде кош караандын ат суутуп жүргөн сүлдөрү жон башынан көрүнчү. Кээде тамдын үстүнө чыгып алып, саяпкерлер жонду канча айланганын санайбыз. Караңгы кирер алдында салкын сыдырым желге эбелек болуп, жондо сереңдеп айланып жүргөн караандардын жашыруун сыры бар сыяктуу кызык көрүнчү.

Саяпкерлер аттын терин алып келгенде кээде атайы барып, кызыгып карар элек. Кайнаган казандын капкагын алгандагыдай күлүктөн буу оргуп, ат жарыктыктын тери туягына чейин көл-шал төгүлүп, сандары калтырап турар эле. Саяпкер аттын ээр-токумун, чумбалаганын сыйра түшкөндө бизди карайт, ак көңүлү кармаса, «Суу боюндагы кырга өйдө-ылдый илките жетелегиле» деп чылбырын карматып коет. Биз жетине албай кудундап, атты аяй карап, кылчактаган сайын чалынып-туруп өйдө-ылдый тепендеп жетелей берчүбүз.

БИЗДИН АЙЫЛДЫН ТУЛПАРЛАРЫ.

Айылда машина жок кези, ар бир кишинин унаа катары багып-минген аяк ылоосу боло турган. Айылдын атсыз күнү кеччү эмес. Атты сокого салышчу, арабага, чийнеге чегишчү. Ашка-тойго күлүк чабышчу.

Анан калса айылда аттар жөнүндө аңыздар көп жүрөр эле. Биз айылдагы кишилердин кимиси жакшы-жаманын айыра электен мурда, тулпарларынын дайнын эрте билдик. Аттарды күлүк катары кайдыгер сөз кылбастан Камбар атанын тукумун, досторун, балдарын кеп кылгандай аяп, жоругун, кыялын айтышат.

Айылдан Кадыр саяпкер таптаган «Күлүк кашка» деген ат чыкты. Согуш бүткөн жылдары. Советтик эл фашисттерди жеңип, көңүлү ачылып, турмушунун оңолушу жөнүндө кам көрүп, сагынган оюн-шоокторун кура баштаган кез.

Бир жолу биздин айыл Улуу тоо аймагындагы күлүктөргө кашка быштыны кошуп калды. Ошо күнү биздин айылга жапырт кубанган кабар жетти. Айылдын кашкасы ат чабыш-

тан чыгып келиптир. Ага ошондон тартып «Күлүк кашка» деген ат берилди. Қадыр аке билгендей, эки жыл мурун кулун кезинде, кошуна жылкы совхозунан бир быштыга алып келген экен.

Айылдагылардын кары-жашы дебей эртели кеч кеп кылганы — Кашка күлүк. Мандайында бармак басымдай агы бар, төрт мүчөсү келишкен, кындырдай болуп, эликтей элпек баскан, букта бакай күлүк эле. Қадыр саяпкердин ыкыбалы артып даңазасы үйдөн үйгө, айылдан айылга, аймактан аймакка апыртылды.

Дагы бир чабышта Күлүк кашканы минген бала жыгылып калса, жаныбар, ат сүрөөнү менен марага жайдак келиптир. Ошондон соң саяпкердин баккан-көргөнү кашка күлүк болду. Суулуу жерден сугарып, чөптүү жерден чалдырып, жаземдебей көз кырын салат. Күлүктү аялзатка мингизбейт, төрөбөгөн аялды алдынан туура өткөрбөй коруп жүрдү.

Бир сапар саяпкер эшиктеги мамыга байлап койсо, ниети жаман мунадар күлүктү минип, өйдө-ылдый чаап коюптур. А көрсө, чунактын ою да, иши да оңолбогон жөө качкы неме экен, ошонун кесепетинен күлүк аксап, бир мөрөйгө катышпай калды. Айыл а кара жолтойду жаман көрүп жемелеп, кодулап жүрүшүп, айылдан кетиришти.

Кашка күлүк байгеден чыгарда жарыктык сол бутунан сылтып калар белгиси бар эле. Ошондо Қадыр аке эч жанга айтпай, жүзү албырып, элден четтеп, чыйт түкүрүнүп, элпезелеп болуп кудундачу.

Ат чабышка Күлүк кашка баратканда коктудагы айылдын кары-жашы дебей үйдөн чыгып, узатчубуз. Көкүлү шүйүлүп, куйругу түйүлүп, шөкөттөлүп, жабуу салынган Күлүк кашканын караанын кырды ашканча суктанып, ак тилек менен карап турар элек.

* * *

Кыркынчы жылдын аягында айылдагылар «Бир моюн» деген кула атты жандарындай көрүштү, баарысы ага ыраазы болушту. Кула аттын жоругу тынч, барган жеринде былк этпей турат. Бала болобу, аял болобу «Бир моюнду» кармап минет.

Жонунан ээр түшпөгөн «Бир моюнду» айылдыктар кезектешип, талашар эле. Буту бүдөө, ыкшоо, болгон менен жаны тынбайт, кыштактагы бүт оор жумуш, ушул таш куланын жүгү эле. Анысы аз келгенсип, өксүтпөй чийнеге, арабага

салышты, соко айдашты, тегирменге жүк жүктөштү, карагай сүйрөтүштү. Анын курсагы деле тоюнбады көрүнөт, эч качан бапестеп жайлоого деле чыгарышпады. Алдына эмне келсе мойсоп коюп, карышкан бойдон жүрө берет. Бир моюндун жонундагы жоорун кызыл дары менен жуушканын, бака жалбырак менен жаап токуганын биз нечен ирет көрдүк. Бир моюн аябай камчы жегенде кулагын серендетип, куйругун сыраңдатып аркан тартым жерге өкчөндөп желгенге гана жарачу.

Ошончо кыяматка чыдаган бардал аттын таалайы ушул болду: далай асый көрдү: «Эл алкагандан ушунча жашады. Журттун ырыскысына бүткөн ат болот. Мындайлар чанда бир жаралат» деп карыялар айтып жүрүштү.

* * * *

Жылдардын бир жылында «Кашка жорго» деген айылда сыйга минер атты көрүп калдык. Муну айылдын билерман, кадырман адамдары шаарга минип барышчу. Кошуна кыштакта аш-той болгондо карыялар минишчу. Айылга мейман келгенде токуп мине беришер эле.

Айлыбыздын жалгыз көчөсү менен өйдө-ылдый Кашка жоргонун оозун кое берип калмак жүрүшүн салдырып өткөндө аттын туягынын жерге тийгени тийбегени билинбей, учуп бараткансып көрүнчү. Айылдын ажылдаган иттери жоргонун тозоңуна аралашып кала берет.

Кашка жорго айылдын эрке аты болду, башынан жем-баштыгы түшпөдү. Жазында чөп тандап откозуп, жайкысын кое берип жүрүштү. Жорго далай асый тартканда биздин үйдүн карамагына өттү. Атабыз картаң жоргону бапестеп бакты. Суудан, жем-чөптөн өксүтпөдү. Мен аны кыштын күнү чакалап сугарып калдым.

Согуштан кийинки жылдары атам шаарга жоргону минип барыптыр. Калаадан кеч кайтат, айылдын итинин үргөнү угулган жерге келгенде Кашка жорго жан бериптир. Айылдагылар Кашка жоргонун этин ырымга деп бөлүп кетишти. Ооз тийбей калгандар атамды жемелеп, таарынып да жүрүштү.

БАБАЛАРДЫН ТУЛПАРЫ

Байыркы заманда кыргыздын жер дүңгүрөткөн жылкысы көп эле дешет. Анда жоокерлер жоо колун талкалаганда мүлкү менен дүнүйөсүнөн мурда адырдагы жылкыларын

тийе качышкан. Байыркы бабаларыбызды көз алдыга элестеткенде алдына сан жылкысын дабыратып айдаган элдин кыркаар тартып бараткан санжыралуу көчү тартылат.

Бир кезде кыргыздын жылкысы жети жүз миңге чейин жеткен.

* * *

Көзү өткөн көсөм бабаларыбыз баласына тулпар ат, кылычын, керээз сөзүн калтырган.

* * *

Жоокерчилик заманда кыргыздын канаты — минген аты болду. Атка мине албаган кыргыз баласы болгон эмес. Аттан жыгылса мыш болгон. Жоодо баратып аттан жыгылган жоокер ат туягынын алдында калып, кайра тура албасын билген эмеспи.

* * *

Байыркы бир мезгилдерде бабаларыбыз тулпар элесин желектерге, көк асабага жибек, алтын жип менен сайдырган. Мунун себеби бар. Алар жылкыны ыйык жандык көрүшүп, Көк Теңирдин досу дешип, адам жанын сактагычы, канаттуу тулпары катары санашчу. «Жылкы желден бүткөн» деп эсепчи бабаларыбыз бекеринен айтпаган чыгар.

* * *

Кыргыз баласы ымыркайынан али тили чыга электе, ат минген атасына талпынган. Атасы уулун өнөрүп укумтукумдан келаткан ырым-ырасмыны жасап, баланын чеке-син ат жалына тийгизип, «ат сенин канатың болсун, Теңир атыңдан айырбасын» деп алкаган.

* * *

Орхон, Алтай, Енесай (Енисей), Керме Тоо, Жибек Тоо, Улуу тоого чейинки жерде ат үстүнөн түшпөгөн, талаа-тоосун

жердеген элдин колунан найза кылычы түшпөгөн буруттар сур заманда башка элге багынып бербей, күчтүү элге жеңдирбей, улам кайра тирилип, күүсүн, ырын, оюусун, санжырасын, дастанын, эпосун — маданиятын жоготпой келгендигине ыраазы болом.

* * *

Алмуздактан берки кыргыз баласынын тагдыры ат менен бирге пешенелеш болду, өмүрү ат жалында өттү. Жол караган кыргыздын билги карылары жердеги аттын изин кууп, жоону, анын санын кеткен жагын билген.

Бабаларыбыз Алтай менен Улуу Тоонун ортосунда журт которуп, суу кечип, тоо этектеп жылкы айдап, көчүп жүрдү.

Той-тамаша куруп, аш берип, күлүгүн чапты.

Кыргыздын жылкысын жылас кылабыз деген жоонун алдын тосуп, тулпар минип элди-журтту коргоду.

* * *

Илгерки кыргыздар бир эле көк асаба туусуна, же жоо куралына белги койбостон, жылкыга ар уруунун, журттун тамгасын басышкан. Алардын тамгалары байыркы түрк жазмаларына окшош эле. Тамгалары ай тамга, күн тамга деп башталган. Мунусу күнгө, айга, Теңирге сыйынгандан болсо керек.

Байыркы түрктөрдүн эстелик жазуусундагы жетпеген тамгаларга кыргыздын жылкыга баскан, желекке сайган, ташка баскан тамгалары менен толукталып байыганын да-лай окумуштуулар айтып жүрөт.

* * *

Чыгыш элинде, анын ичинде бабаларыбыз эзелтен жыл сүрүп жаш жоруганга маани берген. Алар баланын жылга карата кыялы, мүнөзү, тагдыры болот дешкен. Жылкы жылы абдан даңазалуу. Жоромолдоп айтканда андагы төрөлгөндөр адеп-аклактоо, акылдуу, көңүлү куунак, адептүү, күчтүү болот. Алар билги, идиректүү, дүр-дүйнөгө, кийимге бүйрө, жүрүм-туруму сак келет. Махабатка жан таштап берилет. Андыктан кээде жолу болбой, кайгыга батышат. Андайда ачуусу чукул. Жумушту бүткөнчө шашат. Аракетчил, эмгек-

чил. Бирөөлөрдүн кеңешин аз угат, өз билгенин бербейт. Өмүрүнүн акырында бактылуу жашашат. Жылкы жылы туулгандар ай туякты муздамак түгүл чаап, кыйнабаш керек.

* * *

Мындан жыйырма эки кылым илгери Гректин мыкты уулу Геродот кыргыздардын түпкү бабалары Күн чыгышты мухитке чейин мекендегенин, алар шынга бойлуу, албеттүү, эркектер гана эмес, азоо атка так секирип минген, жоокерчилик заманда жаа тартканга оңтойлуу болсун үчүн оң эмчегин күйгүзүп салган кыздары да кыраан, сулуу, эр жүрөк чыккандарын саймедиреп тарыхка айткан. Анан ал минтип жазган: «... алардын журтуна кол салсаң кас душманын жөн куткарбайт, артынан куусаң эч карандапайт».

Ошол Геродот суктанган «асман аттарынын» сүрөттөрү ушул күндө Кыргызстандын түштүгүндөгү Араван менен Айырмач-Тоонун аскаларына чегилип калган. Араван менен Ош тегерегиндеги Фергананын асыл аргымактарына бир гана гректер кызыкпастан Чыгыштан кытайлар, коңшу усундар көз арткан.

* * *

Биздин доорго чейинки күнгө сыйынган байыркы кыргыздар миндеген жылдар бою өз салтын улап келди. Эр өлгөндө, жер-сууну тайыганда, той-түлөөгө элибиз аттарын, же жалгасын бээсин ай туякка курмандыкка чалган. Байыркы кыргыздардын хандарынын мүрзөсүндө зыйнатына кызыл, сары, кара атты чалып, карагер айгыр үйрү жылкыларды сөөк менен кошо көмүшкөн учурлар болгон.

Манас эпосунда Жакып байдын сан жылкысы арасында саны үч жүзгө жеткен Камбар боз айгырдын үйүрү бар. Камбар боз деп аталышы бекер эместир. Жылкынын пирин кыргыздар Камбар-ата деп келишкен.

Ошондуктан эпостогу Камбар боздун үйүрүнө атайы жылкычы дайындалып, оттуу, ыктоо жерге багылган. Жакып бай ыйык атаган жылкысынан союшка бербей, бирөөгө мал кылып алууга жолотчу эмес. Камбар боздун үйүрүндөгү эркегин ажо, бай, эрлер, миң башылар гана казатка минээр буюдан ат болгон, а ургаачысын ак түлөөгө койгон.

* * *

Көчмөн элге жылкы деген малдын асылы. Кар калың түшүп, кышы оор күндөрдө жылкы бир эле адамдарды бакпастан башка малды да жуттан аман сактап калуучу. Жылкы кар жиреп, кар тээп оттоп, жол баштап жүрөөр эле. Анын соңунан бодо мал, бодо малдын артынан майда жандык ээрчичү. Жылкынын мындай касиетин элибиз баалап билген.

* * *

Кыргыз уулу жан кыйышпас досуна атын тартуу кылган.

* * *

Илгерки айылдын салт билген карысы, малды, жылкыны ит-куштан, ууру-жоодон сакташ үчүн ырым-жырымын жасаган. Ала жети ташты алып, киши кебетесин коргошундан куюп, аны матага ороп, баштыкка түйүп, кут жасаган. Ага суу сээп, сууну жылкыга чачкан. Кут болсо, бир эле адамды эмес, малды да коргойт дешкен эле.

* * *

Жол жүрүп баратсаңыз, айылга кабыласыз. Айылдан алыстабай тоо этегинде эски мүрзөлөр жолугат. Айрым эрдин көрүстөнүндө өз атынын куйругунан жулунган түпөктү таяк башына байлап койгонун көрөбүз.

* * *

Кыргыздар кийинки жылдарга чейин эле күлүккө жаттын көзү тийбесин деп, көкүлүнө көк мончок, жалына үкүнүн жүнүнөн байлап, соорусун көргөзбөй жабуулашкан.

* * *

Жылкычылардын өзүнчө ырым-жырымы болгон. Боз үйдө каржилик катылуу жүрсө, эр жанында кылыч жаткансып, караан туткан. Үйгө жат душман, малга ууру тие албайт дешкен. Каржилик сакталган үйдө жылкычы жакшы уктаган.

«Каржилик жылкы кайтарат» деген сөз бар. Андан карышкыр менен уурулар коркушат. Кыргыздар «каржиликти тишиң менен мүлжүбө» деп балдарына бычак карматышат. Мурдагы келаткан салт боюнча кош каржиликті өчөшкөн жоонун айлына кагып койсо, душмандын укум-тукумуна доо кетет, баш көтөргөн, аттуу-баштуу баатыры чыкпай тукулжурайт деген ишеним болгон.

* * *

Жер каймактагандан берки элдин тарыхын изилдесек кыргыздар эч качан жөө согушкан эмес. Жөө калганда жоого алдырган.

Ат үстүндө гана байыркы кыргыз жоокери баатыр, сүрдүү, күчтүү эле. Эр жигит жоого аттанганда адегенде тулпар тандаган. Андан соң барып жоо жарагын, кийимин камдаган.

Жоого чыкканда жоокердин бир эле аты болгон эмес. Экиден, үчтөн ат күткөн. Жолдо ат өргүтүп, алмашып минип турган.

Жоокер канжыгасына көпкө чыдамдуу күл азыгын, курутун, талканын, кымызын байланган. Непада азыгы бүтүп, жедеп ачкачылык башка түшкөндө тулпары жардам берген. Жоокер аттын мойнунан кан алып, канын соруп ичкен. Аттын жарасына курмушуну күйгүзүп басып, аккан канды токтоткон.

* * *

Эр-азаматтын тулпары анын айныбас досу, жан жолдошу болгон. Айрым эпостордо тулпар адамдан акылдуу, эстүү болуп чыга келет. Башына кыйындык түшкөндө жоокер тулпарына кайрылып, жалбарып, керээзин айтат. А эрлердин аттары адам сыяктуу кайгырып, кубанып, өкүнүп, шерденип, эрегишип, көзүнө жаш алат.

Кээ бир аттар ээсин ажалдан куткарып калат. «Манас» эпосунан мисал алалы. Манас Аккуланы минбей, Айман-Бозду минип жүрүп Конурбайдын колунун курчоосунда калганда жоодон өксүп калат. Манастын кыйын абалда калганын Аккула жаныбар сезет. Манасты Көзкамаңдар уулантканда мамыда байланган Аккула кишенеп, билип, жерди чапчып оюп жиберет эмеспи. Ал эми Алмамбеттин канаттуу тулпары, Сараласычы! Алмамбет менен Сарала бир күндө туулган. Көкүлү сонун, жалы арбын Сарала ээсин чоросун-

дай кайтарган. Алмамбет найза сайса арыш керип атылат, жолдошун жоого алдырбай, жарадар болгондо куткарып кеткен, айбандан артык жаныбар болгон. А Төштүктүн канаттуу аты Чалкуйрук кишиче сүйлөйт эмеспи. Чоң казатта Чубакка ок жаңылат. Чубактын адамдан акылдуу Көкала тулпары эч кимге карматпай, сөөгүн дайынсыз жакка ала качып кетет.

Кыргыз эпосунда эч качан жөөлөшкөн жоосун өтө шылдындап, маскаралап же кемитип көрсөтпөйт. Кайрадан жоолашкан элдин баатырлары кыргыз баатырларынан кем калбаган эр жүрөк, намыскөй, шер келет. Аттары да, кыргыз тулпарларындай сымбаттуу күлүк болот. Кытайдын Нескара Дөөсүнүн Чабдар аты сүйлөй билет. Манастын балалык чагын, аны эртерээк жоготуунун айла-амалын аты айтып берет.

Эрдин тулпары — аты, жан досу окко учканда жанынын жарымы кеткендей, досу сыяктуу кайгырган.

Манас Аккуласын окко учуруп, Алмамбет менен Чубактан айрылып кан ордого киргенде эр чоролорунан мурун өзүнүн Аккуласын биринчи угузуп тул аяштарына өксүйт.

Аккула окко учурдум, аяш!
Алтын Айдар, чок белбоо
Азиз кандын жалгызы
Алмамбет шейит кечирди, аяш!
Канатымдан айрылдым, аяш!
Караан кылып олтурган
Мен Чубактан айрылдым, аяш!

Тогузунчу кылымдагы арабдар, персиялыктар көчмөн түрктөрдү, кыргыздарды билгич келсе, бир эле убакта жоокер, тулпарын саткан соодагер, ат багар, сынчы, саяпкер боло калат, деле бирөө эле жумурай журттун милдетин аткарат, кара жерге отургандан ат үстүндө көбүрөөк жүрүшөт дешип, таң калып баа беришкен эмеспи.

* * *

Байыркы ата-бабаларыбыз жол алыстыгын тулпардын жүрүшү менен эсептешкен. «Алтайга дейре ат менен баланча күндүк.» «Кангайга — түкүнчө күндүк», «Улуу тоого ушунча күндүк жол» дешкен.

* * *

Тарыхты барактасак аттын түсү, уруунун атына коюлган заман болуптур. Мындай жорук он жетинчи кылымда да кайталаныптыр.

* * *

Кыргызды таарынтып, ыза кылгысы, кордогусу келген душмандар атын башка чапкан. Ошондо кыргыз баласы өзү башка жегенден мурда атына өлүп берген. «Күнөө болсо мендедир, атта эмне жазык» деп аты-досу үчүн күйүп кетет. Ал эми мындай учурда жанын кыйган эрлер жөнүндө бабалардан далай улама укканбыз.

* * *

Эзелтен калкыбызда күлүктөрдү чабардын алдында жардаган эл алдында жарчы акын чыгып жар салган. А кыякчы күү тарткан. Кыргыздын эң байыркы күү аспабы кыяк болсо керек. Илгертен укум-тукумга «Ат кетти» деген күүлөр тартылган. Ар заманда күү ээси жаңырып улам кийинки улуу кыякчынын чыгармасы аталып, эл оозунда айтылып келе берген.

Чебер кыякчы тулпардын сулуулугун, сынын, басканын, чуркаганын, дүрбөп сүрүлгөн элдин демин, ызы-чуусун кыякка келтире алат. Ар бир кыякчы «ат кетти эле, ат кетти» деген үндү кыякка боздотуп, ойной билген. Күүнүн экинчи бөлүгүндө күлүктүн жан сабап чуркашын, сүрөгөндү, элдин күлүк чыгып келаткандагы кыйкырыгын, байге алганды баяндайт.

Эл арасында жүргөн кыякчылар, комузчулар не бир күлүккө атайы арнап күү чыгарган. Сөзгө сыя албаган дастанкүү кыяк, комузга шайкеш келип, тулпардын сымбаты, күлүктүгү ажайып ачылып калат.

Жетинчи-тогузунчу кылымдарда кыргыздар бирде күчтүү, каардуу, амалдуу кошуна-колондорунан талкаланып, заманасы тарыды, бирде аймактан алдыга озуп чыгып, эржокери күчтүү болуп, туу кармап, бийликке жетти, кээде теңтайлашып жашаганына тарых күбө. Ошол доордо кошуна элди басмырлап, баскынчылыкка көнгөн кытай, тибетке жылкы тартуулабай, өзүнчө күнүн көрүп, катылгандын катыгын берип, кыргыздар кыр көрсөтүп турушту. Буга өчөшкөн кытай, тибет, уйгурлардын күйбөгөн жери күл болду: Өчтү тымызын жана бирөөлөрдүн колу аркылуу жасаган кытайлар жибегин тартуулап, сөзгө көнгөн тибет менен уйгурларды кыргыздарга каршы тукурду. Ырас, буга чейин уйгурлар кошуналарына, айрыкча кыргыздарга үстөмдүк жасап, далай кордук көрсөттү, нечен ирет кыргыздарды баш ийдирди.

Тарых барагын окусак, кыргыз элинин башына түшкөн оор жана кайгылуу жыл деп 758-жылды айтар элем.

Уйгурлар кыргыздарга каршы аттанышты. Уйгур каны Кутлуг туктамал жерден кол салып, кыргыз канынын эки жүз миң жаа тарткан эрлерин талкалап, канын өлтүрүп, аялдарын тул, кыздарын күң кылды, жигиттерин кул кылды, туш-тушка айдап таратты. Кыргыз калкынын ордосун жылкыга тебелетти. Уйгурдун жазуусунда «жер үстүндө кыргыздын тирүү жаны калган жок» деп жазган. Жыйырма жылга чейин эч бир эл кыргызды сөз кылган эмес. Күндөрдүн бир күнүндө кыргыз жөнүндө сөз чыга баштады. А көрсө, жыйырма жыл мурда жер үстүнөн тыйпыл жоголду деген эл дагы эле калыптыр. Кыргыз баласы жетилип, эр жигит болуп, ат минип, колуна найза, белине кылыч байланып, атасынын кегин кууганга жараптыр.

Мындай сөзгө, эрдемсинген уйгурлар адегенде эрөөн-төрөөн албады. Сай-сайга тараган кыргыздар улам бирин таап, баш кошуп биригип, тоо таянып түтүн булатып, конушу кеңейип журт болуп, журтту көбөйтүп эл болуп калды.

Ошол улуу кайгыдан кийин бир муун жашады, алтымыш үч жыл өттү. Атасынын кылычын бала алды. Бабасынын кунун небереси кууду.

821-жылы баш көтөргөн кыргыздар жаш улгайса да Ажону кан көтөрдү. Удургуган опасыз замана. Эзелтен кектешкен кошуна уйгурлар кыргыздарды караманча басмырлап күнүн түшүрдү. Жерин тартып, күлүк аттарын тийип, айлын чаап алып турду. Кыргыздар бир канча жолу башын көтөрдү, күчү артык уйгурлар муну нечен ирет басты.

Кыргыздар бу кордукка чыдабады. Ажо уйгурлардын чапканын бала кезинде көрүп калган, белин бекем бууду. Токой арасына боз үй тигип, темир усталарды күнү-түнү узантып, жоо куралын жасатты. Аттарын суутуп таптатты. Жигиттерге кылыч чабыш, найза сайышты үйрөттү, мергенге чыгарып, каман,* аюу куудуруп, жаа атышка машыктырды.

Бир күнү Ажо Акбоз атын алдына тартты. Журт муну дароо түшүндү. Ажо Акбозду жоого, казатка аттанарда минер эле. «Колу-буту соо эркек атка минсин. Же өлдүк же тындык. Кезек келди. Жоодон өч алабыз!» деген жарлык айтылды.

Ажо кан кол алдына түштү. А дегенде кыргыздын эзелтен келаткан жоокердик салтын сактап кабар кылып, кектешкен жоого кат жазды: «Сенин ичер суун, көрөр күнүң бүттү. Мен жакында сенин алтын ордоңду алып, ага атымды байлайм, туумду орнотомун. Эгерде мени менен эрөөлгө чыгалсаң, анда токтоосуз кел. Эгерде эрөөлдөн качсаң, бияктан тезирээк жогол».

Уйгурлар кат алып барган кабарчыны найза учуна илишти. Андан соң катуу казат башталды. Кыргыздар ат үстүндө кылыч чабышып найза сайышып, эрегишкен, аскери мол жоосун бир кезде жер үстүнөн тыйпыл кылдык деген жоосун акыры жеңип тынган.

Ушу жерде он биринчи кылымда чыккан агабыз Махмуд Кашкаринин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» китебинен «Уйгурлар менен салгылашуу» деген ырындагы төрт жолу эске түшөт:

«Ат куйругун бек түйүп,
Теңирге бекем сыйындык.
Атка камчы катуу уруп
Аны алдап, кайра качтык».

* * *

«Бакытка баштаган илим» («Кутадгу билиг») деген китебинде он биринчи кылымдын акыны, агабыз Жусуп Баласагын жазган сөөмөтүндө — жөө адам минүүгө ат, айгыр, байтал бар, булардан чыгаан чарчабас күлүк бар, атты жабуулайт, жылкыдан сүт саап алат, кымыз кылат, мал сүтүнөн сүзмө, курут жасайт, жүнүнөн кийиз, үйгө керектүү буюм-кечени тиккенин айткан.

Бирас, береги кыргыздарга жаңылык деле эмес. Муну эл байыртан жасап келишкен. А бирок, кыргыздын турму-

шун, маданиятын, салтын араб, түрк, иран, уйгур, Чыгыш элине айткысы келип башка журт билип-уксун деген илгери тилекте жазса керек. Ал ушул элдин жакшы жагын үгүттөгөн алгачкы бир эр жүрөк, ак дилдеги үгүтчүл, агартуучу улуу сыяктуу көрүнөт мага.

* * *

Он тогузунчу кылымдын аягы эле. Европадан жолго чыккан бир немец, бир поляк саякатчы-окумуштуулары кыргыз жеринде, көл аймагынан чыгып, Каркыра менен Кең-Саз, Текес жакка баратып, сары талаадан үйүр жылкыны көрүштү.

Саякатчылардын максаты — ушул жылкыларды көрүп, кармаш эле. Аны Европанын зоопаркына тирүүлөй алып барыш керек. Европанын эли дүйнөдө жоголуп бараткан жапайы тарпандарды көрүп калсын!

Тарпандар кийиктей өтө сак экен кишилердин караанын көрөр замат, талааны чаңдатып качып калышты.

Адамдар мылтыктарын атып, артынан кууп жөнөштү. Тарпандар жеткиришпеди. Эртеси саякатчылар жердин уусун билген жергиликтүү кыргыздарга кайрылышты...

Тарпандар илгертен бери талаа-чөлдө, бирде тоодо ээн жерди мекендеген. Улам тукуму үзүлүп бараткан. Тулпарга караганда мажес, борпоң келгендиктен кыргыздар тарпандарды жайына коюшчу. Же болбосо топ-топ болуп барышып, ат которуп минип кууп жүрүшүп жапайы тарпандарды кармап, аны күчтүү атка кошоктоп талаага кое берип, деми чыгып көнө түшкөндө гана үйрөтүп алышчу.

... Жергиликтүү кыргыздар акыры жапа тырмак турушуп, тарпандарды кызыл жарга камашты.

Үйүр айдаган Кер айгыр экен. Жарыктык жалы төгүлүп, куйругу жерде чубалжып жүрдү. Ал адамдарды көрүп көкүп-кетти, укурук салгандарды кадимкидей качырып келип, тике секирип куйругун көтөрүп кишенеп, минилүү аттарды тиштеп же артын сала калып тээп атты.

Саякатчыларга кыргыздар жылкы кармоонун амалын көрсөтүштү. Укурук, чалма салып, аркан ыргытып кармай башташты. Далай тарпандар тосукка ээ бербей топту жарып кутулуп кетишти. Акырында кыргыздар айыгышкан айгырды жана төрт бээни чалма уруп кармап калышты. Колго түшкөн тарпандарды эсин оодарып жерге жыгышты, төрт бутунан байлап, онтотуп жаткырып коюшту. Керээли кечке ат үстүндө жүрүп, ачка болуп чарчаган куугунчулар санаасы тынган соң бээлерди таштап, тамакка кетишти.

Кер айгырдын амалын кара: эс алган соң, бутундагы кыл арканды кырча тиштеп, бошонуп алат. Өзү жалгыз кетпей, бээлердин бутундагы арканды да тиши менен кырчып кириптир. Акыркы бээсин бошоткону калганда боз үйдөн чыккан эл байкап калып, жабыла чуркашат.

Кер айгыр үйүрүндөгү колго түшкөн бээсин бошото албай калды. Айгыр жерде сулап жаткан бээни жыттап-жыттап алып, алдына үч бээни салып, жар оозунан ойт берди, желе тартым жерге узаганда кылчактап кишенеп, сары талаага житип кетти.

Саякатчылар тушалуу тарпандын көзүнөн жашты көрүштү.

Алар жер үстүнөн жоголуп бараткан жапайы тарпандын акыркысы, мындан тукум алабыз, өзүн зоопаркка коебуз деп жолго камданып жатышты...

«АК» ДЕГЕН СӨЗДҮН АҢЫЗЫ

Байыркы сактар, гунндар, көк түрк, кыргыздар ак боз ат мингенге сыймыктанар эле. Ак боз атты көрүнгөн эле мине бербеген. Аларды эл башкарган кандар, баатырлар жоого, салтанатка минген.

«Ак» деген сөздү элибиз жеринен ыйык көргөн. Бул сөздү теңирге, ичкен сүтүнө, адил дилине, асыл малына айткан. Бирөөнү алкаганда, же каргаганда, же төлгө ачканда, же ант бергенде аралаштырган. Ошондой эле сөздүн, ойдун бийиктигин, ыйык нерсенин, чындыктын асылдыгын жана ак-каранын, адал-арамдыктын кереметин билдирген.

Кыргыз тарыхын барактасак сегизинчи кылымда эл арасында түрктөр сыяктуу ак ат деп да айта бергенин жолуктурабыз. Бул салтты азыркы күндө да Түштүк аймагындагы айрым айылда айтылып калган.

Кыргыздар кийинчерээк ак ат дешпей ак боз, ак кула, же кызыл боз деп айтып калышты. Анын эмне үчүн айтпай калгандыгын чечмелөө кыйын. Бир божомол: өтө ыйык, улуу сөздү элибиз көрүнгөн эле жерге уруна бербеген, аны асыл куттай ардактаса керек.

Кыргыздар сыяктуу ак боз атты дүйнөнүн башка жылкы күтө алган элдери да асырап-ардактаганын тарыхчылар, изилдөөчүлөр айтышты.

Алмуздакта азыркы ата конушун байырлаган кидандар өздөрүнүн санжырасында кызыл (ак) ат минген жигит менен ала чаар уйду минип келген кыздан тараганбыз деп айтышат.

Байыркы ирандыктар, гректер кызыл атты ай туякка чалышкан. Түрк баатыры Күн-тегиндин дайыма минген аты кызыл болгон. Тарыхтын далили:

*«Күн-тегин Асман аккуу атына минип
Аралай
алдыга чапты
Ушу чабышта жетинчисин кылычтады».*

Илгерки Япон салтында кызыл аттарды жебек менен чубатуудан өткөргөн. Аларда адамды кырсыктан сактаган ыйык күчү бар дешкен. Атты коштогондор, кызыл-тазыл кийинип, бегин боеп, жаа менен жебени кармап өтүшкөн. Кээ бир ийбадатканаларда чыныгы ат ордуна тартылган сүрөткө тайынышкан, аны «курмандыкка чалышкан» салты бар.

* * *

Бекеринен Манастын аты Аккула эместир. Манас менен Аккула бармактайдан баш кошуп, кенедей күндөн кезигип, чабышка биргө түшүп, энишке бирге чыгып, отту бирге кечип, өлгөнчө ажырашпай, киндиктештей чогуу жүрүшкөн. Манас менен чоролору кандай кереметтүү сүрөттөлсө, Аккула да алардан калышпаган көркөмдүктө, күлүктүгү да; сымбаты да, казанат тулпардыгы да сүрөттөлөт. Манасты көркүнө чыгарган да, эр кылган да Аккула. Аккула анын канаты, далай азап-тозоктон, ажалдан, кордуктан аман сактап калат. Эгерде Аккуланы эпостон алып койсоң, Манас бир канаты кемигенсип, бөксөрө түшөр эле.

Байыркы түрк, кыргыз тамгалары менен жазылган, сегизинчи-тогузунчу кылымдагы «Төлгө китеп» деген ата-бабыздан калган санат ырларында мобундай саптар бар:

«Бек-азамат жылкысына барды
Кула(ак) бээси тууптур
Алтын туяктуу
Айгыр жалдуу

Бек айлына кайтса
Үчүнчү токолу: уул тууптур
«Бек болор бала» дешти
Бектин кубанычы көккө жетти
Бу деген эң жакшы»

«Манас» эпосундагы бай Жакып эске түшөт. Мында Манастын төрөлүшүнө, Жакыптын кубанычына, элдик салтка, тарыхка туп-туура келип атпайбы! Миң жыл мурдагы жазуунун усулу Орхон жазууларына, Манаска окшоштугун караңызчы.

Манас эпосун окуп көрөлү:

«Жакып бай жолго салыптыр...

Кара жалдуу кула бээ

Кайкалактап калыптыр...

Азганактуу жабырда,

Аткулактуу шабырда,

Кара суунун четинде,

Көк өтөктүн бетинде

Минген атын суудуруп,

Кара жалдуу кула бээ

Бир ак сур кулун туудуруп

Шыйрагын оңдоп шыпырып,

Тумшугун сыгып телчитип,

Энесине ээрчитип,

Олтурган экен бай Жакып...

Акбалта менен бай Жакып

Айлына кайтып барыптыр...

Байбичеси толукшуп

Отурган экен үйүндө...

Баланы Жакып алганы

Бала деген шубу деп

Баркырап ыйлап калганы

Кубанды Жакып ыйлады...

ТУЛПАР МЕНЕН ЖИБЕК

Байыркы замандардан бери дүйнөнүн кан базарында жибек баа болгон дешип деле даңаза кылышат.

Мен айтар элем тулпардын куну жибектен жогору турган. Ырас, кыргыз базарга тулпарды дайыма салган эмес. Ал башка кошуна-колондон жорук-жосунду үйрөндү: тери, жүн, кулар, жылкы алмашып бал, шарап, гөзө, дары, жибек алып соодалашкан.

Байыркы кыргыздар нечен жолу кытайлар, калмактар, уйгурлар, тибеттиктер, түрк уруулары менен жер, мал, укук,

бийлик, эркиндик талашкан. Бул айрыкча кыргыз элинин залкар эпосу «Манаста» бар. Азыр эпоско кайрылбай, жазуу тарыхында кытайлар менен болгон жылкы менен жибектин жаңжалын, жоолашуусун кеп кылалы дедик.

Ачык сөз: кыргыздар башка кошуналардай табгачтардын (кытайлардын) ширин сөзүнө, шарабына, жибегине алданбады, ошонун кулу болбоду. Азганакай жоокер эл ат үстүндө жүрүп, чабышса чабышып, жарашса жарашып, элдигин жоготпой, нечен кылымды басып келди.

* * *

Кытайлар жылкыга кандай мамиле кылган, ушуну карайлы. А дегенде сөздү ирети менен айталы. Кытайлардын оозеки чыгармачылыгында, уламыштарында жазма тарыхында жылкыны тулпарды кандай көрдү экен?

Үчүнчү кылымда, үч падышачылык учурундагы баатырлардын баяны жөнүндөгү китепте бир гана ат сүрөттөлөт. «Люй Бу баатырдын» «Кызыл коён» деген күлүгү болгон дешет. Мына анын кыйындыгы, «ат шаардын дубалынан секирип, андардан учуп өтчү экен». «Кызыл коенду» өтө мактап айткандары: «эң жакшы эле», «мыкты эле» деген эки ооз сөз. Аттын келбети, сыны, таптаганы түйшүгү ж. б. кыргыз билген ат үлпөтү жөнүндө бир да сөз жок. Деле кытайдын байыркы оозеки чыгармаларында, эпосторунда, жазууларында атты апыртып айткан маалыматы ушул: түз жердегидей суудан кече алат дешкен. Баарынан да моминтип айтканы бар: ат балык, ташбака жей алат. Жылкы ажыдаардын тукуму дешкен.

Ушундан эле байыркы кытайлар жылкыны багып-асырай албаганы, урунбагандыгы, баркын билбегендиги, ага керемет сынды, асемдүүлүктө айта албагандыгы, сөз кунарынын кемдиги ачык эле көрүнүп турбайбы.

* * *

Байыркы кытайларда да кыйыры чектеш жылкылуу элдерди туураган сынчы, саяпкерлери болгонун эски жазмаларынан окуйбуз. Биздин доорго чейинки мезгилде жашап өткөн кытай зардалы Чжуанцзы насаатында айткан экен:

Ат дегениң жалаң туягы менен кыроо менен да, карды кечип да баса алат экен. Териси шамалдан, сууктан сактайт. Ал чөптү аймап жейт, суу ичет, эки бутун көтөрүп тик өйдө тура алат, чуркайт. Аттын дасмыясы ушундай. Ага бийик мунаранын, ак сарайдын кереги жок.

Чебердин (сынчынын) күлгүнү (Болэ байыркы сынчы, сапкер) минтип айткан:

— Мен атты өзүм каалагандай үйрөтө алам.

Ал (Болэ) аттардын жалын кыркып, туяктарын кесип, аларга күйгүзүп тамга басып ооздуктап, чидер салды, атканага камап, уруп-сокту. Он аттын үч-төртөө өлө баштады. Болэ атты ачка кармап суу ичирбей желдирип, чапкылап, жекене турганга үйрөтөт. Башынан жүгөн түшүрбөйт, артынан камчы үйүрдү. Ошенткенде аттардын жарымынан көбү кырылып калды.

Ушундан улам кытайлардын жылкы кадырын, ага болгон астейдил мамилени көчмөн элдерден артык билбегени айдан ачык болуп турбайбы.

* * *

Тарых баянында кытай падышачылыгы кошуналарын «жапайылар» («варварлар») деп, өздөрүн жанга теңебей, башкаларды кемсинтип айтканды өрнөк, өнөр көрүшкөн. А бирок, алардан өлгөндөй коркушкан. Сепил куруп, терең арыкка суу салып, чөпкө коргонушкан.

Кытай каканы көчмөн элдер менен беттешип согуша албай, кошуна жашаган элдерди жуукурланып, бирине бирин тукурган. Жибек менен элди муунткан. Көчмөндөр муну билишкен, алар «табгачтын жибегин жумшак, жибегинен сөзү жумшак. Ага алданып кыргын таппайлы» деп кошуналарын сактыкка, биригүүгө, ынтымакта болууга чакырган.

Жеринен кытайлар көчмөндөрдү жеңгенде таш эстелик койгонду каада көрүшкөн. Ага ат эстелигин кошо коюшкан.

Биздин доорго чейинки Хань мезгилинде курулган Хо Цюй-бил кол башчысынын Ганьсуда эстелиги бар. Кол башчы гунндарды айла-амал менен жеңген. Ага какан У-ди таштан эстелик койдурган. Таштан чегилген тогуз ат гуннду тебелеп баратат. Карасаңыз, кытайлар өздөрү жеринен тулпарларга жаралбаса да, аны асырап-минбесе да, кадырлабаса да жылкыга эстелик тургузганын.

Ал эми кийинки Тан мезгилинде, жетинчи — тогузунчу кылымдарда Сиан ажайыпканасындагы байыркы эстеликтерди — ташка чегилген аттарды көрөлү. Жетинчи кылымда чыныгы тулпарларга жетпеген какандар аны ташка чектирип, ошого корстон болушкан.

Жетинчи кылымдагы кытайдын амалдуу каканы Тай-Цзундун жоругун, анын түрк, кыргыз жана көчмөндөрдүн атына ачкөздөнгөнүн карап көрөлүчү. Тай-Цзун какандын он күлүгү жөнүндө тарыхта бар. Бул кыргыздын күлүк тукумундагы аттарын 647-жылы курыкандар берген дешет. Менимче, тулпарларды курыкандар кыргыздардан тийип, же уурдап кетсе керек. Ал ошол эле жылы кыргыз аттарынын тукумунун жүз күлүгү кытай каканынын сарайына айдалып келди. Алардын тамгасы жок эле. Кулактарында белгиси бар болчу. Бу кыргыз жылкысынын белгиси эле.

Тай-Цзун өзү сынчы болбосо да, көркүнө карап, колго түшкөн түрктөргө көрсөттүрүп жүрүп, он чыгаан күлүктү тандатып алды. Какан аларга өзүнчө шайкеш келбеген, кытайча тескери аттарды койду.

Какандын түрктөрдөн, көчмөндөрдөн алган күлүктөрү мыкты чыкты. Какан бийлик талашып, жоолашкан душмандарына каршы атактуу күлүктөрдү алмак-салмак минип, теңтайлашкандарын багынты. Ошондо Тай-Цзун какан күлүктөргө ыраазы болгон. Ал аттардын ар биринин сымбатына, кыялына, күчүнө мүнөздөмө берип, жазып жүргөн, ар бирине арнап ыр, обон чыгарган. Кээ бирөөнүн сүрөтүн ташка чектирген, кийин какан көрүстөнгө койдурган.

Тай-Цзун табытынын төрүндө алты атка эстелик бар эле. Кийин жыйырманчы кылымдын башында төртөө эле калган. Экөөнү 1914-жылы амалкөй америкалыктар уурдап кетишип, Филодельфиянын ажайыпканасына коюшкан. Колу туткак америкалыктар эстеликтин калганын дагы уурдап кете турган болуп, ташты сындырып-бөлүшкөн. Аны байкап калган жергиликтүү калк эстеликти сактап калышты. Кытайлардын өздөрү минип жыргалын көрбөгөн, кумардан чыкпаган аттарга койгон эстеликтеринин кайгылуу окуясы ушундай.

Кыргыздар сан жылкыны, чалыш аттарын алдыга салып Алтай, Энесай, Керме-Тоо, Таластын тоо-түзүндө айдап жүргөн кези эле. Ошол мезгилде кытайлар жылкыны көрбөгөн жаны ыйык кол жеткис нерсе катары карашкан. Түрк элинин, айрыкча кыргыздардын жылкысына кытайлардын көздөрү түшкөн. Орто кылымдагы сүрөтчүлөр аттарды периштелердей келиштирип, каканды (императорду) канаттуу аттардын курчоосунда коюп тартышкан. Аттарга арноо ырларын чыгарышкан. Атка колу жеткен кытай каканы аны аң уулоого минип чыккан, жогорку төбөлдөрү, кол башчылары атайы жер камдап, аны корушуп, аттарды өздөрүнчө

сонун аташып, төбөсү көккө жеткен. Атка суктанып элге көрсөтүшкөн. Атты токуп көргөндү укмуш сый, урмат, үлпөт, эрдик көрүшкөн.

Кытайлар адегенде монгол жылкыларын табышкан. Баа-мыбызда монголдор колго үйрөткөн тарпандар болсо керек. Мойну кыска, куйругу узун жылкылар эле. Аны ат ордуна жоого минүүгө жараган эмес. А кытайлар байыркы сак, түрктөр, кыргыздар минген аргымак тулпарларды эңсешкен.

Түндүктөгү күлүк аргымак, тулпар минген, жоокер элдерди көргөндө кытайлар «ат деген — өлкөнүн согушка даярдыгы. Атты теңир шыпырса анда күндүн бүткөнү» дешип, алдын ала корушкан.

Табгачтар негизинен аттарды, жылкыларды кошуналарынан, түндүгүндөгү түрктөрдөн, анын ичинде кыргыздардан, уйгурлардан чай, жибекке сатып алган. Алган аттары келишимдүү күлүк, бышык болгон. Ошондон улам Кытайда «Кайык — түштүктө, ат — түндүктө» деген лакап чыккан.

Тан доорунда табгачтар түрктөрдөн келген белектерди какандын сарайларына жакын жерлерге кармашкан. Куштарга, тайгандарга, аттарга ажайыпканадагыдай суктана карашкан. Жоодон колго түшкөн түрк, кыргыз жана Борбордук Азиянын элдерине ат таптаттырып байгеге кошкон, жылкы кайтарткан, ат менен жолго кабар айттырууга жиберешкен. Өлкө ичиндеги соодагер, майда адамдарына ат мингизүүгө уруксат беришкен эмес.

Табгачтарга кошуна элдердин кандары, төбөлдөрү кытайга жакындашкысы, кудалашкысы, жибек алгысы келишсе, а дегенде жылкы беришкен. 642-жылы дөөлөстөр табгачтар менен кудалашып, үч миң жылкы каканга берген. Түрк уруусунун ичиндеги көк түрккө, уйгурга, кыргыз да көп кошулбай эрдемсиген дөөлөстөр өздөрүнчө жашады. Тарыхтагы маалыматта элинин саны жүз миңге жетип, он беш миң колу болгон деп жазылат. Алардын ичинде бугу, уйгур, байыркы айман сыяктуу уруулар болгон. Эр жүрөк, баатыр, каалаганын жасаган эркин журт атанган. Бул уруу кийин кыргыздарга да, байыркы түрк элдеринин арасына да чачырап кеттиби деп ойлойм. Бул элдин негизги өзөгү кыргыздарга киргенби деген оюм бар.

Кытайлар жылкы алыш үчүн далай айла-амал табышты. Жибегин көчмөндөр өтө баа кылбаган соң, түркүн белектер менен келе башташты, көчмөндөргө күнү түшүп, жалдырап карады, тизе бүгүп, бал тилин салды, айткандарына көндү, кордукка чыдады. Кытай жазууларында бир жолу кыргыздардан жылкы алганы келген кытайлардын ыза болгону айтылат. Кандын ак өргөөсүнө келишкен табгачтарды кыргыз-

дар теңине албай, үйгө киргизбей коет. Акырында кытай мырзасы алып келген дүйнөсүн айылга чачып, гөзөдөгү ша-рабын берип, жалбарган соң, кыргыздар марттык кыдып, бир үйүр жылкы беришкен экен.

Кыргыздар тандык табгачтарга жылкысын, куралын, жү-нүн жибек менен чайга алмаштырыш үчүн кыйла узак жол, басыш керек эле. Анын үстүнө аякка убара болгондон көрө уйгур, түрк, тибет, курыкандар менен содалашканы оңтойлуу болгон. Ак куба, көк көз, сары чач, бойлуу келген кыргыздар жетинчи-сегизинчи кылымдарда кытайлар менен соода жасашканын көрөбүз. Тарыхтагы жазууларды аңтарсак кыргыздар кытай каканы Гао-Цзундун учурунда 676-жылы, Сюань-Цзундун тушунда —724, 725, 747, 748-жылдары жылкы менен соода жүргүзгөнүн билебиз.

Кытай менен соода жасоо Тан убактысында, Билге кагандын учурунда күчөдү. Түрк каганы адегенде отуз жакшы атты берди. Аны менен кытай каганы Сюань-Цзунга элчи менен кат жиберди. Ал катта тибеттиктер түрктөрдү тукурганын, биргелешип кол салууну уюштуруп жатканын алдын ала кабарлаган эле. Мындай жаңылыкка кытай каганы эрип кетти, жакшы кабары үчүн элчиден кымбат белегин аябады, шаардын четине түрктөргө атайы жылкы сатып, айырбаштоо үчүн жерди бөлүп, бакса менен коруган. Ал жерге жибек, шайыны жыл сайын сансыз жеткирди.

Мына ушул баксалуу чоң коргон түндүк түрктөр менен кытайлардын кыжылдаган соода жайы болгон. Кытай жазууларында, 748-жылы, тогуз-огуздар, кыргыздар, шивейлер биригип, алтымыш төрт атты сатыкка алып барды. Кытайлар аттарды кымбатка сатып алып, кокус тааныбай калабыз дешип чочулап, көчмөндөрдү туурап, өздөрүнчө белги койдурган. Аттын ар кайсы жерине жашын, кайдан алганын, эми кимдики экенин, кызматынан бери жазышкан. Аттар чаар-ала болуп, кейпинен кетип калчу. Анткенде ат байкушта кайсы касиет, кандай сымбат калат? Буга түрк, кыргыздардын күлкүсү келишкен.

Тоо-түздө оюн салып жүргөн кайран гана Камбар атанын чүрөктөй тукумдары тар, ысык ат бекетке күнү-түнү аса байланып, жал-куйругунда шуру шалбыратып, тулпар кебетесинен кетип, колдон жем жеп, балчайып семирп, музыкага үйрөтүлүп, ыкшоо тегеренип, бийлеп калышкан.

* * *

Кытайлар алган аттарын бекет жолго минген, ак сарайдын алдындагы төбөлдөр, мырзалар минишкен. Ар бир жүз

жылкыга бирден жылкычы болгон. Кийин кытай төбөлдөрү асемдүү аттарды баккандарга катуу жаза колдонгон. Кокус ат алыста жүрүп өлүп калса, анын себебин атайын барып билишкен, аттын терисин көрсөтүшкөн. Кокус ат ээн талаа, эрме чөлдө өлсө, алакан отундай терини, басылган белгисин кесип, ала кетишкен. Атты жоготкондун жонунан бамбук таяк менен отуз балак алган, кокус тирүү калса, аттын бир канча эсе көп кунун төлөттүргөн.

* * *

Орто кылымдагы кытай сүрөтчүлөрүнүн тарткан аттары күлүк тулпар сыяктуу келишимдүү эмес, сын-сыпатынан кеткен былчыйып семирген, карды саландаган, чалпоо, жүк тартканга жарачу аттар. Ошол аттарды көргөндө ойлойсун, бул кытайлар аттардын сынын, күлүктүгүн, багууну таптакыр билишпейт экен. Тан доорун эле алып көрөлүчү.

Тан доорунда кагандын беш миң жылкысы Лунью жайытында оттогон. Анын үч миңи мурунку кагандын мурасы болгон, а калган эки миңи түрк, кыргыздардан тийип, колго түшүрүп алган олжо болуучу.

Ошол доордо сегизинчи кылымда улуу сүрөтчү Хань Гань деген жашаган. Аны «жылкынын сүрөтчүсү» деп аташкан. Ал асмандагы аттарды жерге түшүрүп чындыгын тарткан. Хань Гань кагандын сарайында жашап, кагандын атканасындагы аттарды гана тартчу экен. Какандын кол алдында Азия аймагынан чогулткан миңдей жылкысы болгон. Жылкыны табгачтар казатка, сөөлөт курганга минген. Какандын күң кыздарынан көрө ат кымбат бааланган. Кытай адабиятында каканга, ак сарайга, өкмөткө кызмат кылган эрлерди мыкты, күчтүү аттар менен салыштырышкан.

Бир жолу каган Хань Гандан өнөрдү кайдан үйрөндүң деп сураса «мени чеберчиликке үйрөткөн сиздин кол алдыңыздагы жылкылар» деп чынын айтыптыр.

Азыркы доорго сүрөтчү Хань Гандын аз эле сүрөтү жетти.

* * *

Кыргыз элинин ыйык эпосу «Манасты» же башка ооз эки чыгармаларын окуганда тарыхын, санжыраларын укканда, табгачтар менен кыргыз ортосундагы чатактын башы, чоң жаңжал, салгылашуу жылкыны тийе качуудан, күлүк

тулпар атты талашуудан чыкканына көзүң жетип, ойлонуп каласың. Эзелтен элибиз табгачтар менен жер, бийлик, намыс гана талашпастан, адамдын жан досу, канаты болгон тулпар ат үчүн чабышып, жоолашып келатканын билесин. Эпостордогу айтылгандар көз алдыга дап даана тартыла түшөт.

ТУЛПАР КАДЫРЫН СЫНЧЫ БИЛЕТ

Персия эли кыргыздардай алдыларына дабыратып сан жылкыны айдабаса да, аргымак күтүп, алчактатып минип, тоолуктар, көчмөндөр менен жылкы соодалашып, тулпар баркын билишкен. Алардын дасыккан, билги акындары тулпар жөнүндө санат ырларын жазып, сүрөтчүлөрү чүрөктөй, карап эле турарлык тулпарларды тартышкан. Негедир алардын ат багары деп ак калпакчан адамдарды тарткандары мени таң калтырат. Персиялыктар «аттын асемдүү болушу — өзүңдүн сыймыгың» деген макал айтышат. Алар илгери жылкыны ыйык жаныбар деп эсептешкен. А чындап келгенде алардын жандалбасы кыргыздардын, көчмөн элдердин жылкыны урматтоосуна салыштырганда эч нерсеге арзыбай калат. Канткен менен персия элинин арасында ашкан сынчы, саяпкери болбогону менен күлүк тулпардын сымбаты, турпаты, кудурети жөнүндө ооздон оозго көп сөз айтылып келатат. Мына ошол сөздү он биринчи кылымдагы адабий мурас «Кабус — Наамедеги» — «Көлүк (ат) сатып алуу жөнүндөгү» насааттан үзүндү окуп көрөлү: «Аттын жакшы же жаманын билүү адамдардын жакшы же жаманын билүүгө караганда оор иш. Дегеним, адам сүйлөй алат. Сөзүнүн төркүнүн боолголдоп, анын кандай жап экендигин сезүүгө болот. Ал эми жылкы сүйлөй албайт. Аттын жакшы же жамандыгын анын сырткы сымбатынан, кебете-тулкусунан билүүгө болот. Алгач аттын кебетесине көңүл бур. Жылкынын кебетесине карап тандаган адам жаңылбайт. Дегеним, көпчүлүк мыкты аттардын сымбаты, сырткы түзүлүшү жакшы болот. Начар жылкынын сымбаты деле начар болот. «Көркү келишкен сымбаттуу атка бир саяпкер, анан жакшы үртүк жабуу абзел» дешет. Мыкты жылкынын тиштери назик, майда келип, дайма аппак болот. Астыңкы эрини узунураак, таноосунун кыргактары жука, бийик келип, кең болот. Маңдайы жазы, кулагы тик, учу кыйгач учтуу келип, эки кулактын аралыгы кенен, ачык болот.

«Сай күлүк буудандын сыны — тукур моюн келип, моюндун түбү жоон жана соорусу бийик, көөдөнү жазы, кол-буттары бакыват, чаткы аягы кенен, куйругу катуу жана узун,

пайы кыска, жалы суюк, куйруктун дөңчөгү жумшак жана кыска, этүү келип, көзү менен кирпичтери кара болот. Дайыма жол жүргөндө көңүлдүү болуш үчүн арты жапыз, куйругу өскөн, соорусу кең, эки сандын ортосу эттүү келип, чаттары бири-бирине жабышкан атты минүү абзел...»

Андан аркы баянда кандай түстөгү ат мыктысы же жамааны болорун, алардын сын-сыпатын, айыптарын, илдетин өзүнчө саймедиреп айтып берет.

Бу баяндын чоо-жайын ат жандуу кыргыз баласы дароо түшүнөт, айткан сөздүн көбү төгүн экенин билеп коет. Айрыкча, жылкы, тулпар жөнүндө узун сабак сөз болгондо андан башка билерман, кыраакы чыгар бекен?!

Жогорку сөз канчалык бал тилге салып айтылса да чын-чынына келгенде, кеп ээси жылкынын сай күлүгүн дулдулун, тулпар аттын касиетин, сымбатын анчейин эле билет окшойт. Айткан адам минген атын гана билет көрүнөт. Неси болсо, башка элдер да жылкы жөнүндө сын айтарын, айтканда да жеткире айта албасын көңүлгө бир түйүп коюш парз.

* * *

Дагы айтарым: кыргыздар байыртадан тулпардын сын-сыпатын, кадырын, күлүктүгүн, күчүн, сырын жакшы билген, муну бөркүндөй көр. Алар казатка аттанганда эрди кырсыкка чалдырбас, алты ай минсе арыбаган, ташка салса тайгылбаган, найзага ыктуу, топту жарар казанат тулпарды, эр сайышка, керишке, чууга, салгылашка тобурчакты, көсөт атты минген, бейпил күндө тойго баратканда ооздук кемирип, көңүлүн көккө ыргытып алкынган суудай суксур атты, сындуу, өкүм аргымакты, түз, алыс жолго чыкса кылтылдаган жүрүшү бар, суу куйса төгүлгүс жоргону, кайгуулга чыкканда, алыска кабар айттырганда баябанда чаалыгып-чарчабас, учкан куш менен жарышкан тунук бууданды, ат чабышка жел жетпеген сай күлүктү, дулдулду, үй оокатына ылоо кылып жоош, бөөдө көлүк минишкен.

Айрыкча аттын сынын сынчы айткан, күлүктү саяпкер таптаган, жылкы ылаанын, сыныгын билген сыныкчы болушкан. Эл арасында бу нарктуу кесип азыр сээлдеп баратат.

Сынчы деп адам менен жылкынын табитин, күлүктүгүн, өткөнүн, келечегин билген көсөмдөрдү айтар эле. Илгертен алар журт ичинде кадыр-баркка ээ болгон. Сынчы алдында жылкыларды чубатуудан өткөрүшкөн. Сынчы жактырган атын карматкан. Ал жылкыны омууроосунан, мойнунан, соорусунан маңдайынан сылап, жалын кармалап, сулуулукут к-

реметти тапкандай астейдил көз кырын салган. Көңүлүнөн эркелеткен. Тишин көрөт, жашын санайт. Бутун көтөрүп тураны карайт. Ошондон кийин гана жылкыга ак сынын айтат.

Эр жигиттин минер атын, чабар күлүгүн сынчы тандап берген. Жаш кулунду же тайды көрүп, кийин күлүк же чобур чыгарын айткан. Сынчылар аттарды аралап байкап, муну чыңоолго минеби же эрөөлгөбү, же керишке минеби жаземдебей айткан. Алардын айтканы айткандай чын келчү.

«Манас» эпосунда Эскара деген ашкере сынчы болгон, ал кандарга, баатырларга, чоролорго ат тандап берген. Анын Көкөтөйгө тандаган Мааникери айткандай ажайып бурак тулпар чыккан. Сынчылыгына бали! Мааникердей тулпар барбы?! Аны Көкөтөй кылкуйруктун пашасы дечү. Ага болоттон така кактырган. Бейпил күндө албан буланы жабуулап, жоого чыкса бадана кийгизген. Кулагынан шам жанган куйругу тотунукундай чубалган туу кара кыл канаттуу тулпардын басканы менен учканы бирдей, жал куйругу түпөктөй, жебедей көзгө илинбейт, чулу темир туягы жер чийип, сексен күнү чуркаса кайра күчөгөн кырк күндүк жерге суусабас, бирде ал кырга, бирде бул кырга тийип, жел кайыпка жеткирбей кетсе, даңканынан таштар талкаланып калган, кас душманга карматпаган артык өнөрү бар марал төштүү мал. Сан жылкынын арасынан чөлдөн чаңкабаган, таштан ташыркабаган, узак жүрүшкө Мааникер гана чыдаган. Бекеринен буга кара калмактын дөөсү Жолойдун, кытай Коңурбайдын көзү түшүп калган эмес чыгар. Мааникердин айынан, талашынан кыргыз менен калмак-кытайдын ортосунда чоң жаңжал башталат эмеспи. Эскаранын жолун жолдогон Чубут деген сынчы болгон. Ал чубатуудан өткөн мал ичинен Чубакка Көкчебичти карматып, ушу береги чыныгы кас буудандын өзү деп жактырган. Анан калса олуя сынчы айткандай, Көкчебич Чубакка өмүр бою ак кызмытын өтөдү.

* * *

Жеринен сынчы кесиби сыйда, нарктуу делген менен, дегинкиси опурталдуу болгон. Илкерки кандар, төбөлдөр чындыкты сүйлөгөн сынчыны мерт кылышкан. Толубайдын тагдыры ушуга далил. Толубай сынчы элибиздин тарыхында болгон киши. Анын кайсы кылымда жашаганы белгисиз. Нечен мыкты сынчылардын ичинен Толубайга жеткени чанда. Элибиз жаштарын «Толубайдай сынчы бол, Токтогул-

дай ырчы бол» деп алкашат. Толубай бир эле аттын жайын, сынын, кадырын гана эмес, анын тилин да билсе керек деп ойлой кетесиң.

Илгери каардуу кан казатка аттанмак болуп, сынчыларга мингенге тулпар тандатат. Сынчылар кан ордосуна жо-лошпойт. Көңүлдөгүсүн таппаган, жаңылган сынчыны кан өлтүрүп салчу.

Күндөрдүн бир күнүндө кандын жигиттери айталаада бир кишиге жолугушат. Ал аттын куу башын тиктеп, «аттин, сенин ченемсиз күлүк экениңди ким билет. Менин сынчылыгымды ким билет», деп кейип отуруптур. Муну жигиттер канга алып барышат.

Кан Толубай сынчы экенин билген соң, тулпар тандап бересиң деп кыйноого алат. Кан жылкысы сансыз эле. Нечен күнү жылкы чубатылат. Толубай аттардын эч бирөөнү жактырбады. Акырында жигиттер бир кедейдин солку, жоор чаар атын жетелеп келишет. Толубай жаман чаарды көрүп, «Каным, ушул тунук туяк тулпар» деп ордуна сүйүнгөн тейден тура калат.

Казатчы кан сынчы мени шылдыңдады деп эки көзүн тутмак ойдуруп салат.

Толубай көз кунуна жаман чаарды сурап алат. Сынчы үйүнө атын алып барып, кырк бир күнү жер алдына аземдеп баккан экен. Качан тулпар кейпине келип, кыл табына жетилгенде сынчы күлүгүн токуп, кемпирине учкашып, сейил курган кандын алдын тосуп чыгат.

— Э, көөдөк каным, көсөмдүк кылбадың, баягы чанган Чаар тулпар мобу. Эр экенсиң жетип ал. Жетсең тулпарлуу бол! Жетпесең мыш бол! — деп Толубай ич күйдүсүн айтып, аттын оозун кое берет.

Кан баштап, эл дабырап Толубайды кууп калат. Чаар тулпар караандатпайт, аламсаатта бир күндүк жолго узап кетет. Бир оокумда аттын дүбүртү чыгат. Толубай кемпиринен кайсы ат экен деп сураса, анысы Кер ат экен дейт.

Толубай кемпирин атты күнгө тарт дейт. Кер аттын мээсине күн өтүп чуркай албай калат.

Экинчи күнү дагы бир аттын дүбүртү угулат. Кер кашка ат келатканын билген Толубай, кемпирине таштак жолго сал дейт. Көрсө, Кер кашканын туягы жука экенин Толубай билген экен. Бул ат дагы жүрбөй, дымы өчөт.

Үч күндүк жолго жеткенде Толубай кызыл аттын кууп жеткенин билет. Сынчы кызыл көсөм ат эле, күлүктүн бир кирти — мактоону көтөрө албайт деп тулпарды мактап кирет. Кызыл тулпар да мактоону көтөрө албай, жолдон өксүйт.

Ошентип, Толубай сынчы канды мазактап, өчүн алып берген тулпарга бир ыраазы болгон экен. Ушул улама сөздө кыргыз элинин, анын ичинде сынчынын күлүктү, тулпарды билгендиги айтылып турбайбы.

Илгерки сынчылар бир эле аттардын сынын билбестен, алар адамдын тагдырын, кыял-мүнөзүн, ой-санаасын, өткөнүн, келечегин билген көзү ачыктай ою терең аяр адамдар болгон.

* * *

Илгертен күлүк таптаган саяпкер эл ичинде кадырман адам. Калк арасында даңазасы алыска учкан нечен кыйын, кеменгер саяпкерлер алиге айтылып жүрөт. Ат сырын билген саяпкер, ар айылдан чыккан. Саяпкердин түйшүк-мээнетин көргөн, тулпарга кайдыгер адам, башына мынчалык жүктү неге үйүп алды экен деши мүмкүн. А саяпкер жаны кейигенге, ысык-суукка, ыктуусуз түнгө, ач-тогуна кайыл, кара жанын карч уруп, ак пейилден дилгирленип берилип иштейт. Саяпкерлик деген кур даңазаны куугандык эмес, бөөдө азгырык же кумарчылык эмес, бу деген эрдикке чакырган өтө бийик, ыйык кесип, адамга кубаныч, кыял толкундануу, умтулууну, сулуулук, керемет берген өнөр.

Мыкты саяпкер менен күлүктүн жашоосу да, жаны да бир. Тулпар дегенде саяпкер ичкен аягын жерге коет. Саяпкер күлүк тулпарын эртели-кеч жүз жолу карап, айланчыктап, жанынан карыш жылбайт, окуранышын тыңшап, деле балакайдай асырайт. Күч-кубатын, демин берет. Күлүктүн сөөк терин алып, керимсел желге жетелеп, суутуп, аса байлап таң ашырып, ыктоо жерге бейпил уктатып, ар кандай жерге оонатып, каткан терин кырып, белин сыдырат, соорусун, мойнун сылап, көзүн ушалап, көкүлүн тарап, төрт аягын кармалап, ченеп жем, чөп берип, суу ичирет.

Тулпардын тагдыры саяпкердин колунда. Күлүктү күлүк кылган саяпкер. Ал тулпарды кайсы багуудан, кайсы суутунан кетирдим деп сары санаа. Улуу саяпкердин өзүнчө мектеби, сыры бар. Ал тулпарды өзүнчө астейдил таптайт.

* * *

Кыргыз эли, айрыкча сынчы саяпкерлер күлүктөрдү нечен түргө ажыратып сынашкан. Эзелтен эл ичинде тулпарга отуз эки сын айтыларын жаш илимпоз Т. Ташматов чогултум дегенин уктум.

Элибиздин тилин, салт-санаасын изилдеген таланттуу окумуштуу Ж. Мукамбаев Түштүк аймагынан күлүккө он сегиз сын айтыларын жазган. Изилдөөчүнүн тапкан үч сынын толук келтирдим.

«Биринчи күлүк: Саны — саадак, ичи — тайган, бөрү кулак, бөкөн сан, буудан чалыш келет. Кашка тиши кадоодой, кара тили бүлөөдөй, телегейи тегиз тарамыш, кара кушу калкан, жазы жаак, кең маңдай болот. Жото жилиги жонгондой, жонуна жатып конгондой. Балык эти баладай, туяктары чарадай. Каржилиги кадоодой. Музда туулуп, ташта өскөндөй. Тоо кайыптан жалгашкандай. Кыска бакай, тик далы.

Экинчи күлүк: Эшек туяк, элик баш, эңшер бойлуу, жаргак төш, кара саны түрүлгөн, эрди шалкы, бото көз, чымыр туяк, үкү аяк келет. Өйдө-ылдыйды ылгабас, тайган иттей кыржык, бүткөн бою тарамыш, карчыты көмкөргөндөй. Түз, жупжумуру моюн, боору-сырты тептегиз, азуусу арка сыйбас, кобулдуу кашка тиш. Эңкейиште эликтей, өрдө учкан куштай, тарткан жаадай зыркырайт. Уюл-уюл капкан бел, төө толорсук, тайган төш, каман жаак, үлбүр салган үч чоку, төө кулак, уй куймулчак, катык жамбаш, чакмак эт, кара кагелес, тик бакай, айчылыкка арыгыс, кулун куйрук, сыйда жал болот.

Үчүнчү күлүк: Ок жыландай октолгон, жумуру ээликме. Кыйгач карап кужурланган, көктү карап көрүнгөн. Учаар куштай оюн салган, чуу чыкса камырабай мойнун созгон. Чу десе кеткен куштай канат сызган. Чолпондой көзү жайнаган. Ичке сабак. Тулку бою сүмбөдөй, оозун керип ойноктойт, чапчып көктү карайт. Муз бөйрөк, кыска бел, түпөктөй туу куйрук, бийик өркөч. Айрылган эки азуусу, көмөкөйдөн көрүңмө. Қопшогондой жото жилик, узун жанбаш, кең соору. Алчак басык, бөрү желиш, тула бою тарамыш болот. Саны сымбаттуу, камыш кулак, төшү жайык, жүгүрсө закым келет»

* * *

Он сегизинчи кылымдагы кыргыздардын уламышын угалы. Айтылуу Талас өрөөнүндөгү катаган уруусун Шамый Султан менен Турсун кан бийлеген. Алардын коңшусунда Ишим кан башкарган кыпчактар турушчу. Ишим кан коңшуларына сыр көрсөткөн, улам чабыш десе жандан кылыч суурган, ат терин кургатпай чапкылаган баатыр болчу.

Бир күнү Ишимге чабарман келип, Ысык-Көлдүн күңгөй башына Ажаан деген калмак кол баштап, кыргыздарды

чаап алып, балдарын атка сүйрөтүп, аялдарынын ичин жа-
рып салыптыр деген кабарды айтты.

Ишим шашкан жок. Арам калмак кутуруп турсун деди.

Ишим үлүш берип, ага катаган Турсунду баш кылып
айлына чакырды. Аны Ажаан калмакка бирге аттанууга
көндүрдү.

Казатка жөнөөрдөн мурда Ишим элиндеги атактуу сын-
чыны алдырды. Сынчы алдынан жылкыны чубатып айдап,
«сынчым, мага жоого минүүгө тулпар тандап бер» деп өтүн-
дү. Сынчы Ишим кандын миндеген жылкысынан тулпар
жактырбады. Акыры ал бай Түгөлдүн жылкысынан Шарпку-
ла деген тулпарына көзү түштү.

— Ишим каным, Талас жеринен сага бир жараса Түгөл
байдын куласы жарайт. Башка малды көрө албадым — деди
сынчы.

Ишим сынчынын билермандыгына ишенер эле. Анан кал-
са, Шарпула бай Түгөлдүн минер аманат тулпары. Бай
Түгөлдүн өз жайлоосу Жумгал өрөөнү болгон. Ошол жайда
чөп жакшы чыкпай бай Мерке өрөөнүнө ооп келген.

Ишим кан байдын атын тартып деле, коркутуп деле
алса алы келмек. Ишим кааданы бузбады.

Ишим кан жүз кишини жан-жөкөр кылып, мыкты тулпар,
керчөө тон кийгиздирип, Түгөл байдын айлына мейман түшүп
калды. А дегенде Ишим келген жайын алдын ала кеп кыл-
бады, жөн гана жер көрүп, эл кыдырып жүрөбүз деп койду.

Бай Түгөл оюн-тамаша куруп жүргөн бир элдин канын,
жигиттер салт менен бээ союп, эки күн коноктоду.

Ишим кан аттанаар күнү гана байга, элибизге жоо келди
деп сөз баштап келип, ага минерге бай Түгөлдүн гана тул-
пары жараарын, аны сурап келгенин айтты.

Түгөл бай билги, көсөм адам эле. Атайы ат арытып
келген асыл меймандын шагын сындырбай, жай айтты.

— Ишим каным, мындайда ат аясам, ант урсун. Жоого
десең, атым берейин. Жоо жеңилгенче күч берейин. Атым
жоодо жан берсе, кунун доо кылбайын. Аман эсен жоо
жеңип кайтсаң, Ишим каным, атымды кайра алайын...

Буга Ишим кан макул болду, байдын атын минип кайтты.
Эртеси көл башындагы Каркыра менен Кегендини чардаган
жоого аттанды.

Калмак Ажаан өзүнүн Телшалкы деген атын эрөөлгө
минип чыкты. Ат жакшысын минген Ишим кан калмактын
баатырын сайып өлтүрдү, олжону алып кайтты.

Ишим көл башындагы Түп аймагында суу боюна ак
өргө тиктирип эл менен жыйын куруп, той тойлоп, оюн-тама-
ша курду. Ошол суунун бою Жыргалаң аталган дешет.

Ишим тойдун калганын Талас жергесинде улантмакка аттанмак болду. Аты тың, өзү шайыр жигиттерди Таласка, тойго баргыла деп жар салды. Тойго барууга айыл-айыл эл дарбыды.

Ишим айлына элден мурда жетип, кам көрмөккө беш атчан жигит алып жөнөп калды. Жигиттерине да көп ичинен беш мыкты атты тандап мингизген эле.

Ишим астындагы минген аты Шарпкуланы сынамакка Таласты карай тынбай катуу жол жүрдү. Шайдоот келаткан жигиттеринин Тору айгыры адегенде чаалыгып, күйүгүп өлдү. Андан соң Ак сур ат, анын артынан эки кара буурулу, анын соңунан белде Кер жорго жан таштады. Көл боюндагы ошол жерлер кийин Тору-Айгыр, Чоң Ак-Суу, Жоргонун бели аталып калган.

Таласка дейре чаалыкпай, кадимки басыгынан жазбай келген көй кашка тулпарды «ошол минсин» деп Түгөл марттык кылып, кайра алган эмес экен.

* * *

Тоолуктар алыска жүргөндө сүйгөнүн, эне-атасын, баласын, ал эми жандуудан минген атын, жансыздан киндик каны тамган жерин сагынган. Арзуу ырларын чыгарган.

Деле эрге бел, жөлөк болгон ат менен аялзатын даңаза кылып ырдоо — бабалардан келаткан салт. Элибиздин төкмөлөрү, ырчылары, тулпарлар жөнүндө сонун ырларды чыгарышкан. Айылдагы төкмө акын С. Алайчиевдин ыры айтканыбызга далил болот. Мындай ырлар элибизде эң көп. Ырды окуп көрөлү:

«Ат жаныбар күлүктүн
Секиргени бүргөдөй,
Семиргени сүмбөдөй,
Кылыктары улактай,
Көздөрү жанган чырактай,
Басканын көрсөң тентектей,
Ар таноосу телпектей,
Боору тилик салаадай,
Жүрөгү жаткан баладай.
Соорусу жайык талаадай,
Төрт туягын карасаң
Ак куюп ичкен чарадай.

Ат жаныбар күлүктүн
Канжыгасы капталда,
Куюшканы куткунда,
Үзөнгүсү боорунда.
Ошондой жакшы ат минсең,
Жигитчилик доорунда.
Андай мыкты күлүктөр
Азыр азамат жоокер жолунда.
... Куш салып, жакшы ат минбесе,
Кумар көз сулуу сүйбөсө
Кумардан, ойло, ким чыгат».

* * *

Эл арасында, оозеки ырларында, эпосторунда аттардын келбетине, чуркашына, басыгына, жүрүшүнө, көркүнө жараша күлүк тулпар, буудан, дулдул, аргымак, тобурчак, жорго деп нечен түргө бөлүп айтышат.

Ат күлүгү — тулпар. Ага кандай сын айтсаң жарашат. Тулпардын көөдөнү жоон, чаткы аягы кең, кең соору кетмен туяк, тиштери бүтүн, куйругу саяң, капкак бел, өркөчү бийик келет. Айрымдарынын кийик баш, маңдайы жазы көзү ботонукундай жайнаган, далысы өркөчкө жабышып турат. Каса тулпардын басканына мал жетпейт, бир изин жаза баспайт, ай караңгыдагы түрпү жолдон кайыптай адашпайт. Көкүлүн көккө ыргытып, учкан куш менен жарышып, ташка салса тайбаган, чөлгө минсе чөлүкпөгөн карабайыр. Айгай укса шашпай, кайра күч алган, эр сайышка түшкөндө өксүтпөгөн, азар түмөн жылкыга кошулса астына түшүп билгендей жол баштаган, күнү-түнү жол жүрсө түк чаалыкпаган, куюндай күлүк жаныбар. Илгери көйкапка минер тулпарлар болгон.

Буудан кең көкүрөк, арымы кең, тиши курч, куйругу кулач, жалы чон, көйкөлгөн көкүлдүү, калбыр өпкө, камыш кулак, жез билек, чулу туяк келет. Анын соорусу даңкайып, тоо кайыптай шаңкайган сүрү болот. Бууданды алты ай минсе бир жүрүшүнөн жазбайт да чарчабас, кырк күнү чапса кыйналбас, оозуна суу албаган, бара-бара кызыган, бир кызып алса баш бербеген, бир жүрүшүнөн жазылбаган, далай асыйга чейин тулпардан буудан жаралган.

Дулдул дегениң, бука булчуң, буура сан, букта бакай, кулан жай, кебежи курсак, соорусу менен көөдөнү чон, көнөктөй туягы бар, чаалыкпаган улан күлүк. Кызыл чуркап келгенде, арышы узап, туягы жерге илинбей, булуттуу көк-

түн астынан, буралган шибер үстүнөн закым болуп учкан, кыл куйруктун кыйыны. Желе басса жел жетпейт. Токсон күндүк тоолорду, эчки жүрбөс зоолорду, чөл-ташыңды тоотпой басып өтсө да азбаган, алыс жүрсө да баш салып чөптү чалбаган көсөм ат.

Ичи кындыйып тобурчактай, каз моюн, шыйрагын шыпшып жонгондой, аркар аяк, элик баш, көкүлү тайкы, кундуздай жүнү жылтырак, саяң жалы кулпунган, тик кулак, кайып түрдүү көркү бар сай күлүк — аргымак делет. Бастырсаң төрт аяктан тик түшөт. Кыргыздар аргымактын жакшысы чапса күлүк дешет. Аргымак өкүм, курч келет, чу дегенде аткан октой атырылып, таноосунан буу чыгып, араандай оозу ачылып, ак көбүгү омууроого чачырап, ооздук чайнап, ой чуңкурду ылгабай алдыга булкунган коо бузган көй күлүк.

Жорго деген — ат асылы. Илгертен жоргонун түрлөрү бар: кой жорго, жол жорго, чапма жорго. «Күндүк өмүрүн болсо, түштүгүнө жорго мин» деген элибизде макал бар. Жоргонун жүрүшү адамды кыйнабайт. Чын жоргонун буту жерге тиер-тийбеси билинбейт. Эки алдыңкы бутту алыс таштап, арткы туяктары менен жерди оё чапчып: тозонун тоодой ыргытып, жал-куйругу чачырап ооздугун кемирген, улам чапкан сайын кызыган, соорусуна суу куйса төгүлбөгөн, сом туяк жорголор чыккан. Алыс жолго да, жакын жерге да жорго мыкты. «Жорго мингенге жолдош болбо» деген эл оозунда айтылган эски макал ат жүрүшүнөн улам чыккан. Жоргочон адам бир калыпта жолду тез арбытып, ат илебин суудурбай, жүрүшүнөн жаңылбай кете берет. Кыргыздарда оозу элпек бөжүгөн жоргону сыйда карыяга, мейманына мингизет. Көчкөндө кемпирлер, келин-кыздарга берген.

Элде куштай учкан жорголор болгон. «Баланчанын жоргосу», «түкүнчөнүн жоргосу» деген оозеки санжыраларда, улама сөздө көп айтылат. Учурунда жорголор өтө баа эле. Илгери эр кунуна, барымтага, айыпка, кунга жорго алып, анташкан асыл доско, чоң кудага, алдыга түшкөндө жорго тартуулаган. Чоң жорголорго талаш-тартыш, чабыш чыккан. Мындайга далилди кыргыздын тарыхынан өтө арбын учурабыз.

* * *

Кыргыздарда жер каймактагандан эле нарктуу кара усталары, темир эритип, түркүн аспап, жоо-жарактарды, уз-

зергерлери алтын-күмүштөн кыз-келиндин зер буюмдарын жана ошондой эле ат турпатын жасалгаларын келиштирип жасаган. Башкасын кеп кылбай эле коёлу. Сөздүн угуна чыкпай ат жабдыктарын санап көрөлүчү. Ар чебердин өзүнчө кылдат сыры асеми болгон. Ар жасалгасынын сулуулугу; түйшүгү, чеберчилиги башка-башка. Алардын кайсы бирине уз аялдардын колу тийсе, көбүнө эркек сал усталар эмгектенген. Ушунун баарына зергер, укмуштуудай кооз сымбоздоп жана шөкөттөп, нечен ажайып көрктүү, жарашыктуу көз тайгылтып адеми жасаган. Каранызчы: жүгөн /кайыш жүгөн, өрмө жүгөн, беш өрүм жүгөн, жети өрүм жүгөн, күмүш жүгөн, тогуз өрүм жүгөн/, тердик/ сайма тердик, кайыш тердик, кийиз тердик /, нокто, көмөлдүрүк, ээр /куш баш ээр, талас ээр. каптама ээр, ак канкы ээр, калмак ээр, дамбаш ээр, кушбаш ээр/, көрпөчө, басмайыл, үзөнгү /канжыга, того, жалпооч, чылбыр, ичмек, кулакчын, үртүк, дикек, коңгуроо, камчы соп камчы, күмүш камчы, өрмө камчы, шапалак камчы, кара алакан камчы /, куюшкан, желдик /жааз/, ат жабуу, тизгин, чидер ж. б. Ушул кыргыздын жасалгаларын илгерки бабаларыбыз сактар, гундар урунган.

* * *

Ат жабдыгынын эң асылы, эң кымбаты — эр камчысы. Ат минген кыргыз баласы камчысыз жүргөндү өөн көргөн. Эстүү ата уулуна ымыркай кезинде, эрте эле устага камчы жасатып коюп, катып жүрүп, акыры атка мингенде колуна карматкан. Ээрге биринчи отуруп, атанын колунан камчы алып эс тарта баштаган, сындан өткөн эркектана атасынын, бабалардын ыйык жолуна түшкөнүн билет, өмүрү өткөнчө камчыны бек кармап, атасын жандай бастырып, аны уятка калтырбай, ата жолун ардактап өтүүнү сезет. Атанын таянар гоосу, артында калар туягы, атын өчүрбөс медери экенин туят.

Ар бир эр-азаматтын камчысы аймагына, досторуна, туугандарына дайын, таанымал болгон. Жерде жаткан камчыны тебелеп, аттап кеткен кыргыз баласы болгон эмес. Таман алдындагы камчыны көтөрүп, кереге башына же боз үйдүн бел курчоосуна илген.

Илгери, качан кыргыздар кат жазганды билбей калган кездерде бирөөгө иш дайындап, сөз, кабар, айттырса, чабандеске камчысын кошо берген. Эр камчысын көргөн адам жолдошунун аманат белгисин таанып, жардамга шашкан.

Антташкан эрлер камчы кармап антташкан. Бирөөгө багынып бергенде, же күнөөсүн кечирим сурагандар мойнуна

камчы илип, башын ийишкен. Олжону камчыга ченеп элге бөлүшкөн.

Эрдин камчысы бир эле ат камчыланганга гана эмес, анын жан жолдошу, эр көркү, куралы жана сулуулук катары баалана келген. Сулуу кыз-келиндин белин, мүнөзүн камчыга салыштырган. Камчыны гүлдөргө койгон.

Ал эми кыргыздардын камчы жасаганы, өргөнү өзүнчө бир мээнеттүү, чебер өнөр.

* * *

Эл осзунда, кыргыздар ат жабдыгынан үзөнгүнү эш тутканын, аны ыйык көргөнүн айтышат. Илгерки кандар, бейпил күндө алтын, күмүш үзөнгү теминген. А эрлери, чоролору бекем болсун деп коло, жез, темир таман үзөнгү жасатышкан.

Бир доордо үзөнгүгө арыстан, бөрү башын түшүрүшкөн. Бөрү башы үзөнгү бөөдө кырсыктан, жоонун капылет огуна сактайт дешкен.

Эрлер үзөнгү кармашып, «үзөнгүлөш жүрөлү», «үзөнгүлөш тең тебели» деп достошуп антташкан, «үзөнгүбүз бек болсун» деп бирин бири алкашкан.

Атка минерде, ат үстүндө дайыма жүргөн эрге үзөнгү бел болгон. Кыргыздар үзөнгү кагышты десе, эр бири бири менен жоолашып калганды айтышат. А үзөнгүдөн бут тайды дегенде, эрдин шору кайнаганы, бир балээге кабылганы, анда азамат ат жалына жыгылып, жан далбас болуп калганы.

ТУЛПАР СЫМБАТЫ — СӨЗ КЫМБАТЫ

Кыргыздар «ат — эрдин канаты», «аты жоктун, буту жок» дешкен. Улуу бабабыз Манас «ат бүткөндөн айрылса, азамат шору катпайбы» деп айткан экен. Элдик санжыра, ырларын, эпосторун карасаңыз: байыркы гректердин, ирандын уламыштарындагыдай канаттуу ат жылдызы /пегасы/ болушкан. Ырас, гректердей канаттуу аттарды акындар токубайт. Муну кыргыздын эр жүрөк баатырлары токуп минген. Баатырдын аттары октой учкан, канаттуу тулпарлар болгон. Тулпарлар Парнастын бийик Улуу Тоосунда жашаган. Кыргыз эл жомогунда, алты буттуу ала ат, жети буттуу жээрде ат болгон. Эзелки аңызында /мифологиясында/ туягы чоюндан куюлган куралы деген ат болгонун учуратабыз.

«Манас» эпосундагы канаттуу тулпарларды санап көрөлүчү. Манастын Аккуласынын, Коңурбайдын Алкарасынын канаты болгон, ал эми Көкөтөйдүн Мааникеринин алты канаты бар тулпар эмеспи.

* * *

Оозеки чыгармачылыгында, айрыкча эпосторунда тулпарды элибиз кандай салыштыруу менен айтканын угалычы: «коён сыны бар», «ташка баскан кийиктен кем эмес», «аркар аяк», «таңкы желдей зырылдайт», «желгенине жел жетпейт», «эликтей колу сайылат», «маралдай болгон денеси», «жейрендей көзү кызарып», «аркардай арып узарып», «тал жибектей», «кулжадай көзү кызарып», «учкан куш менен жарышып», «так жибектей куйругу», «маралдай төшү салынат», «ач аркардай жүгүрөт», «жаадай ат», «коендой кулак жапырат», «ач маралдай бүгүлөт», «каз моюндуу кара ат» ж. б.

Кыргыздар ат көркүнө суктанган: «Ат эмес эле, чүрөк экен!» «Ат болбой куруп кал, сымап экен!», «Көйкапка минчү тулпарым», «Жаныбарым», «Ак малым», «Асыл малым» «Кайран малым» ж. б. сөздөр менен жалынган. Элемандын Эр Төштүк мөрөйдөн байге алып, жээрен кууса секиртпей жеткен, айбандан эстүү Чалкуйругуна «Канатым, сени алгыча мени алсын!» деп жалбарганы эсиңиздедир.

Кыргыз эли Камбар атанын тукумуна сулуу келин-кыздарга гана айтылчу ушунчалык жакшы сөздөрдү ыйгарган: «Найдай ат», «суйкайган күлүк», «сурмалуу ат», «чолпон көз күлүк», «чүрөк моюн», «ак мөлмөл күлүк» ж. б. Тунук мүчө, тумсак, ылаала, өкүм, кадырман, казанат ж. б. сөздөр ылгый ат менен адамга айтылат.

Эр жигиттер «сууту канган күлүктөймүн», «сууткан аттаймын» деп эрдесишет. Алар ат менен өзүн салыштырганга арданбаган, кайра сыймыктанган.

Ал эми эне-ата баласын «кулунум» деп эркелетишкенинин жөнү бар го.

* * *

Ат жөнүндө элибизге канча сыйкырдуу макал-лакап бар: «Эрдин аты эрге тең», «ат, аттан кийин жат», «ат жакшысы кермеде», «күлүктөн күлүк чыкса, төрт аягы тыбырайт», «күлүк ат чапкан сайын арбытат», «аргымактын жакшысы чапса күлүк, сатса пул», «атаң барда эл тааны,

атың барда жер тааны», «аты жок адам канаты жок куш сыяктуу», «күлүккө күн салгыча, байталга бак берсин», «эки бээлүү эл сактайт, жалгыз бээлүү жан сактайт», «эркенин жашы, жоргонун тери кургабайт», «тулпар тушунда, күлүк күнүндө», «аттын баары тулпар болбойт, куштун баары шумкар болбойт», «аргымак аттын куйругу бирде жибек, бирде кыл», «жакшы атка бир камчы, жаман атка миң камчы», «Султан сөөгүн кордобойт, тулпар сөөгүн оордобойт», «ат башына күн түшсө, ооздугу менен суу ичет», «ат арыганын билбейт, кунас карыганын билбейт», «жаман атты жал басат», «жалы барда жалынган жаман аттын белгиси», «тоодон түшөөрдө — таскак, тоого чыгарда — аксак», «байге аты — каралдан», «таяк тайга жеткирбейт, тай атка жеткирбейт», «тай атка чыкса, ат азатка чыгат» ж. б.

Махмуд Кашгари агабыз түрк сөздөрүнүн жыйнагында айтылган кыргыз макалдарын киргизген: «жылкы аласы сыртында, киши аласы ичинде», «куш канаты менен, эр аты менен», «киши сүйлөгөнчө, жылкы кашынганча».

* * *

Кыргыздар тулпарларга сүймөнчүлүк менен эң сонун аттарды коюшкан. Эл арасында, эпосторго коюлган тулпарлардын аттарын санап көрөлүчү: Жаркызыл, Казчара, Суркийик, Акмоюн, Телтору, Жармандай, Мээнеткөк, Тоокара, Наркара, Каражой, Акилик, Акбакай, Көкчолок, Желтаман, Музбурчак, Желкайып, Малтору, Желкара, Оркызыл, Эгизкара, Карткүрөң, Таркызыл, Акборчук, Желкызыл, Тоотору, Алгара, Кылжейрен, Ачбуудан, Чалкуйрук, Көктөкө ж. б.

«Манас» эпосун окуганда ойго бир нерсе кылт дейт — баатырлардын өзүнө, эрдигине, кыял-мүнөзүнө жараша аттары дал келет. Баатырга жараша тулпарлардын аты коюлгансып кетет. Жакып эпосто ашкан баатыр деле эмес, арамзалыгы, ачкөздүгү, зулумдугу бар бай. Аты Туучунак да куду ээсине окшош, Жакыптан башканы мингизбейт.

* * *

Кыргыздар аттардын мүнөзүн карап, кыялына, көркүнө, белгисине жараша нечен түргө бөлүшүп айтышкан: байге аты, мээси жок күлүк, көйкашка, туу куйрук, тизгин кактыр, коо бузган күлүк, кер ооз ат, тунук күлүк, тууча, тукур

ат, көзгө толгон ат, чалыш, орошон күлүк ат, өрү калган ат, калбыр өпкө, кактооч ат. шам кулак, көк чеке болгон ат, тул казан ат, күн какты болгон ат, бедөө ат, жүзөктөй болгон ат, тул кара ат, кашка ат, айкашка, карабайыр ж. б.

Ал эми жылкынын түсүн кыргыз сөзүндө айтылышын санасак, менимче үч жүзгө жетет. Кыргыз тилинде жандуудан жылкы жаныбарга гана ошончо сөз ыйгарылса керек. Көбүнчө кошоктошкон сөздөр. Алалы: сур, ак сур, кара сур, көк, тору кашка, көк кашка, кер, жээрде, тул кара, кер тору, ала, ак боз, буурул, ала буурул, кызыл тору, көк кызыл, сары ала, сары кызыл, кара күрөң, кула жээрде, кызыл буурул, ач кызыл, ак саргыл, чабдар, таргыл, чаар, ж. б.

Эл ичинде аттын кулагын бир канчага бөлүп айтышат: бөрү кулак, ай кулак, шам кулак, шала кулак, калкан кулак, боорсок кулак, сур кулак. Аттын куйругу: союл куйрук, туу куйрук, кыл куйрук, ж. б. делип кетет. Жылкынын оорусуна карата: жаталак, жоор, аксак, сынык, тура, көр, керен, ноконо, чычалак, учун, келпиң, ылаңдоо ж. б. сөздөр айтылса, мүнөз-кыялына: азоо, жоош чалпоо, кыял кески, өкүм, кашан, үркүнчөөк, үзөгөн ж. б. сөздөр колдонулат. Элибиз ат басыгы жөнүндө жай басык, текирендетип сылтып, аксап, атыраңдатып, таскактатып, жорголотуп деп мүнөздөмө берсе, жүрүшүнө келгенде: калмак жүрүш, бөкөн жүрүш, желип-жортконун: бөрү желиш, кара желиш, бүлкүлдөк желиш деп айтканын угуп жүргөнбүз.

* * *

Жылкы жаныбар бизге унаа, тулпар, керемет гана болбостон, тилибизди байыткан. Ата-бабабыз байыртан бери жылкыга байланыштуу, анын айланасында миңге чукул сөздү бизге дейре урунуп-колдонуп келген деген болжол бар. А сөз деген аалам-дүнүйөнү тааныткан, акыл-эсибизди, рухи дүйнөбүздү өстүргөн акыл казына, кылымдан кылымга келаткан ата мурасы.

Бара-бара жылкы туягы азайып, биз жылкыдан оолактаган сайын жанагында сөздү дайыма урунбай, эскиртип, кайсы бирин унутуп бараткан сыяктанабыз.

Жылкы күтпөй калыштын жоругу бир эле унаадан жөө калуу коркунучу эмес, ошончо жандуу сөзүнөн жардылануу дегендик болор эле. Сөздү урунбай эскиртип, жоготуп жиберүү — бөксөсү толбогон өксүк. Мурасты кайрадан калыбына келтирүүгө далай муундун өмүрү, мээнети кетет, өтө кыйындыкка турат. Сөзгө тез-тез кайрылып, эскиргенин жаңыртып туруш — ар бир муундун мойнундагы парзы.

Байыртан келаткан таланттуу манасчылар бир гана улуу акын же чебер гана болбостон, алар адамдын, анын дүйнөсүн, мүнөзүн билген чебер сүрөткер гана болбостон, куштардын, тулпарлардын сырын, табын, сымбатын, түрүн да жакшы билген таасын мүнүшкер, ашкан саяпкер, сынчы болушкан.

Жыйырманчы кылымдагы элибиздин улуу адамдары Сагынбай Орозбак уулу, Саякбай Карала уулунун айткан эпосторун угуп отуруп, өтө тан бересиң.

Алар өзүлөрүнүн деңгээлине жараша тулпарлардын нечен түрлөрүн айтышат. Ар бир баатырдын аттарына сын берет, аттар бир-бирине окшобойт, биринен бири өтөт.

Манастын Аккуласын караңыз: «туягында агы бар, кулагында шамы бар, кара жылкы дулдулу, чаткаягы чаткалдай, көөдөнүнү кендиги өндүр булак өзөндөй, сайышка минсе демденген, адырга салса арыбайт, алтымыш асый болгуча азуу чалып карыбайт, таманы кызып калганда таңкы желдей зырылдайт. Бугудай мойнун бураган, бута бою аң келсе, буудан жерди көтөрүп, буралбастан чураган, туягы туура тийген жер, кемер болуп оюлган».

Манаска Аккуладай тулпар гана чыдайт. Ал бирде тобурчак, бирде тулпар, бирде күлүк болуп кулпунуп турат. Кулагынан шам жанып, түнөргөн кара түндө жолду жарык кылат.

«Кең көкүрөк, тайкы жал,
Кетмен туяк, кең соору,
Аркар аяк, капкан бел
Алыска чыдар мал экен,
Атасы тоонун кайыбы,
Энеси чөлдүн кайыбы».

«Куланды кууса куткарбас
Куюндугу бар экен
Чалгынга минсе чарчабас,
Жаныбарым Аккула,
Дулдулдугу бар экен».

Манастагы окуялар кыргыз элинин салт-санаасы, санжырасы, тагдыры, рухий маданий байлыгы, өткөн тарыхы.

Ошончо салттын ичинен кыргыз элинин байыртан бери келаткан атка, жылкыга болгон мамилеси, маданияты суктандырат.

Алп манасчылар дайыма эл алдына келгенде, айрыкча ат чабыштарды айтып калар эле. Көздөрүнө жаш алып, угуп отурган ата-бабаларыбызды далай ирет көрдүк.

Кыргыздын тарыхында илгерки чоң тойлор, аштар, салтанаттарда нечен ат чабыштар болгон. Ат чабыш салты элдин өтө шандуу оюн-тамашасы, майрамы эле. Эл арасында укмуштуудай күлүктөрдү, тулпарларды, аларды таптаган саяпкерди, сынаган сынчыларды даңаза кылышат. Тулпардын жоруктарын, тагдырларын, айтышат. Не бир чыгаан күлүктөр чоң ат чабышка катышып, марага жетпей жан берген. Кээлерин жоолашкандар кара ниеттик менен жолдон өксүткөн же өлтүргөн. Ат мөрөйүнөн улам эрегишүү, салгылашуу, майкандашуу болуп кеткен.

Айрыкча, кийинки эле он сегизинчи-он тогузунчу кылымдагы суналган мээ жок күлүктөрүнүн, эч жеринде өөн жок жорголордун чыкканын, каадалуу карыялардын оозунан угуп калдык.

* * *

«Манастагы» «Көкөтөйдүн ашын» кайра-кайра окуйм.

Каркыра жайлоосуна Көкөтөйдүн көк туусу илинди. Көк асаба жалпылдап деле алыска көрүнөт. Эл кара курттан көп. Аtpай журт кош-кош болуп кырка боз үй тигип, конок алган.

Аштагы шаан-шөкөттүн кызыгы — ат чабыш. Ат чабышка ар кайсы элден келген. Чаба турган тулпардын кыл куйругун шүйдүрүп, көкүлдөрүн асемдеп, көк шайы менен түйдүрүп, миң тулпар чубатууга салынды.

Не бир көзү ачык сынчылар күлүктөрдү сындай башташты. Күлүктүн кардында томуктай тезек калганын билген көрөгөч сынчылар топтолгон.

Ыраамдын ырчы уулу атка минип ырдап, жар чакырып жүрөт.

Чубатуудагы тулпардын арасында, «өркөчү бийик, өкүм күлүк бир канча, өөдө жерден ноюбас, токсон күн жүрсө жоорубас, тобурчак бар бир канча. Аркасы бийик, зээри бас, аргымагы бир канча. Адырдуу жерден ноюбас, алыска минсе жоорубас, казанат, калбыр өпкө жез канат, камыш кулак, сом туяк, каза тулпар андан көп. Кара байыр күрсүлдөк, чарчабаган түрсүлдөк, буудандары андан көп. Торкодон үртүк жаптырган, тогуздап тумар тактырган, тобурчактан бир канча. Абайы үртүк жаптырган, асемдүү тумар тактырган аргымактан бир канча.

Не деген келбети келишкен көй буудандар! Айтса сөз жетпейт.

Тулпарга кыргыздар сулуулук катары суктанганын ошондо бир билесиң.

Эң алдыга Ороңгунун Кула бээ түшөт. Кыргыздар ургаачынын жолу улук дешип, окторулган кула бээни чубатуунун башына коет.

Андан кийин чубатууга алтындан тумар тагылган, маңдайында багы, кулагында шамы бар, тумшугунун үстүндө ноктонун кескен агы бар, оң жамбашта калы бар, октой учкан жаныбар Аккула кирди. Жасадай болгон чоң Кула эликтей. башын көтөрүп, баскысы келип жээлигет. Каныкей аттын сынын билген аял болгон. Оозеки тарыхта, эзелки аңызда, санжыра, уламышта кыргыздардан нечен сынчы аялдар чыккан. Алар эл көзүнө көрүнбөй, атка сын айткан. Каныкей Аккуланы көрөрү менен күнү мурда дагы бир терин алдырган. Сыртка байланса, борошого чыйрыгып калса сууту жанып калат деп, туурдугун сыйрып алып, Куланы аса байлап, түндө күзөтүп чыккан.

Аккуланын арка жагынан чаткаягы чаткалдай, чатына киши баткандай, туягын жерге жылгытып, көкүлүн көккө ыргытып, калмак каны Жолойдун Ачбууданы кирди. Кыргыз сынчысы Эскара калмак күлүгүнүн бир күндүк тери калганын билип айткан. Ачбуудандын артынан Бозкертиктин Бойторусу, анын арка жагынан эр Төштүктүн чаалыкпаса даба жок Чалкуйругу, мунун арка жагынан Мурадылдын Кылжейрен. Мунун аркы жагынан Музбурчактын Телкызылы. Анын аркы жагынан Эр Кошойдун Кабыланы, Үрбүнүн кош караты, Көкчөнүн Көкаласы...

Талапкер ат эки миңге жеткен. Алтымыш бир атка байге бар. Алтымыш айдакчы тулпарды алты күн айдайт. Ал эми аттын келээр жолуна колуна ак желек кармаган алты миң калыс киши турат.

Ошондогу чоң чабышта булуттай сызып, куландай кулак жапырып, куюндай жерди сапырып, артыкча тулпар Аккула чыгып келет эмеспи!..

* * *

Манас эпосунда эр Кошой, билги Бакай, баатыр Алмамбетче тулпар сынын билген кишилер болбос.

Кытайдын каны Коңурбай эр сайышка түшөөрүн укканда эр Манас бармагын тиштеп өкүнөт. Муну билгенде Аккуланы

чаппай койбойт белем дейт. Аккула мингенде Манас ого, бетер сүр күтүп, алп болуп, шанданып калар эле.

«Минерге бир атты тандап белендеп бер, аба» деп беренин Манас Кошой баатырдан суранды.

Кошой ат кадырын жедеп билген кыргыздан чыккан сынчы киши болгон. Кадиктүү тулпар түгөл чубатууга салынды. Кара журт кандай тулпарды Кошой көсөм жактырар экен деп жарданып турушту.

Кошой-сынчы канчаларга жаккан Калкамандын кара атын карыптыр деп, Үрбүнүн өкүм карасын карашканда токтогон чабалыраак мал экенин билип, Алтынкөкүлдүн Торкашкасын «жумурунун учунда жуудурактай майы бар экен, майы эрисе баспай калат» деп сынаган эмеспи.

Манас Алмамбеттин Сараласы менен Коңурбайга эрөөлгө чыгат. Акыры эр Манас кытай каны Коңурбайды ат үстүнөн сайып түшүрөт. Ошондо Коңурбай өз жанын сактагандан мурда Манаска келин болуп жүгүнүп, тулпарын арачалайт, «баатыр Алкараны олжо кылып алба, тулпарымды берип кет» деп жалооруйт. Ак көңүл Манас, «бирөөнүн тону тон болбос, бирөөнүн аты ат болбос, атты тартып алганда не муратка жетмек элем, өзүнө берейин» деп жалбарган Коңурбайга ооро түйгөн чылбырды ыргытат. Коңурбайдын атын сагалап алып кетмекке жулунган Алмамбет Алгараны берип койгон Манаска аябай ачуусу келет, урушканга дейре барат. «Алгарадан айрылса Коңурбайдын тырыты бүтөт эле. Бекер бердин. Эгерде тулпарын мингенде карарып жаткан калмактын көргүлүгүн көрсөтөт элем. Капкайдагы кегимди алат элем» деп кейийт Алмамбет баатыр.

СҮРӨТТӨ КАЛГАН ТУЛПАРЛАР

Кылымдан кылымга боегу өчпөй, улам жаңырып келген кыргыз оюктарын үйрүлө караймын. Ошончо сан мал, куш, гүл, ай арасына уз колдуу кыргыз аял заты өздөрүнүн аталары, эрлери, балдары жакшы көргөн тулпарлардын элесин жашырышкан экен. Кыргыз оюктарынын арасында «ай туяк», «ат туяк», «така», «такалуу тулпарлар чымындан качып баратышат», «такаланган тулпарларды минип меймандаң келишти, тойдо көп кой таркатылды, комуз кыяк ойнолду», «куркакчылык болбосун, жылкы кырылбасын деген илгери үмүттүн тумарчысы», «үч кошкон булактан суу ичкен тулпар» деген илгерки оюктары бар.

Балбандардын тарыхын каткан оюктардын басылган сызма-чийүүлөрүнүн, элестеринин, кыймылдарынын, боек өң-

дөрүнүн бирине бири шайкеш келгендиги суктандырат, алардын бийик, акылман ой жымырганына таңданып, тажабай карай бергиң келет.

Ленинграддын Эрмитаж ажайыпканасындагы алтын сакталган казынасында падыша Петр биринчинин Түндүктөн чогулткан кан олжосу бар. Ага жер казганда табылган алтын-күмүш байлыгы колдон колго өгүп жүрүп барган.

Ушул жерде демейден элибиз тартынган, эскилиги жеткен кадимки кемер курга көзүң түшөт. Кемер курдун бетиндеги алтын чөгөрүлгөн сүрөттү көрөбүз.

Байыртадан кыргыздын эр куру — алтын кемери болгон. Ырас муну эрдин эри, байдын байы тартынган. Элдик эпостордо, «Манаста» «кырк алтын кемер белиңе», «алтын кемер курчанып», «кемер менен буулуп», деп нечен ирет кайталанып айтылат эмеспи.

Ажайыпканадагы сүрөт-эстелик эпосторго окшоп кетет. Баяны мындай: чынар дарак түбүндө бир баатыр менен аял каза болгон же оор жарадар жоокерди алдыларына алып отурат. Эр жигит өлүм алдындагы азаматка ант бергенсип же акыркы керээзин уккансып турат. Аял эрдин башын саал сүйөп, башына жоолук салынбаптыр же кайгыдан улам анысын сыйрып таштагандыр. Мүмкүн бу Умай Энедир, а мүмкүн Каныкейди, деле байыркы түрктөрдүн сын таштарындагыдан бөлөкчө, чүрөк моюн, олоң, узун чачы бар, анысы чынар теректин сабактарын бойлоп көккө созулган. Эркек да, аял да ыйлабай, карманышып, чымырканып отурушат. Кайтпаска узап бараткан эрге ыраазылык түрү бар. Алардын артындагы кош ат өздөрүнүн ээси, жан досу менен айрылып жатканына баштарын ушунчалык мундуу саландатышат. Бул бир кайгылуу кошок эле.

Чынар теректе жаа, саадак илинүү турат, бул көзүн жуумп бараткан эрдик белем кайгынын, жалгыздыктын элесин берет.

Бул окуя баатырдыкты, сүйүүнү, достукту, тулпар менен адамдын ортосундагы кайрымдуулукту, мээримди баяндаган улуу болмуш дастанда, бир сыйкырдуу уламыштан алынган билинип турат. Кудум кыргыз эпосторундагы баянга окшоп кетет. А мүмкүн жарадар Манас болбосун, артындагы Аккуладыр? Жанындагы аялы Каныкейди?! Анын жанындагысы баатыр Манастын чоролорунун биридир?!

Эстелик байыркы бабаларыбыз жашап өткөн жерлерден табылган. Кейпи өтө кылдат зергердин колунан келсе керек деп ойлойсуң. Илгерки бабалар улуу дастандарды, өз тагдырларын ташка, аскага, алтынга, күмүшкө чегишкен эмеспи.

Жан-жаныбарлардын баарынан адамга үйүрү да, баалуусу да жылкы. Ата бабабыз жандыктан жылкыга гана эң биринчи эстеликти койсо керек.

Байыркы Оркон боюндагы таш бетине, аскага баатырлары менен кошо тулпарды чегишкен. Таш бетине тигилем.

Оң колуна жаа кармап, жылаң баш жоокер ат жанын койбой чаап баратат. Баатырдын сейил курганга чыккан түрү бар. Алдынан түлкү кача бериптир.

Экинчи бир таш бетин карайлы.

Таш бетинде эки баатырдын кармашы чегилген. Алардын эки аты да алышып турат. Ат үстүндө жалгыз куш учуп жүрөт. Ошондо кудум «Манас» эпосундагы тулпардын элеси эске түшөт.

* * *

Минусинск (Миң-Суу) өрөөнүндө кыркынчы жылдары табылган эстеликти ажайыпканадан көрүп отурабыз. Бул ажайыпканада толгон-токой таштар бар.

Береги колодон жасалган эстеликти археологдор Копен чаа-ташынан табышкан. («Чаа ташты» мен чаар таш деп айтар элем). Сүрөттүн алдына «Байыркы көчмөн элдин жоокери» деп гана жазып коюптур. Мен аны оңдоп окугум келди. Биздин ата-бабабыз дегим келди.

Карасаңыз, ээрге кадагандай чыйрак отуруп, октой учуп бараткан тулпардын артына бурулуп жаа тарткан кыргыз баласы. Кудум эле алп баатырдын өзү, үстүнө чопкут тон, кулагын жапкан туулгасы, башында жойкумасы, саадагы жанда жүрөт. Ат жабдыктарының баары эле кадимки биздики — ээри, жүгөнү, куюшканы, көмөлдүрүгү, тердиги, баары окшош. Баатыр белине кемер курчанган.

Ушул эстелик алдында «Манас» эпосундагы баатырларды көз алдыга элестетесин.

* * *

Енисей боюнда Оглах тоосу бар. Абакандан көп деле алыс эмес, бир сааттык жол.

Бул тоону көрмөккө баратабыз. Азыркы Хакас жери бирде бөксө тоо, бирде түзөң, ат чабым талаага кабыласын. Анда-санда адырмактуу, бөктөрмө жерлер учурайт. Жол боюнда сан таштар коюлган катар-катар көрүстөндөр.

Машинаны токтотуп, таштардагы байыркы түрк жазууларын издеп калабыз. Аларды бизге чейин эле терип кетишкен. Элдердин эскерүүсүндө андай таштарды бир кезде ушул эле айылдарда курулуштарга урунушкан. Учурунда ким аны барк алыптыр. Көрүстөндөрдү нечен кылымдан бери казып, ичинен алтын издеген ачкөздөр болгон.

Хакас эли «кыргыз айыл», «кыргыз тоо», «кыргыз журт», «кыргыз көрүстөнү» деген эски журттун ордун азыркыга чейин унутпай айтышат.

Оглах тоосуна келдик. Биздин Ала-Тоодо, Улуу Тоодо болсо, муну чоң дөбө айтаар элек. Отузунчу жылдарга чейин дөбөгө жакын жерде «Кызыл каз» деген айыл болуптур. Алар курулушка ушул дөбөдөн таш алышкан экен. Дөбөнүн урандылары ар кайсы жерде жатат. Тоо тегерегинде бийиктен кулаган таштар. А жалама таш бетинде жалаң сүрөттөр тартылган. Тагыраак айтканда, илгери чегилген. Сүрөттөрдүн чоңу да, кичинеси да бар. Мындан түрк жазуулары табылган.

Таштагы сүрөттөр — миндеген жыл мурун тартып кеткен ата-бабабыздын эмгеги. Үр менен айтылбай калган эпостор. Бул сүрөттөр биздин эпостун байыркы, алгачкы башаты, элестери. Байыркы бабалардын эрдиктеринин, тарыхынын, жазуусунун башталышы.

Өткөн бабаларыбыз, анын ичинде хакастар да, ушул Оглах сыяктуу тоолорго, жазуулары, сүрөттөрү бар ташка тайынышкан. Кой, жылкы чалышкан. Тоо, таш ээсине, пирине сыйынышкан. Теңирден, Камбар-Атадан баласы жок ата үй-бүлөгө жакшылык, мал-жанга молчулук-токчулукту, ачына оңчулукту сурашкан. Адегенде кунанды сүткө жууп, арча, чөп менен алалап, куйрук-жалын жибек жип менен шүйүп, кооздочу. Тайынуу бүткөн соң кунандын жүгөнүн шыпырып, бош кое беришкен, далай асый болгончо аны минем дем эч ким даап тутчу эмес. Ыйык көргөн мал жылкы үйрүн ит-куштан, уурудан, жамандыктан сактайт дешкен. Тайынуу бүткөн соң, өздөрүнүн тамгаларын ташка чегип кетишкен.

... Оглах тоодон кайра тарттык.

Жол боюнда көрүстүндөр. Алтынчы-тогузунчу кылымдарда аталарыбызды өз тулпары менен мүрзөсүнө кошо көөмп, сын таш коюп, анын тегерегине канча баатыр өлтүрсө, ошончо балбан сайып, жолду күн чыгышты карай чыгарышкан.

Азыркы казак жеринде Бегасы тоосунда аскада тулпардын сүрөтү чегилген. Муну жергиликтүү эл Манастын тулпары деген эзелки аңызды, уламышты айтышат.

ТАШТАГЫ АРМАН.

Енисей, Миң-Суу, Алтай, Хакас, Тувада болуп, андагы талаа-түздөгү ажайыпканадагы кыйла оймолуу таштарды көрдүк. Аны түрк балбандары же сын таш деп аташат. Биз алардын бетиндеги жазууларга, сүрөттөргө таң кала карап, жазууларды окуган окумуштууларга тан бердик. Биздин бабалар ташка тамгасын, жазуусун, тагдырын, арманын, кошогун кийинкилерге аманат калтырыптыр. Ошол таштардын бетинде бабалардын эрдиги, жоокердиги, намысы, кубанычы менен кошо жылкы, тулпарга байланыштуу армандары жазылган.

Кежилик-Хобудан табылган таштардагы жазууда баатырдын ак-карасы менен жүз элүү миң жылкысы болгонун, а эки миңи дайынсыз, санда саны жок жүргөнүн жазат.

Ал эми азыркы Монголиядагы Суджи аймагындагы Кыргыздын уулу жөнүндөгү эски эстеликтеги жазуу эске түшөт: «Уйгур жерине Йаглакар кан ата келдим. Кыргыз уулумун. Мен Бойла, даражалуу сомун. Куттуу Бага таркандын буйрук берүүчүсүмүн. Атак даңкым кабарым күн чыгышка батышка тийди (жетти). Бай (бар) элем. Агылым (короом) он, жылкым, сансыз эле».

Эки эстелик тең кудум эле «Манас» эпосундагы Жакып байдын малындай ошонун байлыгын эске салат.

Минусинск ажайыпканасында он тогузунчу кылымда табылган, таш молодобундай жалзуулар бар экен:

«... жердеки тамгалуу жылкы мунсуз (сансыз) эле».

Кемчик-Жаргактагы эстеликте алты жүз тамгалуу тулпарын эскерип келип минтип жазган:

«Чыгаан аттарымды миндим...»

«... алтымыш сегиз жашымда сиздер үчүн, казынам үчүн өлдүм. Алтымыш ат миндим. Жакшы ээр ороочусун, бешик ороочусун артымга алдым (артыма калтырдым)».

Уйук талаасындагы Уйук суусунун сол куймасы болгон Туран суусунун оң жээгинде жайгашкан узун таштагы жазууну окуйлу:

«Теңри элимден, кыз уланымдан, өз уулумдан, алты миң жылкымдан айрылдым».

Ал эми Элегиштеги эстеликтин жазуусуна көңүл буралы:
«Төрт аяктуу жылкы, сегиз аяктуу малым бар үчүн мунум
(кайгым) жок эле»

«Курдашымдан, алтындалган кешимден (курумдан), аяктуу атыман, аттигиң, кара журтумдан айрылдым. аттигиниң мен...»

Эмне деген арман?! Же улуу кошоктун саптарыбы?!)

Бегредеги эстеликте кымбат баалуу ат жабуусун айгып келип, мындай деп улайт:

«Сегиз аяктуу (төрт күлүк) малым (бар) үчүн жылкы менен түгөтө (кыдырдым) бардым, анда бөкпөдүм. Аттигинин. Төрт күлүк малымды көрбөй калдым...»

Улуг-Хем районундагы Теле суусунун боюнан табылган катар ташта мындай жазуу бар: «Мамлекеттеги кеним, эр жабуум (ээр токумум), төрт миң аттарым, жылкым (бар.)»

ЖАЗМАДАГЫ ТУЛПАРЛАР

«Төлгө китепте» кудум эле кыргыз тулпарынын сымбаты, даңазасы жүрөт. Төлгө китеп калп эмес, бабалар аны улуу Теңирге ант берип туруп жазышкан.

Андагы кызыл (ак) ат көзгө илешпей учкан мезгилдин элесин айтат экен. Тулпардын кара ала түсү күн менен түндүн алмашып, жакшы менен жаманды эске салат дейт. Бул илгертен келаткан ырысмы-жорук.

Ошондогу ырларды угалычы:

Сан жылкы айдасаң сен тунбайсың,
Атың болбосо, жаның тынч
Дагы айтарым: жетсе да колуң бийикке
кемисе бактың
Билип кой: ушу жаман.

* * *

Илгертен бери кыргыздар, байыркы түрктөр сыяктуу, тулпарды адамга теңеген. Аттын кыялын-жоругунан, мамилесинен сабак алган. «Төлгө китепке» муну келтирип айтат.

Чобур ат семирген жерин
Эстеп алып барыптыр.
Барса ууруга кабылат,
Ал аста кармап миниптир —

Жону кобурсуганча
Ийни жоор болгончо,
Кабыргасы кайышып, ат жүрөт дейт эмгиче
Билип алгын: жаманды.

* * *

Он биринчи кылымдагы Махмуд Кашкарлыктын «Диван лугат аттурк» китебинде байыркы түрк элинин, анын ичинде кыргыз элинин меймандостугунун, илгертен келаткан каадасын, берешендигин, марттыгын баяндаган ырлары учурайт.

«Мейман келсе ашыктыр
Чарчаганы жоголсун
Арпа менен саман бер
Аты оңолуп кулпурсун».

Ал эми Махмуд Кашкаринин Чыгыш акылмандарынын осуят сөзүнөн кем турбаган насааты бар. Аны жылкыдан улам адамга кайрылып, элибиздин турмушун, жашоосун айткан даанышмандыгы.

«Менин насаатымды акылдууга айта жүр:
Кулуну тулпар атанса, бээнин жаны жай алар».

СӨЗДҮН СОҢУ

Жолдон өтүп баратып ар бир тоолуктун эшигин карайм: мамыда аты байлануу турса сонун көрүнөт белем. Азыркы велосипед, мотоцикл, машина бара албаган тоо койнуна ат бара алат. Тоонун кокту-колотун кыдырып ал айдаганга, сейилдегенге, тиричилигине унаа катары мингенине аттан артык эмне бар!

Жылкы, ат (тулпар) жөнүндө, аны күтүү боюнча кийинки жылдары өкмөтүбүз менен партиябыз элдин камын көрүп жатканы мени сүйүнтөт...

АТА ЖУРТ

Ата Журт, акыбетинди кантип кайтара алам?

А сен. мээрман Ата Журт, тиричиликте мага окшогонду астейдил багып, энедей алдейлеп, чаңкаганда суунду сундуң, чарчаганда жашыл чөбүнө оонаттын. Тирүүлүккө жыпар жытыңды чачтың, жанга кубат, сүйүү бердин. Жашырып катканың болбоду, эч нерсенди аянбадың: ыйласам бешигимдин башында кушунду сайратып соороттун. Там-туң басканда жыгылсам, ат жалындай мамык болуп төшөлдүн...

Дагы эле энеме карыз болгондой, сага милдеттүү болуп келатам.

Кана, Ата Журт, тоолорундагы шагыл ташынды бүт бирден терип, санап чыксам ыраазы болор белең? А мүмкүн сенин сансыз чөбүндүн ар биринин жытын өлчөп берейинби? Же сен басып өткөн кылымдардан кайдадыр жоголгон обонунду таап, комуз күүсүн чогултуп келейинби? А мүмкүн аным аз болсо, жазында уясына бир тал чөп искеп келген куштарчилеп кирпигимден уя курайынбы? Күкүгүң болуп чакырып, тилим тешилгенче булбулуң болуп үнүм баспай турайынбы?..

Өткөндөгү төгүлгөн көз жашың болоюн, душманга атылган огуң болоюн. Тоодон качкан кайберениң, таш боорунан жылжыган мөл булагың болоюн.

Айтчы, ошондо аз болсо да ак эмгегинди кайтараар белем, Ата Журт.

Ата Журт, кагылайын, колумду жүрөгүмө коюп, мобу тыянакка келем: өзүң жөнүндө кичинекей дастанды окуучуга айтып берейин. Макулсунбу? Ата Журт, күнөөсү көп, айыбы арбын балаңа, ошондо жайылып-жазылып, ак сүтүмдөн кечтим дээр белең.

КҮҮ БАЯНЫ

Окурманым, Сиз шаарда жашарсыз, же башка жерден келгендирсиз, мейли, баары бир мага, замандашсыз. Канеткен менен экөөбүз бир заманда жашайбыз, окшош кемеге түшөбүз, бир дарыядан суу ичebиз, асманыбыз бир: түнкүсүн жылдыздарды аралаган жер жандоочторун чогуу көрөбүз. Ошондуктан жашка, карабай мен Сизди замандаш деп айтууга акым бардыр.

Мен өзүнө кайрылдым, замандаш. Анткени, Ата Журтума кызыгып турасың. Ошондо, мага мобундай ой келет: замандашыма — мейманыма колдон келген жакшылыгымды аянбай жасайын, аны ата салты менен төрүмө өткөзөйүн, дас-

торкондон ыроологон ырыскыдан даам татсын, ак пейлимди көрсүн!..

Асыл мейман, жан досум, тоо арасында чыйыр жол тандап бастырган бейтааныш жолоочу белемсиң, тизгиниңди бери бура тарт. Баамымда, биздин Ата Журтка назарын түшкөн адам көрүнөсүң. Андай дити жакшы адамга жүрөгүм кайыл, колум март, сөзүм таттуу. Атынан түшүп, төрүмө өт, сыйымды көр. Кеп салайын, аярла.

Кыргыздын меймандостугу жөнүндө байыртан келаткан уламышты уккан белең?

Анда окуя мобундай: илгери, бөлөк элден, бөтөн жерден ат арытып, жол карытып, комузун угуп, сый-урматын көрөлүк деп, кыргызга мейман келиптир.

Үй ээсинин жалгыз уулу өлүм алдында жаткан. Муну меймандар алдын ала билишкен эмес. Үй ээси капыстан келген меймандарга сыр билгизбей, башка ак өргөгө мейман алды, мурдагысындай жадырап-жайнап, каадалуу нуска кебин айтып, комузун чертип отурду.

Меймандардын бирөө сырттагы башка боз үйдөгү кыйналган үнгө кулагын төшөп суроо салды.

— Кишинин онтогону угулабы? Ким бу?

— Мал го... — деп, жооп берди мейман алган үйдүн ээси.

Бир оокумда, казан чыгарарга келгенде үйдүн ээси боз үйгө аста кирип, уулунун а дүйнөгө узап кеткенин көрдү.

Үй ээсинин жүрөгү муң-зарга батса да, «меймандарымдын күлкүсү качпасын, ыраазычылыкта үйдөн» деп ичине сыр катты. Меймандар жадырап-жайнап кыргызга ырааз болушту.

— Эми комузунду бир чертип кой, угалы да кайталы,— дешти меймандар.

Үй ээси кереге башындагы комузун алып, чертип кирди.

Бу саам комуз ботодой боздоду белем. Комузду тыңшаган меймандар карабашын жоктоону угушту. Эми эле шаттыкка баткан үй ээсинин жүрөгүн кайгы чалганын меймандар сезип калышты.

Аттиңай, ошондо комуз муңун уккан куштар түндүккө отура калып, безенген дешет. Дарак баштары жерге ийилип таазим кылган дешет...

Каада-салтты билген меймандар да сыр бербей, мейман ишаратынан жазбай, үй ээси менен коштошуп, жолго аттанышкан. Меймандар желе тартып узап баратышып, кайрадан аттарынын баштарын шарт бурушуп, баягы аза күткөн кыргыздын үйүнө бу саамында өкүрүп түшүшкөн экен.

Көрдүңбү, замандаш, мында кайгылуу күүнүн баяны эмес, мейман күткөн кыргыздын достук адилдигине, кайгыга чыдаган эрдигине сыймыктанып айтып жатам. Кыргыз салты — мейманына сый-урматын аянбай, жүрөгүндөгү сырды ачып берет. Элим мейманын ыйык деп сезген, бир сыйдырым нанын өзү жебей, мейманына сактаган. Андай болсо, Ата Журттун жакшы салтын сактайлы да, комузду толгоп, күүгө келтирелик.

Байыртан эле колунан түшпөгөн кыргыз комузун колума алдым. Анча болду, бир аз мейман көңүлүн жай кылып, кол ойнотуп берейин.

Кыргыз баласы комуз чертээр алдында күүнүн атын отургандарга айтып коет.

Мейманым, эми сага азыркы заманга жарашкан комуз күүсүн чертейин, күүмдүн аты — «Ата Журт дастаны».

Бирөөлөргө тырнактай жер, бир ууч эл көрүнгөн Ата Журт мен үчүн куш канаты талып жетпеген учу-кыйры жок, ажайып балкыган мисир, кусурлуу жер, түмөн эл сыяктуу көрүнөт. Кеп: элдин көптүгүндө, же аздыгында, же жердин кененинде эмес. Элибиздин өчпөй калган, артында миң жылдап чубалган тарыхы, кайгылуу да, өкүнтөр да, эрдесинтээр да тагдыры бар. Мен ушуну айтам. Бир заманда Чыгыштан Күн батышка жеткен ажаан душмандар Ата Журтумдун бир учунан бир учуна каттаган күндүк жолунан өтө албай, аттарынын туягы сынып жүрбөй мөгдөп калган. Ата Журт миндеген сансыз душмандын каарына туруштук бере алган. Карт тарыхтын барагында катылып калган Ата Журттун мөгдөгөн тагдырын окуп отуруп, ошончолук мерес, талоончулуктун арааны өкүм сүргөн алаамат кылымдардан, жалган дүйнөдөн кантип элибиз тыйпыл жоголуп кетпей жан сактап калганына таң каласың, төбө чачың тик турат. Ошончону, бу элдин өжөрдүгүн, эрдигин ойлоп кетип, ыраазы болот экенсиң, анан кантип, Ата Журттун алакандай жер, кичинекей эл деп айтууга ооз барат?!.

* * *

Ошондуктан бул элдин зар какшап айтаар бугу көкүрөгүнө сыйбаган. Замандаш, абайлачы, ушул элдин комузга сыйдырган муң-зарын тыңшачы. Элдин дүйнөдөгү катуудан — ташка чеккен, жумшактан — кийизге түшүргөн тагдырын, өмүрүн карачы. Эл өзү жөнүндө узак баянды, нечен кылымдардын жорук-жосунун, тарыхын, жүрөгүнө жазып келген. Канчалык чырагы өчкөн күндө да, эл кургур канат-

туу күү чертип, тилинен нускалуу сөздү эч түшүрбөгөн. Комузга тил, кылга жан киргизген.

Мейманым, көп эл болобу, аз эл болобу, ар элдин бөлөккө сабак болор жугумдуу насаат сөзү, салты, сулуулугу, эмгеги, эрдиги, тарыхы болот эмеспи. Элдин казына байлыгын бир эле кени менен суусу, малы менен даны гана түзбөстөн, ошол элдин байыртан бери келаткан ички жан дүйнөсү, анын улуу байлыгынын уюткусу эмеспи. Ата Журттун сулуулугу бир гана табиятында болбостон, ошол элдин ак дилинде: Ыр-обонунда, комуз күүсүндө болот.

Замандаш, карачы, элдин колунан не деген боектор, оюктар жаралбайт. Мындагы элдин оозунан не деген назик обондор, ыр аткарылбайт. Кыргыз күүсүнө кулак салсан, Ата Журт жөнүндө аз да болсо таалим аларсың. Айрыкча, боордош, ар улуттан курулган советтик эл бири-бирине канат-бутак, өйдө чыкса өбөк, ылдый түшсө жөлөк болуп, тарыхына, маданиятына, акыл-эсине кызыгып, бири-биринен сабак алышып калбадыбы!

Көк мелжиген ак карлуу улуу тоолору кебез булут оронгонун, асманьнда бүркүт шаңшыганын, кокту-колотундагы миң түркүн кушу, кайберени оттогонун, мөлтүр булагы капчыгай аралап шаңга баткан сулуу жерди көрдүн беле, замандаш. Гүлгө оронгон тоо бети сансыз малга толуп, жашыл өрөөнүндө түнкүсүн жылдыздан көп оттор жанган кыштак, шаарларын көрдүңбү? Ойдуң-түзүндө жер жемиши, талааларында эгини, пахтасы, кызылчасы батпай токчулукка бейпил тунган Ата Журтум. Ушул тоолорду, өрөөндү ого бетер көркүнө чыгарып жашарткан жаңы замандагы кыргыз эли.

Далай кылым басып, жол арытып, өмүр өтөп келсе да, аны картаң деп, жаш деп дагы айта алам. Канча кылымдап жашаган өмүрү менен азаттыкка чыкканга чейинки жашы куржундай тең салмак болуп калды. Ата Журттун азаттыкка чейинки өмүрүн — чөлдөгү жалгыз талга салыштыргым келет. Эми жарым кылым ичинде ага суу жайылып, эми ширин мөмөсү төгүлгөн чынар даракка окшоду.

Мейманым, күүгө салсам, сен үчүн Ата Журтум — Гүлстаным жөнүндө жомок уккандай болорсуң. Антээриң чын. Мен сага чындыктан алынган жомокту айтып берем. Бу күү баяны — ыр менен күүсүз жашай албаган элимдин тарыхы, эрдиги, көз жашы, достугу, бактысы жөнүндө. Азыркы кездеги өзгөргөн жаңы элдин, жердин тагдыры, доордун даңазасы, жаңы курулуш баяны. Ата Журтка чыгарган күү баяным нечен кайрыктан турат.

Ак көңүл кыргыз баласы мейманына ымандай сырын жашырбай, чечилип санжыра сөз кураганды жакшы көрөт.

Адеп менен сөз угуп берген адамга сый-урмат, алкоо айтышат. Андай болсо, ызаттуу замандаш, күү чалайын, угуп тур.

КОМУЗ ЭМНЕ ЖӨНҮНДӨ САЙРАЙТ.

Бул жорук он үчүнчү кылымда, монголдордун ашынган кара чабуулунда болгон деген эл арасында божомолдоо бар.

Бейжаа, кара тумоо монголдор ырайымсыздык менен кыргыз жерин тебелеп, жыландай сыйпап өттү. Төбөгө камчы үйүрдү да, жерге куу сөөк, куу таяк сайды. Безеген куштун үнү басылды.

Акыры кыргыздар монголдордун кордугуна чыдабай кол көтөрүп, туу желбиретип чыгышты. Аны монголдордун армиясы, Чынгызхандын небереси Мунке-хан жыйырма миң кишиден турган колу менен тыйпыл кылган. Монголдор кыргыздарга зомбулукту көрсөттү белем. Кыргыздын асманы карарды да, соолгон арыктарынан адам каны акты.

Канкор Мунке-хан ордосунда кыргыздарда дарга асып, туш келди кыйнап өлтүрүп, өкүм буйруп жатты.

Бир күнү дарга асканы ак сакалы жайкалган карыяны сүйрөп келишти. Анын боорунда каткан комузду таап алышкан.

Мунке-хан кайда жүрсө да, кыргыздардын комузсуз жашай албаганын, комузу колунан түшпөгөнүн уккан эле, аны билгиси келип, туткундагы карыяга кайрылды.

— Өлөр алдында куу таягыңды таштабайсыңбы, куураган чал.

— Бу таяк эмес, хан. Комуз деген ушу. Мунун үнү булбулдун үнүнөн назик чыгат,— деди сөзгө териккен комузчу. — Кааласа, комуз асмандагы торгойдун безенгенин келтирет. Адамдын кара тили жетпегенге комуздун тили жетет.

— Алжыган чал, жыгачындын тилин көрө албадым,— деди мазак чеккен Мунке-хан.— Көрсөтчү, кана!

Желдеттер чалды бир пазга колун бошотту. Чал комузду чертип кирди. Карыя адам көңүлүн чөктүргөн муңдуу күү чертти. Колго түшкөн кыргыздар көз жашын төгүп атышты.

— Кана чал, комузуң эмне дейт? — деди мыйыгынан күлгөн Мунке-хан.

— Комуз сенин эл башына түшүргөн зомбулугунду, кордугунду дитиндин арамдыгын айтты,— деди чындыкты өлүмдөн бийик койгон комузчу.

Мунке-хан баягыдан жинденди. Карыяны зынданга салды. Хан ат жеткен жерден кыргыз комузун түгөл элден жыйнап келип, тоодой жерге үйүп өрттөттү.

Бир күнү Мунке-хан буту-колу байланып турган кыргыздын баягы кол башчысын алып чыкты.

— Силер ушу алыңарды билбей мага найза сунуп чыгасыңар,— деди кекээрленген Мунке-хан. — Кыргыздардын сыймыктанар комузун тумтак жоготтум. Эми эмнеңер калды?

Колу-буту кишенделген карыя дит багып тура калып, жооп берген:

— Сен комузду жоготтум деп бекер жаңыласың, Мунке-хан! Мобу ар бир кыргыздын жүрөгүндө комузу бар.

— Эй, жасоокер,— деди Мунке-хан буйруптур,— анда эмесе, адегенде ушу алжыган чалдын жүрөгүн жарып карагыла!

Жасоокер абышканын көкүрөгүнөн жүрөгүн алып жара тилгенде комуздун күүсү чертилиптир.

— Тиги жоокердин жүрөгүн көргүлөчү! — дептир каардуу Мунке-хан.

Жоокердин жүрөгүнөн да комуздун күүсү улгулуптур.

— Андай болсо, тиги баланын жүрөгүн жаргыла!

Эмчектеги жаш наристенин жүрөгүнөн ого бетер комуздун күүсү жаңырып чыгат.

Мунке-канкор туткундун баарынын жүрөгүн жарып көрүптүр. Комуз күүсүн черткен жүрөктөрдү хан минген аты менен тепсеткен.

О, ошондо... кыргыздын комузунун күүлөрү ошончолук мундуу да, шандуу да чыгып турганын көрүп коюңуз, тегерегиндеги душман аскерин да жашытыптыр. Комуздун күүсү ок болуп атылып, муң болуп чачылган. Мунке-хан ага чыдай албай, дүлөй болуп, ордосунан качып жөнөгөн дейт...

Дүйнөдө ар өлкөнүн, элдин башкалардан айырмаланган туусу, эмблемасы бар.

А биздин Ата Журттун эмблемасы — комуз.

Кыргыздын ар бир үйүндө комуз илинүү.

Замандаш, элим жүрөгүндө сакталуу жүргөн комузу жөнүндө сөз менен айтканда жакшы көрүшпөйт. Алар комузу аркылуу гана чертип айта алышат.

Бар болгону жыгачтан гана жасалган жөнөкөй кыргыз комузу эл жашы менен тең, миңдеген жылдар ой-тоону безип, сууга акпай, чокко күйбөй, эли менен бирге жашап,

колунан түшпөй келе жатат. Ошондуктан кыргыз комузу элинин өзүнө окшоп жөпжөнөкөй, салмактуу дешет. Муну мен мактанып айткан жокмун. Муну акындар айтат. Муну өзүн мактабаган эл айтат.

Замандаш, дитиң чапса жөнөкөй чабылган комуздун айтып бүткүс өнөрү барын, миң түрдүү саймедиреген күү каткан сырын билерсин. Тил жетпегенге комуз жеткен. Күү жетпегенди комуз жеңген. Өлүм алдындагы адамдын керээзин күү айта алган. Журт башын бириктирген.

* * *

Бул окуя эч бир кагаз бетинде жазылган эмес. Бул окуя менин чоң атамдын жүрөгүндө чыкпай калган кыйкырык. Аттиң-дүйнө! Кыргыз тарыхы далай кылымдап эч ак кагазга жазылбай, адамдын жүрөгүндө таштагы тактай жазылып, көкүрөктө кайрык болуп безенип өтүп кеткен. Картаң тарыхты барактап, андан ата-бабанын өткөндөгү дайнын толук таппай, караңгыда ийне жоготконсуп жоктоп гана тим болобуз.

Ыраматылык чоң атам айтып калчу:

— Улуу Үркүндө бир өрөөн айыл, эл менен кошо адашып, өздөрү жарыбаган чоочун элге туш келдик. Жеткиче элдин жарымы ачкачылыктан жолдо кырылды. Баргандагы турмушубузду пенде укпасын... Адам деген баарына чыдайт экен. Турмуш оор болду. Тирүү пендеге ал жашоону бербесин. Жашообуз иттикинен да кыйын болду. Колубуздагы мүлкүбүздү тонотуп коколой башыбыз ар кайсы жерде тентип калдык. Кишинин кунунан бир ууч талкан жогору турду. Шордуу кыздарыбызды тирүүлөй талканга саттык. Элден-жерден безип, өз жерден топурак буюрбады деп, чырагыбыз биротоло өчүп калды. Өлүм менен тирүүлүктүн чегин ажырата албадык. Күн менен түндү бирдей көрдүк. Ак шишик тартып, суудан башка наар албай, кары-жашы дебей баш көтөрбөй, тумтак кырылмай болдук.

Бир күнү Сулайман деген абышка арчадан комуз чаап алыптыр. Сулайман комузун кылдыратып калса, араңжан жатканыбызга карабай кыбырап баш көтөрүп калабыз. Улам комузун уккубуз келет. Ошол ар кайсы жерде тентип, жан багып жүрсөк да, кечинде Сулайман комузчунун үйүнө чогулабыз. Айлыбыз менен комуз угабыз. Комуз кургур ошончо чарчап-чаалыккан, ач-жылаңач адамдарга кадимкидей дем берди. Улам уккубуз келет. Дагы бир күн кечке дейре комуз үчүн жашачудай күч берер эле. Ал эми ошол күн канча-

лык оор болсо да, комуздун күүсүн кайра укканда дагы бир күнгө чыйралчубуз. Бара-бара күн менен түндү ажырата баштадык, булутка чагылган күндүн нурун тааныдык, талаадагы торгойдун үнүн уктук. Ошентип, комуздун кубатынан улам киши кейпибизге келгенбиз. Сулаймандын комузу бизди тойгузуп койчу. Оорубуздан да комуздун күүсү айыктырды.

Акыры Ата Журтка жаңы заман келиптир деп уктук. Өлбөгөндөрүбүз жапырт кетебиз деп дүрбөдүк. Сулайман комузчу байкуштун оорусу өтүшкөн. Эл аны таштап кете албай, күбүр-шыбыр. Кээси, «Сулаймандын карманганы жалгыз комузу эле. Анысынан ажыратпай комузу менен бирге калтыралы» дешти. Кишини кирпигинен билген комузчу элдин айың сөзүн укканбы, Ата Журтка кетчү элди чакырып, өлөр алдында өбөктөп тура калып, комузун чертип, муну айтты:

→ Жер сагынган элим, айтаар керээзим ушул. Аттин, Ата Журтка жетпедим. Мен бул жерде калайын. Мобу комузун силер менен кетсин!

Сулайман эртеси каза тапты. Комузчу менен кош айтыштык. Сулаймандын комузун көздүн карегиндей сактап Ата Журтка алып келдик.

* * *

Кечинде биз достор жолугуп бул атактуу адамдыкына барабыз. Ал биз менен тең чамалаш, кырктардын ары-берисинде. Анткен менен, аны журт бүт тааныйт. Аны эл атын айтпай жөн эле «Чоң комузчу» деп коюшат.

Чоң комузчу үйүнөн элдин өксү болбогонун сүйөт. Байыртан берки ата салты ушундай. Комузчу дегендин үйүндө эл дайым болуш керек. Комузчу күүсүн элге чертет. Үйүндө жалгыз отуруп черткен комузчуну эл жек көрөт.

Чоң комузчу каада боюнча комузун алдына коюп, а дегенде сүйлөп кирет. Ал өзү эл оозунда байыртадан бери келаткан эски күүлөрдү билет, комузчулар жөнүндө узак сабак айтат. Бул артист, комузду бешигине илип, комуз менен бөлөнүп чоңойду. Анын атасы, чоң атасы... деле бүткүл теги менен комузчулар болгон. Ошондуктандыр, комузчудан ашкан комузчу чыгып, ата баласына, небересине үйрөтүп, комузун ыйык көрүп, көз карегиндей кезек менен жоготпой келе жатат.

Досубуз комузу менен биз көрбөгөн далай шаарларды, элдерди кыдырды.

Жакында Чоңкомузчу чет өлкөгө барып келди.

Биз комузчунун үйүндө теңтуштары чогулуп, аркы-беркини сурап отурабыз. Комузчу чет өлкөлүк бир журналист менен болгон маектешүүсүн эстейт.

— Комузду эмнеден чабасыңар? — дептир журналист комузчудан.

— Өрүктөн, арчадан же карагайдан.

— Кылы эмнеден жасалат?

— Койдун ичегисинен.

— Айга киши конгондо таң калган эмесмин. Сиздин күү-нүздү угуп отуруп, ушул жөнөкөй нерсе адамча сүйлөп, кушча сайраган, кайгыны угузуп, кубанычты айта алганы мени таң калтырды, — дептир журналист комузду кармалап. — Айтыңызчы, ушул тырнактай жыгачты кантип жоготпой, кылымдан бери сактап келатасыңар?

— Жок! — деп жооп бериптир комузчу. — Айтканыңыздын баары эле жөнөкөй нерсе. Кыргыз жүрөгү — анын комузу. Эл деген жүрөгүн жоготмок беле?!

Атаганат десең байыртан бери келаткан суроого айтылган түз жооп эмеспи. XIII кылымда кыргыз комузу ханды таң калтырса, XX кылымда билимдүү адамды да таң калтырып отурбайбы!

* * *

Күүгүм кирип, асманда жылдыз быжырап толгон. Тоо кербенинин кылда учтарына ай нуру тийип, көк асманды бөлүп турат. Алыста селкинчек тепкен улан-кыздардын карааны жүрөт. Айыл тегерегиндеги мал арасында келиндердин «Бекбекейи» созолонот.

Жайыкта боз үйлөрдүн үлбүл оттору күйөт. Боз үйдө эл жык-жыйма. Төрдө карыялар отурат. Коломтонун кызыл оту өчүп-күйүп, боз үйдү, отургандарды албырттаган кызыл жалынга салып турду.

Боз үйдө комуз чертилет. Эшикте да комузду элдер угуп жатышат.

Замандаш, карачы боз үй ичинин жарашыгын: комуз күүсүндөй жарашыктуу оюк, жасалгаларга, саймаларга көз салдыңбы? Ушул элдин кыял-жоругу, санаасы, сүйүү дарты, ою, иши, жашоосу, үмүтү, кылымдап жолду басып келип, ушул от айланган оюкка түшүп жүрбөсүн.

Сыртта да табият комуз күүсүн улап, алыска-алыска коңтоп кетет. Шаркыраган суусу комуздун кайрыгына окшойт. Токоюнун шуулдашы да, чөптөрдүн ыргалышы да, тоо-

дон чыккан күнгүрөө да комузду туурайт. Аттардын дүбүртү да, чымчыктардын сайраганы да комузду улайт.

Сулуулукту ого бетер комуз күүсү көркүнө чыгарды белем. Комуз күүсү да табият шаанисин туурагансып жай, салмактуу, уккулуктуу чыгат. Терebelге бейпил сулуулук мемиреп уюп калды. Асмандагы жылдыз да, тирүү жан да мемиреп баратты.

«Боз үйдө түнөп, от боюнда комузга кошулуп ырдаган мундуу ырларды угуп отурууну жакшы көргөмүн» деп орус уулу, кыргыз сүрөтчүсү С. Чуйков балалыгын эскерип тамшанганы бекер эмес тура!

Жакшылап кулак салып, комуз эмнени айтканын тыңшайлычы.

Кыргыз баласы ал күүнүн кайрыктарынан китеп сыяктуу ата-бабасынын жол-жобосун, жоругун, кайгысын, көз жашын көрөт. Аттардын дүбүртү чыгат. Алар тоонун жаңырыгын, андагы шумкардын шаңшыганын, кылычтын чабышын, элдин үшкүрүгүн, кошокторду угушат.

Карачы, мобу айыл чогулуп, кары-жашы дебей көз жаштарын төгүп атышканын!..

Үй ичине жанатадан берки жигит безелентип комузга чебер кол ойнотот.

«Ал көңүл чөгөргөн байыркы мукам күүнү чертти. Анын күүсү атамзаманындагы кыргыздарга калмактардын чабуулун баяндаган күү болчу. Баскынчылар талааны тебелеп-тепсеп, кыргыздарды кырып, айылды талап, өрттөп, элин кулга айдап, көргүлүктү көрсөттү белем!..

Отургандардын жүздөрү башкача болуп өзгөрө түштү. Капылеттен отургандардын ичиндеги абышка «Токтот эми» дегенде гана эл жапырт селт этти. Алар уйкудан чочуп ойгонгонсуду. Ошондо гана боз үй ичинен мундуу күү, улуу улутунгандай тамам болду. Калайык тунжурап унчукпай калышты...»

Кыргыздардан мына ушундай күүнү алтымыш бир жыл мурун келген мейман, орус этнографы И. Андреев Таластан уккан. Ал кыргыздардын өткөн тагдырын, күүгө болгон кумарын түшүнгөн.

* * *

Мобу комуздун күүсү XIII кылымда чыккан. Күүнү кыргыздар «Кет, Бука» деп атаган. Бука деген кыргыздарды эзген монголдордун ханы болуптур. Кыргыздар ага оор салык төлөгөн. Монголдор шаарларды кара жерге тенеген, эркек

аттууну аскан, аялдарына кара кийгизген. Эл азаптуу, кордукта күн кечирди. Монголдорго акарат кылган кыргыздын башы кеткен.

Күч колдо жокто эл кантип баскынчылар менен күрөшүшү керек эле. Ок менен, күч менен кыргыздар душманга теңеше албайт эле. Ошондо эл комуз менен күрөшкө чыкты. Монголдорго каршы күү чыгарды. Чыгарылган күү монголдордун аскериндеги мыкаачы жол башчысын арбаган күү, элибиздин жат душманга болгон каргышы, жек көрүүсү, күрөшү эле.

Элдик күү мобундай окуяны айтат.

Бука хандын баласы аңчылыкка чыгат. Ал ойдогу-тоодогу көзгө илинген жерден кийикти калтырбай кырып салды. Акыры ач көз, таш боор неме кайберенден мерт болгон.

Эми каардуу ханга суук кабарды батынып, жандан кечкен кандай пенде угуза алмак?! Угузган адамдын башы кетээри маалым эле. Акыры, ким болсо да салт боюнча, угузуу керек да. Эми бул ажалга ким барат деп элдин шамы өчүп турганда айылдын аксакалы, азиз комузчусу чыгыптыр. Карыя суук кабарды кантип угузду дебейсизби?

Ошондо карыя комузун алып эл жыйынында, хан алдына отуруп күү чертет.

Сиз дагы комуз күүсүн бирпаска угуп турунузчу, мейманым.

... Бейпил жашоого магдыраган талаага бүлүк түштү. Кара ниет киши сулуулукту, тирүүлүктү башкаларга ыраа көргүсү жок. Ал өзүнүн күчүнө дөөгүрсүйт. Көзү эч нерсеге тойбойт, баарын сором, тыйпыл кылам деп оолугат. Акыры кара ниет ойлогондой болбоду. Тирүүлүк менен сулуулук кара ниет адамдын өзүн мерт кылды...

Элдин муң-зарын капар албаган мерес, зулум хан ушу саам комуз күүсүнө түшүнгөн экен. Күү менен элдин кайгысын, муң-зарын айткан. Комуз аркылуу баласынын өлүмүн угузган, элдин каргышын айткан комузчуну хан кечирбеди. Ал ого бетер жинденди. Хан эң оболу комузга, анан соң комузчунун кулагына эритип туруп коргошун куйдурган.

Ошону менен комуздун сайраганы жоголмок беле?! Комуздун күүсүн кандай хан акими токтото алат дейсиз!

Запкы чегип, дүлөй болгон азиз комузчу жетелетип айылдан-айыл кыдырып, белден-бел ашып, жер безип, күү тагдырын улам неберелерине чертип берип жүргөн. Комузчунун армандуу күүлөрү чагылган үнүндөй ой-тоого жайылган эле.

Ошондо дүлөй комузчу комуз черткенде асмандан учкан куш комузга келип кончу дешет. Солуган гүл тирилген дешет.

Дүлөйдүн коргошун куюлган комузу ого бетер күүгө келип, дагы эле эл ичинде колдон колго өтүп жүрөт дешет.

Замандаш, комуздун тили жетпес, комузга сыйбас дүйнөдө эч бир кубулуш, эч бир окуя жок экендигине ынандыңызбы? Андыктан кыргыздын жүрөгүндө эмне кубаныч, кайгысы, үмүт-кыялы болсо, комузуна өткөн.

* * *

Уламадан илгери Камбар деген бир мергенчи токойдо жүрүп уккан үндөн улам комуз чаап алган дешет. Ошол комузчуга миң ирет ыраазымын. Жыгачтан ушунча керемет жасап алганы эмне деген тири укмуш! Анысына миң бир толгоо, миң кыял күү чөртилгенин айтпайсызбы?!

Кыргыз тарыхында эч убакта күү баяны токтогон эмес. Комуз деген бурчта катылып калбаган. Барган сайын оор турмушта кылы чыйралып, шанкылдап күүгө келген. Анткени, кыргыз эч убакта купуя сырын ичине катып өткөн пенде эмес. Ал сөзсүз же обонун, же комузун, же ырын мурас кылып, кайгы-кубанычын кийинкилер уксун деп таштап кеткен.

Кээде гана комуздун тагдырында кейиштүү мезгил болгон экен.

Бир заманда кыргыз айлын сапырып, үйүн өрттөп душман өттү. Көзгө басар эркек калбай түгөл кырылды. Комузду эми ким чертмек?! Ээсиз жетим калган комуз кагырап кереге башына илинди. Аялдар кара кийип, комузду карап, оор үшкүрүк, көз жашы менен жүзүн жууп, бетин тытып, кошокту айтып боздошту.

Капырай, комуздун ыйык керемет күчүн караңыз, кереге башындагы илинген комуз өзүнөн өзү күүгө келген.

Эл башына түшкөн кыйынчылыкта комузу журтуна кайрат берип, соболосун көтөрүп, желге болсо да чертилип турган.

Ошондо тетири караган аялдар кошокторун токтотушуп, көрөр күнүбүз, ичер суубуз бар экен дешип, белин бекем буушкан. Комуз күүсү элдин таянар тоосу болуп, жоголгону табылып, бөксөргөнү толуп, кубат бериптир.

Байкадыңбы, замандаш, комуз сыңары элибиздин тиричилиги эч качан чырт үзүлбөй, канча заман карытып, улам чыйралып келет. Канча замандан бери элдин жарыкчылыкка шашкан умтулуусу өксүбөй, күн нурундай созулуп бизге жетти.

Ырас го, тополоңу тоз болгон заманда мүнкүрөгөн эл ичин армандуу күү баспады беле! Ар ким көкөйдү кескен

арманын күүгө салган. Кээлери армандуу чымчык болуп, комузга кайгы-муңун айткан. Эл арманы, чымчык арманы менен коштошуп чыккан соң, армансыз жан калды бекен?!

Азырка чейин күү жетсе да, илгерки күү чыгарган комузчулардын аттары жетпеди. А мүмкүн мундуу кедей турмушунан аша кечкенде күү чыгаргандыр. А мобу чымчыктын арманы сүйүүгө жетпеген жаш уландын күүсүдүр... А мүмкүн муну согушта жол башчысы өлгөн жоокер чыгаргандыр.

Кайсы кылымда чертилсе да, ал күүлөр азыркы кыргыздын жүрөгүнө түшүнүктүү. Эл дегендин күрөшү, жүрөгүн туйлаткан муң-зар, акыл-насааты, сүйүү куштарлыгы көз алдыга келет.

Кокус, бир эле мундуу үзүндү кайрыкты уксаңыз, аны уга бересиз, уга бергиңиз эле келет. Уккандан эч бир тажабайсыз...

Ошондо көз алдыбыздан кол жетпеген, көкүрөк акылы жеткен, кыял менен жашап келген элибиздин көчмөн турмушу көз алдыбыздан өтөт: миндеген ата-бабам, ач-арык төө жетелеп, ат минип, убал-чубап жер безип, журтун таштап, кошок менен узап баратат. Алардын кошогу Енисейде, Алтайда, Хангайда, Орто Азияда угулду. Алар кай жакка көч башын бурду экен? Конушу жайсызбы же суу, чөп издейби? Же кайберендей душмандан качтыбы? Ошентсе да, эл деген бычак учунда болсо да, акылмандыгын, салтын таштабай, каадасы менен көчүп, тополоң түшпөй чубап, санжыралуу жол баштап, жасалгалуу, шандуу баратканын караңыз...

* * *

Ошончолук заман жаасы катуу болсо да, комузду асаба, мылтык, калем ордуна кармап канча уул өттү. Алар комузду сүйлөттү. Мурас, керез калтырышты.

Азыркыга дайын болуп калгандан бери, он тогузунчу кылымдын аягында чыккан акын Токтогул Сатылганов.

Комуз менен Токтогул. Токтогул менен комуз. Бул экөөнү ажыратууга болбойт. Токтогулга комуз жүрөк болгон. Өз доорунда Токтогулдай ак таңдай ырчы, чебер комузчу элибизден чыкпаган дешет. Эл аны «булбул» деп ат койгон. Ага бетме-бет чыгып, эч ким батынып чертише да, айтыша да албаган.

Токтогул комуз менен эрте табышып, Кетмен-Төбө элин кыдырып, ыр ырдап, күү черткен. Токтогул комузга аста тийип койсо, комузу кишиче сүйлөп жиберчү экен. Ал кому-

зун тарс койсо назик обон чыккан, комузун чертип баратып, асманга ыргытып жиберген, комузу асманда булбулдай сайраган. А тургай Токтогулдун комузу шамалга да күүгө келген. Акын албарс бычактын мизи менен күү черткен.

Токтогул акындын жүрөгү жаштайынан кайгыга жык толгон. Комуз черткенде гана кайгы-муңунан акын жеңилдей түшкөн. Ал адамдарга ырым менен, комузум менен жакшылык алып келем деген.

Токтогулдун арманын билиш үчүн Кетмен-Төбө өрөөнүндөгү эл башына түшкөн зулумдукту көз алдыга элестетеличи.

Кетмен-Төбө өрөөнүн зомбулуктун акими күч, тар заманда, а кезде Рыскулбек датканын балдары гана ээлеген. Байлар кул менен күндү колдогу буюмдай алып саткан, бакырларды аш-тойдун баш байгесине коюшкан, калынга, энчиге беришкен, айып, кунга төлөшкөн, Шормандай кул бир гана өлүп тынбаса, тирүүсүндө жарыкчылыкты көрбөй өткөн.

Андан да Кокон хандыгынын кыргыздарга жасаган кордугучу! Алар журттун канын соргон: оозундагы суусун, койнундагы жарын тартып алган. Камчы үйрүп, кекиртегине бычак ойноткон, көздүн карегин чукуган, комузунун ордуна куу союл карматкан. Элге салык төлөткөн. А дегенде журт Кокон ханына үч чыгым төлөсө, кийин чыгымдын саны жыйырмадан ашкан.

Кокон хандыгынын кыргыздарга жасаган зомбулугун өз көзү менен көргөн орус окумуштуусу А. Ф. Минддендорф мындай деп жазган: «Кокондуктар кимден болсо да көзүнө эмне көрүнсө тартып алган, а тургай жакырлардын ийнежибине чейин жула качып кетишкен. Элден камыш, куурай, төө куйрук чогулттуруп турушкан. Акырында байкуш элден өздөрү чаап алган арыктагы сууну ичесиң деп салык алышкан».

Мындай көрүнүш бүткүл кыргыз журтунун башына түшкөн мүшкүл эле. Андай кордукка Токтогул чыдап турбады. Акын комузу менен элди аралап, тетири замандын айыбын, кедей менен байдын жүзүн ачып, душман менен досту ажыратты; мөгдүрөгөн оор турмушту айтып, зулумду ашкереледи; комузу менен элдин муңканган зарын, үмүтүн берген.

Кедей байкуштун көзүн ачкан акындын комузун байлар ташка чаап талкалашты. Жалаа менен Токтогулду ак падышанын алдына салып, Сибирге сүргүнгө айдатышкан. Алар Токтогул деген балээден, комузунан кутулдук деп ичтен туйтунушкан.

Буту, колу чынжырга түшкөн Токтогул Россиядан ар улуттан үгүтчүл дос тапты баягыдан бетер чыйралды, көзү

ого бетер ачылды, кас-жолдошту айырды, эзүү менен эзилгендердин кордугун түшүндү, жокчулуктун тегин тапты. Азаттыкты эңседи.

Токтогул сүргүндө жүргөндө карагайдан комуз чапкан. Ал сүргүндө ач, капалуу досторунун маанайын ачкан. Комузга кыргыз күүсүн гана чертпестен, орус, украин, татар, казак, өзбек күүлөрүн, обондорун келтирген. Комуз муңуна башка эл да түшүнүп, ага дем, кубат берген.

Түрмөнүн төбөлү акындын эл чогултуп, көңүлүн ачкан кыргыз комузун дагы сындырды. Туткундун колуна, бутуна чынжыр салып, ого бетер кысып байлады. Анда акын кара тил менен сайрады. Токтогулду токойго, карагайга жакын жолотушпады.

Түрмөдөгү Токтогулдун орус, украин, татар, казак, кыргыз достору акча чогултушуп, акынга орустун балалайкасын сатып беришкен. Акын балалайкага комуз тээгин коюп, ага кыргыз күүлөрүн, башка элдердин ырларын досторуна чертип жүргөн.

Токтогул күүлөрүнө муң айткан замандын сур жүзүн, муң-зарын, элдин тарткан оор жапаларын комуз кайрыктары менен берген.

Токтогул Сатылганов акыры түрмөдөн орус революционер досторунун жардамы менен качып чыкты. Ал комузун койнуна катып, жөө-жалаңдап, айлап-жылдап жүрүп отуруп, зили ата журтун аман-эсен көрдү.

Токтогул Сибирден келгенде жердештеринин сураганы бу болду:

— Токтогул, жер түбүнөн эл-журтту кантип таап келдиң?

Ошондо Токоң колундагы Сибирдин карагайынан балта менен чапкан комузун көрсөткөн:

— Комузум жол баштады. Мен аны ээрчип келдим...

Элди көргөндө Токтогулдун комузу баягыдан шаңкылдап күүгө келип, уккан жанды уютуп, ого бетер муңдуу чыгып, чакырыкты алып келген. Акын журтуна орус элинин достугун, алардын таалимин, теңдикти кембагалдарга жар салган. Элге эзүүнү, теңсиздикти айткан. Күрөшкө үндөгөн...

* * *

Токтогул менен комузунун мүдөөсү кабыл болуп, жаңы заман Ата Журт башына келди. Кембагалга эркиндиктин таңы атты. Азаттыктын туусу желбиреди, теңдикке жетти, жер алды, колуна калем-кагаз алып кат тааныды.

Кембагалга жаңы заманды алып келген улуу көсөм Ленинди Токтогул акын комузуна кошуп, ырдап чыкты. Баягы мунду черткен комузчу тоо койнуна келген жаңы заманды жар салды. Токтогулдун комузу «Ленин» деп так келтирип черткен дешет.

Токтогул комузу экөө элди жаңы заманга үндөдү.

Кетмен-Төбө өрөөнүндө Советтик жаңы заманга кылыч кесеген басмачылар чыккан. Алар калем кармап, көзүн ачайын деп, жаш өлкөнүн шарапатына кадам таштаган жашкарыны өлтүрүп жатышты. Кара ниет уюшкан басмачылар тоо-тоого чыгып жашынышып, түн жамынып, айылга бүлүк түшүрүп киришти. Элди, мүлктү талкалап кетишчү.

Ошондо Токтогул комузун алып, тоого чыгып, басмачыларды издеди. Ал басмачылардын ордосуна барып, жаңы заман күүлөрүн чертип кирчү. Токтогулдун комузу аларды сыйкырлап алган. Мурда Токтогулга ызырынгандар күүнү угаар саам делдирей түшкөн. Эл-жерден безгендер Токтогулдун күүсүнө муюп, көз жаштарын төгүп олтуруп калышты.

Баягы адам жанын аябаган, үй-жайдан безген басмачылар күү черткен Токтогулга алы жетпей, эч арга таба албай калышкан. Курал-жарактарын таштап, кайрадан Токтогулдун комузун ээрчип айылга келишкен. А бул комуз даназасы байыркы гректердин эпосторундагы Одиссея сыяктуу эр көкүрөк жигиттерди сыйкырлап, туткундаган, куш кебетесин кийген сирендердин азгырык үнүнөн алда канча күчтүүлүк кылат эмеспи.

Токтогулдун акындыгын, комузунун күчүн уккан орустун улуу жазуучусу М. Горький жетине албай сүйүнгөн, ага маркабат баа берген. Советтик жазуучу Л. П. Пасынковдун эскерүүсүн сөзмө-сөз келтирейин:

«1933-жылы Алексей Максимович Токтогулдун өмүрү жөнүндө, анын молдолорго, байларга, манаптарга дит багып тике ырдаган тайманбас ырын угуп жатып, качан сүргүндөгү Токтогул токойчунун балтасы менен комуз сомдоп алганын, комуз күүсү менен кыргыз-орустун келечектеги достугун ырдаганын укканда Алексей Максимович муштумун түйүп, анысын эки тизесине кое коюп, көз жашын төгүп ыйлаган. Ал бул тапкан кубанычына өтө сыймыктанган, ушул кезде жазуучу дагы бир бороон кабарчысы жөнүндө уккан эле.

— Мына силерге,— Горький көз жашын аралаштыра ызырынды,— мына дагы бирөөнү көрүп алыңыздар!..

Горький тегерегиндеги сөзгө аралашкандарга, окуучуларга ызырынбады, ал тарыхка ызырынды...»

Токтогул өмүрүнүн акырында, эл чогултуп, комузун алып, насыйкат күүсүн чертиптир. Анысы тиричиликти, күндү, адамды сүйгөн чакырык эле, түгөнбөгөн башаттын суусу; батпаган күндүн нуру, учкан куштун канатынын кагышы эле...

Токтогулдун укумдан-тукумга керээз калтырган күүсү өчпөй, улам жаңырып барат. Акын комузун анын уулдары колдон колго берип, ыйык тутуп, күүсүн чертип, ызаат кылышат.

* * *

Комуз күүсү доско сүйүү, душманга өрт болду. Айрыкча эл башына кыйынчылык түшкөндө комуз кургур безенип, чарк айланып, асманда булбул сынары айланып калат.

Ата Журт башына немецтер бүлгүн салды. Элибиз душманга жапатырмак көтөрүлдү. Журтубуз акча чогултуп самолет, танка курушту. Кыйналган уулдарына кийим, күлазык жибершти.

Сөз уланган соң, Тянь-Шандагы Эчки-Башы айлындагы комузчу Жунус деген карыянын жоругун айта кетейин.

Айылдагылар согушка эр азамат уулдарын жөнөткөн кезде, бели бөкчөйгөн Жунус карыя да кырчындай эки уулун аскерге узатты. Ал отуз чакырым жердеги шаарга балдарын арабага салып барып, райондук согуш комиссариатына келди.

Согуш комиссариатына Жунус чалды тосуп киргизишпеди.

— Абышка баары бир убакытты алба. Эл-журттун башына мүшкүл түшүп жатса, сен уулдарыңды аскерден алып кала албайсың. Сен сыяктуу чалдардын баарынын эр азамат уулдары кетип жатат. Андан көрө үйүңө жөнө,— деди улагадагы күзөтчү.

Жунус карыя ага жини келе түштү.

— Ой, ажымулук, мага акыл үйрөтпө! Мен аны сенсиз эле билем! Мен уулумду алып калайын деген жокмун. Аскер чоңунда өтүнүчүм бар. Кое бер!

Акыры Жунус карыя эл комиссарына кирди.

— Эмне сөзүңүз бар эле? — деди комиссар.

— Менин сөзүмдү угуп тур, балам,— деди Жунус карыя. — Эки чолпондой уулумду бүгүн аскерге жөнөтөм. Мени, Ата Журтту уятка калтырбас. Экөөңүн ар бирине комуз жасап бердим. Мылтык менен бирге ала жүрсүн. Комуз кишиге караан, дем болот.

— Ыракмат, ата,— деди комиссар, а бирок карыянын дагы эле сөзү бүтпөй турганын сизди.

— Айылдагылар согушка ат тартуулап, акча чогултуп, кийим тигип жатышат. Мен дагы жардамымды берейин, балам.

— Болуптур ата. Сиздин колуңздан эмне келет?

— Колумдан келгени бул, балам, комуз жасап берейин. Жакшылап кылын дагы тагайын. Ошону согуштагы балдарга жиберип тургула. Элдин комузу эр жигиттин жарагына шайкеш жүрсүн. Менин өтүнүчүм ушу...

Жунус карыя согуш бүткөнчө далай комуз жасап майдандагы жоокерлерге жиберип турду. Карыянын акыркы комузу азыр айылдын мектебинин музейинде турат.

* * *

Сөзгө, ойго чебер кыргыздын жазуучусу Мукай Элебаев согушка узады. Ал «Узак жол» романынын, далай жакшы ырлардын ээси эле. Мукай комузга кол ойготуп күү черткен, ыр ырдаган, обон чыгара койгон шайыр жигит болчу. Отузунчу жылдары музыка изилдөөчү Затаевичке «Жообуз душманды» күүсүн чертип берип, нотага жаздырган.

Мына, жазуучу «Жообуз душманды» деп калем ордуна мылтык алды. Узак жолду басып, жоону беттеди. Күндөрдүн биринде Мукай Россиянын Псков шаарын коргоп жатканда ага алыскы тоо араасынан жиберген Жунус карыянын комузу тийиптир. Жоокер жазуучу келген комузду кайда болсо ажырабай, душман огунан бооруна катып жүрдү. Аны менен согушка кирди. Кээде бейкапар боло калганда казылган окоп ичинде кыргыз уулу жарагын жөлөй коюп, комузун чертет. Анын черткен күүсүн орус, украин, армян, эстон, молдован... деле нечен улуттун жоокерлери тегеректеп кулак салып калышчу.

Күндөрдүн биринде, кандуу кагылышта Мукай каза тапты. Аскерлер чогулуп, жоокердин башына комузун коюп, аза күтүштү.

Ошондо, жоокердин комузу өзүнөн-өзү күүгө келбеспи!

Азыркы комузчулар Мукайдын мүрзөсүндөгү ошол чыккан күүнү — «Жеңиш күүсү» деп атап жүрүшөт окшойт. Андагы чертилген комуз күүсү аза күтүшкөн жоокерлердин жүрөктөрүндө калыптыр.

Мукайдын комузу дагы эле «Лонев тоосундагы» күмбөздүн үстүндө, жаткан жеринде, эмгиче булбулдай басылбай, чертилип турат.

Эгерде ошол күүнү уккунуз келсе, Псковдун аймагындагы Москвина кыштагына барыңыз. А дегенде сары талааны басасыз. Дөңдө «Бир боордоштордуң көрүстөнү» деген жазуу турат. Мында сегиз жүз ар улуттун адамдарынын сөөктөрү жатат...

* * *

Майдандагы жоокерге айылдан келген комуз колуна тийди.

Европага чейин жол жүрүп, арып-ачкан жоокерге Ата Журттун жыты илеби, кубаты дем берди.

Жер үстүндө октун аташы бир аз басаңдап, тыным боло калса, жоокер комузун колуна алат. Ар улуттун жоокерлери кулак салып калышат. Окоптон чыккан комуздун күүсү бозоргон талааны торгойдон мурун жаңыртып, булуттарга жетти.

Аңгыча согуш башталды.

Кыргыз жоокердин комузу колдон булкунуп чыгып алыс кетти.

Комуз душманга ок болуп чечекейге тийип жатты.

Жоокер-комуз танканын алдына сойлоп өтүп кетип, анын оор денесине жалын чачты.

Жоокер-комуз асманга жагалмайдай кайкып чыгып, душмандын самолетун күйгүзүп түшүрдү...

Комуз жеңиш менен окопко кайтса, жоокерге ок жаңылып, ээсинин көзү жумулуптур. Ошондо, комуз мундуу мукам үнү менен боздоп кирди.

Жоокерлер кыргыз жоокеринин мүрзөсүнө комузун сайып коюшту.

Согуш бүтүп, жоокерлер баягы комузчу-жоокердин мүрзөсүн көрө кетишмекке кайрылышты.

Кыргыз жоокеринин мүрзөсүндөгү арча комуз таш болуп катып калыптыр.

... Өзүнүн комузу жөнүндө атактуу элдик ырчы ушинтип уламыш кылып жар салып ырдайт. Өзү чыгарган бул ырын Москвада, Парижде, Берлинде, Римде, Токиодо да ырдап жүрөт.

* * *

Комуз деген нечен кылым басса да, элине окшоп өзү түк картапбай, добушу кайра шаңшып, бактылуу заман илебинен калышпай улам шаңкылдайт.

Бир кезде үнүн тоонун ташы жуткан кыргыз комузу эми жер шарынын булуң-бурчун аралап, безенип сайрап, журт атагын талашып жүрөт. Кезегинде элдин арманын гана черткен комуз, азыр шайыр-шатман, үлпөттүү күүлөр кубулжутат. Таалайга жеткен кыргыздын, боордош элдердин бейпил турмушун, достугун, эрдиктерин жар салат, жаңы заман, бактылуу турмушту ааламга даңазалайт.

Баягы жетим чымчыктай ар жерде жалгыз сайраган комуз күүсү ушул кезде дүңгүрөгөн симфонияга айланды, бөлөк элдин жүрөгү менен үндөшүп, улуу сулуулук деген үлпөттүү дүйнөгө өзүнүн үнүн кошту.

ЖҮРӨКТӨГҮ ТАКТАР

Замандаш, жаңы заманды курган адамдардын керме тоосуна ашыгуудан мурда элинин тарыхына кызыгарынды билип турам. Кечээги күн бүгүнкүгө сабак болгон сыңары, өткөн тарыхтын жоругу бүгүнкүгө таалими тиет, аны билүү керек деген нуска сөзүндө калет жок. Бүгүнкү күндүн ташыган ырыскысын сезип, баалаш үчүн кечээги кайгылуу тарыхтын баянын сүрө билиш керек да. Өткөн күн ошол ачуу чындыгы, кара мүртөздүгү, зомбулугу менен кийинкилерге сабак болор. Азыркылар өткөндөгүнү үйрөнүп, сынап, муундан-муунга каргап айта жүрсүн.

Абайласак, элдин тарыхы чачылган акактай туш келди жерде: суу астындагы карапада, аскадагы жазуу, тоо-таштагы чиймеде, жер алдындагы сырга-мончокто, саргарган барак бетинде калыптыр.

* * *

Байыртан бери кыргыз жеринде, ээн талаа, эрме чөлүндө, өзөн-сайда, ойдо-тоодо канча жерди ээлеп шагырап таштар жатат. Тоолуктардын дүйнөдө эң көп көргөнү — таштар болсо керек.

Андыктан бала чакта биз ташка минип, ташты санап, таш менен ойноп чоңойдук.

Бара-бара таштан алыстай баштадык. Алар муздак, кара мерес сансыз таштарга айланып калды. Таштардын адамдарга пайдасы тийбесе керек, ушунча көп таштарды бир жерге үйүп койсо эмне деп, бир кезде насыя кыялданганыбызды эстейм.

Кыргыздар жамандыкты, караңгылыкты айткысы келсе дароо эле ташка салыштыра койгону бекеринен эместир.

Эми ойлосом, таштын баркын учурунда билбептирмин. Эми мага баягы бала кездеги карандай таштар кымбат көрүнүп баратат.

Көрсө, бизге кара мерес көрүнгөн тоо-талаадагы таштар, бир кылымдарда ата-бабама ак барак болуп бериптир. Ата-бабам өз тагдырларын, арыз-арманын, жол сапарын таштардын беттерине катышыптыр. Алар өздөрүнүн кебетекешпирин, ой-санааларын, тарыхын, жүрөктөрүн ташка мөөрдөй чегиптир. Аттиң ай, далай кылымдар бою таштар тымып сыр катып келишкенин, аны эч ким окуй албаганын айтпайсыңбы. Эч бир адам ага көңүл бурбаптыр.

Мына эми, ошол бейкапар таштар беттеринен байыркы Ата Журт өмүрүн окуп атабыз.

* * *

Мен жазуулары бар ар түрдүү таштарды музейден да, талаадан да, тоолордон да көрдүм. Ата Журттун тагдыры, кайгысы, өкүнүчү ыр менен жазылган таштар азыр Монголиядан, Түндүк Чыгыштан, Енисей боюнан, Таластан, Тянь-Шань тоолорунан табылып жатат. Енисей боюндагы эртең мененки күндүн кызгылт нуру чыкканда же күндүн батып бараткандагы кызгылт нуруна гана ажайып окула турган жазуулар бар. Ал эми башка маалда, күн тийип турса да таштагы жазууну окуй албайбыз.

Таштардын беттерин чагылган гана оё алган, ата-бабам кандай курал менен таш бетине жаза алды экен?!

Бир өкүнгөн жерим — байыркы ата-бабамдын тагдырлары чегилген тамгаларды шар окуй албайм. Аны чанда бир гана кишилер окуй алышкан. Таштагы тамгалары толгон айга, жаңы туулган айга, жылдызга, куштарга, жаага, жаанын жебесине, жалынга, канжарга окшоп кетет. Мындай тамгаларды бала кезде көргөн жылкылардын сандарында басылган тамгаларга окшоштуруп коём.

Мен таштарда жазылган тамганы кыргыздыкы деп талашпайм: Аны окумуштуулар өздөрү ажыратсын: мүмкүн, жалпыга орток жазуудур, же кыргыздардын тамгасыдыр. Айтор, муну кесе айтуу менин колуман келбейт.

Мени ошол таштагы жазылган тагдырлар, кыргыздар жөнүндө маалыматтардын бардыгы кызыктырат. Ошол таштагы байыркы ата-бабамдын тагдырын окуп, чечмелеп берген орус окумуштууларына миң мертебе ыраазымын.

Азыр тарыхчы, археолог, тилчи, илимпоздор ар кайсы жерден табылган таштын өмүрүн санап, ошол доорду айтып, андагы жазууларды окуп берип жатышпайбы!

Замандаш, таштагы катылган тагдырларды окуйлу. Мен муну жүрөккө чегилип калган жазуулар деп айтам. Таштар — бул уюган жүрөктөр. Мен акын болсом, ушинтип ыр жазаар элем. Бейпилчиликте билбеген ата-бабамдын ичер суусу, көрөр күнү тар болгон. Уюткулуу журт байырлаган жеринен талоончулук заманда нечен быт-чыты чыккан. Уулдары кул болуп, сулуу кыздары күң болгон. Ошентсе да кайрадан баш кошуп, куралын, эрдигин жоготпогон.

Таштагы чегилген жазуу: «Эми болсо сенин (кыргыздын) каңың суудай агып, сөөгүң тоодой үйүлдү. Сенин кайратман эр тукумуң кул болушту, сенин асыл-назык кыздарың күң болушту».

Замандаш, мен сенин оюнду жетелебейин, азгырбайын. Сен чындыкты өзүң оку. Ошондогу элдин каны суудай агып, сөөгү тоодой үйүлгөнүн билесин.

Таштагы чегилген жазуу: «Найза бою кар жаткан Көчмөн тоосун ашып, кыргыз журтун уктап жатканда бастык; ханы менен Суңа токоюнда салгылаштык; кыргыз ханын өлтүрдүк, элин таладык».

Замандаш, мен сага нечен жазууларды окуп берет элем. А бирок, ушунусу жетиштүү болор.

* * *

Жаңы заман тушунда советтик илимпоздор ийне жоготконсуп кагаз беттерин, таш урандыларды тикийе карап жүрүп, Ата Журт тарыхын иреттеп чогултуп, толукташты. Карыга, жашка да тең орток Ата Журттун дайын болгон тарыхы бар.

Мурда ашып кетсе жети атасынан аркыны билбеген азыркы кыргыздар бабалары байыркы, жоокер эл экендигин, алардын тулпарларынын туягы хундар баскан жерлерге, бирде Енисейде, бирде Улуу Тоодо, бирде Борбордук Азияда, Азовго чейин жеткендигин, он үчүнчү кылымда кыргыздардын монголдорго каршы чабуулу жөнүндө билет. Ар кылымдын тарыхын, Ата Журт тагдырын, элдин искусствосу өлбөй келгендигин ажыратып, кылым менен кылымды, эл менен элди салыштыра алат.

Тарыхтагы маалыматтын бардыгы тең жака белдеги эл кыргызды улам чаап алган деп жазышат. Ырас, кылым кезмегине жетпей кыргыз башына уруш, бүлгүн туш кел-

ген. Эмне үчүн? Тоо таянып, тынч күн өткөргөн элдин несине душман көз артты экен? А мүмкүн кыргыздын көз артар дүр-дүйнөсү көп, алтын-күмүшү батпай, айдаган малы опсуз болгонбу? Эл деген өтө эле алсыз, малдай момун болсо. мүн-күрөп куржалак калса анда аны душман кайра-кайра чаба бермек беле? Же бир колуна комуз, бир колуна кылыч кармап, кыргыздар ошончолук чабуулга каршы тура билгендигинен, мүмкүн сансыз чабуул түндүгүнөн түшпөгөн чыгар?!

Андан калса, тарыхчыларга ишенсек, кезегинде душман көз арткандай, кыргыз жеринин ошончо төгүлгөн берекеси бар белем! Кыргыздар же дүрбөтүп тоо ичинен батпаган мал айдаган. Сайдын шагылын кийизге ороп, алтын алган. Тоо бооруна таш төшөп, арык казып, суу чыгарып, эгин айдашкан. Айрыкча бышыкчылыктуу Фергана, Чүй өрөөнүнө кыргыздар топурак жууруп, жерине жашыл бак, жүзүмүн, өрүгүн тигишкен. Мындай бейпил, берешен жерге ач көз душман тап бербей коербу?!

* * *

Не деген азап-балээни, кордукту көрбөдү кайран эл. Бирде анын колунда кылычы сынып, туусу түштү, бирде дарактай бутагы жайылып, жылдыздай жылт этти; бирде эл карааны үзүлүп, топураган башка элдин ичине дайынсыз житип кетти; колунан, мүлкүнөн ажырап мусапыр кебетесин кийди.

Баарынан да кечээ эле кыргызды чөптөй уйпалап мойсодук, аны жер үстүнөн тыйпыл жоготтук деп душман мактанып, ташка чегип жазар саам, эртеси эле жоголгон кыргыз журту тирилип, кайрадан малын төшкө жайып, аргымак минип, комузун чертип, шырдагын жасап чыга келсе болорбу!

А мүмкүн тынымсыз душманынын көп, ажаан болушу кыргыз элинин ошончолук өлбөс, чыдамдуулугунан, эрдигинен чыгып жатпасын!

Тарых барагынан ушунча кылым ичинен кыргыз башка улутту эзип, чаап алып, кул кылды дегенди окуп же уктуңуз беле? Эч убакта кыргыздар эзилсе эзилip, асты башка элге баскынчылык чабуулун биринчи жасап келбеген. Эр жүрөк, эл коргогонду гана билген. Ал душман кол салганда жоодон качпаган. Душмандан жалт берип качкан коен жүрөк жоокердин башы алынган.

Орто кылымдагы римдин монахи Карпини монголдорго баратып, жолдо «дिति бузукту билип калса, алар арыстан-

дай түз качырып алып түшөт жана жаа огун чечекейге кадайт» деген баамы кыргыздарга айтылган.

* * *

Биз көл жээгиндеги Барскоон деген айылга бардык. Ушул аймакта Барскоон деген шаарды издеп жүрөбүз. Көлдүн жээгине, талаага барабыз, дөңгө чыгабыз. А бирок, XI кылымдагы Барскоон деген шаардын ордун таппайбыз.

Мен буга көп деле кейиген жокмун. Бу шаардын ордун таппаганга досум кейийт. Анын жөнү бар.

Досум тарыхчы, археолог. Экөөбүз бир айылда туулганбыз, бирге чоңойгонбуз, университетте да чогуу окудук. Ал тарыхты тандап алды, атасы да санжырачы киши эле. Досум элибиздин байыртан бери келаткан тарыхына кызыгат, а мен адабиятка. Ал байыркыны издейт, мен жаңыны издейм. Аздыр-көптүр тарыхтан кабарым бары досумдун шарапатынан улам го деп ойлойм. Ал экөөбүз көп талашабыз. Досум экөөбүздүн кайым айтышыбызды мен эч жерге жаза элек болчумун. Анын үстүнө андай жазуу окума да келбеген. Эми ушул публицистикалык чыгарма жазууга ал досум экөөбүздүн талашыбыз керек болуп калды.

— Барскоон шаарын табуунун эмне кажети бар? — дедим досума.

Ал мени адетинче онурая карады да, күбүрөнгөн тейден басып кетти. Мүнөзү ушундай: а дегенде бурк этип алат да, кийин жазыла баштайт.

— «Өткөнү болбогон элдин өзү бечара» — деди туталанган досум.

Мен ага моюн бербедим.

— Ой, муну мен айткан жокмун. Муну орустун улуу акыны Пушкин айткан.

— Анда бир жөн, — дедим. — Укса болот.

— Махмуд Кашкарлыкты уктуң беле? — деди досум.

— Уксам керек.

— Тарыхты окудуң беле?

— Адабиятты көбүрөөк окугам.

— Окубасаң угуп ал. Ага көп деле мээнет кылбайсың.

— Баштай бер.

— Билсең, ушул көл жээгиндеги Барскоон шаарында Чыгыш элине акын катары да, илимпоз катары да белгилүү болгон Махмуд Кашкарлык туулган. XI кылымда Барскоон шаары Батыш менен Чыгышка кеткен жолдо соода түйүнү эле. Он биринчи, он экинчи кылымда Тондон Түпкө чейин

тогуз шаар болгонун араб жолоочулары жазган. Махмуд ушул шаардагы элдерден көп тилди үйрөнгөн. Махмуд эр жеткенде саясий айыпталып, шаарды таштап он жыл эл арасында кыдырып жүрдү. Элден поэзияны, сөздү жыйнап үйрөнгөн. Ал Багдадда, Кашкарда окуган. Ошондуктан кашкарлык деп аталган. Ал элдик ыр менен «Диван лугат аттурк» деген китеп жазган. Чыгыш элине акын катары белгилүү чыккан. Качандыр бир убакта афиналыктар, римдиктер, венециялыктар өз шаарларын ааламдын борбору кылып, жердин картасын чийген сыңары жердешибиз Махмуд кол жазмасында ааламдын борбору кылып Баласагун шаарын картага түшүргөн. Мен ал шаарга алып барам. Билдиңби, эми?

Мен досумдун тарыхтан баштаганына унчукпадым.

«Көрктүү тонун өзүнө.
Таттуу ашын досуңа.
Мейманыңды сыйласаң,
Ааламга жаяр кошуна...»

— Начар экен, — дедим досумдун жинине тийип.

— Ой, деле адабиятчыбыз деп мактанасың, андан көрө Махмуд жердешиндин уйгур, байыркы түркчө жазгандарын кыргызча чыгарбайсыңбы? Махмуд Кашкарлык орус, өзбек, араб, түрк, казак, француз, немец жана башка тилдерде которулду. Аттиң, мен акын эмесмин, сөзмө-сөз котордум. Аны көркөмдөп которуп, элге жеткирүү сенин милдетиң...

Мен досумдун сөзүн укмаксанга салдым. Анткени, ал чындыкты айтып жатты. Чындыкты айтып жаткан жерде унчуга албайт эмессиңби.

Досум мени атайы Барскоондогу мектептин музейине ээрчитип барды. Ал мага кыргыздын байыркы маданиятынан сабак бере баштады.

— Абайлап карасак, Ата Журттун тарыхынын учу жүрүп отуруп, скифдердин, сактардын, гундардын жашы менен саналчудай. Алардын өткөн турмушу, көргөн күнү, ичкен суусу, кийинкиге калган маданияты кудум кыргыздын жашоо-тиричилигине да окшоп кетет.

— Гректердин санжыраларына ишенсек, тери шым кийген сактар, боз үйдөн түтүн булатып, жерди эне катары ыйык көрүшкөн. Күнгө тооп кылып, жылкы муздаган, жерге таш жайып, ага сүт, кан чачкан. Тайманбас элдердин кабарын уккандан алардын жашоо-тиричилиги кыргыздарга окшоп кеткенин аргасыздан ойлойсуң...

— Сактар ак калпак кийишкен. Сөзүбүз төгүнгө чыкпасын деп, байыркы гректердин санжырачысы Геродотту угалы: «Сактар — скифдердин тукуму, алар башына шоңшойгон кырдуу калпак кийишкен...»

— Тарыхчылардын бир даары биздин бабаларыбыз сактар, кийинчерээк гундар (хундар) болгон деп ынандырышат. Мурунку кылымдарда европалыктар Азиядан чыккан хун (гунь), деген элдин тери жаргак шым кийген жоокерлигин, көзү жалындаган өткүр, бойлуу, мурутчан келишкен, сулуу кишилер деп сүрөткө тартышкан. Биздин доордун башындагы хундар аттын жалында туулуп, кылымдап шамалдай эркин жашап өткөн дешет. Жоокерлик менен күн өткөрүп, малына суу, чөп издеп, журт которуп, жер кыдырып көчүп жүрүшкөн.

Сактар менен гундардын боз үйлөрү болгондугун байыркы тарыхчылар айткан. Алардын боз үйүн, жасалгасын, ала кийиз, шырдактарындагы мин түркүн кооз оюктарын, ат жабдыктарынын жасалгаларын, алтын, күмүш чөгөрүлгөн буюмдарын, ою-чийүүлөрүн азыркы күндө да кыргыздардын үйүнөн жолуктурасың. Азыркы кыргыз жайлоосунан байыркы сактардай, гундардай бээ байлаган, кымыз ичкен эл-журтту көрөсүз...

Жоо адамдын тагдырын калчаган заманда сактар гундар түбү түркүк болуп, туусу козголбос түбөлүктүү эл болуп туруп алыпбы?

Доор алмашкан сайын, баягы көчмөндөрдүн коломтосу өчтү. Ата Журттун ордун улам башка эл басып, бийлигин жүргүзгөн...

* * *

Тарыхтын сары барактарында тогузунчу кылымда чачылган кыргыз эли баш кошкон деп айтылат. Аз да болсо, түрк уруусунун тизгини кыргыздын колуна да тийген белем! Алардын келишпес кектүү жоосу эзелтен келген түрктөрдүн хандары, уйгур мамлекети, табгачтар болгон экен. Бийликтин жугуму кыска болду. Туш-туштан кыска душмандардын талоону күчөп, элибиздин башына кайгы түштү: жерден, маданияттан ажырап, четтеп калган.

Тогузунчу кылымдагы уйгурлардын кыргыздарды талкалагандыгына алиге дейре сакталган жазмалардан мындай деген сөздөрдү окуй алабыз: «Кыргыз хандыгы жаа огунан кулады; тартып алган уйлар, аттар сансыз, өлүгү жана жоо жарактары тоо болуп үйүлдү; алардын көрөр күнү бүттү; жер үстүндө кыргыз деген тирүү жан калган жок».

Жан ачиткан бул сөздүн түбү эмне менен бүткөнүн көрүп жаткандырсың. Канча саам кыргыз тукумун курут кылдык деп айткан менен, эл ошол жеринде соолбос булактай кайра толуп, бөксөрбөй кала берди. Кыргыз элинин аты канча кылымдан бери жоголбой, элдигинен сай ташындай чачырап кетпей келе жатканына, анын өжөр күчүнө таң каласың.

Байыркы түрктөрдүн ай тамгалуу жазууларынан кыргыздарды чаап алганы жөнүндөгү айткандарын териштирип окусаң, өткөн кылымда Ата Журтка адам боору ачыйт. Кимдер гана тоо таянган элге зулумдугун артып, акимин жүргүзбөгөн!

* * *

... Таң эртең менен телефон шыңгырап калды.

— Бүгүн биз Баласагун шаарына баралык,— деген тарыхчы досумдун үнүн уктум.

— Кайдагы шаар? — деп кайта досумдан сурадым.

Мындай шаар азыр Ата Журттун саясий картасында жок болчу.

— Жаңы каарман дегенден башканы билбейсиң,— деп досум адетинче жемелей баштады,— элдин тарыхын билбесең, кайсы адабиятчысың деги?

Айыбымды моюнга алдым.

Жайдын ысык күнү болчу. Чүй өрөөнүндө аптап катуу.

Биз шаардан чыгып, талаа менен кетип баратабыз.

Досум болсо жердеги топурактарды, таштарды кармалап, сыйпап жок издегенсип, кобуранып бушайман.

А мен асмандагы торгойлорду, талаадагы сугатчыларды, алыстагы айылдарга карайм.

— Шаарың ушул талаабы? — дейм тарыхчы доско.

Досум адетинче мени тарыхтан окута баштайт. Ал мага ушул Баласагун шаарында туулган акын Усуптун байыркы түрк тилинде жазган ырын окуп, анан котормосун келтирет.

«Билимдүү болбос наадандын жеми:

Билими менен толмокчу кеми.

Билимдүү болсок керекпиз дайым,

Кемитпей аны, калкым, бил жайын».

Баласагун азыркы Токмок шаарынын батыш чыгыш жагында. Азыр өткөн опасыз кылымдын талоончул жүзүн анык-

тап, элдин тагдырына каргаша чыккан заманга каргыш айтып, анын бийик мунарасы сокоюп жалгыз калган. Эми элибиз мунараны музейге айлантты, ага жан киргизди, түр берди. XII кылымдын эстелигин көргөнү дүр-дүйнөнүн адамдары келишет.

Досум мага гид¹ болот. Анда анын сөзүн тыңшайлы.

Баласагун кезегинде гүлдөп өскөн Шаардын бийлигин башчылар талашып, жөөлөшкөн. Бир туугандар бийлик үчүн бирин-бири өлтүргөн. Далай адамдын башы алынган.

Мына ушундай бийлик үчүн баш алуу, адамкерчиликтен кеткен заманды көргөн ушу шаарда төрөлүп, чоңойгон Баласагундук Усуп кожо (Юсуп Ходжа) эл башкаруу жөнүндө «Бактылуу болуунун билими» деген насаат китебин жазган. Анын аты бүткүл Чыгышка кеткен. Бир аз кылымдан кийин анын китеби Европада окулган.

Баласагун эки жарым кылым караханиддердин, кара кидандардын борбору болгон. Баласагунда храмдар бар эле. Алыстан шаарга суу алып келинген. Базарында ар түрдүү тилдер сүйлөнгөн.

Заманда калыстык, теңдик болбосо, эл ыркы бузулбаса, көргөн күнү болбосо түбү оңолмок беле! Баласагун шаарынын кара кидандыктардын учурундагы опасыз заманын укчу.

Божомолдо: 1210-жыл. Кара кидандыктар хорезм шахы Мухамедге каршы каадалуу согушка аттанышты. Аларга ооз учунан жан тартабыз, жөлөк болобуз деген уйгурлар убадасына турбай, кезегинде душманды ээрчип кетти.

Чыгышта кара кидандыктардын кол башчысы Хорезм шагынын аскерлеринин колуна түштү. Кара кидандыктар кол башчысы жок, жөө-жалаңдап, арып-ачып, Баласагунга кайра качышты. Эли качкын аскерлерин жек көрдү. Жоо чаба албаган аскерлер жолдо катар өз элин тоноп, олжого батып жүрүп отурду. Качан армия Баласагунга жеткенде, «жакында бийлик Хорезм шагына тиет» деген шаар башчылары, жоодон качкан аскерлерин чептен киргизбеди. Оңолбогон замандын кылары ушу белем: он алты күн бою аскерлер өзүлөрүнүн жердештери, ага-туугандары менен жаа тартышып, кылычташып урушту. Акыры куралдуу аскерлер шаарга киришти. Үч күнү аскерлер элди: өзүнүн жердештерин жазалап-кырды. Мыкты делип атагы чыккан беш миң кишинин башы алынды.

— Мына, эл башчысынын жогу жөнүндөгү икая,— дейт досум. — Өткөн тарых сабагы азыркыларга сабак болот.

¹ Гид — жолоочуларга белгилүү жерлерди көрсөтүп, айтып берип, жол баштаган киши.

Мына, тендиги жок, адам барксыз, келди-кетти зулум замандын акыры эмне менен тамам болору!.. Бул бизге сабак эмеспи?!

* * *

Кыргыздар канча кылымдар бою күн санап, турмуш оңолор бекен деп, ширин үмүт-кыялга жетектетип келди. Алар бүгүн болбосо эртең сонун жашоо болор дешчү. Эртеси да чекеси жылыбады. Мындай кур үмүттүү күндөр кылымдарды курду.

Кыргыз эр азаматынын бейпил түнүн көз алдыга элестетеличи. Бул анын бир түнү эмес, өмүр бою өткөргөн уйкусуз кадыр түнү. Өткөндү жазган кыргыз жазуучу сөзсүз ушундай көрүнүштү элестетип жазар эле: Боз үйдө уктаган азамат белинен курун чечпей, жанында жоо жарагы даяр жатчу. Улагада камчысы илинген. Сырттагы аты дайыма токулуу, байлануу турган.

Эр жигит көзү чырма этсе, түшүндө жаасы атылып, кылычы кыгырап кетет. Жигит чочуп ойгонот. Эр жигит шарт эшикке чыгат. Сыртта керней тартылган, душман журт ичине келиптир.

Жигит атына шайдоот минип, алаамат чабышка кирген. Боз үйгө жигит кайтпаса, жайдакталып аты үйүнө кайра келген.

Боз үйдү кошок басып, ый чүмкөп калат....

Эл башынан согуш арылбады. Непир кара ниет, непер канжугар баскынчылар журт бийледи.

Эл жоодон качпады. Душманды көкүрөгү менен тосту.

Ушул жерде Абакандагы качындык татарлардын байыртан бери келаткан ырынын төмөнкү саптары эске түшөт: «Атактуу кырк өрөөндүн ичинде кыргыз сөөгү калбаган өрөөн барбы?! Дөңсөөдөгү ыргалган кырк кайында кыргыздын балтасы тийбеген кайың барбы?!»

* * *

Ошонун ичинен журт башына түшкөндөн монголдордун чабуулундай кыямат-алаамат чыкпас.

Монголдордун аскери шамал менен жарышып, колуна от, кылыч алып, башка элди багынтып, эми кыргызды каптады. Шаарларды талкалап, өрттөп, элин кырды. Жерди бөлүп алды.

Кыргыздар монголдор менен эки жыл бою тирешип, кашык каны калганча салгылашкан. Андыктан монголдор өлөрман кыргыздарга атаккан аскерин, митайым колбашчысын жиберген.

Мейманым, кыргыз башына түшкөн жамандыкты, кордукту укпай, кулагынды жаба тур. А мен болсо, дарттуу, шордуу кыргыздардын жомогун айтып, бугумду чыгарып алайын.

Азыр археологдор Баласагун шаарынан калган мунарадан бышкан кышка сайылган монголдун жаасынын издерин, жебесин таап жатышат. Мынчалык жаанын огун монголдор кыргызды бет алдырып оюн-зоок үчүн тартпаган чыгар.

Бир кезде комуз күүсү угулуп турган Суяб шаарында монголдордун чабуулунан кийин эл ый-кошокту түтүн ордуна күндүр-түндүр булатып калды...

Монголдор жер бетине өрттү каптатып, кылычтарын канга чылаган. Монголдордун күлүктөрү жер тепсебей, боз үйлөрдү, коломтолорду тепседи. Душман тарткан жаалары кайберен, кушка тийбей, кыргызга, бирге жашаган түрк элдеринин жүрөктөрүнө сайылган.

Монголдордун чабуулу өткөн соң, эптеп тирүү калган кыргыз өз журтун тааныбай калган. Журтту жылан сыйпагандай тирүү жанды, малды чөп башы менен теңеп, бүлгүнгө түшүргөн. Ак өргөлүү журт ордун өрт, чаң баскан.

Ар бир үйдө кара байрак илишип, аялдар кара кийген. Кыргыз энеси эң бир заардуу тил, жек көрүү менен жай ташын салып, баскынчыга каргыш айтты.

* * *

Азыр элдин санжыралары бүткүл кылымдаган кыргыз жашоосундагы каргыш-ыйы монгол учурундагыга жетпес деп айтышат.

Анда эмесе Ата Журттун өткөн тарыхына реквием болгон «Кет, Бука» күүсүн кайрадан угуп, баш ийип туралы!..

Монголдор бели мертинген кыргыз элин далайга бийлеп, төбөсүнө камчы үйрүп, суусун булгап, агын төгүп акарат кылып, текеберленип, кутуруп турду. Кыргыздар монголдордун бийлигине каршы далай ирет көтөрүлүш жасады. А бирок дагы эле курч кылыч эл башына ойногон.

Монгол чабуулунан кийин араб, перс жолоочулары өрттөнгөн кыргыз жерин басып өткөн эле. Эмесе ошолордун жазууларын окуйлу. Он төртүнчү кылымда Аль-Чмари жолоочулап келатып минтип жазган: «Туркестандан эми

сыйпагандай талкаланган гана жерди көрө аласың. Алыстан чеке-бели бак-шакка оронгон көк жашыл айылды көрөсүң. Ага жакындап келсең, бир да тирүү жан жок үйгө кирсең, аңгырап ээн жатат» — деген.

Кийинчерээк он алтынчы кылымдагы «Тарых — и Рашидинин» автору, кыргыз элинин ошончо кенен жеринен, мурдагы жазуулары болгон айылды, жер айдаган элди кийин көрө албагандыгын айткан.

Баласагун шаары жөнүндө Мурза Мухаммед-Хайдер минтип таң калып жазган: «Бир гана шаарда учурунда далай акылман, атактуу адамдар жашагандыгын эстегенде, эми алардын изи дайынсыз жоголгонун эстеп, баягы Баласагун делип, аты аталган шаардын ордун сыйпалап калып, үч уктаса түшүмө кирбеген окуяны көрүп турам. Буга түк акылым жетпеди».

Монголдордун чабуулунда нечен менменсинген жоокер элдер: сактар, усундар, карлуктар сыяктуулар талкаланып биротоло туяк алдында калып, элдигинен жоголгон. А саналуу кыргыз эли ошончолук алааматта жоголбой, кайра чачылган эл башын бириктирип, алтын булак башатына окшоп агып калгандыгы айран-таң калтырат да, ойлонот. Ошончолук көргүлүктү көп көргөн эл ансайын чыйрак да, бышык да болуп, комузу муңдуу безенген сайын, белди бекем бууп, Улуу Тоону жерлеп калганын айтпайсыңбы?..

Ташты талкалап, сууну соолтуп, тирүү жанды тыйпыл кылган монголдордон кыргыздар качып, алдап, же багынып берип кутулган жок, ал ошончолукка тике бою тик туруп, арбашып, эрдиги, кайраткерлиги, жоокерлиги менен аман калган.

Кыргыз элинин башына зомбулук канчалык үйүлсө да, жүрөгү өлбөгөн эл экен, өзүнүн маданиятын жоготподо. Эл деген чаалыкпас дулдул экен го, ырдаган ырын, санжыра жомогун, «Манасын» ооздон, комузун колдон түшүрбөдү.

* * *

Ал эми төртүнчү кылымдагы Мавераннахрдын падышасы Тимурдун кыргыздарга көрсөткөн кордугун тыңшаңызчы. Тимурдун катчылары «салгылашууда кыргыздарды багынтып, алардын мүлкүн таладык, малына тийдик, эшегин тарттык, журттун түгөл кулдукка айдап кайттык» деп мактанып жазган. «Кыргыздарды таруудай чачып, тооктой тердик» дешкен. Кыргыз жеринин дарактарына чейин Тимур тамга бастырган. Тимурдун армиясы жолдо катар көрүнгөн тирүү

жанды өлтүрүп же кул кылып алганын айтат. Анан алар да мактанып кыргызды «жер үстүнөн тыйпыл жоготтук» деп жазган.

* * *

Замандаш, кыргызды тыптыйпыл жоготтук деген канча мактанууну укпадык!

Кана эми, душман жоготтук деген менен эл көл экен, жоголбоду. Ал эми чачылган дан жерден урук болуп, кургакка да, ташка да тамырын байлап, журт өсүп чыкты. Арабдардын тарыхчылары «Кыргыздар Могулстан токоюнун арыстаны» деп, бекеринен элибизди атаган эместир.

Кыргыздар жунгарларга, ойротторго, уйгурларга, циндерге да баш ийип, багынып бербеген. Кийинки эле кездеги казак хандарынын жоругун ук. Алар тирүү жан эмес, эчак көмүлгөн кыргыздын мүрзөсүн кайра ачтырып, эчакы өлүгүнүн башын алдырган. Кененсары он миң атчан аскери менен кыргызга чабуулга кирип, акыры кармашта кыргыздан жеңилип, аскери сазга тыгылып, өзү асылган.

\\ * * *

Кыргыздын «Көкөй кести» деген күүсүн уккан белеңиз. Ал күү бай-манаптан жана кокондуктун эзүүсүнөн жабырланган элдин муңун баяндайт. Кокон хандыгы журт башына түшкөн мүшкүлдүн эң шордуусу эле.

Эми ошол Кокон хандыгынын абалына келели.

Амалкөй Кокон хандыгы уруу-уруу болуп бөлүнгөн кыргыздарды бирден терип басып алды. Мерчемдүү жерлерге сепил курушту, өз аттарын коюшту. Кокондуктар бөлүнгөн кыргыздардын үстүнөн бектерди шайлашып, салык салып, аскер алып, кул кылган, малдай саткан. Элдин өз жерин өзүнө саттырган. Эл өз суусун өзү иче албады. Өз очогунун отун өзү күйгүзө албады. Кыргыз иштен баш тартса зынданга түшкөн, тирүүлөй жерге көмүшкөн.

«Ош менен Ак Мечиттен тартып, Кокондун күн чыгышындагы чек арага чейинки жерлерде аларды (кыргыздар менен кыпчакты) көрүнгөн жерге өлтүрө беришкен. Аларды шаарларда, базарларда, жолдо, кыштактарда өлтүрүштү. Жоготуш үчүн атайы аскерлерди жумшашты. Ушундай жырткычтардын азабынан үч айдын ичинде жыйырма миңден ашуун кыргыздар жана кыпчактар өлүштү».

Мен оюмдан чыгарбай, апыртпай, бирөөнүн жазганын сөзмө-сөз келтирдим. Муну орус окумуштуусу А. Нурекин жазып отурбайбы!

* * *

Кыргыздар көңүлүн калтырганга, шагын сындырганга чечилбеген, кекчил эл. Бир көгөрсө, беттегинин бербеген. Кокон хандыгына мүңкүрөп баш ийип бербей, баш алынса да, өрт ичине качырып кирип, көтөрүлүш чыгарып, айбаттуу туруп алганынан эле байкабайсыңбы?!

Жүз жыл мурун Фергана өрөөнүндөгү кыргыздар Мамырдын жетегинде Кокон хандыгына каршы көтөрүлүштү. Кордук, ызага чыдабаган эл шаарларды, айылдарды ээледи. Кокон хандыгы куралсыз кыргыздарды артиллерия, ок менен тосту. Эл болсо, өздөрү бычакка сайылып жатышты. Мамырдын кишилери кырылды. Кокондуктар колго түшкөн кыргыздарды кыштактарга таратып, шиш казыкка отугузуп өлтүрүшкөн.

Кокон хандыгынын чет жакасын көргөн улуу комузчу Токтогул Сатылганов «Кокондуктун дарты өттү» деген күү чыгарган. Ал ок атпаса да, күүсү менен коконго каршы аттанган азаматтарга эстелик койгон.

Замандаш кандай укмуш күү ошнчо элдин өмүрүн, ый-муңун, каргышын батыра алат болду экен? Канчалык зарлап, канчалык көз жашты агызган, безенген күү болсо да, дагы эле бир жери жетпей туруп алабы дейм. Кандай чебер комузчу болсо да кокондуктардын кыргыздарды дарга асканын, үйүнөн талаага кууп, талаадан көрүстөнгө кууп, кыргыз элинин жонунан кайыш тилип алган кордугун жеткере черте алар бекен?!

Ошондуктан кыргыздар бир эле комузуна мундуу күү чертпей, ичинен арбап, ташын ошолорду көздөй ыргытып, Кокон хандыгына карай учкан кушка боору ачып, аккан сууга жашын төгүп, сууга тамган жаш душманга уу болсо деп тилеп, күн кечирген.

* * *

Бул эл өзүнүн көкүрөккө батпаган каргышын, кордугун, азаттыкка эңсөөсүн, бир гана комузуна келтирбестен, алар санжыра сөзүнө, ырына, обонуна, чооруна кыл кыягына берген, оюусуна түшүргөн.

Өз ара ыркынан кеткен элдерди душман жеңип алат эмеспи! Ата Журттун туш тарабынан ажаан душмандар: Чыгыштан жунгарлар, түндүктөн казактын хандары, түштүктөн кокондун ханы каптаган. Туш тарабы кылычка такалган момун эл тоо койнунда кырылып кетеби? Эч кимге залкаасы тийбеген элдин эмнесине душман мынчага кызыгып алды?

Куштар торго түшпөй сызат экен? Кийиктер окко келбей качат экен!.. Башынан далай кыйынчылыкты өткөргөн эл ошолорчо жокпу? Көр оозунан кандай боорукер куткара алмак?

* * *

Ошондо ушул туш-тараптан качырган зомбулук ажаандан орус эли гана куткарып калат деп ишенишкен кыргыздар. Алар тил катын жазып, нечен ирет орус падышасына элчилерди жибершти. Орус эли кыргыздарды кокондун эзүүсүнөн, ажыдаар оозунан куткарып калды. Кеги ашынган кыргыздар кокон кандыгына каршы орус солдаттары менен бирге күрөштү. Баарыдан да уруу-уруу болуп жаатташкан кыргыз байларынын чабышы токтоду. Кыргыз жерине биринчи баш баккан орус дыйкандары менен кыргыз кембагалы тил табышып, өтмө катар достошуп кетишти. Орус дыйканы кыргыз кембагалына жашоону оңдоо, теңчилик, зомбулук жөнүндө бажырап айтып кирди. Дыйкандар биринин кордугун бири көрүп, жан тартышты. Кембагалдар түшүмсүз калганда, малы өлгөндө, бири-бирине жардамга келди. Соко сурашып, от алышып, үрөн беришип, бир аяктан ак татып, жан тартып, кайгысына ортоктош болуп калышты.

Кыргыз эли өзүнө окшогон кембагалдар орус элинин ичинде миң сан экендигине көзү жетти. Эми алар бай-манапка каяша айтып, жогун жоктоп, нанын, маңдай терин, мээнетин талаша баштады. Муну орус дыйканы үйрөткөн. Адам болгон соң, өз укугунду, өз эркинди талаш деди орус эли. Кыргыз эли «жумушчу», «революция», «күрөш» деген сөздү үйрөндү. Ал эми эзүүдөн кутулуунун аргасын ойлоно баштады.

Жергиликтүү бай-манап, эл ырайынан үрпөндөп чочуп калды. Алар ак падышанын койгон жасоокерлерине жагынып, кыргыз элин ого бетер эзүүгө өттү.

Кыргыз жерине келген көңүлү түз, боору ачынган орустун алдыңкы адамдары кыргыздын бала-бакырасын дарылап, анын тарыхын үйрөндү. Ата Журт, сенин суу боюна далай дос, боордош адамдар бак сайып, кооздоп, көлөкө түшүрүп, чарбагында куш сайратты. Ошондо Пишпектеги окумуштуу багбан А. М. Фетисов мындан сексен жыл мурун бир гана Пишпекти гүлдөтпөстөн, айыл-кыштактагыларга мектеп ачып, жер-жемиштин жаш көчөтүн берген.

Эки элдин түбөлүгү түз болгон менен орус падышасынын эзүүсү да сөөк сыздатып катуу болду. Ошончолук жакшылыгынын кээрин он эсе чыгарып, зомбулугу ашынган. Улуу көсөм В. И. Ленин айткандай «Падышачылык Россия — элдердин караңгы түрмөсү болгондугун» ким унутсун!

Орус падышасынын көпөстөрү, жоокерлери элге салыгын көбөйттү, соода менен элди алдап, бирин-эки ачкан өнөр жайлары менен байып, эзүүнүн амалын эстеген. Алар адам чыдагыс караңгы оор өнөр жайларында элди коркутуп, жаза-лап иштеткен. Кыргыз элинин келечектеги тагдыры менен эсептешпей, аны ысык отко, бийик жарга түрткөн.

Мынакей, он тогузунчу кылымдын аягындагы алты миңдей киши жашаган Пишпек калаасынын көрүнүшү. Калаанын борбору делип, соода-сатык өткөн баткактуу, бирин-эки жыгач тосмолуу чоң базар турган.

Шаардын өнөр жайы ар кайсы жаман жер тамда жайгашкан, ар ким өз билгенин туш келди иштеткен. Мектептин ордуна арак заводу курулган. Бул байып кетүүнүн амалы да.

Пишпек шаар деп аталганы менен кыштак кебетесиндей гана болчу. Жер тамдары Чүйдүн камышы менен жабылган. Ошол кезде шаардын төбөлүнүн жападан жалгыз эки кабат тамы болгон. Шаарда бир орус гимназиясы, жети башталгыч мектеп иштеген. Анын бирөөнө гана кыргыздын балдары окууга уруксат алган.

Кыргыз эл-жери Россиянын падышасы алдында муң-зарын дагы комузга кошкон. Падышанын жасоокерлери, кыргыз эли артта калган, эч кимге пайдасы тийбеген эл деп эсептеген.

Бай-манаптын жана ак падышанын эзүүсүндө болгон кембагал элдин ичинен чыккан уулдары азаптан кутулуунун

амалын ойлошту. Өзүнүн башын куткаруу үчүн колуна союз алып жулунуп-урунуп да көрдү. Өзүн асмандан ташка урган бүркүткө окшоп, далай эл жазыксыз кырылды.

‡

* * *

Кыргыз дыйканы орус жумушчусуна кол созуп, акыл сурады.

Кыргыз түндүгүнөн ушундай караңгы түн түшүп турганда, эл дегендин көрөр күнү, ичер суусу бар экен, насибине Октябрьдын жарык таңы атты. Эзүүдөн жабыр тарткан кыргыз эли орус революционеринен насаат угуп, тууну бирге кармашып, күрөштө бирге ок атышты. Теңсиздиктин алдында эзилген журтка орус эли кол сунду.

Сүргүндөн келген Токтогул комузун колуна алды. Лениндей уулга миң алкышты айтып, күү чыгарды.

Кыргыздар эч бир кылымда он жетинчи жылды уккандай, мынчалык төбөсү көккө жете сүйүнгөн эмес. Алардын көбү мекенден ажырап жүрүп, бөтөн элден, бөтөн жерден жөө-жалаңдап араң келди.

\ * * *

Он жетинчи жылды укканда кыргыздын бөкчөйгөн карыясы жигиттей жашарды дешет.

Он жетинчи жылы кыргыздын качкан кушу, тентиген тайганы кайра колуна келген экен.

Он жетинчи жыл келгенде боз ала шыбак баскан адырга жайкалган көк чөп чыккан дешет.

Он жетинчи жылды байыркы ата-бабама окшоп, ташка түбөлүк жазгым келет.

Он жетинчи жылды жүрөк каны менен жазгым келет.

Он жетинчи жылды асманга алтын менен жазгым келет...

Он жетинчи жылы кыргыз дыйканы колуна Кызыл Туу кармап Ала-Тоо арасынан элди чакырып жүргөн Ленинди көрүшүптүр.

Жыйырма кылым ичиндеги кыргыздын турмушун абайлап көрөлүчү: а мүмкүн кыргыз кезегинде жеңгендир. Анысы түбөлүктүү болдубу? Ал деле колго куюлган суудай «келдикетти» нерсе экен. Эл деген ошончо мезгил ичинде бир теңчиликке жетип, чекеси жылыды беле? Жок, баягы эле көнүмүш турмуш — малын айдап, көчмөндүк менен өткөн заман... Канча кылым сай-сөөккө жетип, эртең жакшы тур-

муш болор деген илгери үмүт менен жашап келатпады беле?! Моминтип бир канча тунжураган кылымдын тагдырына, күчүнө, Октябрьдын кудурети гана тең келбедиби! Октябрь революциясы кылымдын дайрасын башка кенен нукка буруп, куураган талааларга, тоолорго суу берип көгөрттү, жашартты, адамдарына таза, жаш кан чуркатты.

* * *

Мына эми, Ленин деген кыргызга эч бир кылым бербеген ырыс-кешикти берди: талкаланганды курады, жыгылганын көтөрдү, өчкөн отту күйгүздү, өрттөнгөн үйдү тургузду...

Байыртан бери уктап жаткан элдин кыялы, акылы, үмүтү ойгонду. Сайы соолгон арыктан ташкындап суу акты, каткан чымчыктын үнү кайра сайрады...

Нечен кылым арып-ачып, узак жол басып мүңкүрөп келген кыргыз элинин башы биригип, кайрадан эл болуп, орус-тай акыйкат, боордош досту тапты.

Кылымдан бери бир калыпта уйкуда жаткан Ата Журт колуна орок, балка алып, өзгөргөн жаңы жашоого, заманга бут шилтеди.

ЖОЛ САПАРЫ

Бабаларым байыртан бери узак, таштак, караңгы жолду чарчап-чаалыгып басып келди. Кылчайып артың карасаң, Улуу Тоолордун ой-кырында жөргөмүштүн желесиндей уйгуйгу, түрмөктөлгөн жолдордун издери калыптыр.

Жолдор жер үстүндө гана кымкуут так салбастан, элдин жүрөгүнө да так таштады. Жол азабы — көр азабы менен тең болду. Эл тоо койнунан жол учун таппай, башка айылга жетпей, тоо арасында адашты. Ата-бабабыз: «каргашалуу жол мына бүтөт; ана бүтөт», деп илгери жүрө беришкен. А жол болсо түгөнбөгөн, жөргөмүштүн желесиндей туюкталган. Такыр жол суу соргонсуп, адам өмүрүн кылымдап жуткандан башка ырыскы алып келбеген.

Бу коктуда кошогуң, арманын айткан эл тиги коктуга да түшүп, арманын, кошогуң улам созуп кете берди. Ар коктук-колотунан чыккан адамдын арман-ыйлары кайгылуу улуу симфония, хор болуп тоо-ташка жаңырып турду.

Куу жол журт ыйын укпаган керең болду.

Мунун баары караңгылыктын азабынан эле...

... Октябрь революциясы Ата Журттун Улуу Тоосуна кызыл байрагын жалындатып илди. Адепки күндөн баштап, тоо ичине жолдор салынды. Ата Журттун жолу кеңейди, учу узарды. Жолсуз өмүр кыска эле... Ал жолдор менен кызыл атчандардын шандуу тобу кетишти. Ата-энелерибиз кызыл билет алышты, коммунист, комсомол болуп, жаңы чайкан жолу менен кайтышты. Кечээги кембагал, адашкан кыргыз тукуму колуна калем алып, даңгыр жолго түшүп мектепке жөнөдү. Жол өйүз-бүйүзүнө ак тамдар салынды...

Сулуу жол көркүнөн Ата Журттун ажары ачылды.

* Мунун баары жарыкчылыктын ак жолунун шарапаты эле...

* * *

Замандаш, жол тарыхы,— эл тарыхы. Жол жөнүндө кабар айтсам, эрикпе. Сен бараткан ушул тоодогу жалгыз-жарым жолдор менен илгери көчтөр өткөн. Алардын көчтөрү Улуу Тоодон Енисейге чейин самсып, конуп-түнөп алты айда араң жеткен.

Эл бечарага жерден жол табуу кыйын болду.

Байыркы кылымдарда эле Ата Журт ичинде Батыш менен Чыгыштын жолун жолуктурган жолоочулардын «жибек жолдору» бар болчу. Тогузунчу кылымда жолоочулар Улуу Тоолорду кыдырып, жолго чыгышып, алар кыргыз жолдорунун узундугун аттардын, төөлөрдүн жүрүшү менен эсептешкен. Тогузунчу кылымда Тянь-Шандан Енисей боюндагы кыргыздар менен уйгурлардын борбор шаарына дейре кырк күнү төө менен жүрүп араң жеткен. Ал эми, мейманым, ал аралыкты канча саатта басарынды менден жакшы билесиң.

Улуу Тоолордун боорунда кыйма-чийме жалгыз-жарым аттардын издерин көрүп жатасыңбы? Булар байыртан бери нечен ирет көчтөр менен тапталган картаң жолдор. А сен, замандаш, кыргыз көчүн көрдүң беле?

Кыргыз көчү тоодогу кулпунган жайлоодон, жылуу журтунап козголду. Мына, каалгып жай чубалжыган көч келатат. Алдыда дабыртап жылкы айдаган эр-азамат. Артынан калдыраган, арбып-дарбыган көч.

Кыргыз көчү журт башына бүлүк түшпөгөн күндөрү элге санжыралуу майрам болгон. Ошончолук кыйын заман башка түшсө да ата салтын, оюн-күлкүсүн эл унутпаган. Көч арасында комуз чертип, ыр ырдалган. Жолго чыкканда эр жигит күлүктөрүн минип, аземдүү кийимдерди кийишкен.

Каадалуу көч алдында жаңы журттун конушуң чалган айбаттуу эл карысы баратат. Ал аттардын жерде калган туягынын издеринен, жолдогу чөптөн, суудан, тезектен улам жаңы конуш чалат...

Артта ат жабдыгы, сөйкө шыңгыраган, үнүн аргендей созо ырдаган, жасалгалуу кыз-келиндер да келатат.

* * *

Эмнесин айтып отурайын, журт көчү ошончолук шаңга баткан менен жаңы конушта турмуш жаңырбады. Эл камын ойлогон акылдуу карыялар Ата Журт аймагын — тоолорун ашып, сууларын кечип, өрөөндөрүн аралап, бөтөн элден, бөтөн жерден келген нечен жолоочулар өттү. Алар кыргыз жери аркылуу Күн батышка, Күн чыгышка баратып, тоо-таш-тардагы байыркы сүрөттөргө, ай түспөлдөш жазууларга таңыркап, тик өйдө алып чыккан арыктардын соолгон сайын, ураган шаарларды, мунараларды, таланган эгиндерди, куураган сөөктөрдү көрчү.

«Мынча эмне эл башына бүлүк түшкөн? Эл тыйпыл жоголгон го?!» деп жолоочулар бирин-бири суроолуу чочулап карашчу.

Жолоочунун көбү эл тагдыры менен иши болбогон. Алардын көбү алдын-жуттум соодага, алдап талоого, басып алуу үчүн чалгынга келген, «котур ташы» койнунда болгон. Элдин караңгылыгын көрүп, текебер кыял көрсөтүп шылдыңдаган, ар-намысына шек келтирген.

Тоолуктардын арасына келген жолоочулардын ичинен илимге, жаңылык ачууга кызыккан орус окумуштуулары, саякатчылары гана болгон. Орустар чындыкты жазышкан, элдин караңгылыгына боору ачып, кыргыз элинин уруу ичиндеги чатагын басууга жардам кылышкан, достукка кол беришкен, кыргыз дасторконун тебелебей, сунган агын теппей, ырын, комузун угуп, жазмага түшүрүп, нукура элдик табылганы дүйнөлүк маданиятка кошкон. Мурда тоолор, таштар, кайберендер гана уккан муңдуу ырды, обонду эми дили башка адамдар да угуп, боору ачышкан.

Кыргыз эли андай дили ак, көңүлү түз, элдин-жерди сыйлаган кадырман жолоочуларды кучак жайып кабыл алышкан. Эл мейман алдына ак чачып, төрүнө мамык салып сый-урмат көрсөткөн. Берерге тамагын, айтарга сөзүн таппай, алабармандап комузун чертип берип, жапа тырмак жарданып келишип, сый мейманына ат тартуулап жөнөткөн.

Замандаш, өзүн сынары кыргыз жерине саякат жасоону энсеп келген орус окумуштуусу П. П. Семеновдун өз жазганын окуган белең?!

Ал 1856-жылдын сентябрь айындагы күндөлүгүндө жазганда, саякатчы жолоочулары менен Токмокто Боом капчыгайына чейинки жолдо баратып эч бир айылды, адамды да көрбөгөн. Тегереги ээн өрөөндөн өткөн. Боом капчыгайынан өтүү кыйын болгон.

Дарыяда кечүү жок. Жол туюк эле Атты жетелеп, бирде тоонун башына чыгып, бирде өзөнгө түшүп, чытырман камыш, токойду аралап, жол азапты жедирген. Азыркы элүү чакырым жерди бир түнөмөйүн өтө албаган.

Эртеси П. П. Семенов Боом капчыгайынын оозунан кыргыз айлына кабылат. Боз үйдө жалаң гана аялдар менен балдар калыптыр. Далай саам чабыштан жүрөгү түшүп бүткөн аялдар бейтааныш адамдарга жансоогалап бутуна ыйлап жыгылышат. Орус жолоочулары көз жашын көлдөткөн жазыксыздарды аяп, бала-бакырларды сооротуп, эркелетип, ала келген белектерин тараткан. П. П. Семенов тилмеч аркылуу кыргыздарга мурун да келип кеткен жолоочу, аларга дос экендигин айткан.

Замандаш, сага дайын болсун үчүн саякатчы келген кездеги түндүктөгү үркөрдөй кыргыздардын көргөн күнүн көз алдыга келтирейин.

Эл башына Кокон хандыгынын запкысы аз келгенсип, түндүктөгү бай-манаптар уруу-уруу болуп чабышып, кан төгүшүп аткан кез. Мындай күн элдин башына түшкөн азап болчу, кордукту эл тартып, сапырылып, каны төгүлгөн. Мал ээсиз калган. Эгин тепселген. Дарактар куураган...

«Мага алдын-ала айтышканы чын болуп чыкты,— деп жазган П. П. Семенов өзүнүн эскерүүсүндө. — Бай-манаптын жер талашынан чыккан чабыштан улам, Ысык-Көлдүн күнгөйүндө эч ким калбаптыр. Ал жакка эч ким озунуп бара албайт экен».

П. П. Семенов Ысык-Көлдүн жээгиндеги кыргыздардын өз ара чабышы өткөн эски журтка туш болгон. Бул жерде эки уруунун чабышы өткөн. Тоо ичинде сапырылган коломто, өрттөнгөн боз үй калган. Эл чабышынан жер куурап, карышкыр улуп, журт ээн калган деген карылардын санжыра сөзүнүн аягы ушу болот, замандаш.

Саякатчы П. П. Семенов кийин саам кыргыз урууларын жараштырууга баратып, «тоңгон өлүктөрдүн талаасын» көргөн. Ошондо жүрөгү ооруган саякатчы талаадагы өлүктөрдү мекендеген ээсиз иттерге кабылып, аны дүйнөдөгү болуп өткөн улуу салгылашууларга теңеген.

Мындай талаш, жоо-кыргынга туш келсе да, Семенов илимий эмгегин улантты. Ал кыргыздардын уруу арасындагы чабышуусун басууга бардык күчүн, аракетин жумшаган, кыргыз элинин мүдөөсүнө жетишине, Россияга кошулушуна саякатчынын көрсөткөн таасири күч болду.

* * *

Замандаш, дагы бир саякатчы Пржевальскийдин өмүрүн билерсиң. Ал куштарга окшоп, тоодо эркин жүргөндү сүйгөн.

Пржевальскийдин төртүнчү экспедициясы Борбордук Азияда бүткөн соң, буту ооруп, каргаша болуп, үйдө өргүп калды. Бир ордунда быкшып жатканды жактырбаган адам туугандарына минтип жазган: «Талаада бейкапар жүргөн чымчык торго жашай албайт эмеспи... Эндик жана кең мейкиндик — мына менин күнү-түнү эңсегеним. Мага тоодой алтын үйүп берсе да, анынарды өзүмдүн эркиндигиме алмашпас элем». Ал Слободыда жатып: «Мен мында денем жүргөн менен, тирүү жаным дайыма Азияда учуп жүрөт» дегени эсиңдеби?!

Ленинград шаарындагы Исаактын соборунун алдында, «Эмгекчилердин багында» орус саякатчысы Пржевальскийдин эстелигин көргөндүрсүн. Эстеликтин этегинде төө чөгүп жатат. Бак ичинде көгүчкөндөр менен аралашып, жаш наристелер кужулдап ойноп жүрүшөт.

Ушул наристелер бой жеткенде, улуу саякатчы Пржевальский мындан жүз жыл мурун төө минип, жол артынан жолго өжөрлөнүп чыгып, ысык-суукта чатырда, боз үйдө уктап, он бир жыл ичинде отуз миң чакырымдан ашык азаптуу жол басып, улуу тоолордон улар жүргөн жерине жеткенин, кайберендин жолу менен аң уулап, муздак таштарды чегип, кармалап, сансыз дүйүм чөптөрдүн жытын искеп, чогултканын эстешет.

Пржевальский 1885-жылы 29-октябрда саякатынан келатып бөлөк чек арадан өткөндө сүйүнгөн.

— Бүгүн биз үчүн кубанычтуу күн, — деп Пржевальский кыргыз Ала-Тоосун көргөндө толкунданып сүйүнгөн. — Биз кытай чек арасынан өз жерибизге өтгүк!

Өз жерибиз! Пржевальский кыргыз Ала-Тоосун өз жерибиз деп, жер, эл бөлбөгөн. Ал ошондо эле кыргыз элин өзүнүн досу, тууганы, боордошу сыяктуу сезген.

Кыргыздар да саякатчыны жакшы көрүшкөн. Ага тилмеч болгон, атын коштоп, жол көрсөткөн кыргыздар Пржевальскийдин эрдиги, акылмандыгы, боорукердиги, чыныгы достугу жөнүндө элге кыдырып ырдап, комузга чертип жар салган. Пржевальский каза тапкаңда Караколдогу, анын аймагындагы кыргыздар орустар менен кошулуп, баш кийимдерин алышып, аза күтүшүп, баш ийип, саякатчыга урмат кылышкан...

* * *

Замандаш, Октябрь революциясына чейинки жалгыз аяк жолдор адамдарды кокту-колотко, ээндикке азгырып жетелеп кетчү.

Кыргыз элиндеги жолдордогу унаа: ат, төө, өгүз, эшек болгон. Алар да колунда барлардын энчиси эле.

Жолоочу кыргыз тоолорундагы жолдордон күндөп, айлап, күл-азык камдап жол жүрүшкөн.

1903-жылы Петербургдан келген сүрөтчү Б. В. Смирнов Ташкенттен Пишпекти карай бараткан жолдо арабасы сынып калып, ээн талаада аргасыздан түнөп, дептерине кейип, минтип жазган: «...рессорсуз эски арабада жүрүүнүн өзү бир тозок, жол таштак, жолоочу байкушту селкидетип туруп, жети кабыргам сөгүлүп, көргүлүгүмдү көрдүм».

Ал эми ошол кездеги жолго кызыксаң, сүрөтчүнүн тарткандарын караңыз. Ысыктын күнүндө какталган, үстүн жабымыш болгон шалдырак араба кыл көпүрөлөрдөн өтүп баратат. Ашуудан самсып бараткан, чиркелген арабалардын кербени...

Октябрга чейин Кыргызстандын аймагындагы жолдо элүү чакты ат араба өйдө-төмөн каттап, он үч жерге гана аярлама жасап жүргөн. Жүргүнчү жол жүрүп, чарчап келген сон, атты качан алмаштырат деп саргарып отурар эле. Жолдо жарым-жартылай жолоочу суукка тоңгон. Атчан-жөөлөп жүрсө талоонго калган...

Биз бала чактан чоң ата, чоң энелерибиз жол дегендин азабын кулакка куюшту. Улуу Тоо бетиндеги жолдорду көр-

сөтүп, сабак беришти. Ар бир жолдун тарыхын айтышты. Ата Журт башына түшкөн эл үркүндө чыйыр жол таппай азапты көргөнүн, жол боюнда эл кырылганын көз жашын төгүп кеп урушту.

* * *

Октябрь нуру Ата Журттун жергесине чачырагандан кийин эмгекчи эл эң биринчи жаңы жолду жабалактап чабууга киришти. Анткени, Ата Журттун гүлдөп өсүшүнө жолдун мааниси зор экендигин билишкен.

Алыскы ааламдан таптакыр ажырап калышкан тоолуктарга жолдор салынды. Мурда чабармандар суук кабар ташыган жолдордон эми элибиздин жаңы кубанычы: жаңы газетасы, эң биринчи алиппеси келе баштады.

Замандаш, мобул жашыл шаар Фрунзенин, мурдагы кейпин билбес чыгарсың. Андыктан Пишпек калаасынын көчө жолдорун эстейли. Адегендеги Пишпек шаарынын сүрөттөрүн карап ал. Тар, ылай, чалчык көчөлөрү бар калаанын сүрөттөрүн архивдерден табарсың. Көчөлөрүнөн төөгө, эшеке чегилген арабалар жүрө турган.

Советтик эл Фрунзе шаарынын жолдорун түзөп, ондоп кирди. Үйлөр жол таманынан алынды. Көчө иреттүү кенейтилди.

Жыйырманчы жылдын аягында төрт автомобиль гана Фрунзе шаарынын көчөлөрүн чандаткан. Молдолор машинканы «шайтан араба» дешкен. Аны көрбөөгө, түшпөөгө элди үндөшкөн. Азыркы муунга мындай кабар күлкү чыгар. А бирок, чындык. Эл молдонун сөзүн укмак беле! Азыркы чоң ата, энелердин альбомун карап көрчү, машинанын жанына тура калып түшкөн фотографияларын алигиче сактап жүргөндүр. Ал кезде машинанын жанында туруп сүрөткө түшүү чоң сыймык, эстелик болгон.

* * *

Кымбаттуу замандаш, азыр Фрунзеге келдиң да, сапарга чыктың. Сага эми бардык жерде жол ачык, жолчулар айткандай, жашыл шам күйүп турат, кайда барам десен өз эркиң, көңүлүң гана билет. Сен үчүн билет алып, жылуу-жумшак автобуска отуруп, алты жүз чакырым Ата Журттун аяк-башына жетишиң кыйын эмес. Ошол жолдо магдырап баратып, алгачкы жолду курган адамдарды биз эстөөгө тийишпиз го.

Сен Фрунзеден Ысык-Көл тарапка жолго чыктың окшойт. А мейли, болуптур. Жол бою бүт көлөкөлүү бак экендигин көрдүң го. Бу бактарды Чүй боорундагы эл отуз алтынчы жылдары жол удулу менен он эки миллион жаш чырпык отургузган. Мына эми, жол көркүн бак ачып турат!

Мобул башы-аягы мелтиреген даңгыр жолду уйчу, койчу, жумушчу салган. Алардын ар биринен сурап көрсөң, айлап-жылдап жылуу үйүн таштап, жөө-жаландап, күлазыгы менен көчүп келип, ысык-суукка кайыл болуп чатырда жашаган, кетмен, күрөктөп жүрүп, жолду бүтүрүп, үйлөрүнө кайтканын айтышат. Алар бир жыл бою таштын кулаганы уктаса түштөрүнөн кетпегенин айтат. Муну мактанып да айтышпайт, жөн эле адеттеги күндүн бириндей эскерешет.

Замандаш, эгерде сен ошол отузунчу жылдары Ысык-Көл, Тянь-Шань тарапка, азыркы машиналар беш-алты саатта басчу жолдо сапарга чыксаң, анда эки-үч күндөп жол жүрмөксүн. Ал кезде саатына жыйырма чакырым жол жүрүү — өлүмгө шашкандык дешчү шоферлор.

Боом капчыгайынан «Өлүм бурулушу» деген бийик боордон жол кеткен. Алдыда шаркыраган албуут дарыя акчу. Жөө адамдар да тик ылдыйдагы шуулдаган коркунучтун сүрүн карай албай, калтаарып араң өткөн. Адамдар жарга жеткенде арабадан түшүп калчу. «Өлүм бурулушунан» бөөдө кырсык көп болгон.

* * *

Мындан ары сөзүбүз дүйнөдөгү эң бийик Памир-Алай жолун салгандар жөнүндө болсун. Азыр да ал жакта темир жол жок. Болгону машинанын даңгыр жолу бар. Бир кезде аттар гана араң өткөн тоолордун бетин тепчип, эми машинанын бурандаган жолдору куш учкан бийиктен өтөт.

Улуу тоодогу жолдордон өткөн жолоочу не деген жол азабын көрбөдү. Орустун окумуштуу саякатчысы И. В. Мушкетов күндөлүгүндө Алай, Памир жолдорун көрүп минтип жазган: «Алдында күркүрөгөн дайра агат, тоонун боорундагы кыйма жол арабага асылып, жүрөгүндү түшүрөт. Мени узаткан казактар: «жолдор адамдарды өлтүрүүгө салынган» деп жорушат. Ат коштогон кыргыздардын айтканы туура болуп чыкты, балээ жолго кабылдык: атты эки кишилеп, бирөө — тизгининен, экинчиси — кулап кетпесин деп куйругунан тоону көздөй тартып, эптеп өттүк».

Мына ушундай Памир жолуна биринчи жол салган коммунист Ильясовдун өмүрү жөнүндө сизге айтып берейин.

1931-жыл. Ата Журтубузда биринчи беш жылдыктын демилгеси күчөгөн кез болучу. Демейде жазууну көксөп келген кыргыз эли «Сабаттуу бол!» деген газета чыгарып, мектепке бара баштаган. Бардык жерде «алгачкы», «биринчи» деген сөздөр пайда болгон. Уруу-уруу болуп ар коктуну сайлаган эл баш кошуп, ынтымактуу айыл, колхоз куруп киришти. Мал артынан жүргөн эл жер айдоого өтүштү. Талааларга жаңыдан трактор кирди. Биринчи МТС уюшулду. Колхозчулардын биринчи съезди өттү. Алыскы Москвадан, Ленинграддан телчиккен жаш республикага анын завод-фабрикасын, айыл чарбасын иштетүүгө миңдеген достор жардамга келишти.

Ал кездеги Памир, Алайдагы элдин турмуш абалы кыйын эле. Советтик жаңы заман жолуна кирген элдин кас-душманы көп болгон: чет өлкөлүк куйткулардын таасиринен колхоз уюштурууну көрө албай, басмачы болуп кеткендер бар эле. Алар алыскы тоо арасындагы биринчи жерди айдаганды, биринчи кат тааныганды өлтүрүп, мүлкүн өрттөп, талай кетип жатышты. Коммунисттердин үгүтүн жүргүзгөнгө өлүм коркунучу келген.

Мындай душман сүрүнөн коркпогон, андан улуу Лениндин үгүтүн туу ордуна кармаган, биринчи Ильясовдор күрөшкө чыгышкан. Алар Памир жолун салмай болушту. Бул жол менен биринчи совет үгүтү жүрөт. Биринчи мугалим, алиппе, газета, трактор келет...

Памир жолунда жаш комсомол жолчуларга коммунист Ильясов жетекчи эле. Улуу Тоонун жолун карыштап ченеп, ар бир нукум жерине жол салынса сүйүнгөн ак жүрөк адам болчу. Жолчулар талаага түнөп, суукка тонуп, ач болуп, таштарды терип, асканы жардырып, күрөктөп жер казып, жол салып киришти.

Күндөрдүн биринде жолчуларды басмачылар тегеректеп, туткундап алышты. Жолчуларды катарга тизишти. Басмачылар адегенде жетекчисин кыйнап өлтүрмөкчү болушту.

— Жетекчиңер ким? — деди басмачылар.

Орус, украин, кыргыздардан чогулган жолчулар жетекчисин айтып беришпеди. Жинденген басмачылар жолчуларга киши чыдагыс кордуктарды көрсөтүшүп, далай күн ачка кармап, жылаңачтап чычырканака бөлөп сабашты. Жолчулар дагы эле жетекчисин айтпай коюшту.

Ого бетер жинденген басмачылар жолчуларды четинен өлтүрүп киришти. Жолчулардын арасындагы жалгыз аялга басмачылар не деген кордукту жасашпады.

Алар жолчулардын тирүү калганын жөө, жыңайлак таштак жолго салып, акыркы өлүмгө айдап жөнөштү. Жолчулар

өлүмдөн коркушпады. Алар өлүмдү жеңишкен, жаңы замандын ырын ырдап барышкан.

Жолчуларды советтик чек арачылар куткарып калган. Билесизби, коммунист Ильясовдун чачы бир күндө гана агарып кеткен.

* Жолчулар эртеси кайра жолдорун кадимкидей салып киришкен. Алар ушундай кыйын күндөрдө дүйнөдөгү эң бийик Памир жолун, жүз сексен чакырым жолду бүтүрүшкөн.

Ильясовдун өмүрү Памир менен чектелген жок. Ал Памир жолун бүткөн соң, Түндүк Кыргызстандагы жол салууну ойлогон. Эки жыл бою Күнгөй, Тескей Ала-Тоону жөө кыдырып, жерди өлчөп, күндүр-түндүр кагаз тиктеп, жолду чийген. Ильясов ушул Ысык-Көл жана Боом капчыгайынын ар бир ташын, ар бир бурулушун, көпүрөлөрүн кандай ондоону, кантип салууну кагазга түшүргөн.

Ильясов Фрунзе — Рыбачье, Ысык-Көлдүн Күнгөй, Тескей жолдорунун чиймесин толук бүтүп, күздүн жаандуу күнүндө үйгө кайтты. Боом капчыгайындагы курула элек жолдон — «Өлүм бурулушунан» узабай машинасы кулап, каза тапкан.

Ильясов «Өлүм бурулушун» кагаздагы чиймелеринде, кыялында небак багынткан. Анын долбоору боюнча зооканын бооруна кийин даңгыр жол салынды.

Ильясов жөнүндө даңазаны оюмдан чыгарбадым. Ал жөнүндө эстеликти чехтердин уулу, патриот Ю. Фучик тургузган. Ал Советтик Кыргызстандын алгачкы жол куруучусу, коммунист Ильясов тууралуу жазып кеткен.

* * *

Замандаш, ушул жолдор оңойлук менен бүтпөгөнүн сездиң го. Ар бир айылга барган жолдорго адамдын эмгеги, өмүрү кеткен. Азыр картайып калган ата-энеден сурап көрүңүзчү, алардын ар бири Ата Журттун жолун салышканга колдору тийген. Алар топуракты кээде алыстан кочуштап, этектеп ташып, ташты жылаңайлак тебелеп, жол салышкан. 1935-жылы Кемин өрөөнүнүн эмгекчилери капчыгай, аска-зооканы кесип, жыйырма беш чакырым жерге жол салышты. Буга сегиз миң колхозчу иштеген.

Байкап калдыңбы, Чоң-Кемин суусунун агымы шар келет. Ал киргенде дөңгөчтөй таштарды күтүрөтүп агызат. Жолчулар жолду суу боюнан алыстап алып өтүштү. Таштарды жарышты. Жолго таш төшөштү. Суу жагына таштан дубал тургузушту. Айрым жалкоо, эл күчүнө ишенбегендер, жол

далайда бүтөт деп колун шилтешти. А бирок, ошол жол эки ай ичинде бүттү. Бул район үчүн чоң майрам болгон.

Замандаш, сапар тартып жүрсөк да, атын билбесек да, көрбөсөк да, биздин келечек үчүн далай тозокту кечип, жанын берип, бизге деп ушул жолду салып кеткен, мобу Рыбачье — Фрунзе жолунда эрдик жасаган экспедициянын башчысы, жол куруунун техниги, жолду чийүүнү биринчи кагазга түшүргөн Ильясовго окшогон эне-аталарга баш ийип, калпагыңды алып эскерип коёлу.

Эми, досум, бирге кошулуп кыялданалы. Анткени, биздин жаңы заманды курган ата-энелерибиз, бизге жаңы заман кургандар, революция жасап, моминтип жол салып бергендер өтө кыялкеч болушкан.

Анда, жолдо бараткан кыялдануубуз ушу болсун: жол боюнда катар эстеликтер турат дейли. Булар жол салган, жолдун келечектеги милдетин түшүргөн Ильясовдор, Магаршактар ж. б. биз али, биз өмүрүн толук билбеген баатырлар...

* * *

Эми сага отузунчу жылы туулган биздин муундарга жол деген кыял, үмүт, өмүр болгонун айтайын.

Кыркынчы жылдары Улуу Мекен башына түшкөн оор жылдарда ата-энелерибиз айылды карай өзүлөрү мурда чапкан жолу менен согушка жөнөштү. Айылда калган чоң энелерибиз бизге айтышчу.

— Атаң келатпасын, жолду карачы!

Буруктаганыбызды токтотуп, балабыз да, жылаңайлак жолго энтеңдеп чуркап чыгабыз. Жолду карайбыз. Жолду күнүгө карап жатып, анын таманындагы кымындай жашыл куурайын, аң-чөнөгүнө дейре жазбай тааныйбыз. Жол боюндагы аптапка какталып саргарган, чаң баскан чийлердин арасын жакшы эле карайбыз. Ылдыйтадан, өрөөн аралап келген жолдон, шинелчен эч кимдин карааны көрүнбөйт. Бир болсо, кемпир-кесек, бала-бакыра жолго чыга калат. Аларды караанынан көрсөң эле жазбай, алыстан тааный коёбуз.

А биз жолду бир караган тейден үйгө кире качпайбыз, чуркап жетип, жол боюндагы зым карагайларды тыңшайбыз. Муну ким чыгарганын билбейм, биздин айылдын балдарынын ушундай адети бар эле. Мүмкүн зым карагайдын жашыруун сырын билгибиз келгендир?! Же алыста согушта жүргөн аталарыбыз менен бир сүйлөшүп, кабар алсак деген дилгирликтир?..

Биз күнүгө жолду карайбыз.
Айына жолду карайбыз.
Жылына жолду карайбыз...
Кээде жолго жалынабыз. Кээде аны менен урушабыз.
Ошондо биз жолдун баркын, мазесин түшүндүк окшобойбу!..

Акыры жылдар өтүп, аталарыбыз, агаларыбыз баягы жол менен айылга келишти. Келбей да калышты. Азыр да жол карап жүргөндөрүбүз бар.

Согуштан кайткан аталарга биз балдар суроо бердик.

- Айтчы, ата, кандай жолдорду бастың?

— Э, эмнесин сурайсың?! — дечү согуштан кайткан аталар, — жол дегениңди узак бастык го... Бизге жол деген — өмүр деген сөзгө тете болду, балам...

* * *

Ошол аталардын сөзүнүн маанисин эми эс тартканда түшүнүп жатпайбызбы! Алардын баскан даңазалуу жолу дагы да көз алдыга элестейт.

...Ар түрдүү улуттун уулдары 1941-жылы Улуу Ата Мекендин жүрөгү — Москва аркылуу майданга узашты. Жоокерлер эмне деген жолдорду басып өтүшпөдү. Карыш жол үчүн кандарын төгүштү. Биздин аталарыбыз, энелерибиз, бир туугандарыбыз Москвадан Европага чейин не деген апаат, тарам-тарам жолду жөө-жалаңдап, боору менен сойлоп, чуркап-басып өтүшпөдү! Алар жолду гана салбастан, келечектин өмүр жолун салып кетишпедиби!

Туура, жоокердин далайы айылга кайтпады. Алардын жолу кыска болду. А бирок, анын баскан жолу кырчылган жиптей үзүлбөдү. Мекен үчүн мерт болгондун жолун тирүүлөр улап кетишти. Келечектин улуу жолунда ар бир жоокер уулдун кошкон өмүрү, салымы, эрдиги бар.

Ырас, али да кайсы бир энелер уулу кеткен жолду үмүткөр каранаар. Уулу согуштан кайтпаган эне да караган жолун — «Өмүрдүн жолу» деп атап коёт. Анткени эненин эр көкүрөк уулу тоо койнундагы айылдан согушка кеткен, улуу Ата Мекенибизди жат душмандан коргоп, алыста көз жумган.

Мекенибиздеги даңазалуу «Өмүр жолу» эсиндеби.

Ата Мекендик согуш башталганда дүйнөдөгү сулуу шардын бири Ленинград тогуз жүз күн душмандын курчоосунда калды. Шаар жарык, суу, тамак-аш, кийим каат болду. Кыштын кыраан чилдесинде, Ладога көлүнүн үстүнөн адамдар ичке жол салышты. Муну эл «Өмүр жолу» деп атаган. «Өмүр

жолу» менен Ленинграддыктарга тамак-аш, кийим, дары-дармек берген. Шаардагы оорулуу адамдар тышка, кенен Мекенге ташылган. А душман «Өмүр жолун» үзүүгө нечен саам бомба таштап, жамгырдай атып турушкан. Канаткен менен советтик элдин эрдигиндей, ниетиндей «Өмүр жолу» үзүлбөгөн.

Ушул «Өмүр жолу» менен согуштун тушунда кыргыз элинин адамдары да далай ирет Ленинградга барган. Алар ленинграддык досторго алыскы тоолуктардын аманат белектерин, тамак-ашын, кийимдерин, достук кайратын, сүйүүсүн жеткиришкен. Курчоодогулар ала-тоолук досторуна кат аркылуу эрдиктерин жазышкан.

Билесинби, жан досум, «Өмүр жолу» менен өткөн кыргыздын эл акыны Алымкул Үсөнбаев комузу менен Ленинградга келет. Акын эр жүрөк ленинграддыктарга достуктун ыр-күүсүн чертет. Комуз күүсү ленинграддыктардын жүрөгүнө эрдик кошуп, күч берген дешет. Ошондо акын комузу айлан көчөк болуп асманга учуп чыгып, жер үстүнө кайрадан ок болуп атылган экен...

* * *

Кечээки Ата Журттун уулу, узак делип оозго алынган жолун бүгүн карасаң, кыска болуп калды. Бүгүн андан да узун жол чыкты. Күн сайын заман өсүшүнө шайкеш келген, узак жол улам салына берет экен.

Азырынча кыргыз Ала-Тоосун аралаган дагы бир улуу жол пайда болду. Эртең а жол кыска болуп каларына көзүм жетип турат. Аныбыз — узундугу алты жүз чакырым келген Фрунзе — Ош жолу.

Кыргыздар илгертен асмандагы жалгыз-жарымдап учкан бүркүткө жетүүнү эңсеген, бүркүттүн жолун жомокко салыштырышкан. Эми карап турунуз, Фрунзе — Ош жолун салып аткан адамдар менен бүркүт тең кайкып учат. Куруучулар өз эмгегин «бүркүттүн жолу» деп аташкан.

Эл ичинде чоң жолду «Достуктун жолу» деп да коюшат. Курулушта ар түрдүү улуттун адамдары иштешти. Мекендин ар бир бурчунан чогулушту. Тоону тешиш үчүн Москванын, Ленинграддын метро куруучулары, техниканы тейлөөгө, Мекендин ар бурчунан түрдүү кесиптеги тажрыйбалуу адистер келишкен.

Анда эмесе сени ушул жол менен алып жөнөйүн.

Фрунзе — Ош жолу дүйнөдөгү сулуу жолдордун бири деп койгонун угуп жүрөбүз. Анын артыкчылыгы — жолоочу улуу табият бешигинде термелип, маектешип кете берет.

Азыр жай маалы. Саякатка чыга турган кез. Гүл баскан таш тоолорду, адырлуу жайыттарды, бийик капчыгайды басасын. Жол боюнан эки жүздөй бактуу кыштакты, шаарларды, жең узундугу үч миң метрге жеткен тешкен тоону, асма көпүрөлөрдү көрөсүн. Ак карлуу белдерди ашасын. Улуу тоолордун чокуларына чыгасын. Кенен кереметтүү өрөөндөн жайылган малды көрөсүн. Куштар айланган тоолор сенин алдында калат. А сен кудум жашыл улуу толкун үстүндө чайпалып бараткан болосуң.

Түштүктүн дарбазасы болгон Кетмен-Төбө өрөөнүнө келгенинди байкабай да каласың.

Бир кезде Кетмен-Төбө өрөөнүнө чубап каттагыдай даңгыр жол жок болчу.

Мындай бир кызык окуяны эске салайын. Окуянын Совет өкмөтү курулган жылдары болгонун райондо алгачкы советтик кызматта иштеген адамдар айтып калышат. Кыргыз республикасы жаңы уюшулган Кетмен-Төбө райондук аткаруу комитетине машина берген. Ошондо, жолдун жоктугунан машинаны ажыратып, районго төөгө жүктөп келишкен.

Эл Кетмен-Төбөгө келген жолду — «Төө жолу» деп аташчу. Отузунчу жылдын башында районго пахта тазалоочу завод курулган. Үч-төрт төөнүн кербени пахта жүктөп, Фергананы көздөй тизилип жөнөчү. Өрөөн төөлөрдүн бакырганына жаңырган. Төө менен жолдо жүрүү азап болчу. Албуут Нарын дарыясы, кууш капчыгай жол бербеген. Кээ жерлерден асма көпүрөлөрдөн жүктөр, төөлөр сууга түшүп кетчү.

«Эл түкүрсө көл болот» деген чын эмеспи. Отузунчу жылдарда Кетмен-Төбөгө жол салынды. Миңдеген кишилер жар көчүрүп, тоо тешип, бир миллион кубометрден ашык топуракты кетмен-күрөктөп ыргытышты, аскалар аркылуу капталдап жүз чакырымча жолду казышты. Ошентсе да, жол биротоло бүтпөгөн. Согуштан кийин эле Ош менен Токтогулга барчу жолдо машина айдаган шоферлор үч жүзгө жакын коркунучтуу «Өлүм бурулуштары» бар экендигин санашкан. Ошол жолдун тарыхын азыркы Фрунзе — Ош жолунда саатына кеминде жүз чакырымдан машинасын айдаган шоферго айтсак, «отуз сегизинчи жылдары жүз чакырым жерде жети жүз «Өлүм бурулуш» болгон дешсе», жомоктой угушат, ишене беришпейт. Антери чын, баягыдай, «Өлүм бурулуштары» көрбөсө эмне кылсын. Караңыз, керилте жүк салган машиналар миңден ашуун чакырым аралыкты он саат ичинде өтүп жатат.

Замандаш, Ата Журттун саясий картасынын жолдоруна тигилели.

Фрунзе шаарынан күн нурундай чачыраган жолдордун кызыл сызыктары туш-тарапка кетет. Ата Журттун булуң-бурчуна дейре кан жолдору жеткен. Кыйма-чийме жол капчыгайдан, ашуудан, тешкен тоодон, көпүрөлөрдөн өтөт. 1928-жылы гана Фрунзе шаарынан чыгышты көздөй биринчи тасма жол салынды. Эми ошол жол уланып, Ата Журт аймагынын ичинен жыйырма миң чакырымга автобус каттачу жол узарды. Азыр жол жердин үстүнө гана эмес, жердин астына түштү. Токтогул ГЭСиндеги тоолордун тешкен жолдун узундугу жыйырма чакырымга жеткен.

Булак агып сууга куят. Агын суу дарыяга куйгандай, майда жолдор да чоң кара жолдорго кошулат. Анын сыңары Ата Журттун жолдорунун учун тапсаң да аягына жетүү кыйын. Анын аягы улуу Мекенибиздин жолдору менен биригип кетти. Аксайдан башталган жолдун экинчи учу Москвага жетет. Мекендин бардык жолу Москвага барат эмеспи. Андан ары Чыгышка, Батышка чубалат.

Жол узарган менен аралык кыскарды. Бир кезде эки-үч жумалап жүргөн Улуу Тоодогу Нарын шаарына алты сааттан кийин жетип барабыз. Бир кезде Улуу Токтогул Иркутскинин түрмөсүнө жетиш үчүн үч жыл жол жүрсө, эми бир канча сааттык жолго айланды. Он сегизинчи кылымда кыргыз элинин атынан ак падышага элчи болгондор Петербургга үч айлап жол жүрсө, азыр бир канча сааттык жол болуп калбадыбы!

Замандаш, жол жүргөндөн чарчасан, бир аз жол боюндагы бакка аярлап эс алып ал.

Жолдогу колхозчунун ак тамдарын, бактуу кыштактарды, колхоз талааларын, шаарларды, завод-фабрикаларды, ГЭС-терди, ири курулуштарды карап тур.

Карачы, Ата Журтубуздун жолундагы машина, поезддер «Москвага», «Ленинградга», «Анадырга», «Болгарияга», «Канадага», «Индияга» деген жазуусу бар жүктөрдү, пахтаны, кантты, этти, эгинди, машинаны, приборлорду ташыйт. Алар салынган сандыктардын, каптардын беттеринде «Кыргыз ССРи» деген жазуу бар. Ошол эле жолдордогу кайчы өткөн вагондордон, машинадан көмүр, трактор, автомобиль, карагай, машина... алып келе жатканын көрөсүз. Алардын ичинде Украинанын Ата Журтка жиберген ар түрдүү машиналары, Белоруссиянын трактору, Россиянын машиналары, приборлору бар.

Жол деген Мекендин кан тамырына окшоп, тыным албай, анын келечеги гүлдөп өсүшү үчүн жүрүп турган кыймыл экен.

Замандаш, Ала-Тоо койнунда суу жолу, поезд жолу, аба жолу дегендерин кыдырууга чамаң жетпес. Шашпа, эмки бир келишинде, дүйнөдөгү сулуу көлдүн бири Ысык-Көлдүн көп-көк бетинде кемеге түшүп, жүз чакырымдап жол жүрөбүз, укмуштуу кооз түштүктүн токою, талааларына барабыз.

ЫЙЫК БЕШИК

Ата Журттун салтына чакырган мейман өз үйүнөн даам таттырып, өз ата-энесин, үй-бүлөсүн тааныштырат.

Замандаш, мен сени өз айлыма алып барайын. Айлым чукул эле. Улуу Тоо арасында.

Ата Журттун жарымынан көбүн бийик тоо каптаарын билерсиз. Өзүң сыяктуу меймандар кыргыз жерине — ак карлуу тоону көрүүгө кумарланып келишет. Анткени, кыргыздар көк мелжиген Улуу Тоодо жашашат да. Ата Журтту «булуттун үстүндөгү тоонун өлкөсү» деп аташат. Улуу Тоо кылымдар бою кыргызга бешик болуп келген.

Кыргыздын улуу тоо койнунда төрөлгөн балдарын бешикке бөлөшөт. Жаш наристенин алгачкы үйү — анын бешиги эмеспи. Кундактагы наристе бой жеткенде аргымак минип, колуна өрмө камчы алып, тоону көздөй чу коёт. Ошентип, ата сынынан өткөндөн кийин кыргыз уулунун мамык бешиги — мекени тоо болот.

* * *

Ар бирибиздин бүткүл адамзат билгидей, кызыккыдай, суктангыдай айлыбыз, татыктуу кооз Ата Журтубуз бар. Менимче, ар кимибизде Ата Журтту таануубуз, сүйүүбүз адегенде айылдан башталган. Белгилүү го, муну ар ким билет: ар бир адамдын айылы, Ата Журту эч бир элдикинен, кишиникинен кем эмес. Айылды, анан адамдарын таанып, сүйө албаган адамга Ата Журтту, улуу Мекенди баалап, сүйө алаарына шегим бар. Ошол айыл менен Ата Журт дүйнөгө эң назик сөз менен айтууга татыктуу.

Келгиле, ал сүйүүбүздү жашырбайлы. Бир-бирибизге айтышалы.

Ар бирибиздин сүйүүбүздөн Ата Журт, айлыбыз кооз болот, көркүнө келет, түрлөнөт, ажарланат, күчүнө толот.

Замандаш, сен менин айлыма, Ата Журтума кызыгып калдың. Жүрү! Сени айлыма, Ата Журтума чакырдым. Кыргыздын байыртан бери келеткан ата салты менен үйүмдөн даам тат. Айлымды, Ата Журтумду көрүп, кыдыр. Элимдин меймандостугун, ачык-айрым мүнөзүн, жан-дилиң көр. Кайсы маалда келсең да эшигим ачык. Эшикти какпай эле төргө өт. «Куш келипсиң!» деп кучак жаям!..

* * *

«Эчки-Башы» деген коктудагы жүз түтүндөн ашар-ашпас айыл. Анын бир узун көчөсү бар.

Менин биринчи бешигим, киндик каным тамган айылым. Ушул жерден менин Ата Журтум башталат. Бул жерден бешиктин, эненин, бир ууч топурактын кадыр-баркын түшүндүм. Ошол жерден бой жетип, башка жакка жөнөрдө бир ууч топурак ала келгемин. Аны алып жүрөм. Карап коём. Андан тоонун шар суусун, шылдыр акканын, жазгы жамгырдын добушун, чагылгандын түшүшүн, алда кайдан тоонун жаңырыгын угамын, жол боюндагы чөптүн жытын сезем...

Замандаш, мен сага ыйык бешигим, Эчки-Башым, Ата Журтумдун эң башатын айтып берейин...

Биздин чоң ата, чоң энелерибиз он жетинчи жылга дейре ар кайсы кокту-колотто боз үй каралап күн өткөргөн.

Жыйырманчы жылдары Эчки-Башы суусунун өйүзүнө жерден там түштү. Айылдын Муса деген кедейи там салган. Жол боюндагы ак бекетте иштей калып, эки ооз сөз орусча билген, колу узанганга ыктуу эле. Муса ар кимге отун жарып, күл чыгарып жанын багып жүрүп, эми тендикке жеткенде биринчи үй салып, түтүн булата салышы, айылдыктарды таң калтырды. Анысынан да айылдагы колунда барлар Мусаны — колунда жок кедейди теңине алып, сөзгө, катарга кошчу эмес.

Анын дайны кокту-колотто жүргөн бир урууга тараптыр. Ар кайсы кокту-колоттон анын үйүн көргөнү эл келди. Ушул жер там кокту ичиндеги элге улуу чакырык, көргөзмө болуп турган.

«Муса топурактан там салып алды. Биз андан кем бекенбиз» дешти өйдө-төмөн өткөндөр. Өзүлөрү ооз көптүргөнү менен там салганды жарытылуу билишпейт болчу.

Бир күнү там салганды билбеген баягы айылдын атка минерлери кедей Мусадан акыл сурап келишет.

Оолуккан жигиттерге Муса айткан экен:

— Мыкчыгерлер, ат үстүндө турсаңар үйүңөр өзү курулуп бербейт. Бери түшкүлө. Жерге жакын келгиле.

Мусанын арааны жүрүп, сөзү өтүп турса, ага кандай адам каяша айта алмак. Айылдыктар Мусанын айтканын жасашты: аттан түшүп, жакын келишти.

Муса келгендерди тегерек отургузуп, ортодон бир аң казып, ага ылай жасап кириптир.

— Мобу топуракты тебелегиле! — дептир Муса отурган дарга.

Үй салуу деген кыйынга түшкөн эрдемсингендер ары кетип, бери кетип, зили кедейдин тилин алыптыр.

Муса баягы кедейди кадыр-баркка албаган мырзачалыштарга топурак тебелетип, ар кимине топурак жууртуптур.

— Колуңардагы бир ууч топурактан ар бирин үй куруп аласыңар! — деп Муса келгендерди жолуна салыптыр.

Бу өрөөнгө Муса кедейдин үйрөткөн акылы менен ар ким бир ууч топурактан үй салып кирген экен.

Айыл биринчи жолу Мусанын үйүнүн жанындагы дөңгө чогулуп, чогулуш дегенди өткөрүшкөн. Айыл алгачкы жылы биригишип, «баш кошолу, колхоз бололу, мал күтөлү, там салалы» дешип убада кылышкан. Ошондо Мусанын жер тамына кызыл желек илинген.

Биздин айыл бул өрөөнгө кайдан, качан келгенин эч ким билбейт. Ал эми айылдын отуз биринчи жылы жаз айында баш коштуруп, уюшулганын жаш балдар да билишет.

Биринчи колхоз уюшулгандагы жыйынды карыялар эстеринен алигиче чыгарышпай, кийинки муунга айтып жүрүшөт. Колхоз уюшулгандагыдай ат чабышка да, тойго да, ашка да мынча эл тоо арасынан чогулган эмес дешет.

Адегенде элүү түтүн колхоз курду. Он чакты өзөндүн эли чубуруп, бир өзөнгө малын айдап түшүштү.

Айылдын турмушу эми жаңыча башталды. Эл баарын биринчи көрүштү: биринчи соко, биринчи там, биринчи башкарма, биринчи китеп, биринчи мектеп, биринчи бак...

Өрөөндүн тигил өйүзүнө колхоз курулду. Улам Мусаныкынан жакшы тамдар көбөйө баштады. Муса андай өзгөрүүнү күндө көрүп турду. Ал колхозчулардын ишине арданбады. Ал тамды биринчи салганына тымызын ыраазы боло, жаңы түшкөн айылдын көчөлөрүн кыдырып, там салгандарга акылын кошту.

Муса өмүр боюнча өз тамынан алгачкы колхоз уюшулгандагы илинген кызыл желекти түшүргөн эмес. Ал жаңы кыштакка көчүп кетпей койду. Өйүздөн кол булгап балдарын, кишилерди чакыра турган.

Кийин, кыркынчы жылы Муса катуу ооруп калды. Айылдыктар Мусага дүрбөп келишти.

— Ата, кыштакка үй салып койдук. Жүрү эми, өйүзгө келгин дешти там курган балдары.

— Ушул жерден эле көз жумайын,— деди Муса. — Ага кемпирим барар...

— Анда сага эмне кылалы? Ушул жерге, өрөөндө биринчи там салган сага эстелик куралыбы?! — дешти тамашалаган теңтуштары.

— Ыраазымын,— деди көгөргөн Муса. — Жаман тамым экөөбүз эстеликтен кем бекенбиз...

— Анда балдарыңа керээзинди айт,— дешти тели-теңтушу,— сөзүндү эки кылбайлы.

— Болуптур,— деди Муса чогулгандарга. — Мобул жаман үйүмдү бузбагыла. Баягы «Мусанын жаман тамы» делип тура берсин. Мен ушул тамымдагы желекти бир күн да түшүрбөй илдим эле. Эскирсе жаңыладым. Силерден көзүмдүн тирүүсүндө сураганым ушу: там өзү бузулгуча желекти алып салбагыла!

Мусанын айылдагы биринчи тамы дагы эле бузулбай, сынынан кетпей алигиче турат. Кийин ошол өйүз бүт бойдон тең «Мусанын тамы», «Мусанын өйүзү», «Мусанын үйүнүн жанындагы колхоз курулган чогулуш» болуп аталып кетти. Жер, эл Мусанын атын унутпады. Мусанын төштөгү тамы жаңы кыштактан даана көрүнөт. Кызыл желек илинүү. Муса деген чалдын сураганын айылдагылар аткарышат.

Мейманым, Улуу Тоо ичиндеги ар бир айыл ушинтип курулган чыгар. Ар бир айылдын өзүнүн Мусасы, айылга эскерер кызыктай жоруктары, керээзи, кийинкилерге калтырган эстеликтери бардыр...

* * *

Бала кезде биздин айылдан кең аалам жоктой сезилчү. Кийин гана бара-бара дүйнөнүн кеңдигин, улуулугун билдим. Биздин айыл менен Ата Журт улуу Мекендин туташтыгын, каны бирге жүрүп, жүрөгү бирге согоруна ынандым.

Дале байыртан бери кыргыздар ар нерсени мөлтүр булак суусуна салыштырганды, ал жөнүндө кеп кылганды жакшы көрүшкөн. Биздин тоолордун ар өзөнүнөн муздак, таза алтын булактар жылжып агат. Ошол тунук булактын бири ар бир мейманды төсүп чыгат. Жолоочу, андан кыя өтө албайсыз: ичесиз, же жок эле дегенде жүз чайкайсыз. Сыртынан мажес көрүнгөнү менен ал нечен кылымдан бери бул өрөөндүн адамдарына, малына, куштарына, өсүмдүктөрүнө, жан берип түтүп келет. Чоң дайрага куйган бир кулак суу. Мына ушуну

бир эле айылдын тиричилиги деп коёлу. Улуу жашоого, өлкө-бүздүн тиричилигине биздин айылдын кошкон үлүшү ушу бир кулак суучадыр.

Ал эми бир канча булак кошулуп, өрөөндөгү дарыяны түзүп жатпайбы! Мунубуз Ата Журт эмеспи. Ал эми дарыялар деңизди түзөт эмеспи!

* * *

Замандаш, өз үйүмө кирип, даам татып, таанышкансың, сени өз айлымдын кең, түз, бактуу көчөсү менен жогору карай алып жөнөйм. Бир кезде бул ээн өрөөн болгон. Эми коктубуз ак тамга толгонун көрдүңбү. Көпчүлүк тамдардын боорунда «Ардактуу колхозчу» деген жазуулар илинип турат. Жолдо катар сен көргөн ар бир бактын, арыктын, жолдун, тамдын, адамдарынын тарыхы бар. Мен сага Муса карыянын желек илген эски тамын көргөзөм. Алгачкы мектебиме алып барам. Чуркаган талаамды, ойногон тоомду көрсөтөм. Согуштан курман болгондорго эстелик коюлган. Ошого барабыз. Айылдын эң башындагы ак там Алмакан чоң эненики. Үйүнүн жанында үч терек өскөн. Согушка кетээрде үч уулу тигип кетиптир. Эми чырпык чынар болду.

«Менин мейманым» деп ар бир жолуккан айылдаштарыма сени тааныштырам.

— Кут болсун, келгениңерге! Мейманга башыбызды ийдик. Биздин айылга келген ниети ак меймандын өмүрү узун болсун! Биздин эшик ачык, атыбыз токулуу! Биздин үйгө кирип, даам татып өткүлө! — дейт айылдашым.

Анан үйүнө сөзсүз киришибиз керек. Мейман келсе соём деп камдап жүргөн ак малын көтөрүп чабышат.

Дасторкон болот, аркы-беркини сүйлөшөбүз, айыл жөнүндө кабар угабыз, биз да куру калбай шаар жөнүндө маселет айтабыз. Анан үй ээси төрдөгү илинген комузду алат да «Кайсы күүнү чертип берейин» деп сурайт. Анан көңүлүнө жаккан күү чертилет. Ал күүнү угуп отуруп жок дегенде түш жарымын ошол үйдө өткөрөбүз. Андан колду жууп, коштошуп чыгабыз. Көп узабай дагы алдыбыздан айылдашым чыгат.

«Менин мейманым» дейм. Анан дагы «Кут болсун, төргө өткүлө!» дейт.

Башка үйгө киребиз. Анын үйүн аттап кетсек болбойт да. Антсек ал мага өмүр бою таарынып өтөт. Ал үйдө дагы түш жарым күн кетет.

Биздин айылда мейман ушинтип тосулат. Айлымдын адамдары менен учурашып, кыдырып чыгуу үчүн бери бол-

гондо бир ай кетет. Эч нерсе эмес, капаланбасаң болду, мейманым.

Алдын ала айтып коёюн, биздин айылга баргаң соң жөн кетирбейт. Сен ар кимисин таарынтпоого тийишсин. Акырына дейре конокто болушуң керек.

Акыры кош айтышаар күн да келет.

Эми тоолуктар мейманын узатууга тийиш. Адегенде алар карыялардын сөзүн угушат. Карыялар каадасын жасашат: аны айтат, муну айтат, илгери мейманды кандай узатканын сүйлөшөт. Акыры — мейман таарынбай кетиш керек.

Мейман күткөн мени тоолуктар чакырып алып, насаат сөздөрүн сүйлөп киришет. Алардын айткан сөздөрүн мейманыма айтпоого тийиш элем. А бирок, оозум бош жаным, айтып койдум. Эгерде муну эчки-башылыктар укса, чоң жаңжал чыгарышып, мага таарынышы ыктымал.

Мына мен уккан сөз:

— Мейманыңа ыраазы болдук. Сен капа болбо, мейман сеники болсо, биздики дагы. Сен өз үйүңө гана чакырган жоксуң, билсең. Биздин үйгө да чакырдың. Же андай эмеспи?! Андай болсо, айта кой. Атаң экөөңдү башка жерге деле көчүрүп салабыз. Деги мейманыңдын көңүлү ачылгансыдыбы? Ыраазы болуп кетсе болду. Эми узатышыбыз керек. Сен го шаарда өсүп, айыл жайын билбей калдың. Узатканды бизге кой. Сенин узатканыңа биз ыраазы болбойбуз. Айылды өзүбүз узатабыз. Ар бирибиздин колубуздан келишинче бере турган белектерибиз бар.

Мен аларга:

— Жок, ал шаардык, алыстан келген, башка элден. Ушунча малыңарды айдап кете алабы? Сыйыңарга ыраазы, — дейм.

Алар атып кетишет.

— Алып кел анда мейманыңды. Сен орто жолдон бирдемелерди чыгарып атасың. Кейпи, мейман таарынган го. Өзүбүз сүйлөшөбүз. А биздин белекти мейманыңдын албаганы эмнеси?! Чакыргын бери.

— Тим жайына койгула. Бул мейман жалгыз эле атайы биздин айылга келген эмес, бүткүл Кыргызстанды кыдырат. Силердей тоолуктар көп. Жолдон калтырбагыла!

— Биз андай аки-чүкүндү билбейбиз. Башкалар мейманды кантип узатат, анысынын бизге тиешеси жок. Сен биздин айылдын баласы болгон соң, биз айткандан чыкпайсың! Чакыр дегенде чакыр!

Мейманым, мен элдин ынтымагынан качып кете албайм. Мен сени чакырууга милдеттүүмүн.

Сен болсо: элди сыйлагандыгыңданбы же салтка кызы-

гасыңбы, айла жок, барасың. Сенин сотко чакырылгансып турганыңды көргөндө мен уялам.

Жаңкы карыя дагы сөзүн баштайт. Ата-бабабыз илгертен мейман күтүп келгенин, ушунча кылымдар бою, бул айылда эч ким мейманын таарынтпаганын, келгендердин баары ыраазы болуп кеткенин сүйлөйт. Акыры сага келет.

— Сен эмне үчүн таарынып жатасың? — дейт карыя. — Айт, кимибизден айып кетти? Ачык айтып сал. Мейман чакыргандан кетсе айт?! Кайсы үй комузун чертип бербеди? Кайсы үй малын сойбоду.

Мейманым, сен эч кимге таарынбаганыңды айтып актанасың.

— Андай болсо, сөзүңө ыраазыбыз, — дейт карыя. — Өтүнүчүбүз: биз алып келген белектерди алууга тийишсиң.

Канчалык атырылсаң да болушпайт. Акырында сен күлүп тим болосун, уруша албайсың да.

Эртеси сен жөнөр күнү биздин айылдыктар үйгө келишет. Али сен уктап жаткан болорсуң, анан малдын кишенеп, мөөрөгөнүнөн ойбносун. Анткени, биздин айылдыктар келишкен. Сени узатууга камданып алышыптыр: ар кимисинин белеги бар.

Сен эшикке чыксаң, баягы айылдагылардын ар кимиси куру эмес, кээсинин малы бар, кээсинин белеги бар.

— Жакшы жатып, жай турдуңбу, мейманым. Мына биздин белегибиз. Алып кеткиниң, — дешет тоолуктар. Белектерин мамыга байлап, үй алдына үйүп коёт.

Мына, мейманым, мейманды тоскондон да узатканы кызык дебедик беле!

Сен ары кетесиң, бери кетесиң. Өзүң чечишиң керек. Акыры сага боору ооруган айылдын карысы сөз алат.

— Баланын ыраазы экендиги билинди. Оокатыңарды ичти, аянбады. Берген белегиңерге ыраазы экендигин көрүп турбайсыңарбы! Узак жерден келиптир, бергениңерди ала албайт экен. Эми эмне кылабыз?! — Карыя ары ойлонот, бери ойлонот, анан мага айтат. — Мейманың ыраазы болсо, биз да ыраазыбыз, уулум. Атыбызды минбеди, дүр-дүнүйөнү албады. Эми биздин салт боюнча, бир күү чертип берейин! Биз ыйык көргөн комузду алсын. Мобу тообузду, жерибизди эстей жүрсүн, айлыбыздан бир ууч топурак ала кетсин!..

Мейманым, акыры жок дегенде бир ууч топуракты, айыл аксакалы ардактап чапкан комузду менин айлымдан ала кетесиң. Элимди капа кылбассың. Ар элдин салты башка да, биздин айыл эң сыйлуу мейманына комуз, анан бир ууч топурак тартуу кылат. Эмне үчүн буларды мейманга ыйгарарын мен алигиче билбейм. Деле, байыртан бери келаткан ата

салты. Байкашымча, элибиз жерди, адамдын жүрөгүн ыйык сезген болсо керек. Же туулган жердин жытын эне жытындай көргүн деген насааты болсо керек...

АТА ЖУРТТУН БИР УУЧ ТОПУРАГЫ

Бир ууч топурактын эмне деген касиети, күчү бар?

Чабалекей кең ааламдан күнүгө таруудай топуракты мээнет менен ташып келет. Бир ууч топуракка уя салат. Мекенин жат көздөн коргойт, балапан чыгарып, анысын кайдадыр алыска учуруп кетет. Акыры ааламды кыдырып, тоолордун, талаалардын, булуттардын үстүнөн учуп жүрүп, келерки жылы да жыт сиңген эски уясын таап, ага караан тутуп кайра келет.

Бир ууч топурактан куштардын мекени курулат экен.

Замандаш, «бир ууч топурак» деген сөз алдына «Ата Журт» деген сөздү кошо коёлу. Эмелеки шылдыр сөз, кыргызга аземи күчтүү ыйык сөз болуп чыга келет: «Ата Журттун бир ууч топурагы». Санжырачы акылман абышкалардын сөзүн тындасак: көл бир тамчы суудан толот. Күү болсо, бир кайрыктан чертилет. Токой бир талдан курулат. Кылым бир күндөн түзүлөт. Ал эми Ата Журттун тулку денеси кымындай бир ууч топурактан курулат да.

* * *

Ата бабабыз бир ууч топурактан мунара, там, кыштак, шаар курушту. Илгери алар мунаранын башына кароолго чыгып «душман көрүнбөйбү, каптаган душман жокпу?» деп чочулап, туш тарабына сак кулак каранган.

А душман деген ар бир дөбөнүн жапсарынан жылт этип, заматта чыга калчу. Бир ууч топурактан курулган мунаралуу шаарга душман кол салган. Бир ууч топурактын баркын, эл мээнетин душман билмек беле?! Шаарды түбү менен жерге теңеп, тыйпыл кылган. Алы жетпеген соң душман мунараны жаа менен гана атып, эч урата албай акыры жөн койгон. Өрттөнгөн теректей болуп, баягы мунара гана сокоюп жалгыз калган.

Изи калбаган шаардын бир ууч топурагын түйүп алган кыргыз тоого чыга берген.

Эл кургуруң нечен душмандын мазагына чыдап келди: жатка кул болду, ичкен ашын, суусун, минген атын, аял-кызын тарттырды. Эзели бир ууч топурактан куралган жерин,

Ата Журтун бербеди. Эл кыйын кезеңде туулган жерден талпак ордундай жерге ээ болбой сүрүлүп чыкты. Кыргыз жанына бир ууч топурак түйүп, айдалса, айдалгандыр. Акыры айланып Ата Журтуна келди. Көрсө, кыргыз башка жерде алтынга оролуп, кушу миң түрдүү сайраган мийбалуу жерди да мекендей албайт экен. Өзүнүн тоосун, шар суусун, кайберен-кийигин эңсеп туруп алат экен.

Анын Ата Журту бир ууч топурактан, көз жаштан, эне сүтүнөн, адам каны менен жуурулган эмеспи.

Замандаш, кыргыз баласы Ата Журттун бир ууч топурагын ыйык көргөн. Ал алыскы сапарга аттанганда киндик каны тамган жерден бир ууч топуракты түйүп, жанына ала кеткен. Уулун узатып жатып, эли да андан: «топурагыңды унуткан жоксунбу» дешип сурашат.

Кыргыз баласы куш канаты жетпеген, суунун шары угулбаган бейтааныш жерде жүргөндө ошол жанындагы топурагынан каниет алат. Өз айылынын бир ууч топурагынан ажыраган кыргыз баласы алыста жүрүп, «өз айлымдын бир ууч топурагы буюрса экен» деп самайт. Ажал жетип, күнү бүтүп, суусу түгөнүп, өз айлынын тузу буюрбаган кыргыз баласына опат түшсө, жанагы өз айлынын бир ууч топурагы менен кошо жатат.

* * *

Жумурай журт жек көргөн баласына бир уучтап топурак салбай коюшкан бир адам жөнүндө мобереки болумушту айтышат. Жигит эл башына түшкөн жоодон качыптыр. Жоо кеткенче тоодо жатып, эл аягы тынчыганда жылып айылга түшүптүр. Анын энесин душман кылычтап кеткен. Өлүм алдында жаткан энесине бала келет.

— Эмне жоо менен кармашкан түрүң көрүнбөйт, балам. Эч бир жарадар болбодунбу?

— Жок,— дейт уулу.

— Эр жигит болсоң, душмандан жарадар болот элең. Жок дегенде бир кылыч тиет эле. Бетинди чийген из да жок. Сен коркоктук кылып, душмандан качыпсың,— дейт энеси. — Мен өлгөндө мүрзөмө бир ууч топурак салбай эле кой!

Энесин көмгөндөн кийин, баягы душмандан корккон жигит да ооруп калып, тез эле өлдү. Аны айылдагылардын эч кимиси бир ууч топурак салбай, көөмп коюшту.

Бир аздан кийин энеге, элге жек көрүндү болгон уулду жер койнуна албай, жер үстүнө салган болот.

А мынабу уламыш, алда качантан бери ооздон-оозго өтүп, көчүп келатат. Тоо ичиндеги айылдын бир уулу эл менен кошо жерди коргоого кетиптир. Ал чабышта душманга баш ийип, колго түшүптүр. Баланын жоругун кары атасы угат. Бир ууч топуракты, элди, жерди коргой албаган баласына атасы кербендерден бир ууч топурагын түйүп берип жибериптир. Топуракты алгандан кийин көп узабай эле баягы качкын уул өлүптүр. Атасы жиберген кочуш топурак бала менен кошо коюлуптур. Баланын көрүстөнүнө бир тал куу чырпык чыгат. Анын себеби — атасынын бир ууч топурак менен жиберген каргышынын күчү дешет.

Бир кездеги биздин көчмөн бабаларыбыз Ата Журт деп бир коктуну ээлеп, жаны жай албаган, баш калкалаар жер таппаган. Алар теңсиз заманда түштүк Сибирден Улуу Тоого чейин шамал менен жарышып, жер кыдырып жүргөн. Алардын аттарынын туягы баскан жерлерди карап өтсөң, сынташтар (таш балбандар) таштагы жазуулар, чөп баскан, казылган көрүстөндөр, ураган күмбөздөр...

Бу кыргыздар бир ууч топуракка ээ боло албай, акыры таш алдында басылып, жыйырманчы кылымга дейре унутулуп кала бербедиби! Ким эми алардын эрдигин биле алат?! Улуу Мезгил унутуп койбоду беле.

Кыргыздын бир ууч топурагы көз жашы менен кайда калбады.

Чоң энем биздин жүрөгүбүздү үшүткөн окуяны айтып калчу. Чоң атабыз үч уулу менен бөтөн жерге туш болгон. Ал ачканын, оорунун кесепетинен көз жумар алдында уулдарын чакырып алып, койнуна куттай катып жүргөн бир ууч топуракты алып чыгып, анысын өзү да өөп, балдарына да өптүрүп, төрт үлүшкө бөлгөн экен. Үч бөлүгүн уулдарына берип, төртүнчүсүн «башыма койгула» деп керээз айтыптыр.

Чоң энем уулдары менен кайра жерине кайтты. Ошондо алар Улуу Тоону ашып, Ата Журттун асман-булутун көрүп, туулган жерди таманы басканда, баягы чоң атам бөлүп берген топурагын чогултуп, өпкүлөшүп, Ата Журттун топурагына аралаштырып жуурган экен...

Кыргыз эли Октябрдын жарыгы тиер менен өзү ээ болгон жерден бир ууч топуракты колуна алып, жылуусун сезе уша-

лады. Бир ууч топурактан там согуп, канал казды, ГЭС курду. Бир ууч топуракка эгин айдап, бак тикги.

Көрсө бир ууч топурак илгерки замандагыдай адамды көмгөнгө гана бүтпөптүр. Андан төрттүүлүгү келишкен сонун, кооз кереметтерди жасаса, курса болот турбайбы!

Замандаш, Совет өкмөтүнүн учурундагы бир ууч топурактан курулган Ата Журттун тамдарынын, кыштактарынын, шаарларынын тагдырлары бири-бирине окшош.

Замандаш, эми сага бир ууч топурактан курулган шаар жөнүндө айтайын. Ушул шаардын эли бир ууч топурактын баркын башкалардан жакшы билишет. Анткени, шаар түшкөн жер таштак-кум, бир ууч топурак табуу кыйын. Анан калса Рыбачьеликтердин эмгеги чабалакейдин эмгегиндей азаптуу, кыйын эле.

Рыбачье шаарынын сол өңүрү Ала-Тоого тийип, оң өңүрү дүйнөдөгү сулуу көлдүн бири Ысык-Көлгө малынып, бешикке бөлөнгөнсүп, узатасынан созулуп жатат. Ак чардактар, өрдөктөр шаардын үстүнөн айланып өтөт. Шаардын ак тамдары, элеватору, жүк түшүргөн крандары, кемелери көлдүн үстүнө түшүп чагылат.

А бир кезде, падышачылык Россиянын тушундагы Балыкчынын түрү башка эмес беле.

Жапайы чий, калың чычырканак, өскөн жердеги жалгыз боз үйдү шамал кум менен көөмп кетчү. Боз алачык почтанын аярламасы болгон. Жолоочунун аттарын заматта чиркей, көгөн талап кетчү.

Совет бийлигине дейре маданий мекемелер түк болбогон. Сабаттуу киши табуу кыйын эле. Рыбачье бир ууч гана топурактан куралбастан орус, кыргыз кембагалдарынын достугунан да куралган. Ак бекеттерде же балыкчылыкты кесип кылган орустардын үйүнүн жанына эзилген, бай-манаптан качкан кыргыздар жан соогалап көчүп келишкен. Кыргыз бай-манаптары кедейлерди үгүттөгөн орустарды көрө албады. Алар чабуулга кирип жатышты. Ошондо оруска кошулуп, кыргыз кедейи да жардынын чым тамдарын, достугун коргогон.

Мындан элүү жыл мурда Балыкчыда төрт жүздөй гана киши боз үйдө же чымдан согулган кепе үйлөрдө жашаган.

Отузунчу эле жылы чехтердин патриот уулу Ю. Фучик Рыбачьеге келип, «жолоочу үчүн өтө көңүлсүз, тез эле качкың келет» деген поселок болсо, эмики шаардын ажарын көрүп алыңыз.

Азыр Рыбачье шаарынын өсүшүн уксаң жомок сыяктуу угулат.

Шаарды куруш үчүн сел жеген жарлар түзөтүлдү. Баягы чийден салынган үйдүн бири да жок. Алардын ордуна бийик тамдар, асфальт көчөлөр, парктар, скверлер, аллеялар, заводдор, фабрикалар, гүзөрлөр (микрорайондор) түштү. Элүү жыл ичинде эли маданияттуулукка жетишип, дүркүрөп өстү. Рыбачьеликтер бир ууч топурактан ташып келип, эрмен, чекенди, чий өскөн жүз элүү гектардай жерге шамалдан сактачу жаңы токой тилкесин, миллиондогон бакты, жемиш дарактарын өстүрүштү.

Рыбачье шаар деп аталганына жыйырма гана жыл болду. Ал Ата Журттун жолунун тогуз тоомунда, Улуу Тоого кире бериштеги дарбазага окшош Рыбачьеге Ата Журттун көп жүктөрү түшөт, чыгыштан кеме жолу, Улуу Тоодон кара жол, батыштан темир жолу келет эмеспи!

* * *

Замандаш, сөздүн оңу келген соң, Рыбачье шаарында өмүрүнүн акыркы күндөрүн жашаган улуу адам, манасчы Саякбай Каралаев жөнүндө айтып берейин. Сакем акыркы өмүрүн көл жээгиндеги шаарда өткөрдү. Саякбай али алдуу, демдүүсүндө түшкө чейин тоого барып куш салып, түштөн кийин көлгө барып жүрдү. Ал ак көбүктөнгөн көлдү жээктеп кете берчү. Кейпи, көл менен күч сынашып, өзүнүн ички толкуну көл менен мелдешкен окшойт. Анын кичинекей денесинде Ысык-Көлдөй толкуу, тоодой күчү бар белем...

Кийинки муундар бизден «Силер Саякбай Каралаевди көрүп, угуп калдынарбы? Анда, силер өтө бактылуу экенсиңер» деп тамшанып калышат.

Чын эмеспи. Саякбай Каралаев Ата Журтубуздун улуу адамы болгон. Ал жөнүндө кимдер гана ырдабады, жазбады! Кандай гана мактоо сөздөр айтылбады. «Гений!» «XX кылымдын Гомери» деген сөздөр айтышты. Сакемиз бардыгына татыктуу эле.

Сакадай абышка муштумдай жүрөгүнө миллиондогон сап «Манасты» жана далай элдик эпосторду батырган. Көзү тирүүсүндө бир «Манасчы» абышка көрүп, эми көзү өткөн соң ошончолук сырды, кутту, поэзияны, тарыхты ичине батырган кандай укмуш пенде болду экен деп таң калып отурабыз.

Сакемиз бир эле жүрөгүндөгү жазылганын ооз учунан окуп берип тим болгон эмес. Ал комуздай болуп миң түрдүү кубулуп безенген. Ал акын да, ок да болгон. Ал ошол ар бир сөздө жашаган, ар бир сөзгө сүрөт болуп, ар бир сөзгө куш,

ат болуп учуп, ый болуп ыйлап, күч болуп адамга кирген. Сакем «Манас» айтканда, көзүнөн от, жаш чыкчу. Аттын дүбүртү угулчу. Айланасын кыйкырык басчу. Ал көлдөй болуп толкуган... Жаа огуңдай атылган... Ингендей болуп боздогон... Комуздай болуп чертилген...

Ошондуктан «Манасты» эл айткан. Аны апыртма жомок эмес, чындык көргөн, тирүү адам көрүшкөн. Манастын атын айтып ант беришкен. Энесин же атасын жоо кармаштан дайынсыз жоготуп аларды билбей калган кыргыз баласы чыккандыр, а бирок, Манасты билбеген кыргыз баласы болбогондур. Эч бир атка жетпеген, ээр, ат билбеген кыргыз баласы болгондур, а бирок Ак Кула дайнын, анын байге алганын, сынын билбеген «аттиң, ат эмес бекен» деген кыргыз баласы болбогон чыгар.

Кылымдар бою айтылып келген дүйнөлүк поэзиянын мончогу «Манасты» муундан-муунга сүйгүнчүктүү өлбөс кылып кайра жараткан Саякбай сыяктуу адамдар эмеспи. Болбосо, «Манас» дүйнөдөгү «Илиада», «Одиссея», «Шахнаме», «Махабхаратадан» алда канча чоң эпос болуп турар беле?

Саякбай «Манасты» айтканда, адамдын көзүн боёп салгандай тартып кеткен.

Эмне үчүн? Мүмкүн элим поэзияга ошончолук ышкыбоз чыгар? А мүмкүн эпос адамдардын уруш, чабышы менен өткөн өмүрү, тарыхыдыр?! А мүмкүн Манас кыргызга кылымдан бери туу, кылыч болуп келгендир?! А мүмкүн эл баатырдык жөнүндө канча кылым какшап, үмүт кылып келген болсо, ошончолук жакшынын баарын Манаска беришкендир?! Манас бул бир гана кишинин аты эмес, Ата Журттун тилеги, кыялы, үмүтү, акылыдыр?! Кыргыз элинин жүрөгүнөн, канынан, көз жашынан жаралгандыр?!

Биздин муундар Саякбай Каралаевди көрүп, угуп калгандыгыбыз үчүн сыймыктанабыз. Саякбай биздин рухий дүйнөбүздү байытып кетти.

Эл айтышат, Саякбайдын мынчалык адамды таң калтырып чыгышы Ата Журттан, Ысык-Көл жээгинен алган бир ууч топурагынын касиети дешет. Саякбай чарчап баратканда жүрөгүнүн тушуна тумар кылып каткан бир ууч топуракка колун тийгизип, Антей сыяктуу күч алчу экен.

Саякбайга ыракмат, миңдеген Ата Журттун уулу Саякбайды угуп, «Манаска» кумары канды.

«Манастай» кутту жоготпой, чачпай, нечен доор койнуңа катып, жылуунду берип келгениңе ыракмат, Ата Журтум.

Биздин айылдагы согушка кеткен жоокерлерге коюлган эстелик алдында Алмакан чоң апаны жолуктурдум.

Чоң эне бир ууч топуракты мага бергени келатат...

Эчки-Башыда Алмакан деген сексендердеги апа ушу киши. Айылдагылардын кичүүсүнөн улуусуна дейре «апа» дешет.

Алмакан апа согуш убагында үч уулун аскерге жиберди. Аялдарды ишке чыгарды. Бригадир болду. Таң атпай кырга чыгып, коктудагы айылга таң шоола менен элди кызматка чакырган. Ар кайсы үйдөн аялдар чыгып, кыя менен Алмакан апаны көздөй жөнөшчү.

Алмакан апа күнүгө аялдарга жер бөлүп коюп, почтага чапчу. Ал өзү почточу да эле. Айылдагы элдин баары колоттун оозундагы жалгыз аяк жолду карап, эки көзү төрт болуп күтүп турушчу. Айылдагылар коктудан көрүнгөн Алмакан апанын жоолуктарын карашчу.

Алмакан апа айылга келатып ак жолтой болгондо башына кызыл жоолук салынып койчу. Анда айылдагылар сүйүнүп, ого бетер жакшы иштей турган. Жакшылык кабарды Алмакан апа эч кимге угузбай, качан эл тарарда гана айтчу.

Алмакан апа айылга кара жоолук салынып кайтканда апа кара жолтой болдум дегени эле. Анда айылдагылар муну айттырбай билишчү, Алмакан апа менен тынбай жылдыз толгончо талаада иштешчү. Качан жылдыз толгондо Алмакан апа уулу мерт болгон курбусунун үйүнө түшүп калар эле. Ошондо эл түнү аза күтүп, анысын жаш балдарга көрсөтпөй, эртеси жумушка чыгышчу.

Алмакан апа бир жылдын ичинде үч саам айылга эч бир жоолук салынбай, жылаңбаш кайтканын айылдагылар билишти. Бул эмнеси деп эл таң калып жүрүштү. Ошол күндөрү Алмакан апа же бирөөнүн үйүнө түшпөдү. Же жүүнү бошободу. Кайра чыйралды. Айылдагылар кийин билишсе, Алмакан апанын согуштагы үч уулунан тең кара кагаз келген тура. Алмакан апа элге уулдарым өлгөн жок деп айтчу эле.

Жакында айылга майданда курман болгондорго эстелик тургузду. Ушул тоо койнундагы тырнактай айылдан жүздөй бала согуштан кайтпай калган. Алмакан апанын үч уулу катар жазылып, өлгөндөргө кошулду. Ошондо гана Алмакан апа «эми тынчтык күндө ыйлап алайынчы» деп гана көз жашын көлдөттү. Ошондо айылдагылар Алмакан апанын сексен жашка келгенде, башка аялдар сыяктуу шолоктоп ыйлаганын бир саам гана бетме-бет көрүштү.

* * *

Алмакан апа бир ууч топуракты мага берет. Эненин согушка кеткен үч уулу тең согуштан кайтпады дедим го. Чоң эне карып калды. Эми ал алыстагы курман болгон балдарынын мүрзөлөрүнө ушул бир ууч топуракты чачып кой деп берген өтүнүчү.

Мындай энелер жалгыз эмес. Алар бир далай бар. Алардын баары тең айлына келген балдарына биздин айылдын кемпири сыяктуу өтүнүч менен кайрылышат.

Эненин бир ууч топурагын таштабасак болбойт го...

Элдин салты боюнча, алыска кеткен уул өзү туулган айылдан бир ууч топуракты түйүп, майданга кошо ала кеткен. Ал майданда да топуракты таштабады, кошо ала жүрдү. Бир ууч топурак элге, энеге, жерге берген ыйык ант болгон. Ал жоокерге бир ууч топурак — эне жыты, жүрөк куту, шам эле....

Улуу Ата Мекендик согушта бир ууч топурагын түйгөн кыргыз уулдары Советтик чек араны коргоду. Кыргыз уулу Ата Журт деп көп улуттуу Советтер Союзун түшүнүшкөн. Алар бир боордошум деп орус, украин, эстон, молдаван жана башка элдерди коргоого аттанышкан. Европанын жерлеринде Мекендин кулундары кайтып келбей, ошол бир ууч топурагы менен кошо, бөтөн жерде кала берди. Ошол советтик Ата Мекендин ыйык бир ууч топурагы түбөлүк күн-түнү күйүп, анын үстүнө соолубас гүл өсүп турат эмеспи.

Эненин аманатын алалы да, биз кийинки неберелери, Ата Журттун алыста курман болгон, а бирок, советтик Мекенди Ата Журтум деп түшүнгөн жоокер аталарыбыздын, агаларыбыздын, көрүстөндөрүнө баралы да баш ийип, чоң эненин бир ууч топурагын таштайлы!

* * *

Замандаш, мен сага бизди ойлонтор бир улуу эрдик жөнүндө толук айтып берейин.

Улуу Ата Мекендик согушта Мекенди коргоп курман болгон миллиондогон, биздин арабызда көзү жок, жаш адамдар кимдердин замандашы болуп калат?! Алар кезегинде он беш, жыйырма, жыйырма беш, отуз жаштарда эмес беле! Алардын кырчың өмүрлөрү ошол тейден кыркылып калган жок. Жоокердин эрдиктери кыска өмүрлөрүн узартып кетти. Ошол Күн чыгыштан Күн батышка жөө басып, суу, чалчык кечип,

муздак жерде боору менен сойлоп, колунан мылтык түшүр-
бөй уктаган жоокер алда канча жаш болсо да, келечектеги ар
бир муун үчүн замандаш бойдон түбөлүккө катарда калды.

Анда ошол замандаштарыбыздын, биздин улуу муундар-
дын, даңазалуу өмүрүн, бизге ыйгарган ак сүйүүсүн билели.
Алардын өмүрүнө, эрдигине бейпил күндө да дайыма суктан-
налы, урматтайлы, үйрөнөлү. Алардын бизге алып келген
бактысын, бизге деген ак сүйүүсүн, дилин эстейли. Ошолор-
дун өмүрүнөн сабак алалы. Алардын эрдиктери күндө кайта-
ланып турат деп билели! Өзүбүз да күнүмдүк турмушта
ошондой эрдиктерди жасайлы.

* * *

Замандаш, Дон дарыясындагы Бор тоосун көргөн белең?
Азыркы Селявное кыштагынан алыс эмес жерде Шайтан-
Сай деген эки суунун куюлушу бар. Сайдын жонунда Чол-
понбай Түлөбердиевдин эстелиги турат.

Чолпонбай 1942-жылдын күзүндө дарыядан өйүзгө өткөр-
бөй жолду бууган душмандын ДЗОТун көкүрөгү менен тос-
кон. Душмандын огу жоокердин көкүрөгүнөн өтө албады.

Аңгыча Советтик аскерлер суудан өтүп, душман ээлеген
дөңгө жетүүгө үлгүрүштү. Ушул жерден сегиз жүз фашист-
тин сөөгү, он алты чоң замбирек, машиналары жана да тол-
гон-токой курал-жарактары колго түшүрүлгөн.

Жоокерлер Чолпонбайдын оң колуна түйүнчөктү бек кар-
мап каза тапканын көрүштү. Аны чечип карашса, бир ууч
топурак болуп чыкты.

Мына эми, Селявное жана Урыв селосунун орус адам-
дары алыстагы кыргыз уулунун атын, эрдигин даңазалап
айтышат. Алар өз көздөрү менен Чолпонбайдын эрдигин кө-
рүшкөн.

Дөңдөгү беш жылдыздуу эстеликтен Чолпонбайдын эрди-
ги жөнүндө жазууну окуйбуз. Айылдагылар эстелик алдына
балдарын, неберелерин «Кыргыз уулундай эр жүрөк болгу-
ла» дешип, моюндарына кызыл жагоо байлашат. «Ата Журт-
тун бир ууч топурагын ыйык көргүлө» дешет.

* * *

Ушу жерге Ата Мекендик согушка барып келген биздин
эчки-башылык Баякун акенин эскерүүсүн кыстара кетейин.

Баякун акенин айылдашынын бирөө, согушту көрбөгөн

жаш неме, коркоктук кылган. Аскерлердин көзүнчө аны жазаламакчы болушат.

— Эмне жаза колдонобуз? — дептир командир коркокту уяткарып.

Жоокерлердин ар кимиси түрдүү сунуштарды айтыптыр. Кээси согуш трибуналына берилсин дегенге чейин барыптыр.

Ошондо Баякун айылдашына минтип айтыптыр:

— Эчки-Башыдан ала келген бир ууч топурагыңды алдыбызга ташта!

Жаш жигит ошондо жоокерлердин алдында чөгөлөп, көз жашын көл кылып буркурап, зээн кейите ыйлаптыр.

Командир жазасы табылды деп, жаш жоокердин айылдан ала келген бир ууч топурагын алып коюптур.

— Эгерде эрдик көрсөтсөн, бир ууч топуракты кайта бербиз, — дептир командир.

Жаза алган жоокер душманга октой тийип, далай кыйын тапшырмаларды аткарыптыр, эрдиктерди жасаптыр. Согуш ортологондо баатырларча курман болуптур.

Ошондо командир эрдик жасаган аскерди көөмп жатып, баягы бир ууч топурагы менен Россиянын бир ууч топурагын аралаштырып кошо коюптур. Анткени ал жигит Улуу Ата Мекендин бир ууч топурагына татыктуу болбодубу!..

Замандаш, жогорто бир ууч топуракты ыйык көргөн кыргыз уулдарын мисалга келтирдим. Ар бир айылдын бир канча баласы кайтпады. Алар ар кайсы жерде калды. Алардын мүрзөлөрүнө украин, орус, белорус, латыш, эстон пионерлери гүл тигип, музей курушуп, салют беришет. Башка улуттун энелери барып, гүл коюшат.

Кыргыз балдары Брест сепилинде, Саласпилсте, Мамаев Курганда, Пискарев көрүстөнүндө, Севастополдо ж. б. жерлерде бир ууч топурагын мыкчып жатат.

Бир ууч топурак алган кыргыз уулдары, жоокерлери фашизмден жер жүзүн коргойм деп Чехославакияда, Польшада, Венгрияда, Югославияда, Германияда жатышат...

Алар жалгыз жатышпады. Алар менен кошо орус, казак, молдаван, эстон, армян, Советтер Союзунун ар бир улутунун балдары жатат. Анын баары бир ууч топуракты душманга ыраа көрбөй каза болушту. Бир ууч топуракты ыйык көрүштү.

Советтик адамдын эрдиги кокусунан жаралбайт. Ад эрдикке адам өзүн өмүр бою даярдайт. Эрдик деген — адамдын ички жан дүйнөсүнүн, нравалык адебинин жыйынтыгы, анын тирүүчүлүккө болгон сүйүүсү. Биздин жоокер агаларыбыздын кимиси жөнүндө сураса да, алар «кайран азамат, токтоо, иштерман, бир сырдуу, ымандуу, ак көңүл, аз сүйлөгөн, уба-

дага бек жигит эле» деп эскеришет. Алар эрдикти акыл менен башкарган, адамзат алдында эл журту, бүткүл дүйнөнү коргоп, оор милдетти түшүнгөн, аң-сезимдүү, боорукер, дити ак, дили таза жигиттер — жоокерлер эле.

* * *

Илгери бир ууч топурактан дөбө курсак, душмандан сактанууга чеп, кароолго мунара курсак, азыр бир ууч топурактан айылдардын, шаарлардын канча кабат тамдарын курдук.

Караңызчы, досум, жашыл талаадагы кыргыз дыйканы бир ууч топуракты майдалап, ага гүл, дан, жашылча себет, бак дарак, жүзүм, пахта эгет. Бир кезде аттын туягы гана түшкөн боз топурак экенин ким эстеп отуруптур дейсиң.

Мурда байкабаган бир ууч топуракта эмне деген асылдар жок экен. Көрсө, Ата Журттун топурагы жумуру уюган асыл экен?! Жер алдынан түйшүк менен казылып алынган бир ууч топурактан не деген темир, жез, алтын, күмүш... эмнелерди гана табышпады. Кыргыз журтунун бир ууч топурагынан чыккан кен байлыктары Менделеевдин бүткүл таблицасын тапты. Ала-Тоонун кендери өлкөбүздүн кайсы гана жерине барбайт. Мекендин не деген керектерине жарабайт. Бир ууч топурактан алынган күч бүткүл Ата Журттун эмгегине, кыймылына кетип жатпайбы!

Азыр бир ууч топурактан бир гана айыл эмес, Улуу Мекен куралды. Ата Журтка жуурулган улуу Мекендин тулкусу бир. Анын кайсы жеринен, кокус жат душман бир ууч топурак алам деп же дити бузулуп уурдаса, мейли, Ыраакы Чыгыштанбы, же Кушкаданбы, же Кыргызстан, же Украинадан болобу, Мекендин тулку денеси солк этип, чымырап ооруйт.

Ата Журттун бир ууч топурагын Мекендин бүткүл уулдары баалай да, коргой да билишет.

ЖАНГАН ШАМ

Өткөн заманга шайкеш келген Улуу Тоонун караңгы түнүндө тутана албаган оттор ар кайсы коктуда алсыз бүлбүлдөп көрүнгөн. Кара алачыктын шооласы алыскы жолоочуга жол көрсөтө албай, чакырык болчу эмес. Очоктогу оттун табы башка адамды жылыта албаган.

Кыргыздын жүрөгүндөгү оту күйгөн менен жарыгы башкага жетпеген, жүрөк оту сыртка чыга албаган.

Кыргыздар нечен кылым Ата Журттун түнүн жарык кыл-
сак деп, ак эткенден так этип, эңсеп келген.

* * *

Замандаш, шам жөнүндө ойлосо, көз алдыма мобулар элестейт. Ал улам-улам келе берген элестерди «тарыхый мо-
заика» деп атап коём.

Арып-ачып алыс сапар жол жүрүп келаткан кыргыз көчүн караңгы түн каптады. Уюган түндө аттын дүбүртү, бышкы-
рыгы, үзөңгү-жүгөндөрдүн шылдыраганы гана угулат. Мын-
дай бакыр түндө калып, көч минтип да адамды калчылдатат.
Төөлөрдүн боздогон, иттердин үргөнү, катын-балдардын ыйы
күчөйт. Алыста улуган бороонду коштогон муңдуу ый созоло-
нот.

Эл бечара эңсеген жаңы журтка жетпей, орто жолдо кон-
ду. Кокту ичинде тирүүлүктүн жышааны — жылт эткен от
жанбайт. Дүйнөдө бир гана айдын илеби кылымдап уктап
жаткан Улуу Тоонун билинер-билинбес сүлдөрүн көрсөтөт.
Жерде жарыктын шарапаты тийбеген соң куш да, адам да
булутка жашынган айды эш тутат. Жумурай журт дайыма
бүлбүлдөгөн жарык алдында күн кечиреби?

Ар бир үйдөгү эркектана айылга жан киргизүүгө далбас
урат, коктудан кокту кыдырып, айылдан тамызгыга от сурап
жөнөйт. Кара ниет адамдар бир тамчы чок бербей, сурамчы-
нын шагын сындырат. Кайрымсыз заманда ичине бугу батпа-
ган кыргыздар ошондой караңгы түнү кайсалап, азиз болгон-
суп, колдорун алдыга сербеңдете сунушат, тоо-ташты кыды-
рып, жерди сыйпалап шоола издешет...

Падышачылык Россиянын акиминдеги Пишпек калаасы.
Бир катар жапыс тамдар. Ошондо Пишпекте эки жүздөн
ашуун электр шамы күйгөн. Жарыктын баары аскер кызма-
тында же орус көпөстөрүнүн үйлөрүндө гана коюлган.

Кембагал эл жүргөн көчөлөр иретсиз, чаң, аң-чункур эле.
Түнкүсүн көчөлөрү капкараңгы. «Брайымдуулук» кылган
падышачылык Россия он тогузунчу кылымдын акырында,
Пишпек калаасынын көчөлөрүнө үч электр лампасын койгон
болчу...

...Күн нурундай чачыраган Улуу Октябрь шамынын илеби
тоолук кыргыздарга жетти. Кыргыздар ушу кезге дейре адам-
дарга от алып келген Прометей эмес, Ленин болгон деп
айтышат.

Уктап жаткан тоону шам ойготуп, жан киргизди. Кыргыз-
дын үлбүлдөп күйгөн очогу тутана баштады. Караңгы үйгө
жарык кирди. Кыргыздар биринчи келген шам алдында ка-

лем кармап, кат тааныды. Биринчи алиппесин окуду. Бейкут жарыкты эл «Ильичтин шамы» деп аташты.

Отузунчу жылдар «ГОЭЛРО» деген жазуусу бар СССРдин саясий картасын карап, кызыл сызыктарды чийип, белги кылып, ойлонуп турган Владимир Ильич Лениндин сүрөтү айылдарда, көчөлөрдө, мектептерде, ар бир кыргыздын үйүндө илинип турчу. Кыргыз карыясы баягы уруу чабышы, эл үркүнү жөнүндө санжырасын токтотуп, боз үйүнө келген Ильичтин жарыгына Лениндин сүрөтүн карап, жаңы турмушту кеп кылар эле. Карыя Улуу Тоонун арасына шам жеткирген Лениндин акылмандыгына ыраазы болчу. Бекеринен кыргыз абышкалары «Ленин Ата Журттун тоолорун жөө аралап чыгып, кайсы жерлерге шам берерди чийип кетиптир» деп айтып жүрүшпөгөндүр. Эгерде карыялардын сөзү калп деп ишенбесеңиз, Улуу Тоодогу биздин эчки-башылык Жунус карыядан сураңыз. Жунус ата өзү курдуу абышкалар чогулганда «ушул айылга шам менин аракетимден келген» деп айтып калат. Калган абышкалар ага каршы чыгышат.

— А сен кантип эле алып келе койдун? — дешет абышкалар. — Сен баягы базарга уй сатып алам деп барып, чакага сүт сатып келген Карыпбай болбосон.

Абышкалардын шылдыңына Жунус ата мулжундап моюн бербейт. Жунус атанын башынан өткөн күлкү келтирерлик окуя мындай болуптур.

Карыя жыйырманчы жылдары Ильич шамы көчөгө күйүптүр дегенди угуп, атайы шаарга көргөнү барат. Ал шаардагы шамдын күйгөнүнө, жарыгына өтө кубанат. Карыя дүкөндөн көп электр лампочкасын сатып алып, айылга алып келет. Адегенде өзүнүн боз үйүнө илип коёт. Шам күйбөйт.

Кемпири чалын шылдыңдайт.

— Алжыган чал, сен дагы адатыңча толук сатып албай, бир нерселерин унутсаң керек.

— Жунус айтканын бербейт:

— Байбиче, бүгүн тынч жата бер. Эртең күйөт,— деп кемпирин сооротот.

Эртеси да лампалар күйбөйт.

Жунустун окуясын угушкан тели-теңтуштары аны ого бетер шылдыңдай башташты.

— Сенин жарыгыңдан түндө суудагы арыкка түшүп кеттик, Жунус.

Анда Жунус абышкаларды чогултуп акыл айтат:

— Ильичтин шамы өзүмчүл, жалгыз кишиге күйбөйт экен. Эл жапырт сатып алса, ошондо күйчү неме экен. Ылампа сатып алгыла!

Абышкалар шаардан лампа сатып ала баштады.

Анан Жунус калпым чыгып калбасын деп, элден мурун Владимир Ильичке кат жазыптыр. Анда болгон окуяны айтып, «Эми айылдагы чалдардын баары ылампа сатып алдык, качан жарык болот? Ошого жардам бер, жолдош Ленин» деп жазышылтыр.

Жунус чал Ильичтин шамы айылга келет дегенде чалдарды чогултуп, мал союп, той өткөргөн. Ошондо «Жанган шам» деп күү чыгарган. Аны биздин айылдыктар гана чертишет. «Мен Ильичтин шамын айылга алып келгем» деп Жунус чалдын мактанганы эп бекен?!

* * *

Биз кеп салган Тянь-Шань өрөөнүндө согушка чейин эки гана электростанция болгон. Он эки жылдан кийин жыйырма эки колхоз өзүнүн электр станциясын жагышты. Алар өзүлөрүнүн тапкан жарыгы менен сүт тартты, эгин тазалады, тегирмен жүргүздү, карагай тилди.

Ошентип, Улуу Тоонун ар бир айылына, жайлоодогу үйгө Ильичтин шамы жетти. Тоодогу малчы боз үйдө отуруп, алыскы Москвадан, башка дүйнөдөн кабар алып, телевизор көрүп отурат. Азыр Ильичтин шамы жетпеген Ата Журттун булуң-бучкагы жок. Ильичтин шамы үйдө, капчыгайда, тоонун башында, жердин алдында күйөт...

* * *

Ата Журттун ичиндеги жарык берген ар бир ГЭСтин өзүнчө тарыхы бар. Алар элибиздин жыргал турмушун оңоп, жаңы заманга кубат, шаң, жарык берген. Азыр эң кичинекей ГЭС болуп калган Лебединовка ГЭСин эле алалычы.

Согуш учуру. Чоң Чүй каналында эки жылдан бери элдик курулуш жүрүп жатты. Анда иштегендердин көбү аялдар. Курулушчулар чатырда, көчмө үйлөрдө, ачык асман алдында жашашты. Мында жыйырма беш улуттун кишилери иштеди. Алар күндүзү курулушта эмгектенип, түнү фронтко кийим тигишти.

Ушинтип, согуштун оор кезинде, 1943-жылы, Лебединовка ГЭСи жарык берген. Алгачкы жарык элди ого бетер жеңишке шыктандырган.

Жоокерлер тылдагыларга: «биз ракетанын, снаряддын, октун жарыгы менен караңгы түндө душман менен согушуп жатабыз» деп кат жазышты.

Ал эми тылдагылар: «биз ГЭС куруп, ошонун жарыгы менен силерге кат жазып атабыз, жылуу кийим тигебиз» деп кат жазышты.

* * *

Совет өкмөтү орногондон кийин В. И. Ленин Улуу Мекендин бүткүл аймагына шам жагууну ойлоду. Кылымдап караңгылык курчаган жерге жарык берүүнү чечти. Улуу көсөм бүткүл совет элине электр жарыгы киргенде, элдин бейпил турмушу, коммунизм болорун айтпады беле. Ошондо Мекендин аймагындагы отуз гидроэлектростанциянын катарына Ата Журтубуздагы Нарындын келечеги да козголгон. Окумуштуулар «Нарын дүйнөдөгү шар аккан дарыялардын бири экен, анын кубаттуулугун тозсо болот, күчүн элге, жерге жумшайлы» дешти.

Жарым кылымдан ашуун убакыт өтпөй Ата Журтубуз бир кезде В. И. Ленин көз алдына келтирип кыялданган, жыш шам жанган өлкө болду. Улуу көсөм бүткүл Совет элине электр жарыгы киргенде, элдин бейпил турмушу, коммунизм болорун айтпады беле!

Замандаш, айтканымды далилдеп берейин. Ан үчүн Нарын бойлоп, кезегинде улуу Ленинди журтка жар салып чыккан акын, комузчу Токтогул атанын мекенине жөнөйлү!

Байыртан бери кыргыздар «Нарын суусу шар агат», «Нарын суусу тереңдеп, өтө албай турам элденеп» деген ыр саптарын кайырып, арман ырларын айтышкан. Ал арман күүлөрдү, ырларды эми адабиятчылар, музыка изилдөөчүлөр гана изилдеп калышты.

Баягы күрпүлдөгөн Нарын дарыянын албуут күчү ташка урулуп кур-бекер кетип жатыптыр. Муну советтик инженерлер өлчөп чыгышты.

Нарын дарыясынын удулуна келечекте жыйырма эки гидроэлектростанциясын курууга болот экен. Баса, сөз кыстара кетели. Суудан электр энергиясынын жарыгын алуу боюнча Кыргызстан дүйнөдө РСФСР, Тажикстан жана Норвегияга гана жол берет.

Илгери сууга күчү жетпей келген эл, эми анын күчүн алып, өзүнө багынтты. Ташка чабылган дайра Улуу Тоонун кан тамыры, күчү болуп калды. Инженерлер анын күчү отуз миллиард киловаттка жетет деп болжол жатышат.

Нарындын электр станциялары Улуу Тоонун дал ортосундагы адам түзгөн байлыктардын баарынан кымбаты болот. Арзан энергиянын базасында жаңы өнөр жай борборлору түзүлөт, өрөөндөрдө эң сонун жаңы шаарлар өсүп чыгат.

* * *

...Жолоочу Кетмен-Төбөдөн келатып Үч-Коргондун сайына жеткенде, Нарын дайрасы жай агып калат. Жергиликтүү эл какыраган таштак өрөөндү «Шамалдуу-Сай» деп аташчу. Талааларда сөксөөл, чий арасында ташбака, кескелдирик, жылан аралаган. Шамал аркырап жүрүп, жолоочуну жолдон алмаштырган.

Элүүнчү жылдары «Шамалдуу-Сайдын» таштары терилди. Жер өлчөндү, экскаватор келди. Көчөлөргө аппак окшош тамдар салынды. Цемент заводу курулду. Бактар тигилди.

Үч-Коргон ГЭСи ушинтип башталган.

Ташып жаткан Нарын жүгөндөлдү. Үч Коргон ГЭСин жыйырма улутгун кишилери куруп бүтүштү. Кыргызстандагы чоң курулуш болгон Үч-Коргон ГЭСинин бир жүз сексен миң киловатт кубаты Ата Журтка гана жетпестен, Фергана өрөөнүнө да кайрылышты.

Кызыл-Жар өрөөнүнүн таштарынын ордуна пахта, жержемиш, жашылча эгилди. Жер жортуп, чаң учурган талаа өзгөрдү. Анын атын «Жаңырган жер» деп коюшту. Талааларга суу чуркап, жаңы совхоз, колхоз курулду.

Эми ГЭСке баралы. Бир кезде «Шамалдуу-Сайдан» машинасына жол таппай адашкан шофердун уулу ГЭСтин инженери болуп иштейт. Ал бизге гид болуп, курулушту кыдыртып, анын тетиктерин, кубатын чиймелерден жаңылбай түшүндүрөт.

Кайтарында инженер чоң журналды алдыга коёт. Журналды барактасаң, ар түрдүү тилдерде жазылган сөздөрдү жолуктурасың. Мунун баарын дүйнөнүн ар бурчунан келишкен, сага окшогон жолоочу меймандар жазган. Алар курулушка, тоодогу күйгөн шамга кубанышып, шамды жаккан элдин меймандостугуна, кең пейилдигине, өскөнүнө ыраазычылыгын билдиришкен.

* * *

Замандаш, Улуу Тоого барганда ГЭСти байкадыңбы?

Отузунчу эле жылдары Тогуз-Торо, Ак-Талаа менен Нарындын ортосуна каттаган жолоочулар Ат-Башы суусуна эте алышпаган. Өйүз-бүйүзгө аркан ыргытып, жөө кишини желеине аркан байлап тарттырып, устундан салынган өткөөлдөн араң өтүшкөн. Эл муну «Шайтан-көпүрө» деп аташкан...

Мына эми ушул жерге, деңиз деңгээлинен эки миң метр бийиктикте Ат-Башы ГЭСи курулган.

Ат-Башы ГЭСинин чагылгандан күчтүү нурлары Улуу Тоонун коюн-колтугуна кетти.

Тоолор арасында баратканда абайлап кара, алдында деңиз деңгээлинен үч миң, төрт миң метрден бийик жол калат. Оюнчукка окшогон кооз, жогорку вольттуу зымдар тартылган темир түркүктөрдү көрөсүз. Алар булут баскан тоолордон аска-зоокадан, капчыгай, суудан өтөт.

Биздин советтик элдин турмушунун өсүшүнө ченем жок эмеспи! Кечээгиден бүгүнкү күн кооз, сулуу көрүнүп, алга озбодубу! Кечээги биз мактанган биринчи көрсөткүч, рекорд, бийиктик, курулушту карасаң, бүгүн адаттагыдай эле көрүнүш болуп калды. А бүгүн андан бир канча эсе жакшы, сапаттуу көрсөткүчтөр чыгып жатат. Баягы ийгилик эми күлкү келерликтей угулуп калат.

Ата Журттун өсүшүн караңыз: ар бир беш жылдыкта курулушу, экономикасы, маданияты өсүп отурду. Биринчи эле беш жылдыкта Кыргызстанда электр станциясынын кубаты сегиз эсеге көбөйгөн.

* * *

Жакында мага тааныш, айылдаш кинорежиссер документ фильмин тартмак болуп калды. Анын фильми Кыргызстандагы алгачкы ГЭСин курулушу жөнүндө эле.

Биз архивден кино, фотодокументтерди аңтардык, алгачкы эскерүүлөрдү газеттерден окудук.

Режиссер бул табылгаларга анчейин ыраазы болбоду. Ал мындан элүү жыл мурда иштетилген Аламүдүн гидроэлектростанциясын курууга катышкан адамды тапкысы келди.

Республика аймагынан андай кишини көпкө сурамжылап, иликтеп жүрдүк. Акыры 1928-жылы Аламүдүн ГЭСин курууга катышкан Асылбек деген чалды таптык. Табылганда да ГЭСте арабекч болгон абышка эле.

Биз баарынан да ушуга таң калдык: далай күндөр издеген каарманыбыз, мен да, режиссер да жакшы тааныган абышка болуп чыкпаспы. Жыйырманчы жылдагы каармандын өз айлыбыздан чыгып каларын ким билиптир. Асылбек карыя өмүр бою чийнечи, арабекч болуп иштегендиктен, аны келиндери «арабекч» деп тергеше турган. Ал айылда чалдардын караанын көбөйтүп жүргөн, эч ким этибар албаган, жупуну, чүкөдөй абышка. Биз жаш кезде арабекч кээде комуз черте койчу, андан бери далай жыл өттү, анын колуна комуз алганын көрбөдүк, эми унутуп да калгандыр деп ойлогонбуз.

Абышка ГЭС курууда орден деле албады, анын шыбагасын грамота гана тийиптир. Ал грамотасын эмгиче кастарлап сактап жүрүптүр. Асылбек карыя сандыктын түбүндө саргайган кагазды археологдор миң жылдык табылганы жер астынан этият алып чыккандай, бизге аста көрсөттү. Баарынан да, арабакечтин ГЭСтин курулушунан ала келген асма чырагы бар экен. Кептин баары ушунда. Мунусун абышка орденден да жогору баалоочу. Чырак жылында чанда эле бир күйгөнү болбосо, катылуу бойдон турат. Асылбек ошол чырагын качан салтанаттуу күндөрдө, майрамда, электр лампаларын өчүрүп коюп, үйүнө жандырат. Бул адатты ал ГЭСтен келээри менен баштаган. А дегенде үйүндөгүлөр, айылдагылар Асылбек акылынан айныган го деп чочулап жүрүштү. А бирок, анын эс-акылы ордунда болуп чыкты. Анын күлкү келерлик жоругун уккан айылдагы теңтуштары тамашалап жүрүп, акыры басылышты. Эми үйүндөгүлөр карыянын салтына көнүштү, майрам күндөрү, ич ысыткан салтанатка атанын жыйырманчы жылдары ГЭСтен ала келген чырагын жагышат.

Асылбек атанын дагы бир катканы бар экен: арабакеч ГЭсте жүрүп арабасы менен сүрөткө түшүптүр. Анысынан да курулушта жүрүп, комуз менен үч күү чыгарыптыр. Ал бир күүсүн — «Эмгек таңы» деп атап коюптур.

Уккан менен көргөндүн айырмасы башка эмеспи. Айталы, биздин эле кылымда улуу чокуларды багынтып, Түндүк уюлдарга барып, айга, жылдызга учуп, ГЭСтерди куруп жатышпайбы! Булар биз үчүн көнүмүш адетке айланды. Ал эми ал жеңиштерге жеткен адам менен жүздөшүп, анын сөзүн угуп ынансаң, өзүңдү алардын ордуна коюп көрсөң, ошондо кыйынчылыкты, эрдикти сезип билгидейсиң да, чыныгы сыймыктануу, урматтоо пайда болот экен.

Азыркы замандын каарманын мурдатан билбегениме, таппаганыма абдан уялдым. Эл катарында жүргөн, көптүн бири болгон адамга ыраазы болдум. Асылбек карыяга, деле өздөрүн жөнөкөй алып жүргөн улуу муунга ичимден таазим кылдым. Алар менен сыймыктандым.

Бизге арабакеч отузунчу жылдар жөнүндө жомок айтып берди: Азыркылар үчүн жомок эмей эмне, ташты араба менен он чакырым жерден ташыса, жерди чукулук, кетмен менен казса, айлап-жылдап саман алачыкта конуп-түнөсө...

Режиссер арабакечти киного тартмай болду. Тартканда да арабакеч арабасы менен түшмөк: ГЭСтин жанында арабакеч келет да, ошол мезгил, курулуш жана достору жөнүндө эскерет. Кино тарта баштайлык десек: отузунчу жылдардагы араба табылды. Абышканы издегендей, эми айылдардан

араба издеп кирдик. Улгайган муун арабаны жакшы билишет. Ал эми азыркы жаштар араба көрүш үчүн музейге барыша турган болуп калбадыбы! Акыры араба табылып, режиссер фильмин да тартып бүттү.

Кино экранга чыккандан кийин, арабакеч айылда кандай кадыр-баркка жеткенин айтпайсыңбы!

Эми айылдагылар баягы арабакечке башкача урмат, сый менен мамиле жасай башташты. Ансыз абышкалар үйлөргө чогулбай калышты. Арабакеч унутулган комузун кайра колуна алды. А түгүл анын күүсүн радио, телевизорго жазып кетишти.

Айылдагы Асылбектин тели-тентуштары өздөрүнүн үйүндө лампасы күйүп кетсе да, Асылбекке келишет.

— Сен биринчи ГЭС курган экенсиң,— деп оюн-чыннан сөз кылышат. — Тилин билесиң. Жүрү, лампамды оңдоп бер...

Чын эле, Асылбек карыя айылда жүргөндө зым карагайдын баштарын карамай адети бар. Анткени, Ата Журттун эң алгачкы ГЭСин курууга катышкан эмеспи.

Замандаш, ошол арабакеч курууга катышкан Аламүдүн каскадынын гидроэлектростанциясы учурунда Ата Журт үчүн ири курулуш көрүнгөн. Анын бар болгону беш жүзгө жетпеген киловатт кубаты бар эле. Ал эмичи?! Муну арабакеч карыя билер бекен?!

* * *

Ата Журттун койнунда шамдар эми жылдыздан көп. Согушка чейин Улуу Тоонун арасындагы он миңге чукул колхозчунун, жумушчунун үйлөрүндө Ильичтин шамы күйгөн.

Азыр Ата Журт кубаттуулугу төрт миллиард киловатт электр энергиясын, падышачылык Россиядагыга салыштырганда эки эсе көп жарык берет. Кыргызстандагы ар бир киши башына электр кубатын бөлүштүргөндө Турциядан беш жарым эсе, Ирандан он эки эсе, Пакистандан жыйырма жети эсеге көптүк кылат. Ата Журт ушул кезде беш миллиард киловатт-саатка жакын электр энергиясын чыгарганы турат.

Илгери бир үйгө толук жетпеген шам, эми бүткүл Ата Журттун тулку боюн басты. Бейпил Ата Журт боордош элдерге жарыгын беришти. Электр жарыгы адам канына окшоп, бүткүл Орто Азияны айланып жүрөт. Үч-Коргондун диспетчеринде турган кыргыз баласы Казакстандын кенинен электр күчүн сураса, дароо жардамга жарык берет. Буга бардыгы үч-төрт минута гана кетет.

Азыр төрүндө шамы күйбөгөн Улуу Тоонун арасындагы эч бир үйдү таппайсың, замандаш.

* * *

Токтогул Сатылгановдун небереси «Токтогул ГЭСи» деген күү чыгарды дешет. Күү адегенде мындайча башталат: тоолордун арасында адамга баш ийбес дарыянын албуут күчү, өкүмү угулат. Анан адам деген зор дөө суу менен бетмебет чыга баштайт, акыры багынтат.

Күү баяны жандырмагы чындыгында мобундай.

Мына эми, айтылуу Токтогул ГЭСинин оболку ордун көз алдыга кайрадан келтирели.

Дарыяны кыска кызыл зоокаларга бир кезде бүркүт уялоочу. Капчыгайда куштар шаңшып, табияттын өкүмү сүрчү.

Бул жерге адамдар акырындап келе баштады. Алар чатырларын тигишти. Отторун жагышты. Нарындын жээгин жардырып алгачкы жолду салышты. Адам буту баспаган аскага чыгышты. Алар зоокаларга аркан тартышып, таштарды кулатышып, тоо кийиктей чубап жүрүштү. Андан соң, аска-зооканын боору тешилип, тешкен тоо көзөлдү. Жер алдынан суу бурулду. Сайдын нугунан өйдө ГЭСтин тулку бою көтөрүлдү. Баягы адам көзү жетпеген бүркүт уяга ГЭСтин деңгээли теңелди...

Азыр дүйнөдөгү он эки эң ири ГЭСтердин катарына кирген Токтогул ГЭСи улуу Тоого, улуу Мекенге жарык, кубат берет.

Токтогул ГЭСинен кийин Нарынды бойлоп, Ошко баратканда жээктеги тамдарды, асма көпүрөлөрдү, тракторлорду көргөн чыгарсың. Дарыяда дагы бир ГЭСтер курулмакчы...

Барган сайын ГЭСтер көбөйүп, Ата Журт акак мончок ордуна Ильич шамын боюна тагынат. Ата Журттун суусунун күчү менен шам боз үйдө, жайлоодо, капчыгайда күйүп турат.

Замандаш, кызыкчылыкка самолет менен Ата Журтубуздун үстүнөн учуп баратып, алдыңды кара. Ата Журтубузга асмандагы сан жылдыздар түшүп калгандай, бут коёрго чоло жоктой жабырайт дейсиң. Бир убакта биздин шам издеп таба албаган бабаларыбыз асманды караганда так ушундай көрүнсө керек.

ДОСТУКТУН КҮЧҮ

Улуу Мекенибиздин океандай тил байлыгына кыргыздын бир төл сөзү кирди дешип окумуштуулар айтышат. Чамасы ал сөз котормосуз жашап, эл аралык байлыкка айланып кеткени турат окшойт. Дегенге караганда муну орус, украин, армян, эстон, ингуш да айтат экен. Ал кыргыз сөзү «Достук».

Кыргыздар бул сөз элүү жыл ичинде октой тез, кылычтан албарс, океандай албуут, коргошундай салмактуу, чагылгандай сүрдүү болуп кетти дешет. Анын дайны ааламга жетти дешет.

Достуктун ысыктыгынан таш, муз эрийт. Достуктун айбатынан тоо кулап, куралдуу душман багынат дешет.

* * *

Замандаш, Ата Журттун эркиндиги өз колуна тийген жылдар ичинде өркөнү өстү, этеги жайылды, ырыскысы ташыды. Мынчалык соболосу жогорулап, жери гүлдөп, эли бак-таалайлуу болгондугунун кудурет-күчү эмнеде болду экен?

Анын күчү — достукта.

Ушунча жашка чыккан Ата Журтумдун бактысы бар экен, күйүмдөш дос, таянар тоо, жөлөк — орус элин тапты. Андай досту кыргыз эли кыйын кезде, өлүм менен өмүрдүн ортосунда турганда таап алды. Орус эли менен Ата Журтумдун жүрөгү бирге сокту, каны бирге жүрдү. Бир кезде суу жетпеген чырпыктай солуган Ата Журтум, эми кайра жашарды, чынар теректей боюн жазып, күнгө умтулуп боюн керди.

Ар бир кыргыз айлына адегенде жакшылыктын жарчысы болуп, жок дегенде бирден-экиден орус адамы келген. Алар кыргыздарга улуу Лениндин осуятын түшүндүргөн, мектеп, мончо, клуб, там салган же дүйнөлүк маданияттан, искусстводон, адабияттан сабак берген. Ата Журттун тракторун жүргүздү, заводун иштетти. Жерин гүлдөттү. Алар кыргыз айылынын карысынан жашына дейре кыйышпас досу, иштерман жардамчысы, насаатчысы болгон.

Улуу Күндү — Ата Мекен деп салыштырып кыялдансак, анын нурлары — Достуктун илептери. Күн нуру тиричиликке жарык, жылуулук, жашоо берип турат эмеспи. Достуктун да андан ашкан сыйкырлыгы бар.

Бул окуя Октябрь революциясына чейин көл боюнда болгон.

Иван деген орус жигит Россиядан, падышачылык Россиянын куугунтугунан качып келип, Балыкчынын аймагын пааналаган. Анда Балыкчы азыркыдай шаар эмес болчу, бирин-экин жер тамдары, чатырлары болгон.

Иван кыргыз айылдарына келип жүрүп, кыргыз тилин заматта эле үйрөнүп кетти. Ал байларга жолобой, кембагалдар менен жакын, көбүнчө алар менен сүйлөшөт. Ивандын айтканы эле: адамдын эркиндиги, укугу, күрөшү, зомбулук жөнүндө.

Ивандын кембагалдардан күткөн кыргыз достору улам көбөйө баштады. Кембагалдар байларга каршы сүйлөгөнгө өтүштү.

Ивандын жоругу байларга жақпады. Байлар Иванды жоготуунун амалын ойлошту. Байлардын кара ниеттигин, Иванга жаманчылыкты кулагы чалган бир кедей түн катып жеткирген. Иван Биримкул деген кедейдин үйүнө барып башын каткан. Экөө чыныгы достордон эле.

Байлар Иванды үйүнөн таппай калышты. Арданган байлар Ивандын досторун, кыргыз кедейлерин сабап, үйлөрүн өрттөштү. Эч бир кедей досуна айгак чыкпады. Акырында зулумдар Биримкулдан шектеништи. Биримкул буга дейре Иванды жүк алдына багып, байлар келээр күнү досун киши таппас жылганын үнкүрүнө каткан.

Биримкул орус досун айтып бербеди. Ал бардыгынан достукту бийик койгон. Ал үйүнүн өрттөнгөнүн көрдү, баласын, аялын кордогон ызага чыдады.

Байлар орусту айтпаган өжөрдү чычырканакка бөлөп сабашты, атка сүйрөштү, качан кедей өлдү дегенде гана аны коктуга таштап кете беришти.

Чала жан калган Биримкулду Иван дарылап айыктырды, киши катарына кошту.

Көп өтпөй Октябрь революциясынын добушу Ала-Тоого жетти.

Иван менен Биримкулдар байларга каршы эл үгүттөштү, ачык күрөшкө өтүштү: элди эркиндикке үндөштү, байларга каршы колдоруна курал алышты.

Ошондо, Иван менен Биримкул көл боюнда биринчи кайыкты жасашты. Алар кайыктарына «Достук» деп жазышкан. Эки дос өздөрүнүн биринчи кайыктарына отуруп, толкуган көл үстүнө айдап чыгышкан. Алар кайыгынын башына кызыл желек илип коюшкан болучу.

биротоло үй салып, неберелүү болуп, аялы кыргыздын «Бек-бекейин» ырдап калган соң, айылдагылар уста эми кетпей калды деп тынчышты окшойт.

Биздин айылдын карыяларынын орусча билишине Петронун салымы да бар. Бир убакта орусча беш сөздү жалгыз Серкебай билген айылдан казыр беш сөздү орусча билбеген чалды таппайсың.

* * *

Жакында Ленинград шаарына бармай болуп калдым. Жөнөрүмдүн алдында Эчки-Башы айлыма барып, айылдаштарыма Ленинградга кетээримди айтып, пенделик кылып, мактана кетсем болобу!

— Ленинград шаарына баратамын,— дедим чогуу окуган айылдык колхозчу Сатыбалды теңтушума.

— Болсун, болсун! — деди мостойгон теңтушум. — Эми араң көрүп жүрөсүңбү? Кайсы жерлерге барарыңды билесиңби?

— Сен болдуң беле? — дедим анын түрүн байкап.

— Он киши колхоздун путевкасы менен мурдагы жылы Москва, Ленинградга барып келдик. — Теңтушум мага акыл үйрөттү. — Эрмитажга кир, Неваны көр...

Китептен окугандарымды айылдык колхозчу теңтушум небак көрүп коюптур.

Көчө бойлоп баратсам, атчан Омор аке жолугуп калды. Алтымыштарга келген Омор аке Ленинградды кайдан билсин деген ойдо болдум да, дүйнөдөгү сулуу шаардын бирине баратканымды айттым.

— Мен Ленинградды фашисттен коргогом. Мобу колумду ошондо бербедимби. Жолдошторумдун көбү ошондо каза болушкан,— деди Омор аке. — Башкасына барбасаң да, Пискарев көрүстөнүнө кире көр.

Убадамды бердим да, дагы көчө өйдө жөнөдүм.

Алдымдан Умсунай апа чыкты. Карыган киши Ленинград шаарын кайдан билсин дедим ичимден.

— Апа, тетиги алыста Ленинград деген чоң, кооз шаар бар. Ошого баратамын. Базарлыкка эмне алып келейин,— дедим.

Умсунай апа адегенде согуш учурунда Ленинграддагы жоокерден кат алганын айтты. Аны сандыгынын түбүнө катып жүрүптүр. Ал мындай болуптур: согуш учурунда кыргыз эли Ленинграддагы жоокерге, курчоодогу элге жылуу кийим, тамак-аш жөнөткөндө, Умсунай апа жоокерлерге

тийсин деп, шырмалга жип менен сайып, адреси жазып коёт. Аны бир украин жигит алат. Ал бир жыл бою ыраазычылык катын жазып жүрөт, кийин дайынсыз болот.

— Сен Василий уулуна бара кел,— деди Умсунай апа кетеримде.

— Кайсы Василий? — дедим.

— Мен согуш учурунда бизге Ленинграддан келген ата-энесиз жетим калган Василий деген орус баланы багып алдым. Эмчегимди да бердим. Чонойгондо туугандары табылып, кайра Ленинградга кетти. Үйгө келип да жүрөт. Катты өксүтпөй жазчу эле, эки айдан бери кат жок. Сагындым...

Орус уулуна ак сүтүн берген эненин караанын далайга карап туруп, кайда болсо эне деген ушундай мээрман, кең пейил, боорукер экендигин ойлодум.

Айылдагы он тогузунчу жылдан бери коммунист Мусакей карыяга жолугуп, Ленинградга барарымды четин чыгардым.

Мусакей карыя ленинграддык жумушчулар отузунчу жылы биздин айылга келип кеткенин, кыргыз эли шефке алган ленинграддыктар жөнүндө согуш убагындагы Кыргызстандын эмгекчилеринин жиберген кийим, тамак-ашын кимдер жеткизгенин эстей кетти.

— Сен баягы Студицкий Иван Васильевичти унуткан жоксунбу? — деди карыя,— Ленинградга кеттим деди эле. Андан бери отуз жылдай өттү. Мендеги адреси жоголуптур. Издеп көр. Эгерде тапсаң, тирүү болсо жолук. Биздин айылдан салам де. Баягы Мусакейден салам де...

Карачы, мейманым, Ленинград жөнүндө тоо койнундагы менин кичинекей айлымдын ар бир адамы билет экен. Айлым менен Ленинград эчактан бери байланышат тура. Абайласам, бул бир гана биздин айыл эмес, Ата Журттун ар бир айылында Ленинград, Москва жана Мекенибиздин бүткүл шаарлары менен так ушундай достуктун байланышы бар экен.

Акыры мактансам да, мактанбасам да, Ленинградга бардым. Эчки-башылыктар айткандай Ленинграддын дүйнөдөгү сулуу шаардын бири экендигине ынандым. Метросуна түштүм. Музейине бардым. Смольныйга кирдим.

Эмгекчилердин багындагы саякатчы Пржевальскийдин эстелигинин алдында бирпас отурдум. Саякатчынын Ата Журтумдун сулуу жериндеги, көл жээгинде турган эстелигин эстедим. Көлдөгү али көзү тирүү карыялар нечен өгүздүн белин сындырып, алыстан таш ташып келип, саякатчыга тургузган эстеликтери жөнүндө сүйлөшүп калышат.

Замандаш, өзүмдүн жолоочулугумду токтото турайын. Сөздүн оңу келди, мен кыргыз Ата Журтумдун Ленинград менен достук байланышын айтып берейин.

Ленинград менен кыргыз элинин достугу Совет эли жаңы заман кура баштагандан эле өөрчүгөн. Жаңыдан совет өкмөтү орноду. Бир ууч топурак алакандай жерге жетпеген кедей кургур, жерге ээ болду. Жер эми ошол бойдон калбоого тийиш. Жерди иштетүү керек. Бул жерден орус кыштактарынын дыйкандары жакырланган кыргыздарга жардамга келди. Орус дыйканы кыргызга сокосун, тырмоосун, атын, өгүзүн берди. Жерге кочуштап кошо үрөн себишти.

Ленинграддын жумушчулары али жаш кыргыз республикасына жол салды, колхозду уюштуруунун демилгечиси болушту. Киров заводунун трактору Кыргызстандын талааларында иштеди.

Ленинграддыктар үй, оорукана, мектеп, заводдорду, ГЭС-терди курушту, жолдорду, каналдарды казышты. Окумуштуулары тоо кендерин табышты. Шахталарда иштешти. Жумушчулар жаңы заманга кадам шилтеген тоолук кыргыздын кедей дилгир баласын катарына алды, билимге үйрөттү.

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарычы!

Замандаш, ленинграддыктарга салам айткан Умсунай апанын сөзүн тыңшачы. Айылдагылар согушка күндүр-түндүр жүн ийрип, жылуу колкап, кийим жасап жиберишчү экен. Посылканын сыртына «Согуштагы балама» деп, аскердин атын жазган эмес. Аны орус да, кыргыз да, армян да, эстон да, украин да алган. Умсунай апалар бардык эл коргогон жоокерди балам деген. Биздин айылдыктар курчоодо тогуз жүз күн калган баатыр ленинграддыктарга каттарды, тамактарды чогултуп жиберешкен.

Улуу Ата Мекендик согуш учурунда кыргыз элинин атынан Ленинграддыктарга бир канча делегациялар келишкен. Ата Журт 121 вагон тамак-аш, кийимин Ленинградга жана шефке алган кемеге жиберешкен. Биргелешкен белектер менен кошо өз алдынча отуз сегиз миң белек кеткен.

Согуш убагында он жети миндей Ленинграддыктар Кыргызстанга келишкен. Эл аларды жатыркабай бир боорундай үйүнө киргизген. Кыргыздын энелери төрт миндеген жетим балдарды коюндарына ороп багышкан, ак эмчектерин беришкен.

Согуштагы белорус, армян, орус, эстон... уулдары кыргыз энинин каражаттарынан курулган «Күнөстүү Кыргызстан»

деген самолетторго «Советтик Кыргызстан», «Кызыл жоокердин энеси» деген танкаларды минип, душманды Берлинге дейре кууп жеңген.

Согуш бүттү. Душман жеңилди.

Тынчтык күндөрдө ленинграддык жумушчу менен кыргыз дыйканы мелдешке чыгышты.

Кыргыз эли согуштун запкысын тартып, бомбанын, учкан октун астында калган Россиянын, Украинанын, Белоруссиянын айыл-кыштактарын шэфке алышты. Өзүлөрүнүн аттарын, койлорун бекер беришти. Тамактарын беришти. Агрономдору жерди иштетүүгө кетишти. Кыргыз уулдары белорус, украин, орус элинин үйүн оңдоп тургузду, жаңы там салып берди.

Ленинград шаарында жүрүп, Мусакей карыя эскерген Иван Васильевич Студицкийди эстедим, паспорттук үстөлдөн аны таба албай коюшту.

Иван Васильевич согуш ортосунда айылга мугалим болуп келген. Өзү боорукер, ичинде арамдык катпаган даалдаган жакшы киши эле. Ал Эчки-Башыга эки ооз кыргыз тилин билбей келген. Айылдын адамдарына Ленин, Ленинград, революция жөнүндө сөз куруп берди, орус сөздөрүн үйрөттү, өзү кыргызчаны түш жоругандай үйрөндү.

Согуш бүткөн соң, Иван Васильевич Эчки-Башы менен коштошту. Ал Ленинград шаарындагы кызына, уулуна барам дегенчелик кылган.

Иван Васильевич узаганда айыл бүт дарбып чыгышты. Ар биринин Иван Васильевичке ыйгарган аманат белеги бар эле. Айылдыктар мугалимдин тарыхка, этнографияга кызыгарын билишип, өз колдору менен жасаган кементайын жабышып, калпак кийгизишкен, шырдак, ээр, чөөгүн, камчы беришкен. Иван Васильевич эчки-башылыктар менен коштошуп жатып, көзүнө жаш алганын азыр айтып калышат...

* * *

Замандаш, Ата Журтумдун ичинен кадам бассаң, достук үйүн, достук көчөсүн, достук курулушун, достук кыштагын. шаарын көрөсүн.

Чүй боорунда Жыламыш суусунун боюнда Дүйшөнкул Шопокоев атындагы колхоз бар. Мында кыргыз элине атагы чыккан айыл башындагы алма багы ийилген ак тамда Зууракан Кайназарова деген апа жашайт. Анын төшүндө эки Алтын Жылдыз медалы бар. Өзү сөзмөр, куудул, балпайган байбиче. Зууракан апанын эмгеги, эрдиги жөнүндө роман,

повесттер. ангеме, очерктер жазылды. Ыр арналды, фильм тартылды. Фрунзенин кооз көчөсүндө анын таштан чегилген эстелиги турат. А мен Зууракан апанын энелик мээримин, айкалдугун, адам жерибеген боорукердигин айтмакчымын.

Зууракан апа жети уул-кызды багып алган. Алар башка-башка улуттан эле. Мына азыр Зууракан апанын үйүнө жакындайлы. Үндөчү ар түрдүү обондор, сөздөр, ырлар угулат. Бу кужулдаган балдар бакчасынын наристелери эмес. Зууракан апанын небере-чөбөрөлөрү. Эне кургур, баарына үйрүлүп түшүп, өзүнүн өмүрүн, эмгегин ушуларга жумшаганын эстеп, ыраазы болуп, энелик мээрим менен жылмаят...

* * *

Мейманым, достуктун күчүн сезиш үчүн, сени мөлтүр көлүмдүн жээгине баштап барайын.

Жетимишинчи жылы Түп аймагында кырсык болду — жер титиреди. Журт жабыр тартты.

Жыйырманчы кылымдын башында, падышачылык Россиянын акиминде Ата Журттун башына түшкөн улуу жер титирөө жөнүндө архивден окуп, жарым-жартылай жолоочулар тарткан сүрөттөрүн көргөн элем. Мындай кырсыкты пендеге бербесин! Жер аңтарылган. Айылдарды тоо тумтак басып, жер менен тенеп салган. Колдогу мал жапайы болуп кеткен...

Ошол жер титирөөнү көргөн чоң эне, аталарыбыз эми да көз жашын төгүшүп, чыңырган ыйын, боздогон кошогу эстешет. Кошуна-колоңго, ага-тууганга жардам бере албай, ар кими өз азабы, кайгысы менен кала берген. Ошондо эч бир чоочун адам, башка жерден басып келип, колун кыргызга сунбаган.

Ал таш боорлук заман башка эле.

Азыркы учурда Түп районундагы болуп өткөн табияттын ошончолук ажаан күчүнө Ата Журтум мүнкүрөп калбады. Жер титиреген күндүн эртеси эле Советтер Союзунун он жети шаарынан оң миндеген боррдош адам жардамга жөнөштү. Кыргыздын бузулган үйүн салды, мектебин курду. Жарым жылдын ичинде төрт миң үй, отуздан ашык мектеп, далай ооруканалар бүткөн.

Достук деген сөздүн кылымдап баскан караңгылыкты тешип, Ата Журтка жан, кубат, жарык берген кудуретин көрбөйсүңбү.

Ата Журттун ичиндеги ар түрдүү улуттун дити, кызыкчылыгы бир. Ата Журт аларды жерибей, баарын уулундай көрөт, койнуна катып алпештейт.

Замандаш, шаарыма келгин. Ушуга дейре шаарыма чакырбадым. Анткенимдин себеби, бу шаарды айттырбай көрүш керек. Шаардын сулуулугу эле өзү сени чакырып алат. Жашыл даракка чөмүлгөн Ленин, Токтогул, Пушкин, Тоголок Молдо, Карамолдо, Орозов, Дзержинский, Фрунзе, Абай, Франко, «Достук» деген бульварын, гүлзарын, көчөлөрүн өзүң арала. Достуктун эстеликтеринин алдында бирпаска отуруп ойлон.

Фрунзе шаарында «Достук» деген парк бар. Бул жерде достуктун чырпыгы, көчөтү тигилет. Жакшы санаалаш, көңүлү түз кимдер гана бул жерге чырпык тикпеди. Мен сени ошол жерге гана баштап барайын. Канчадан бери сөзүмдү тыңшап, Ата Журтумдун далай жерин кыдырып, мага жагып калдын. Ата Журтум дити ак, боорукер, жөнөкөй, калыс сөздүү сени жактырып калды. Достук багына чырпык отургуза кет: Бир аз жыл өтөт. Ал чоңоюп, чынар болот. Ошол чынар алдында Ата Журтумдун ичиндеги сексен улуттун адамдары басышат.

Замандаш, досторумдун колу тийбеген Ата Журтумдун бир дагы жери жок.

Мына Үч-Коргон ГЭСин ар улуттун адамдары, ал эми Токтогул ГЭСин кырк беш улуттун адамдары курушкан. Ал эми, Кант районундагы Ленин атындагы колхоздо отуз жети улуттун адамдары бир туугандай жашап, келечек үчүн иштеп жатышканын байкадыңбы?!

Ата Журтумдун жазуусун Советтер Союзунун бардык бурчунан табасың. «Кыргызстан» деген жазууну Москвадан көрөсүз, Казакстан жаңы жериндеги совхоздун аты бар, Кара деңизде ушундай теплоход жүрөт. Волгада «Нарын» деген жүк ташуучу теплоходунан түшө аласың.

Кыргызстандын улан-кыздарын Казакстандын жаңы жеринен, Улуу курулуш КамАЗдан, Сибирдин жол курулушунан, Түндүк муз океанынан, Кронштадттан, Кремлден, космодромдон жолуктурасың.

Бардык жерде — достук ынтымагында сайран куруп, эмгек өтөгөн боордош элдердин улан-кыздары...

Сөзгө дилгир замандаш, Ата Журтум жөнүндө өзүң менен бир аз маек курдум. А бирок далай айтылбаган сөз ичте калды. Эл, жер жөнүндө айтып бүтпөйт экенсиң. Кийинки жолугушканда сага Ата Журтумду мындан көбүрөөк баяндап берермин. Тирүүлүктө ал деле бат эле келет. Эмесе, досум, кайрадан жолугушканча аман болулу.

МАЗМУНУ

САПАР

Түштүк элестери	6
Волга боюнда	19
Армения күндөлүгү	40

АДАБИЙ АЖАР

Басē	82
Поэзиянын улуу күчү	98
Даркан өмүр	104
Акын эже жөнүндө	126
Асыл сөзгө таазим	135
Эмгек үзүрү	140
Ал сулуулукка чакырат	146
Жетилүү	162

ОЙ ТОЛГОО

Күлгүн курагыбызда	172
Замандашыма	183
Тулпар	193
*Ата Журт	248

